

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Мазяр Олег Васильович

УДК 159.923.2:159.923.3:159.923.5

Дисертація

**ГЕНЕЗИС І ДИНАМІКА ДИСОНАНСІВ ОСОБИСТОСТІ:
СИСТЕМНИЙ ПІДХІД**

19.00.01 – загальна психологія; історія психології

053 – Психологія

05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Мазяр

Науковий консультант

Моляко Валентин Олексійович,
доктор психологічних наук,
професор, дійсний член НАПН
України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Мазяр О. В. Генезис і динаміка дисонансів особистості: системний підхід.
– Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – «Загальна психологія, історія психології». – Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, 2021.

Дисертація спрямована на вивчення системи дисонансів особистості, які обумовлюють широкий спектр психологічної проблематики та спонукають суб'єкта до пошуку релевантної форми і змісту допомоги. Встановлено загальний механізм формування системного дисонансу особистості. Дисонанси особистості виявляються у незбалансованій психічній суперечності на емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях саморегуляції. Показано взаємодію основних рівнів активності особистості та психологічну динаміку цього процесу. Обґрунтовано положення про те, що система дисонансів особистості лежить в основі всього спектру психічних розладів, зокрема невротичних. Складність вирішення психологічних проблем, пов'язаних з особистісним розвитком, криється у подвійній суперечності психічного розвитку людини на інтра- та інтерпсихічному рівнях. Встановлено, що інтерпсихічні розбіжності обумовлені невідповідністю суб'єктних інтенцій і психічних ресурсів індивіда об'єктивним умовам функціонування, а інтрапсихічна суперечність визначається різноспрямованими інтенціями. Це створює ситуацію незбігу між деклараціями та вчинками суб'єкта, нездатністю усвідомити та контролювати реалізацію проєктів, неможливістю досягати конгруентного рівня психічної активності та самоактуалізації. Уточнено відмінності особистісної проблематики на педагогічному і психологічному рівнях, показано специфіку її нівелювання.

Здійснено історико-психологічний аналіз поглядів на природу психічної суперечності особистості. Виявлено, що сутність невротизації лежить в основі особистісних змін при збереженні зв'язку з об'єктивною реальністю. Натомість

стабілізована особистісна проблема виявляється у загостреній емоційній амбівалентності, когнітивному абсурді та поведінковій деструктивності. Пояснено, що це є наслідком неспроможності суб'єкта вийти на інший етап психічного розвитку, нездатності здійснити типологічну інверсію особистості. Стабілізація особистісних дисонансів стає можливою тільки після створення відповідних соціально-психічних передумов, розгортання невротичного розладу і фрустрації тих моментів життєдіяльності, коли суб'єкт не володів достатніми психічними ресурсами для їхнього вирішення. Проаналізовано закономірності розвитку психічних розладів. Виявлено, що фундаментальна дихотомія психічного розвитку простежується на рівні класифікації неврозів, психозів і психопатій. Зроблено припущення, що в основі утворення особистісних дисонансів лежать труднощі інверсії психічного розвитку. Створено типологію особистостей, динаміка змін якої забезпечується пошуком балансу базової психічної суперечності.

Визначено чинники психофізіологічної інверсії особистості на рівні емоційних реакцій, які набувають бінарної форми та суперечливого змісту. Емоційна амбівалентність є результатом формування неадекватної нервово-психічної реакції індивіда, яка не набуває достатньої психічної інтеграції. Виявлено, що психофізіологічною основою закріплення дисонансу особистості стає інертна ультрапарадоксальна стадія парабіозу. Ця обставина зумовлює подвійну психофізіологічну інверсію. Вона призводить до структурування бінарної емоційної реакції й протиставлення її антагоністичних елементів. З психофізіологічної точки зору, особистісний дисонанс є неспроможністю суб'єкта остаточно загальмувати бінарну емоційну реакцію. Така ситуація пояснюється інверсією її елементів: коли частина елементів перебуває у загальмованому стані, інша – у збудженому стані. Процес психічної інверсії ускладнює емоційну реакцію додатковими елементами, які захищають її від усвідомлення й остаточного гальмування. На теоретичному та емпіричному рівнях доведена наявність трьох основних фаз ультрапарадоксальної стадії парабіозу. Вони створюють прецедент для повторення психічної реакції, а

значить для порівняння з власним попереднім станом. Фази ультрапарадоксального стану описують емоційну психодинаміку особистісного дисонансу, вказують на його початок, можливість нівелювання і кінцеву фрустрацію. З'ясовано, що феномен «вимушеного повторення» є спробою загальмувати емоційну реакцію. Однак для суб'єкта це стає складною задачею, оскільки він виявляється надміру дистанційованим від ядерних елементів невротичної реакції наступними емоційними нашаруваннями. Розроблено математичну процедуру дослідження дисонансу емоційної сфери особистості. Запропоновано виявляти ядерну бінарну пару елементів нервово-психічної реакції за допомогою методів багатомірного шкалювання та факторного аналізу або, маючи можливість, детально аналізувати життєвий шлях особистості, фіксуєючи його психофізіологічну інверсію. Показано, що психотерапевтичний ефект досягається шляхом гальмування бінарної емоційної реакції. Це стає ймовірним під час реалізації так званої інтриги, яка полягає у можливості особистісних змін під час чергової інверсії (авторотації) елементів бінарної емоції.

Показано структурно-функціональну особливість сигнально-знакової системи людини, синкретичний характер формування її сублогіки та специфіку когнітивної інверсії у ситуації незбалансованої психічної суперечності особистості. Розкрито відмінності когнітивної діяльності тварини та людини. Отримано дані, що абсурдність є початковою формою когнітивної оцінки реальності, яка лише частково підлягає дезабсурдизації. Це обумовлює труднощі у дотриманні правил формальної логіки. Розроблено схему формування і нівелювання когнітивних суперечностей особистості. Доведено доцільність погляду на проблему когнітивних суперечностей як абсурдних одиниць аналізу, які в ситуації незбалансованої психічної суперечності зазнають помилкової дезабсурдизації і вимагають її повторення. Дисонанс особистості на когнітивному рівні стає можливим тільки в ситуації неможливості інтегрувати абсурд. Це неминуче призводить до усвідомлення абсурду і необхідності його нівелювати (деабсурдизувати). Запропоновано детальну психотерапевтичну

схему дезабсурдизації невротизованих знаків. Сутність схеми полягає в інверсії елементів знаку за допомогою процесів антонімії та синонімії. Показано типові помилки процесу дезабсурдизації. Загострено увагу на тому, що особистісний консонанс досягається не внаслідок повної дезабсурдизації невротизованих знаків, а повторної абсурдизації у синтезі когнітивних елементів.

Обґрунтовано доцільність погляду на дисонанс особистості як неадекватний варіант комунікативного процесу, що формує деструктивну лінію психічного розвитку. Виявлено закономірності інверсії комунікативного кола суб'єкта, які не сприяють вирішенню особистісної проблематики, а стабілізують дисонанс особистісного розвитку. Розроблено схему формування соціальної динаміки особистості в ситуації дисонансу. Поглиблено уявлення про соціально-психологічні ролі оточення суб'єкта; встановлено оригінальний реєстр основних контрагентів, які сприяють розгортанню особистісного дисонансу. Показана психодинаміка особистісного розвитку внаслідок зміни комунікативних трикутників. Комунікативні трикутники становлять собою плеяди контрагентів. Ці плеяди регулярно зазнають змін, що може призводити або до загострення психічної суперечності, або її нівелювання.

Запропоновано структурно-функціональну модель особистості, яка дозволяє аналізувати динаміку її системного дисонансу, показує сутність дезінтеграції особистості та умови формування її повторної патологічної інтеграції. Розроблено принципи субособистісного аналізу особистості та її патологізації. Схарактеризовано онтогенетичні аспекти розвитку субособистостей, проаналізовано генетичні чинники їхньої дихотомії, специфіку кореспонденції у конгруентному і патологічному станах, особливості психодинаміки на всіх етапах патологізації та конструктивної реінтеграції.

На прикладі персонажів класичної художньої літератури показано цілісний і системний аналіз дисонансів особистості, що виявляється у незбалансованій психічній суперечності на емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях; розкрито структурну інверсію їхніх особистостей. В ході патографічного аналізу трьох літературних особистостей та їхніх контрагентів

реалізовано ідеографічний підхід до інтерпретації поведінки. На основі застосування контент-аналізу встановлено емоційні реакції літературних особистостей. Проаналізовано процес трансформації когнітивної сфери літературних особистостей на рівні невротизованих знаків і зміну контрагентів. Досліджено сутність психотерапевтичного дискурсу творів класичної художньої літератури, репрезентовано методи нівелювання незбалансованої психічної суперечності особистості. У перспективі це дозволить більш виважено підходити до вирішення широкого кола особистісних проблем, пов'язаних з емоційною саморегуляцією, когнітивними помилками та поведінковими суперечностями.

Ключові слова: особистість, психодинаміка, дисонанси особистості, особистісна проблема, типологія особистостей, незбалансована психічна суперечність, невроз, ультрапарадоксальний стан, психічна інверсія, емоція, знак, смисл, субособистість.

SUMMARY

Mazyar O. V. Genesis and dynamics of personality dissonances: a systematic approach. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.01 «General psychology, history of psychology». – G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is aimed at studying the system of personality dissonances, which cause a wide range of psychological issues and motivate the subject to find a relevant form and content of assistance. The general mechanism of formation of system dissonance of the person is established. Personality dissonances are manifested in unbalanced mental contradictions at the emotional, cognitive and behavioral levels of self-regulation. The interaction of the main levels of personality activity and the

psychological dynamics of this process are shown. The position is grounded that the system of dissonances of the personality underlies all spectrum of mental frustration, in particular neurotic. The difficulty of solving psychological problems associated with personal development lies in the double contradiction of mental development at the intra- and interpsychic levels. It is established that interpsychic differences are caused by the mismatch of subjective intentions and mental resources of the individual to the objective conditions of functioning, and intrapsychic contradiction is determined by multidirectional intentions. This creates a situation of inconsistency between the declarations and the actions of the subject, inability to understand and control the implementation of projects, inability to achieve a congruent level of mental activity and self-actualization. The differences of personal issues at the pedagogical and psychological levels are specified, the specifics of its leveling are shown.

The historical and psychological analysis of views on the nature of the mental contradiction of the individual is carried out. It is revealed that the essence of neuroticism underlies personal changes while maintaining a connection with objective reality. Instead, a stabilized personality problem manifests itself in heightened emotional ambivalence, cognitive absurdity, and behavioral destructiveness. It is explained that this is a consequence of the inability of the subject to reach another stage of mental development, inability to carry out a typological inversion of personality. Stabilization of personal dissonances becomes possible only after the creation of appropriate socio-mental prerequisites, the development of neurotic disorders and frustration of those moments of life, when the subject did not have sufficient mental resources to address them. The regularities of the development of mental disorders are analyzed. It was found that the fundamental dichotomy of mental development can be traced at the level of classification of neuroses, psychoses and psychopathy. An assumption is made that at the heart of the formation of personal dissonances are the difficulties of inversion of mental development. A typology of personalities has been created, the dynamics of changes of which is ensured by the search for the balance of the basic mental contradiction.

Factors of psychophysiological inversion of personality at the level of emotional reactions, which acquire binary form and contradictory content, are determined. Emotional ambivalence is the result of the formation of an inadequate neuropsychological response of the individual, which does not acquire sufficient mental integration. It is revealed that the inert ultra-paradoxical stage of parabiosis becomes the psychophysiological basis of consolidation of personality dissonance. This circumstance causes a double psychophysiological inversion. It leads to the structuring of the binary emotional reaction and the opposition of its antagonistic elements. From a psychophysiological point of view, personal dissonance is the inability of the subject to finally inhibit the binary emotional reaction. This situation is explained by the inversion of its elements: when part of the elements is in an inhibited state, the other - in an excited state. The process of mental inversion complicates the emotional reaction with additional elements that protect it from awareness and ultimate inhibition. At the theoretical and empirical levels, the presence of three main phases of the ultraparadoxical stage of parabiosis is proved. They set a precedent for the repetition of a mental reaction, and therefore for comparison with their own previous state. Phases of the ultra-paradoxical state describe the emotional psychodynamics of personal dissonance, indicate its beginning, the possibility of leveling and ultimate frustration. It has been found that the phenomenon of "forced repetition" is an attempt to slow down the emotional reaction. However, for the subject this becomes a difficult task, because he is too distant from the nuclear elements of the neurotic response by the next emotional layers. A mathematical procedure for studying the dissonance of the emotional sphere of personality has been developed. It is proposed to detect a nuclear binary pair of elements of the neuropsychological response using the methods of multidimensional scaling and factor analysis or, having the opportunity to analyze in detail the life path of the individual, recording its psychophysiological inversion. It is shown that the psychotherapeutic effect is achieved by inhibiting the binary emotional response. This becomes probable during the realization of the so-called intrigue, which consists in the possibility of personal changes during the following inversion (autorotation) of the elements of binary emotion.

The structural and functional feature of the human signal-sign system, syncretic nature of the formation of its sublogy and the specifics of cognitive inversion in a situation of unbalanced mental contradiction of personality is shown. The differences between the cognitive activity of animals and humans are revealed. We received data, that absurdity is the initial form of cognitive assessment of reality, which is only partially subject to de-absurdization. This makes it difficult to follow the rules of formal logic. The scheme of formation and leveling of cognitive contradictions of the personality is developed. The expediency of looking at the problem of cognitive contradictions as absurd units of analysis is proved, which in a situation of unbalanced mental contradiction undergo false de-absurdization and require its repetition. Dissonance of personality at the cognitive level becomes possible only in a situation of inability to integrate the absurd. This inevitably leads to the realization of the absurd and its necessity to neutralize (de-absurdize). A detailed psychotherapeutic scheme of desabsurdization of neurotic signs is proposed. The essence of the scheme is the inversion of the elements of the sign through the processes of antonymy and synonymy. Typical errors of the process of de-absurdization are shown. Attention is drawn to the fact that personal consonance is not achieved due to the complete de-absurdization of neurotic signs, but re-absurdization in the synthesis of cognitive elements.

The expediency of looking at the dissonance of personality as an inadequate version of the communicative process is substantiated, which forms a destructive line of mental development. The regularities of inversion of the communicative circle of the subject, which do not contribute to the solution of personal problems, but stabilize the dissonance of personal development are revealed. The scheme of formation of social dynamics of the person in a situation of dissonance is developed. The ideas about the socio-psychological roles of the subject's environment are deepened; the original register of the main contractors which promote development of personal dissonance is established. The psychodynamics of personal development due to the change of communicative triangles is shown. Communicative triangles are a galaxy of contractors. These galaxies are regularly changed, which can lead to an exacerbation of mental conflict, or its leveling.

A structural-functional model of personality is proposed, which allows to analyze the dynamics of its systemic dissonance, shows the essence of personality disintegration and conditions of formation of its repeated pathological integration. The principles of subpersonal analysis of personality and its pathologization are developed. Ontogenetic aspects of subpersonal development are characterized, genetic factors of their dichotomy, specifics of correspondence in congruent and pathological states, features of psychodynamics at all stages of pathologization and constructive reintegration are analyzed.

On the example of the characters of classical literature, a holistic and systematic analysis of personality dissonances, manifested in unbalanced mental contradictions at the emotional, cognitive and behavioral levels is shown; the structural inversion of their personalities is disclosed. In the course of pathographic analysis of three literary personalities and their counterparties, an ideographic approach to the interpretation of behavior is implemented. Based on the application of content analysis, the emotional reactions of literary personalities are established. The process of transformation of the cognitive sphere of literary personalities at the level of neurotic signs and change of contractors is analyzed. The essence of psychotherapeutic discourse of works of classical fiction is investigated, methods of leveling unbalanced mental contradiction of personality are represented. In perspective it will allow to take a more balanced approach to solving a wide range of personal problems related to emotional self-regulation, cognitive errors and behavioral contradictions.

Key words: personality, psychodynamics, personality dissonances, personality problem, typology of personalities, unbalanced mental contradiction, neurosis, ultra-paradoxical state, mental inversion, emotion, sign, meaning, subpersonality.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.

Статті у фахових виданнях з психології, включених до переліку, затвердженого МОН України:

2. Мазяр О. В. Психофізіологічні механізми виникнення особистісної проблематики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Серія 12. Вип. 12 (37). С. 107–113.
3. Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ : «Логос», 2008. Т. 7. Вип. 15. С. 195–198.
4. Мазяр О. В., Юрчак О. С. Життєві сценарії в українських народних казках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 73–77.
5. Мазяр О. В. Методологічні суперечності позитивної психотерапії (історико-психологічний аналіз). *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 10. С. 41–50.
6. Мазяр О. В. Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 237–242.
7. Мазяр О. В. Особистісна проблематика учасників валютних торгів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць*. 2015. № 3. С. 257–264.
8. Мазяр О. В. Проблема обдарованості: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. Т. VII. Вип. 13. С. 87–94.
9. Мазяр О. В. Предмет психотерапії в субособистісному аналізі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 23. С. 74–82.

10. Мазяр О. В. Творчість у психотерапевтичному вимірі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. Т. XII. Вип. 24. С. 128–135.

11. Мазяр О. В. Валідність психологічного дослідження: математика абсурду. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 15. С. 237–244.

12. Мазяр О. В. Патологічна стратегія: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 155–163.

13. Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 165–172.

14. Мазяр О. В. Контрапунктний дисонанс особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 26. С. 166–173.

15. Мазяр О. В. Психічна інверсія: когнітивний аналіз. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. Том VI. Вип. 17. С. 189–195.

Статті у вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

16. Мазяр О. В. Глибиннопсихологічні особливості сприймання «пікаперами» осіб іншої статті. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 212–217. (*Web of Science Core Collection*)

17. Мазяр О. В. Соціальний аналіз особистісної проблематики. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 2. С. 21–25. (*Index Copernicus*)
18. Мазяр О. В. Знак у сигнальній системі людини. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 22–26. (*Index Copernicus*)
19. Мазяр О. В. Максимізація абсурду як метод субособистісного аналізу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 92–96. (*Index Copernicus*)
20. Мазяр О. В. Структурні особливості знаку в умовах неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 5. С. 60–65. (*Index Copernicus*)
21. Мазяр О. В. Мислення: між інсайтом і дезабсурдизацією. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 17–21. (*Index Copernicus*)
22. Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41. (*Index Copernicus*)
23. Мазяр О. В. Абсурдність як фундаментальна властивість сприймання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 3. С. 30–36. (*Index Copernicus*)

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

24. Мазяр О. В. Онтогенез личности: субличностный подход. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2016. № 5 (42). Р. 83–90. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2016-12 (дата звернення: 12.12.2020).
25. Мазяр О. В. Л. С. Выготский и Ж. Пиаже: две концепции психической инверсии. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 1 (51). Р. 42–49. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-03 (дата звернення: 12.12.2020).

26. Мазяр О. В. Начало смысла: физиологическая развилка. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 3 (53). Р. 10–18. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-09 (дата звернення: 12.12.2020).

27. Мазяр О. В. Конец смысла: дезабсурдизация знака. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 4 (54). Р. 3–11. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-12 (дата звернення: 12.12.2020).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

28. Мазяр О. Нівелювання патологічної субособистості засобами творчо-проективних методів. *Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» : тези доповідей*. Київ-Житомир : Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. С. 118–119.

29. Мазяр О. В. Розв'язок особистісних проблем як пріоритетне завдання психологічної служби в системі освіти. *Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 11-12 квітня 2006 р.)*. Суми : Видавництво «Нота бене», 2006. С. 59–60.

30. Мазяр О. В. Соціально-перцептивні викривлення як основний чинник неефективної професійної діяльності вчителів. *Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету (м. Житомир, 14-16 березня 2006 року)*. Житомир : ЖДТУ, 2006. С. 274–275.

31. Мазяр О. В. Феноменологічні особливості патологічної субособистості. *Тези XXXVI науково-практичної конференції, присвяченої Дню науки (м. Житомир, 12-13 травня 2011 року)*. Житомир : ЖДТУ, 2011. Т. II. С. 372.

32. Мазяр О. В. Подвоєння особистості як соціально-психологічний феномен. *Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека*

особистості як теоретична і практична проблема» (м. Житомир, 20 лютого 2014 року). Житомир : [б. в.], 2014. С. 36–37.

33. Мазяр О. В. Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості. *Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 липня 2017 року)*. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 93–95.

34. Мазяр О. В. Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, 2017*. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 224–227.

35. Мазяр О. В. Парні емоційні стани як предмет психотерапевтичної роботи. *International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: Conference Proceedings, September 29, 2017*. Tbilisi : Baltija Publishing, 2017. С. 10–11.

36. Мазяр О. В. Субособистість як психологічний феномен. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання : збірник наукових праць студентів та викладачів. Вип. 2 / за ред. Л. П. Журавльової, В. О. Климчука, Ю. Ю. Дем'янчук*. Житомир : Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 19–21.

37. Мазяр О. В. Часові цикли психічної інверсії. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХ столітті : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 березня 2019 р.)*. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. Ч. 1. С. 24–27.

38. Мазяр О. Творчість як природний шлях особистісного зростання. *Актуальні проблеми особистісного зростання : збірник наукових праць [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)] / ред. кол. : Л. П. Журавльова, Л. О. Котлова, К. А. Марчук*. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2019. С. 267–269.

39. Мазяр О. В. Психічний контрапункт як психологічне поняття. *Матеріали лонгitudної науково-практичної сесії, присвяченої 120-річчю з дня народження Г. С. Костюка (м. Київ, січень-грудень 2019 року)*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. С. 58–60.

40. Мазяр О. В. Система дисонансів особистості. *Особистісне зростання: теорія і практика: Збірник наукових праць [за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 21 квітня 2020 р.)]* / ред. колегія: Л. П. Журавльова, Г. В. Пирог, Т. М. Шапран. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. С. 33–34.

41. Мазяр О. В. Абсурд як предмет психологічного дослідження. *Психологічні проблеми сприймання : матеріали XX Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2020 року)* / за ред. В. О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 62–66.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

42. Мазяр О. В. Проблеми професійної рефлексії в особистісно орієнтованій моделі навчання. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : науково-методичний збірник* / за ред. М. М. Заброцького. Київ-Житомир : ЖОІППО, 2007. С. 65–70.

43. Мазяр О. В. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело*. 2017. № 7. С. 110–116.

44. Мазяр О. В. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни* / за ред. : І. Маноха, Г. Собчук. Варшава-Київ : ПАН – Гнозис, 2018. Т. II. С. 257–267.

45. Мазяр О. В. Мовлення та мислення у концептуальних поглядах Л. С. Виготського. *Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука : збірник статей за редакцією М. В. Папучі*. Вип. 2–3. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 175–192.

ЗМІСТ

Вступ	19
Розділ 1. ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНОГО ДИСОНАНСУ	34
1.1. Дворівнева суперечність психіки людини	34
1.2. Психічне розщеплення у психотерапевтичному дискурсі	43
1.3. Типологічна інверсія особистості	51
1.4. Форма і зміст незбалансованої психічної суперечності	60
Висновки до розділу 1	65
Розділ 2. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОГО ДИСОНАНСУ	70
2.1. Історико-психологічний дискурс проблеми особистості	71
2.2. Дисонанс особистісного розвитку у глибинній психології	83
2.3. Систематика психічних розладів особистості	95
Висновки до розділу 2	111
Розділ 3. ГЕНЕЗИС ОСОБИСТІСНИХ ДИСОНАНСІВ	114
3.1. Структурно-функціональний дисонанс особистості на емоційному рівні	115
3.2. Інверсія сигнальної системи як чинник психічної дихотомії	153
3.3. Структурно-функціональний дисонанс особистості на когнітивному рівні	183
3.4. Структурно-функціональний дисонанс особистості на поведінковому рівні	214
Висновки до розділу 3	236

Розділ 4. СТРУКТУРНА ДИНАМІКА ОСОБИСТОСТІ	243
4.1. Принципи субособистісного аналізу	243
4.2. Дисонанс психічного розвитку на рівні структури особистості	261
4.3. Патологічна Субособистість як системний дисонанс особистості	266
Висновки до розділу 4	276
Розділ 5. ПАТОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ	278
5.1. Художня література у патографічному аналізі особистості	278
5.2. Патографічний аналіз Раскольникова (роман «Злочин і кара»)	289
5.3. Патографічний аналіз Настасії Пилипівни (роман «Ідіот»)	318
5.4. Патографічний аналіз Ставрогіна (роман «Біси»)	338
Висновки до розділу 5	362
Висновки	366
Список використаних джерел	369
Додатки	437

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціально-психологічний захист населення та підтримка індивідуального розвитку особистості як основні завдання Національної системи соціально-психологічної служби передбачають розробку ефективної практики надання психологічної допомоги. Це вимагає вирішення низки фундаментальних питань, які перебувають на перехресті *психології особистості* (генезис, структура, динаміка психічного розвитку) і *психотерапії* (чинники та механізм психологічних змін). Відсутність вичерпних відповідей обумовлює недостатню узгодженість положень академічної психології та психологічної практики.

Теоретико-методологічна проблема може бути розв'язана *пограничним дослідженням*, в ході якого формування психологічних положень здійснюватиметься шляхом виявлення зв'язку фізіологічних і соціальних систем психічної регуляції людини. Це базова умова цілісного розуміння особистості, що інтегрує інтра- й інтерпсихічні аспекти функціонування. Втім, висока варіативність реагування психічно здорової особистості не сприяє встановленню закономірностей саморегуляції, що виявилось у вкрай низькій кореляції рис особистості та поведінкових патернів (W. Mischel) й украй слабкій реплікації досліджень у галузі соціальної та когнітивної психології (B.A. Nosek). Разом із тим, системне виявлення емоційної, когнітивної та поведінкової динаміки найповніше об'єктивується у ситуації патологічного розвитку психіки, яка розкриває системні характеристики особистості (Л.С. Виготський, Б.В. Зейгарник). Йдеться про ситуацію невротичного розладу, що дає змогу вивчати суб'єкта у перехідному психічному стані.

Невроз як зворотний психічний розлад під кутом дисонансу особистісного розвитку розкриває генезис і динаміку психічної активності, демонструє її специфічні властивості та закономірності. Вивчення невротичної динаміки видається найбільш перспективним як для вирішення класичної психофізіологічної проблеми (Р. Декарт), так і для цілісного та системного

аналізу розвитку особистості, що є фундаментальною задачею психологічної науки (Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн).

Означений підхід передбачає інтеграцію антагоністичних дослідницьких парадигм – природничо-наукової (В.М. Бехтерєв, І.П. Павлов) і гуманітарної, яка представлена концептуальними розробками глибинної (А. Адлер, З. Фройд, К. Юнг) та гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), гештальттерапії (Ф. Перлз), когнітивно-поведінкової терапії (А. Бек, А. Раш) тощо. Реалізація такої дослідницької програми (О.А. Бреусенко-Кузнецов) може стати підґрунтям для створення *метатеорії особистості*. Вона повинна спрямовуватися на вивчення *базової психічної суперечності*, яку доцільно розглядати як контрапункт, що за певних умов може дисонувати. Наш інтерес зумовили генезис і динаміка психічного контрапункту особистості та системні чинники його дисонансу.

Запропонована редакція метатеорії розкриває механізм утворення *незбалансованої психічної суперечності*, що об'єктивується у системі дисонансів особистості. Для цього маємо комплекс аргументованих припущень щодо формування невротичного розладу, влучних спостережень, цінних експериментальних та емпіричних даних. Метатеорія зорієнтована 1) інтегрувати ключові чинники невротичного розладу у системі взаємопов'язаних положень; 2) встановити загальний механізм психічного дисонансу особистості (невротизації); 3) показати місце і значення невротичного розладу в особистісному розвитку; 4) висвітлити емоційні, когнітивні та поведінкові дисонанси у структурних змінах особистості.

Розроблений підхід не заперечує попередній етап розвитку академічної психології та психотерапії, а виявляє його цінність крізь призму принципово нової оцінки генезису і динаміки незбалансованої психічної суперечності особистості, зокрема через *аналіз інверсійних процесів* психічної діяльності людини. Невротизація оцінюється як закономірний етап розвитку психіки.

Непродуктивним контрапунктний дисонанс стає у процесі порушення психічної інверсії.

Поставлене завдання вимагає показу емпіричного матеріалу, який цілісно й у зв'язку емоційних, когнітивних та поведінкових аспектів особистісної проблематики розкриває сутнісні чинники порушення балансу базової психічної суперечності. Такий матеріал повинен якнайповніше демонструвати механізм розгортання дисонансів особистості, а відтак не може бути збудований лише на інтерпретації кореляційних зв'язків окремих психічних феноменів.

З метою нівелювання фактору суб'єктивно спотвореної інтерпретації емпіричних даних доцільно аналізувати об'єктивні зразки психічної активності. Тож об'єктом дослідження можуть стати літературні описи особистостей. Художня творчість цілісно відбиває проблему особистості, шляхи її самоактуалізації та дезінтеграції (Л.С. Виготський, В.О. Моляко, В.О. Пономаренко, І.О. Сікорський). На матеріалі класичної художньої літератури вдається простежити генезис і динаміку дисонансів особистості, що, зокрема, доведено фундаторами глибинної психології.

Теоретичну цінність концепції демонструємо на прикладі аналізу творів Ф.М. Достоевського, якому вдається змалювати чи не найширшу палітру патологічних і конгруентних особистостей. Вибір письменника зумовлено тим, що його твори повсякчас привертають увагу психологів і психіатрів (А. Адлер, Ф.Ф. Добронравов, І.Д. Єрмаков, О.Г. Ковальов, І. Нейфельд, З. Фройд, В.Ф. Чиж). Підстави вважати такий матеріал релевантним для запланованого дослідження дає детально виписана емоційна, когнітивна і поведінкова активність персонажів його творів.

Отже, необхідність розробки цілісного і системного підходу до вивчення особистісної проблематики зумовлює вибір теми дисертаційного дослідження: *«Генезис і динаміка дисонансів особистості: системний підхід»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Окремі аспекти дисертаційного дослідження розроблялися відповідно до комплексних науково-дослідних тем кафедри соціальної та практичної

психології Житомирського державного університету імені Івана Франка «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» (номер державної реєстрації – 0114U003867, 2014-2019 р.) та «Психічне здоров'я особистості: сім'я, спільнота, нація» (номер державної реєстрації – 0119U102340, 2019 р.); у межах науково-просвітницького проєкту «Психічне здоров'я дітей: від знань до дій» (2017).

Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 9 від 26 вересня 2019 року) й узгоджена у бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 1 від 28 січня 2020 року).

Метою дослідження є цілісний та системний аналіз генезису і динаміки дисонансів особистості на матеріалі літературних творів.

Об'єкт дослідження – дисонанси особистісного розвитку.

Предмет дослідження – генезис і динаміка системи дисонансів особистості.

В основу дослідження покладене **припущення** про те, що дисонанси особистості стають наслідком незавершеної інверсії психічного розвитку, яка об'єктивується на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях у дискретних суперечностях інтра- й інтерпсихічного змісту. Інноваційна цінність теорії системи дисонансів особистості як незбалансованої психічної суперечності залежить від 1) рівня узгодженості з основними положеннями теорії розвитку особистості, 2) здатності розкрити загальний механізм невротичного розладу в єдності емоційних, когнітивних та поведінкових аспектів саморегуляції, 3) спроможності концептуально розв'язувати основні психотерапевтичні задачі, зокрема діагностичного змісту. Кожен із трьох аспектів особистісного дисонансу – емоційний, когнітивний та поведінковий – може бути описаний із позиції загостреної базової психічної суперечності. Вони забезпечують психодинаміку, відповідно, амбівалентності, абсурду та вимушеного повторення. Особистісні дисонанси обумовлюють системні зміни психічної саморегуляції, що може бути представлено на рівні структурно-

функціональної моделі особистості. Позаяк твори класичної художньої літератури послідовно розгортають дисонанси особистості, існують підстави вважати цей матеріал релевантним для показу динамічних аспектів психічного розвитку у ситуації невротичного розладу.

Відповідно до мети та гіпотези поставлені **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати теоретико-методологічні засади психотерапії; реконструювати й узагальнити основні погляди на генезис і динаміку незбалансованої психічної суперечності як дисонанс особистості. Встановити типологічну специфіку розвитку осіб із незбалансованою психічною суперечністю. Здійснити історико-психологічний дискурс формування базових положень особистісної проблематики й у зв'язку з цим встановити координати систематики психічних розладів. Розробити динамічну модель незбалансованої психічної суперечності, яка цілісно розкриває емоційні, когнітивні та поведінкові аспекти особистісного розвитку.

2. Визначити емоційні, когнітивні та поведінкові особливості генезису і динаміки дисонансів особистості. З'ясувати характер інверсії психічного розвитку в умовах невротичного розладу. Показати системний зв'язок емоційних, когнітивних та поведінкових чинників незбалансованої психічної суперечності.

3. Розробити й описати теоретико-методологічні принципи субособистісного аналізу; описати структурно-функціональну модель особистості; виявити умови та механізм її інверсії. Проаналізувати генезис і динаміку структурної патології особистості.

4. Показати методологічні шляхи дослідження системи дисонансів особистості. Виявити переваги й обмеження математичних методів дослідження. Обґрунтувати можливості аналізу системи дисонансів особистості у художньому тексті. Встановити основні чинники та механізм особистісних змін.

5. Здійснити патографічний аналіз інверсії психічного розвитку літературних особистостей, які демонструють ознаки незбалансованої психічної суперечності. З'ясувати вихідні чинники, каталізатори та динаміку дисонансів

їхніх особистостей, вказати на ключові аспекти інтра- й інтерпсихічної дезінтеграції. Встановити чинники особистісних змін, які забезпечують консонанс особистості.

Концепція дослідження. Незбалансована психічна суперечність особистості розглядається як втрата суб'єктом інтрапсихічної інтеграції, що формує комплекс дисонансів. Цей процес призводить до неможливості завершити періодичну інверсію психічного розвитку, результати якої фіксуються в емоційній амбівалентності, когнітивному абсурді й поведінковій деструктивності суб'єкта. Структурно-функціональна модель особистості зазнає трансформації, яка не дозволяє бути адекватним та спонтанним і забезпечує рецидив асиміляції неінтегрованого досвіду.

Перша група положень розкриває сутність невротичного розладу у системі розвитку особистості. Це здійснюється через показ особистісних змін, які об'єктивуються у типологічній інверсії та фіксуються у психічній дуальності суб'єкта. Невротичний стан є універсальним механізмом психологічного розвитку особистості, який за певних інтра- й інтерпсихічних умов зазнає стагнації та виявляється у симптоматиці психічних розладів. Розлади психіки класифікуються відповідно до здатності організму долати невротичні навантаження.

Друга група положень реконструює історико-психологічний контекст формування авторської концепції дисонансів особистості. Показано логіку змін психологічних парадигм дослідження й окремих концептуальних поглядів на базову психічну суперечність особистості у зв'язку зі структурно-функціональними порушеннями, що найбільш ґрунтовно концептуалізуються у глибинній психології.

Третя група положень пояснює психофізіологічну специфіку незбалансованої психічної суперечності особистості. Розкривається сутність неадекватного рефлексу та шляхи його формування на ультрапарадоксальній стадії парабіозу, яка набуває значної інерції та не сприяє гальмуванню нервово-психічної реакції. Індивід здійснює подвійну емоційну інверсію, в результаті якої

емоція набуває бінарної структури, що призводить до фіксації антагоністичної нервово-психічної реакції. Це створює психофізіологічну основу системного дисонансу особистості.

Четверта група положень виявляє специфіку сигнальної системи людини, яка об'єктивується у структурі знаку як когнітивно-комунікативної одиниці психіки. Обґрунтовується положення про те, що знак є бінарним психічним утворенням, тобто за формою і змістом становить когнітивний абсурд. Незбалансована психічна суперечність спонукає індивіда здійснювати дезабсурдизацію «зіпсованого» знаку. Особливості цього процесу позначаються у труднощах ідентифікації складових елементів знаку. Це призводить до втрати структурної цілісності знаку і періодичної інверсії, спрямованої на відновлення його функціональної бінарності. Це, своєю чергою, передбачає синтез такого абсурдного стану, який сприятиме збалансуванню психічної суперечності.

П'ята група положень визначає ситуаційну саморегуляцію невротизованої особистості, яка відбувається в межах соціально-комунікативних трикутників. Чітко визначена конфігурація соціальних контрагентів забезпечує умови поведінкової динаміки суб'єкта: або стабілізує невротичну симптоматику, або сприяє нівелюванню незбалансованої психічної суперечності. У першому випадку суб'єкт здійснює селекцію контрагентів, які пролонгують його суперечливу спрямованість; у другому випадку – погоджується на елімінацію контрагентів, які перешкоджають виходу за межі деструктивних поведінкових рецидивів.

Шоста група положень обґрунтовує субособистісну структуру особистості, виявляє умови та закономірності її формування, описує онтогенетичні особливості розвитку субособистостей, їхнього співвідношення та взаємозв'язку. Крізь призму процесів контамінації (змішування) і деконтамінації субособистостей визначаються принципи адекватного та патологічного функціонування суб'єкта. Визначаються умови структурування Патологічної Субособистості, її деструктивної психодинаміки й дезінтеграції з метою особистісної реінтеграції.

Сьома група положень з'ясовує можливості математичного дослідження дисонансів особистості, зокрема через методи багатомірного шкалювання і факторного аналізу. Обґрунтовується доцільність аналізу цілісних форм психічної активності, які найбільш повно презентовані у класичних художніх творах.

Восьма група положень констатує універсальні закономірності процесу невротизації, які відтворюються у класичній літературі. Художня форма цілісно і системно презентує нюанси психічного функціонування особистості в ситуації незбалансованої психічної суперечності, що робить її релевантною для психологічного аналізу.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення історико-психологічного аналізу співвідношення фізіологічної та психологічної складових функціонування людини (П.П. Вікторов, М. Лацарус, Г.І. Челпанов), психічної норми та патології (Ф. Гальтон, Ч. Ломброзо, І.О. Сікорський), частки вродженого і набутого, генетичного і соціального у розвитку особистості (А. Бен, Г. Гефдінг, Т. Рібо, А. Фульє), функціональних зв'язків структурних елементів особистості (В. Вундт, Ф. Кейра, П. Малапер, Ф. Полан); положення системного підходу до розвитку особистості (Б.Г. Ананьєв, В.С. Мерлін, С.Л. Рубінштейн) і теорія функціональних систем (П.К. Анохін, Б.Ф. Ломов, В.Б. Швірков); положення про психічний розвиток як результат динаміки внутрішніх протиріч (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко); положення психофізіологічного функціонування людини (М.О. Бернштейн, Є.І. Бойко, С.І. Гальперін, Н.І. Чупрікова); положення про особистісно-ситуаційну взаємодію (Н.В. Грішина, О.Л. Музика); положення глибинної психології щодо генезису і динаміки несвідомих деструктивних аспектів функціонування (А. Адлер, З. Фройд, К. Юнг).

Вихідними для аналізу дисонансів особистості стають дослідження, які розкривають принципи типологічного поділу особистостей (Г. Айзенк, К. Леонгард) та феноменологію роздвоєння і подвоєння особистості (R.J. Lifton, Є.М. Волков). Важливого значення набуває розуміння місця незбалансованої

психічної суперечності у системі психічних розладів, а також визначення її координат у класифікаціях невротичних і психотичних розладів (М. Балінт, Н. Мак-Вільямс, Г.К. Ушаков, N. Craddock, B.A. Fischer, T. Widiger).

Ключового значення набувають праці М.Є. Введенського, В.М. Бехтерева, І.П. Павлова та О.О. Ухтомського у зв'язку з дослідженням фізіологічної динаміки інверсії психічного розвитку; праці А. Валлона, Л.С. Виготського, М.О. Леонтьєва, Ж. Піаже та Б.Ф. Поршнева – у висвітленні проблеми знаку у системі психічної саморегуляції людини; концепція стратегіальної організації свідомості В.О. Моляко – у зв'язку з аналізом циклів діяльності та її стратегій; транзакційний аналіз Е. Берна – при вивченні соціальної динаміки особистісної проблематики; концептуальні погляди Р. Ассанджолі та М. Руфлер – у розробці субособистісної структури особистості.

Методи дослідження. Для перевірки висунутого припущення та вирішення поставлених завдань використано комплекс теоретичних, емпіричних і математичних методів.

Теоретичні методи та прийоми пізнання передбачають *порівняння й систематизацію* концептуальних положень психічного розвитку особистості та системи її дисонансів; *зіставлення* теоретико-методологічних положень аналізу психічної інверсії з положеннями інших концепцій; *генетико-моделюючий метод*, який передбачає моделювання процесу парабіозу (аналіз емоційної динаміки), трансформації знаку (аналіз когнітивної динаміки) і комунікативного процесу (аналіз поведінкової динаміки) суб'єкта у ситуації невротичного розладу; *абстрактно-графічне представлення* субособистісної структури особистості, її генезису і динаміки.

Методи та процедури емпіричного дослідження полягають у *діагностуванні структури бінарних емоцій* за допомогою методів ранжування, багатомірного шкалювання (метричний метод) і факторного аналізу; *діагностуванні фундаментальних властивостей сприймання* за допомогою оцінки схожих текстів; *контент-аналіз* емоційних реакцій персонажів текстів художньої літератури.

Інтерпретаційні методи представлені *аналізом інверсії психічного розвитку в окремих випадках* (вивчення емоційної сфери двох осіб за допомогою методів ранжування, багатомірного шкалювання та факторного аналізу); *патографічним аналізом літературних особистостей* (систематизація емоційних, когнітивних і поведінкових дисонансів, субособистісна структуризація їхніх особистостей).

Дослідженням охоплено романи Ф.М. Достоевського «Злочин і кара», «Ідіот» та «Біси». Зокрема, аналізуються особистісні дисонанси Раскольников, Настасії Пилипівни та Ставрогіна. У дослідженні фундаментальних властивостей сприймання взяло участь 230 осіб віком 18-30 років. Теоретичний аналіз незбалансованої психічної суперечності особистості ілюструється емпіричним дослідженням окремих випадків.

Етапи та організація дослідження. На *першому етапі* здійснено теоретичний аналіз феномену дисонансів особистості: визначено коло невирішених питань теорії невротичного розвитку, окреслено теоретико-методологічні аспекти їхнього розв'язку, на основі нового розуміння незбалансованої психічної суперечності розроблено типологію особистостей і встановлено загальну логіку класифікації психічних розладів.

На *другому етапі* на підставі визначення динаміки дисонансів особистості розроблено положення субособистісного аналізу, створено систему принципів аналізу психічної суперечності на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях, обґрунтована структурно-функціональна специфіка невротизації особистості.

На *третьому етапі* проведено емпіричний аналіз окремих випадків незбалансованої психічної суперечності особистості з використанням методів багатомірного статистичного аналізу, перевірено адекватність окремих теоретичних висновків, переосмислено сутність міжрівневих відносин і внутрішньорівневих зв'язків підсистем особистості, які зазнають дезінтеграції.

На *четвертому етапі* здійснено системний аналіз дисонансів літературних особистостей: встановлено ключові для невротичного розладу бінарні емоції, сублогіку та соціально-психологічну динаміку, зроблено субособистісний

аналіз, який розкриває структурно-функціональні особливості незбалансованої психічної суперечності та показано шляхи її нівелювання.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечена теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень концепції дисонансів особистості, системним аналізом предмету дослідження, застосуванням ідеографічного підходу і релевантних методів багатомірного статистичного аналізу для ілюстрації окремих припущень, адекватним вибором емпіричного матеріалу для аналізу незбалансованої психічної суперечності, що підкріплюється літературознавчою оцінкою персонажів класичних художніх творів.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що *вперше*:

- встановлено загальний механізм формування незбалансованої психічної суперечності особистості на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях;
- змодельовано психофізіологічний цикл інверсії емоційних станів, які набувають бінарної форми й амбівалентного змісту;
- показано структурну специфіку знакової системи, синкретичний характер формування сублогіки й особливості когнітивної інверсії в ситуації незбалансованої психічної суперечності;
- виявлено закономірності інверсії комунікативного кола (контрагентів), що здійснює соціальну інтеграцію особистості у різних варіантах психічного розвитку;
- запропоновано структурно-функціональну модель особистості, яка дозволяє аналізувати динаміку системного дисонансу і показує умови формування Патологічної Субособистості.

Розроблено типологію особистостей, в основі якої лежать уявлення про незбалансовану психічну суперечність як ключовий фактор типологічних змін; схему формування емоційної амбівалентності, когнітивних суперечностей і соціальної динаміки особистості в ситуації невротичного розладу; принципи субособистісного аналізу дисонансів особистості.

Уточнено й систематизовано науково-психологічні погляди на особистісну проблематику і класифікацію психічних розладів.

Поглиблено та розширено уявлення про сутність феномену ультрапарадоксальної стадії парабіозу; специфіку сигнально-знакової системи людини; соціально-психологічні ролі контрагентів; сутність психотерапевтичного дискурсу, представленого у творах класичної художньої літератури; описані методи нівелювання незбалансованої психічної суперечності особистості.

Теоретичне значення дослідження полягає у тому, що *здійснено* узагальнення поглядів на природу психічної суперечності особистості; *представлено* особистісну типологію, яка сприяє розкриттю сутнісних аспектів психодинаміки; *запропоновано* системний аналіз особистісних дисонансів; *доведено* доцільність аналізу емоцій як бінарних утворень, що становлять єдність нетотожних нервово-психічних реакцій, аналізу когнітивних суперечностей – як формально абсурдних утворень, що в ситуації невротичного розладу зазнають помилкової дезабсурдизації, аналізу поведінкової неефективності – як розгортання комунікативного процесу, що скеровує і підтримує деструктивну лінію психічного розвитку; *сформульовано й обґрунтовано* структурно-функціональну модель особистості, яка здатна показати сутність особистісної дезінтеграції та повторної патологічної інтеграції; *виявлено* можливості методами багатомірного статистичного аналізу моделювати емоційні прояви дисонансу особистості.

Практичне значення роботи полягає у *показі* системного аналізу незбалансованої психічної суперечності особистості на прикладі патографічного аналізу літературних особистостей; у *розробці* математичної процедури дослідження емоційного дисонансу особистості; у *підготовці* матеріалів, які розкривають питання формування і нівелювання системи дисонансів особистості. Матеріали дослідження можуть бути використані у консультативній, психоедукаційній, корекційно-відновлювальній і

терапевтичній роботі при вирішенні широкого кола психологічних проблем, пов'язаних з емоційними, когнітивними та поведінковими розбіжностями.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальних дисциплінах Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 1/643 від 05.06.2020 р.); Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04/434 від 09.06.2020 р.); Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 1380 від 26.05.2020 р.); Українського Католицького Університету (довідка № 204/20 від 16.06.2020 р.), а також у діяльності громадських організацій: Центр практичної психології «For Life» (довідка № 2/20 від 10.03.2020 р.); «Інститут креативних інновацій» (довідка № 53 від 02.09.2020 р.); «Інститут психології здоров'я» (довідка № 01-Л-20 від 02.07.2020 р.); «Цей світ для тебе» (довідка б/н).

Особистий внесок автора. Розроблені автором наукові положення й отримані результати є самостійним внеском у вивчення проблеми. У статті «Життєві сценарії в українських народних казках» авторський внесок становить 50 % і полягає у типологізації й інтерпретації казок, у формулюванні загальних висновків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка, лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, конференціях та семінарах:

міжнародних: Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2017); Mental Health: global challenges of XXI century (Kyiv, 2017); International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics» (Lublin, 2017); International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms (Tbilisi, 2017); Міжнародна міждисциплінарна асамблея «Посттравматичний стрес: дорослі,

діти та родини в ситуації війни» (Київ, 2017); XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2018); XVIII Міжнародна наукова психологічна конференція «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XX столітті» (Одеса, 2019); Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у просторі молодіжної субкультури» (Рівне, 2019); XIX Міжнародна наукова психологічна конференція «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2019); IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2020);

всеукраїнських: Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека особистості як теоретична і практична проблема» (Житомир, 2014); Всеукраїнська науково-практична конференція «Практична психологія освіти XXI століття: проблеми та перспективи» (Умань, 2014); Науковий семінар «Аксіологія обдарованої особистості. Вікові чинники ціннісного розвитку обдарованої особистості» (Київ, 2016); Науковий семінар «Аксіопсихологічне моделювання розвитку здібностей та обдарованості» (Київ, 2017); III Всеукраїнська науково-практична Internet-конференція «Особистісне зростання: теорія і практика» (Житомир, 2018); Науково-практичний семінар «Аксіогенез обдарованої особистості: стратегії емпіричного дослідження» (Київ, 2019); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми особистісного зростання» (Житомир, 2019); II Всеукраїнський конгрес (з міжнародною участю) «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи» (Київ, 2019); XIX Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання (як фундамент творчого мислення)» (Київ, 2019); XX Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2020); Щорічна звітна наукова конференція викладачів та молодих науковців Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2020).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 45 друкованих працях, з яких: 1 – індивідуальна монографія, 14 – статті у науково-фахових виданнях із психології, включених до переліку, затвердженого МОН України, 8 – статті у вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, 4 – статті у наукових періодичних виданнях інших держав, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 14 – публікації апробаційного характеру; 4 – публікації, які додатково висвітлюють результати дослідження. Загальний обсяг публікацій становить 39,77 ум.-друк. арк.; особисто автору належать 39,37 ум.-друк. арк.

Кандидатська дисертація за темою «Концептуалізація проблеми обдарованості у працях І. О. Сікорського» захищена 2013 року за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовуються.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел, що налічує 772 найменування на 67 сторінках, зокрема 35 джерел іноземними мовами. Загальний обсяг рукопису становить 475 сторінок, основний зміст дисертації викладено на 351 сторінці, робота містить 35 таблиць (на 35 сторінках), 38 рисунків (на 38 сторінках), 24 додатки (на 38 сторінках).

Розділ 1

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНОГО ДИСОНАНСУ

У розділі розкрито положення про дворівневу структуру суперечності психіки людини на інтра- й інтерпсихічному рівнях, які створюють об'єктивні умови формування особистісної проблематики. Розглянуто педагогічний і психологічний рівні особистісної проблеми. Показано, що психологічний рівень проблеми особистості обумовлений незбалансованою психічною суперечністю. Встановлено, що основний чинник відкритої кризи у психології полягає у неінтегрованості положень природничої та гуманітарної парадигм. Це не дозволяє встановити справжнє значення невротизації у психічному розвитку людини. Проаналізовано системні недоліки психотерапії, показана теоретична слабкість психотерапевтичних концепцій. Розкрито системні характеристики невротичного розладу, обґрунтована необхідність здійснення цілісного і системного аналізу його чинників. Запропоновано нові принципи типологічного поділу особистостей; системно схарактеризовано чотири основних типи особистостей, розкрито місце невротизації особистості у процесі типологічної інверсії. Пояснено відмінності у феноменах подвоєння і роздвоєння особистості, проаналізовано їхні наслідки для психічного здоров'я. Представлено структуру загального аналізу незбалансованої психічної суперечності, її психофізіологічну, когнітивну і поведінкову складову, а також описано загальну схему дослідження системного дисонансу особистості, схарактеризовано основні етапи її невротизації.

1.1. Дворівнева суперечність психіки людини

Розвиток особистості є нелінійним і слабо прогнозованим психічним процесом [351]. Він демонструє нерівномірну динаміку руху і зазнає періодичної інверсії та кризових зупинок.

Що обумовлює таку траєкторію психічного розвитку? Вочевидь, маємо справу з достатньо широкою релятивністю психічної норми. Наслідком є широкий спектр генетичних відхилень і підвищена сенситивність до соціальних впливів, які можуть обумовлювати дисонанси особистості у невротичній і психотичній редакціях.

Вихідна умова психічних розладів – *базова психічна суперечність*. Розкриття її сутності, генезису, структури та динаміки є предметом тривалої науково-психологічної полеміки. Розбудова теорії *психічної суперечності особистості* передбачає створення оригінальних положень на всіх поверхах науки, які цілісно і системно виявляють її специфіку.

Що собою являє особистісна проблема на емпіричному рівні? Особистісна суперечність передовсім виявляється на рівні комунікативних труднощів, у професійних відносинах, дарма що ті жорстко регламентовані посадовими обов'язками й етичними нормами. Зокрема, втрата кваліфікації виразно простежується у *педагогічній діяльності*, технологічно націленій «компенсувати» брак соціального контролю фахівця у мінливій ситуації навчально-виховної взаємодії [393], [561]. Тренінги і семінари здебільшого підвищують обізнаність із педагогічної проблематики, але не сприяють практичному застосуванню теоретично засвоєних технологій. Суб'єкт виявляється нездатним адекватно рефлексувати власну професійну поведінку [384]. Його вистачає на декларування завчених положень і створення ілюзії своєї компетентності.

У *фінансових справах* системний особистісний дисонанс виявляється у нездатності планувати бюджет і кредитні витрати. У професійній сфері суб'єкт нехтує фінансовими ризиками. Зокрема, втрачає самоконтроль у ситуації «тільту», коли у стресовому стані приймаються нераціональні рішення: на валютному ринку трейдери закривають збиткові ордери й, попри вироблену стратегію діяльності, відкривають ідентичні ордери, які лишень погіршують фінансове становище [374].

Психіка людини виконує дві взаємозалежні функції – суб'єктивно відображує об'єктивну дійсність і регулює поведінку [232], [697]. Що стає біологічним фундаментом людської особистості? У філогенетичному аспекті це передбачає заперечення «тваринної» психіки, втім, не механічного штибу, а такого, що еволюційно закладає якісно нову психічну організацію. Еволюційне «заперечення» пов'язують із трудовою теорією антропогенезу [718]. Натомість ми виходимо з положення, що основу антропогенезу становить феномен мовлення [514], який належить пояснити із психологічних позицій. Ми припускаємо, що *ситуація формування дворівневої психічної суперечності, яка є результатом подвійної психічної інверсії*, стає прецедентом для з'яви мовлення і має наслідком увесь спектр психічних відхилень.

Дворівнева психічна суперечність локалізується між системами біологічних потреб і цінностями особистості, суб'єктивними інтенціями та можливістю їхнього задоволення (*інтрапсихічний рівень*) [495] і між стандартами соціальної інтеграції та суб'єктивною реальністю (*інтерпсихічний рівень*) [138]. Психічний розвиток особистості слід розглядати під кутом динаміки **інтерпсихічних розбіжностей** (невідповідності суб'єктивних інтенцій об'єктивним умовам) **інтрапсихічних суперечностей** (незбігу внутрішніх інтенцій). Аналізу підлягає безперервні інтерпсихічні розбіжності з певним соціальним агентом (суб'єктом, ситуацією загалом) й інтрапсихічною суперечністю свідомого і несвідомого (Рис. 1.1).

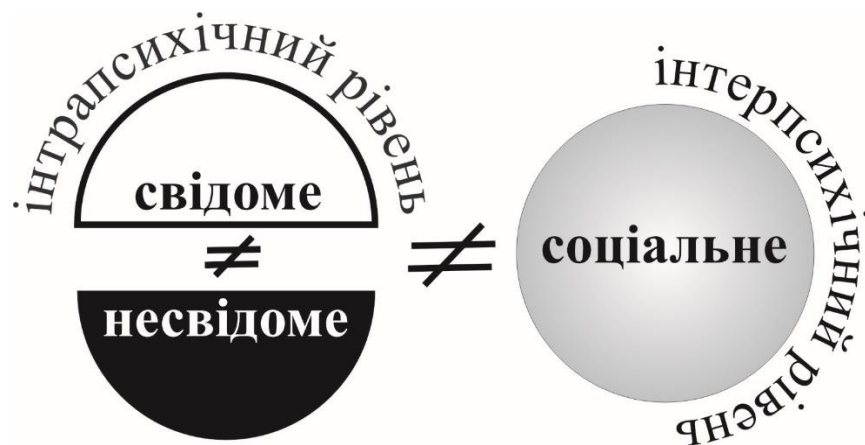

Рис. 1.1. Схема дворівневої психічної суперечності людини

Науково-історичним прообразом цього положення може слугувати теза Г. Спенсера про «безперервне пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх» [601, С. 27]. Однак зв'язок між основними чинниками саморегуляції має не лінійний, а складний – багатобогатозначний – характер [420]. Дворівнева суперечність є тією особливістю психічного розвитку, яка відрізняє людину від тварини. За припущенням, вона закладена в основу всього спектру психологічної проблематики особистості, визначає систему і характер її дисонансів.

Пропонуємо розглядати особистісну проблему у двох значеннях. У педагогічному значенні – це шлях формування індивідуальності, незадовільний показник долаання вікових криз і вирішення ситуаційних труднощів, що об'єктивуються у виробленні досвіду [210], [427]. По суті дається відповідь на питання, *якою стала особа*, вирішуючи суперечності інтерпсихічного характеру, що, своєю чергою, обумовлює характер його соціальної інтеграції?

У психотерапевтичному розумінні ставиться питання: *чому індивід не стає і не може бути таким, яким хоче?* Йдеться про внутрішні конфлікти, які перешкоджають соціальної інтеграції особистості. Вирішуються суперечності інтрапсихічного характеру. Особистісним дисонансом цей процес стає у випадку *втрати балансу базової дворівневої суперечності*. **Особистісний дисонанс – це системна незбалансована психічна суперечність, яку суб'єкт без достатньої соціальної підтримки не здатен збалансувати** [375]. При цьому базову психічну суперечність не можна визначати як жорстке протиставлення окремих чинників. Зауважуємо, що попри феноменологічні відмінності й антитетичність першосигнальних імпульсів і другосигнальних знаків, психічні чинники становлять безперервний недиз'юнктивний [83] контрапункт. Особистісний контрапункт може перебувати у станах консонансу і дисонансу.

Термін «контрапункт», запропонований В.О. Моляко, належить до сфери музичного мистецтва, однак влучно відбиває сутність психічного процесу. Ситуація *punctum contra punctum* (точка проти точки) дозволяє описати синхронність «голосів». При цьому природною є домінантність одного з них. Можливий варіант переростання консонансу, об'єктивованого у

самоактуалізації, конгруентності та відчутті повноти буття (у цьому випадку можна говорити про зрілість особистості [214]), у дисонанс – суперечність, яка потребує вирішення [364]. Відповідно, можна розглядати *загальну психологію* як дисципліну, яка вивчає структурно-функціональні особливості психічного контрапункту, *вікову психологію* – як таку, що аналізує онтогенетичні закономірності контрапункту, *педагогічну психологію* – як галузь вивчення спеціальних умов розвитку адекватного психічного консонансу, *диференційну психологію* – як дослідження шляхів формування індивідуальних відмінностей контрапункту особистості, а *психотерапію* – як зміст і динаміку дисонансу, який набуває або тимчасової (невротичні розлади) або ж усталеної (психотичні розлади) конфігурації [386].

Предмет нашого наукового інтересу – особистісні дисонанси, які долаються психотерапевтичним шляхом. Психотерапія інтегрує положення психології, філософії, антропології, медицини щодо питань генезису і динаміки незбалансованої психічної суперечності. Втім, ця інтеграція не набула усталеної форми та парадигми. Психотерапією здійснено поворот [403] чи то пак дивергенцію, в результаті якої вона опиняється між *природничо-науковою та гуманітарною* парадигмами. Якщо вміння вибудовувати стосунки з клієнтом раніше супроводжувало медикаментозні впливи та вважалося вторинним фактором лікування, то сьогодні інтеракція набуває процесуальної автономії, самодостатності й варіативності, що межує з лікарським мистецтвом [505]. Ця форма штучного впливу спрямована на збільшення і переструктурування зв'язків у психосемантичних мережах [475].

Теоретико-методологічна проблема сучасної психології зумовлена відсутністю послідовного переходу від природничо-наукової парадигми до гуманітарної [74], [77]. Утворений розрив ставить під сумнів науковий статус психотерапії, унеможливорює здатність підвести довершену теоретичну базу під психологічну допомогу. Не дарма дослідники вказують на спільні точки між сучасними формами психологічної допомоги та шаманізмом [191], [296], а сама психотерапія досі непереконаливо конкурує із народним цілительством [69].

Немедикаментозна психотерапія ставить за мету виробити ситуаційну гнучкість, здійснює пошук і реалізацію ресурсів особистості [11]. Вона зосереджується на розробці ефективної й економної системи стосунків терапевта з клієнтом. Втім, висхідна методологічна варіативність психотерапії непрямо вказує на відсутність однозначного розуміння сутності базової психічної суперечності та можливості коригувати її дисбаланс.

Близькість концептуальних поглядів на невротичний розвиток особистості спостерігається тільки на макрорівні. Натомість на мезо- й мікрорівнях положення про невротизацію подекуди набувають антитетичного змісту. Тому в обіг легковажно вводяться неологізми, залучаються метафори, що призводить до багатозначності термінів і створює лазівку для плагіату на рівні ідей. Зокрема, у концепції «незавершеного гештальту» [486] вгадується фрейдівська концепція «невдалого витіснення» [80], а вчення І.П. Павлова про умовні рефлекси «трансформується» в ідею формування субособистостей [559].

Справжня турбота психотерапії – підміна понять влучними метафорами й невтомна фабрикація методичного інструментарію, що породило близько 500 різновидів психологічної допомоги [471]. Теорія незбалансованої психічної суперечності розчиняється у категоріях «психічної травми», «комплексу Едіпа» і «невдалого витіснення» [80], [653], «комплексу неповноцінності», «гіперкомпенсації» і «соціального інтересу» [7], [8], «тривозі» і «психологічних захистах» [677], [678], «дисоціації психічного», «комплексі» і «боротьбі архетипів» [719], [722], «психологічній грі» і «життєвому сценарії» [609], [709], «позитивній свободі» і «продуктивному характері» [661], [662], «конгруентності» і «розбіжностях між Я-реальним та Я-ідеальним» [544], «самоактуалізації» [414], «пошуку смислів» і «самотрансценденції» [650] тощо. Кожне з понять є редуцією особистісної проблеми, абсолютизацією окремих її аспектів. Тож вони не стають системотвірними й не сягають рівня наукової категорії, а тому зрідка задовільно інтегруються у концептуальну систему. Це виявляється на рівні уявлень про особистість, відносин із реальністю, розвитку потенціалу [713] і прямо вказує на брак психотерапевтичної метатеорії.

Задача ускладнюється тим, що навіть академічна психологія не отримала переконливої «теоретичної» прописки, позаяк зрідка відповідає вимогам верифікації. Натомість вона повинна стати фундаментом як терапії, так і єдиної теорії людинознавства [15]. Гарантований терапевтичний ефект забезпечується тільки розробкою відповідної теорії [308]. Зрештою, метатеорія – найліпший інструмент психологічної практики [237], позаяк лежить в основі інтерпретації системи дисонансів особистості.

Квазінаукові концепції спекулюють на неможливості академічної науки однозначно інтерпретувати і точно прогнозувати поведінку [98]. Натомість метатеорія передбачає застосування комплексного підходу, в якому психологія виявляє системні зв'язки з іншими дисциплінами, серед яких найбільш значущими є фізіологія, математика, формальна логіка, лінгвістика [492]. Таким чином забезпечуються умови для переходу від моносистемного знання до полісистемного [301], але вже такого штибу, щоби взаємопроникнення наук створювало підстави для цілісного дослідження особистості [408]. Однак закономірний процес автономізації психології призвів до часткової втрати генетичних зв'язків із суміжними науками. Психологія або не зауважує на них, або, навпаки, ними підміняється [376]. Поставлене завдання «оживити» особистість у структурно-функціональних моделях завершилося відкритою кризою, наслідком чого є невтомне продукування нерухомої «гіпсової скульптури» замість динамічної системи особистості.

Теоретичний вакуум психології заповнюється системою метафізичних артефактів, що створює прецедент для дилеми, сформульованої Дж. Брунером: «Гори розрізнених даних розвалюються через відсутність зв'язку з основним «стовбуром» психологічного знання, чи, може, це сам цей «стовбур» недостатньо міцний, щоби витримати таке навантаження» [Цит. за: 112, С. 282].

Отже, перед психологічною наукою постає задача **розкрити універсальну логіку і варіативну динаміку формування психічних відхилень**. Психологія повинна зв'язати знання про особистість у сферах фізіології, логіки та соціальної психології у цілісну динамічну систему положень.

Поняття «особистісна проблема» інтегрує весь спектр психічних розладів, які є результатом незбалансованої суперечності. Вона виявляється у континуумі відхилень від побутової психопатології й дотепності [651], [652] до психотичних відхилень [217], [680]. Т.С. Яценко визначає її як проблему, «...яку суб'єкт сам не може розв'язати внаслідок неусвідомлюваності її передумов, каузальних аспектів, пов'язаних із внутрішньою, стабілізованою суперечністю» [734, С. 21]. Детермінована несвідомими тенденціями, психіка не піддається раціональним способам пізнання [242], [286], [733]. Це обмежує суб'єкта у здатності регулювати власну активність, що відповідає класичній *невротичній симптоматиці* [146], [680].

Невротичний розлад є осердям особистісної проблеми. Невроз – маяк системного дисонансу особистості, але водночас каталізатор функціональних змін. На це вказує поширеність невротичних розладів. Особливо гострою є ситуація з дітьми: при фронтальному огляді лише 20% перебуває на огляді у психоневролога [162]. Власне, створення психологічної служби у системі освіти спрямоване нівелювати «приховану» невротизацію, причому не тільки школярів, але й педагогічних працівників, які сприяють створенню об'єктивних умов для її підтримання [390].

Природно, що за таких обставин невротизація як основна умова особистісних змін призводить до втрати симптоматичної рельєфності. Підвищення рівня толерантності до «екстравагантної» поведінки позначається на розмиванні психічної норми. Наприклад, невроз «недосягнення успіху» настільки потужно інтегрований у сучасне життя [187], що не вважається психічною проблемою, а є, радше, соціально-педагогічною проблемою. Це позначається на поступовому зникненні поняття «невроз» із діагностичних висновків [738]. У класифікаторах невротичний спектр відхилень підміняється терміном «розлад» [742], що, звісно, призводить до втрати його родової специфіки. Поготів при цьому увага зміщується на симптоматику психічних розладів, тоді як сутність незбалансованої психічної суперечності особистості стає другорядною.

Відкрита криза у психології не в останню чергу обумовлена труднощами дослідження особистісної проблематики (системного дисонансу особистості). Розроблені структури особистості здебільшого вкрай слабо пояснюють невротичну психодинаміку, дарма що містять низку влучних спостережень. Це стається внаслідок нерелевантного структурно-функціонального моделювання особистості [659], невирішеності проблеми взаємозв'язку генетичних і соціально обумовлених підструктур [36], нез'ясованості характеру співвідношення міжрівневих інтрапсихічних елементів [420].

У пошуках відповіді на запитання, *який злам створює невроз в особистісному розвитку*, здебільшого ідентифікують його симптоматику. Генезис, динаміка, структура і механізм невротичного «зламу» розкриваються вкрай несистемно і поверхнево. Хоча академічна психологія припускає, що вирішення патопсихологічної проблематики дозволить відповісти на деякі фундаментальні питання [220], втім, зосереджується переважно на другорядних питаннях. Наслідком стає те, що системоутвірною у психології стає категорія *діяльності* [328], [331], [341], [415], тоді як такою є категорія *другої сигнальної системи* [514], яка виявляє специфічність людини на фізіологічному рівні. Поверхом нижче розташовується проблема *свідомості*, ще нижче – проблема *неврозу*, яка лежить в основі формування другої сигнальної системи. Діяльність – наслідок другої сигнальної системи, що стає ключовою умовою психічного розвитку людини. На нашу думку, ***система сигналізації є тією родовою відмінністю, яка забезпечує осмисленість дій***, а відтак діяльності у людському вимірі.

Невроз дозволяє розкрити принципи психічного функціонування. Тому психологія насамперед повинна не диференціювати невроз, а *визначити його унікальне місце у системі особистісного розвитку*. Якщо психопатологія охоплює всі рівні особистості [20], то невроз як найпоширеніша форма психічного розладу надає змогу визначити системні зміни та психодинаміку саморегуляції людини.

Основними симптомами невроту вважають збудливість і дратівливість суб'єкта, нестриманість його реагування, фіксацію на травматичному досвіді, втечу від об'єктивної реальності, некерованість агресивними реакціями [615]. Невроз трактується як випадок незначного і цілком компенсованого порушення. **Зворотність** [604], [639] і значну **інертність** невроту [476], [514] слід розглядати як **ключову умову якісних змін особистості**. Така особистісна трансформація стає можливою при збереженні **критичного ставлення**. Тож суб'єкт у межах психічної норми стає спроможним закріплювати функціональні зміни й, відповідно, досягати іншого рівня особистісного розвитку. Це стається внаслідок розбалансування базової психічної суперечності, коли контрапункт особистості стабілізується у певному дисонансі.

Еволюційно невротична «поламка» обумовлює **здатність продукувати неадекватні рефлекси, які потенційно можуть набувати вищого рівня адаптаційної й інтеграційної цінності**. Невротичні осциляції покликані ініціювати та завершувати особистісні зміни. Їхнім прикладом є вікові новоутворення із виразною невротичною симптоматикою. Натомість психотерапія схильна фіксувати за невротичним розладом втрату «еволюційного потенціалу», що призводить до стагнації розвитку особистості.

1.2. Психічне розщеплення у психотерапевтичному дискурсі

Першочергова задача психологічної науки – розкрити сутність невротичного механізму, а значить пояснити психодинамічні зміни, за яких нервово-психічний процес «застигає» у певному емоційному стані, когнітивній конструкції та поведінковому патерні.

Б.С. Братусь зазначає, що дисертанти часто-густо підходять до нових кордонів психології, але через неготовність слідувати до кінця повертаються до традиційних шляхів дослідження [74]. На нашу думку, ключова причина недостатньої наукової сміливості – не стільки брак дослідницького

інструментарію, скільки відсутність системного розуміння психологічної проблеми як такої, що дозволить перетнути кордон загальноприйнятих положень і відкрити простір «іншої» психології.

Проблема неврозу з-поміж решти фундаментальних проблем найближча для емпіричного дослідження, а відтак найбільш перспективна для розробки метатеорії. Та оскільки академічною психологією не розроблена метатеорія неврозу, ініціативу перехопила психотерапія і фабрикує десятки схем надання психологічної допомоги. Втім, нові напрямки зрідка тяжіють до продукування складних теорій особистості й зазвичай спрямовані до показу окремих аспектів проблеми та шляхів відновлення функціональності індивіда. Найбільш виразно ці тенденції представлені у короткотривалій терапії [258], [280]. Тому теорія починає вважатися мало не артефактом терапії [467], що обумовлює труднощі у встановленні ступеня ефективності психотерапевтичних методів [9], [231], [312]. Для цього бракує єдиного теоретичного поля аналізу. Тож інколи науковці дотепно оцінюють психотерапію в якості комплексу ритуалів [457]. Теоретичний нігілізм психотерапії призводить до того, що навіть психоаналіз, який має чи не найкраще розроблену теоретичну систему, деякими дослідниками вважається одним із найменш ефективних методів психологічної допомоги [9].

Натомість за деякими авторитетними оцінками, ефективність різних напрямків і методів психотерапії приблизно однакова [700]. Відтак можна припустити, що *теоретичні та методологічні відмінності різних концепцій надання психологічної допомоги не є принциповими й визначальними, а ступінь обґрунтованості наявних теорій не перебуває у зв'язку з ефективністю психотерапевтичного процесу*. Психотерапія більше залежна від другорядних чинників, які не мають безпосереднього відношення до теорії: особистості психотерапевта, популярності, ефекту плацебо, мотивації тощо.

Теорія встановлює важливі факти, проте не посилює лікувальний ефект. Її призначення полягає у представленні повної картини невротичної динаміки й розуміння закономірностей розгортання особистісного дисонансу. Цей скептично-парадоксальний висновок спонукає до встановлення механізму

невротизації суб'єкта і побудови метатеорії, яка пропонуватиме науково вивірену методологію анігіляції невротичного розладу.

Метатеорія була амбіційним проєктом А. Маслоу: «...Фройд надає нам хворобливий аспект психології, і ми повинні тепер *доповнити* його здоровим аспектом» [Цит. за: 641, С. 113]. Він наголошує на діагностичній і терапевтичній цінності психоаналізу [414]. Однак, попри те, що спостерігається поворот гуманістичної психології до психоаналізу [240], теоретична інтеграція не відбувається. А. Маслоу бракувало теоретичної обґрунтованості навіть для свого методу, адже він «...не надто сильно опікувався стовідсотковою науковою строгістю і доведеністю емпіричних даних, якими він підкріплював свої теоретичні розмірковування» [261, С. 8]. Гуманістична психологія робить крок назад і прив'язується до категорій інтуїції, спонтанності, роботі з тілом, але не до створення теорії [177]. Психотерапія зближується з мистецтвом комунікації та віддаляється від наукової раціональності. С.Д. Максименко слушно зауважує: «Заперечень нема – все це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, не наукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудування. <...> вони [В. Франкл і К. Роджерс] шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт» [407, С. 51].

Наступним підкорювачем вершин метатеорії стає Н. Пезешкіан. Його позитивна психотерапія спрямована виявляти *позитивний потенціал* психічних розладів [484], насмілюючись інтегрувати антитетичні підходи до вирішення особистісної проблеми [485]. Н. Пезешкіан не зміг уникнути системних теоретико-методологічних суперечностей – епігонського наслідування положень психодинамічного та гуманістичного напрямків психотерапії, слабкої обґрунтованості короткотривалого впливу і сумнівного розв'язання особистісних проблем на ціннісному рівні [367]. Визнаючи еклектичний характер запропонованих методів, Н. Пезешкіан раціоналізує його тим, що це, мовляв, природна «відповідь на багатоманітність розладів й індивідуальних можливостей їх переробки, кожна з яких потребує свого особливого лікувального засобу» [485, С. 20].

Одна з головних вад позитивної психотерапії полягає у віддаленості від природничо-наукової парадигми досліджень і невідокремленості від етики та філософії [31]. Н.Пезешкіану бракувало системного бачення дисонансу особистості, що виражається у контрапунктній єдності психофізіологічних та соціально-психологічних чинників неврозу. По суті він об'єктивує класичну ситуацію протистояння еклектичного і системного детермінізму [491].

Ми не заперечуємо можливості ефективного терапевтичного альянсу різних шкіл. Проте, зауважуємо, що синтез – транзакційного аналізу та гештальттерапії [635], транзакційного аналізу та психодрами [665] тощо – виявляється спорадичним і не набуває системної завершеності. Принципи та зміст теорії лишаються незмінними. Відхилення у положеннях і трансформація категоріального апарату не допускаються. Наприклад, А.Бек та А.Еліс – основоположники когнітивної психотерапії – є вихідцями з психоаналізу, який не прийняв їхніх інновацій. Вони марно пробували приєднатися до поведінкового підходу [672]. Іншими словами, *будь-який проєкт метатеорії* для більшості психотерапевтичних шкіл стає принципово неприйнятним.

Психотерапія виявляє принциповість у питаннях корекційної «інженерії», що втілюється у продукуванні прийомів, технік і методів роботи. Натомість теорія здебільшого виконує функції формальної індоктринації фахівців. Робити підсумки можна словами Дж.Блюм: «...теоріям дозволено лютувати, не наражаючись на перевірку» [61, С.18]. Вони лишаються групами науково неперевіраних артефактів, які легітимізують результати психологічної практики.

Психотерапевтична метатеорія спершу повинна з'ясувати суть феномену неврозу. Невротичний розлад обумовлює характер самоставлення і самооцінки суб'єкта, специфіку його психологічних захистів, труднощі особистісної ідентифікації, широкий спектр поведінкових відхилень тощо [14], [160]. Такий широкий діапазон проблеми може свідчити про системне порушення психодинаміки особистості. Тож основними критеріями неврозу можна вважати 1) характер функціонального розладу, його зворотність, 2) збереження критичного ставлення до себе і реальності, 3) болісний характер переживань,

4) провідну роль психологічних факторів виникнення. Це дає підстави припускати, що у найбільш загальному розумінні невроз – це *неспроможність завершити перехід на інший етап особистісного розвитку*. Невроз тотожний процесу фіксації суб'єкта на певному етапі розвитку, тоді як ситуація вимагає набуття альтернативних диспозицій [375].

Невротичний розлад – це суб'єктивна ситуація наявності конфлікту між структурними елементами психіки, коли утворене розщеплення не може завершитися інтеграцією (асимілюватися у досвіді), в результаті чого психічний матеріал у свідомості суб'єкта – емоційні реакції, когнітивні конструкції, поведінкові патерни – *поляризується* й об'єктивується у суперечливій активності [375]. Це ситуація, коли **консонанс психічного контрапункту особистості сягає дисонансу й у природний спосіб не може оптимізуватися**. Психічні чинники набувають антонімічної форми та змісту. Системним симптомом стає дисоціація ціннісно-сислової сфери [249], [253]. Дисонанси особистості призводять до втрати соціального контролю, закріплення емоційної нестабільності, стереотипізації дій, неадекватної самооцінки. Виявляються нефункціональними механізми психологічного захисту: ставлення до травматичної ситуації; специфічні способи перероблення інформації, що блокують загрозливу інформацію; механізми адаптивної перебудови сприймання й оцінки; механізми, що підтримують цілісність свідомості; механізми компенсації психічної недостатності; способи репрезентації спотвореного смислу [213].

Ситуаційну неадекватність особистості обумовлює **антитетичний характер інтрапсихічних інтенцій**. Комплекс неадекватних реакцій не досягає психічної інтеграції в результаті актуалізації опозиційних установок. У цьому випадку контрапункт особистості дисонує. Йдеться про «зустріч і взаємодію у складних нейронних структурах двох потоків збудження (першосинального і другосигнального)...» [68, С. 29], коли друга сигнальна система із труднощами співвідноситься з першою сигнальною системою, яка, своєю чергою, є найближчим провідником реальності [142]. Причиною внутрішнього конфлікту

стає тривале й інтенсивне зіткнення протилежно спрямованих тенденцій психіки [350], [454], які приречені перебувати у контрапунктному форматі, але принаймні тимчасово не можуть перебувати у консонансі. «Зустріч» двох потоків збудження, які лежать в основі базової психічної суперечності, є умовою психічного функціонування людини. Невротичний розлад при цьому лишається частковим випадком такої «зустрічі».

Ми визначаємо невроз як стійку до зовнішніх впливів, стабілізовану у часі інтрапсихічну суперечність, об'єктивовану у когнітивному абсурді, емоційній амбівалентності та поведінковій імперативності особистості [371], [389].

Когнітивний абсурд – це невідповідність сформованих когнітивних форм законам формальної двоелементної логіки. У дискурсі суб'єкт виходить із суперечних засновків. Це робить неможливим формулювання однозначних висновків. Розгортання дискурсу завершується для суб'єкта або апорією або спростуванням своїх тез [357], [375].

Амбівалентність почуттів – це ситуація емоційного реагування, за якого суб'єкт стає неспроможним визначитися зі ставленням до певного фрагмента об'єктивної дійсності. Поляризація емоцій, їхня фіксація у почуттях призводить до утворення та поглиблення абсурду [375].

Поведінкова імперативність – це рецидив фрустрованої поведінки, за якого відбувається блокування, звуження або викривлення процесу комунікації суб'єкта. Відтак унеможлиблюється повнота трансляції особистісної автентичності. Поведінка особистості, принаймні частково, припиняє відповідати декларованим нею цілям [375]. Суб'єкт, дарма що лишаючись у межах самодетермінації [568], [569], припиняє відповідати стандартам психічного благополуччя.

Центральною категорією аналізу системного особистісного дисонансу є «абсурд», дарма що феномен перебуває на периферії науково-психологічних інтересів. Спроби осягти психологічний зміст абсурду [163], вочевидь, тільки підтверджують маргінальний статус категорії. Натомість саме цей феномен ми вважаємо ключовим у розумінні психодинаміки особистості.

Окреслимо теоретико-методологічні межі нашого підходу. Зауважимо, що дослідження дисонансу особистості здійснюється в межах системи артефактів. При цьому часто-густо нехтуються окремі аспекти вияву особистісної проблематики, що робить психологічну діагностику і терапію однобічними. Тому терапевтичні концепції здебільшого обмежені колом вузьких завдань поведінкового, когнітивного характеру тощо. Самі ж концепції являють собою набір філософських й емпіричних аксіом, які створені на нейробіологічному, фізіологічному, математичному фактажі, покликаною створювати ілюзію обґрунтованості й аргументації. Їм істотно бракує системності у поясненні дисонансу особистості. Наприклад, якщо концепція пояснює соціальну динаміку невротичної активності суб'єкта [48], то не бере до уваги фізіологічну складову. Концепції, які виходять із розуміння психофізіологічного дисонансу особистості [494], [630], здебільшого спекулятивно поєднують когнітивні та поведінкові аспекти неврозу.

Концепція особистісних дисонансів повинна виходити з принципів системної теорії: «Зрештою, всі спеціальні області психології змикаються у зонах її фундаментальних проблем, що розробляються у загальній теорії психології. Саме загальну теорію психології насамперед необхідно побудувати на системній основі» [345, С. 8]. Системний підхід забезпечує можливості для інтегральної оцінки дисонансів особистості, а відтак релевантного застосування ширшого спектра методів надання психологічної допомоги.

Цілісність підходу є першочерговою задачею психології особистості [405], [407], [545], адже забезпечує взаємозв'язок усіх рівнів і структурних елементів особистості, дозволяє уникнути еkleктичності та редукціонізму теоретичних положень [491]. Цілісність особистості виявляється на всіх рівнях підсистем і виводиться із загальної системи [153]; її вивчають у зв'язку свідомого і несвідомого [508]. Невротизація суб'єкта фіксується не тільки за періодичними й повторюваними неадекватними реакціями й окремими параметрами психічного розвитку, а передовсім весь розвиток особистості необхідно вважати невротичним.

Системний підхід включає психофізіологічні, логічні та семантико-синтаксичні і соціально-психологічні аспекти особистісного дисонансу, враховує взаємозв'язок між емоціями, когніціями та поведінкою [458]. Зміна одних дисонансів призводить до зміни інших. Їхнє узгодження відбувається на рівні елементів, підсистем і психічної системи в цілому [497], [564], [634]. Зокрема, знак як когнітивна одиниця й елемент сигнальної системи узгоджується з емоційними реакціями та поведінковими актами.

В.Б. Швирков констатує: «Оскільки системні процеси складаються винятково з фізіологічних процесів і, з іншого боку, організація цих процесів утворює нову якість – інформаційний параметр системи, який порівняний з уявленням про «психіку», то фізіологічна і психічна детермінація поведінки виявляються у нерозривній єдності та не існують одна без одної» [697, С. 39]. Відмінності між фізіологічними та психічними процесами визначаються як такі, що характеризують діяльність окремих елементів (фізіологічні процеси) і діяльність організму в цілому (психічні процеси) [345]. Оскільки домінантність психічних процесів пов'язана з функціонуванням другої сигнальної системи, то вивчати слід *знакову сигналізацію людини*. З'яву другої сигнальної системи у філогенезі забезпечує *психофізіологічна інверсія* першої сигнальної системи.

Системний підхід *цілісно, у зв'язку фізіологічних та психічних параметрів розкриває механізм особистісного дисонансу* [391]. Він повинен забезпечити таку форму терапії, яка не потребуватиме «навернення» клієнта через психотерапевтичний міф [467].

Системний підхід лягає в основу релевантного методу дослідження суб'єктивної реальності. Система – об'єднання елементів і встановлення зв'язків між елементами й системою в цілому [416]. Вони спільно створюють нову специфічну системну властивість – *суперечність суперечності* фактично на всіх рівнях психіки людини. Тільки така позиція дозволяє правильно оцінити психодинаміку на макро-, мезо- і мікрорівнях, інверсійний ритм її елементів, способи структурування та переходу елементів в іншу плеяду [375].

1.3. Типологічна інверсія особистості

Невротичний стан одночасно представлений у межах психічної норми та патології. Він дозволяє з'ясувати питання генезису і динаміки психічного розвитку, зафіксувати момент формування суб'єктивного світу і дисонансів особистості. Невроз – це двері у *типологічні зміни*, які відкриваються у випадку реалізації *інтриги* особистісних змін. Внаслідок цього відбувається вторинна інтеграція особистості. У протилежному випадку оформлюється *невротичне буття* як результат фундаментальної фрустрації. Особливість невротичного стану полягає у тому, що він є тривіальним для суб'єкта, якорем особистості. Невроз зворотний, що передбачає ймовірну інверсію до психічної норми.

Системний особистісний дисонанс має два поверхи прояву: інтра- та інтерпсихічний. Інтрапсихічна площина передбачає дослідження психофізіологічної (емоційної) і когнітивної підсистеми, інтерпсихічна – соціально-психологічної (поведінкової) підсистеми. Інтегрально вони створюють умови для перманентної базової психічної суперечності особистості.

Вказаний феномен доцільно аналізувати на трьох рівнях [375]:

1. Макрорівень – **типологічний**: встановлюється *загальна тенденція розвитку особистості*. Невроз розглядається як універсальна умова типологічних змін.

2. Мезорівень – **соціальний**: вивчається *соціальний контекст розвитку суб'єкта*. Невроз аналізується як своєрідна форма і зміст комунікації, його повторювана неефективна поведінка.

3. Мікрорівень – **структурно-функціональний**: аналізується *структурна патологія особистості*. Невротичне викривлення структури обумовлюється специфікою психофізіологічного (емоційного) та когнітивного функціонування.

Перш за все, покажемо місце невротичного розладу у системі особистісного розвитку. Встановимо сутність невротичного явища через заломлення особистісної типології на *макрорівні*.

Проблема особистісної типології – прямий наслідок відсутності метатеорії особистості [65]. Перспективи її розбудови примарні, прикладом чого є непомічена у наукових колах загальна теорія особистості А.В. Петровського [487]. Втім, інтуїтивно вибудована типологія може запропонувати таке бачення феномену особистості, яке сприятиме виробленню системних принципів її організації.

Типологія розкривається через співвідношення змістовної та структурної характеристик особистості [246] і повинна «переростати» класифікацію. Остання зводиться до описово-статичної характеристики групи індивідів і не має каузальної і динамічної основи для поділу. Наріжний камінь типологічного підходу – проблема індивідуальності, співвідношення загального і конкретного, типового й унікального. При цьому індивідуальність є особливою моделлю типового, а сам тип є не набором характерологічних рис, а відображає рушійні сили активності та розвитку індивіда, його соціальну інтегрованість [1].

Представлена нижче типологія особистостей є гранично широкою. В якості основних показників особистісного розвитку приймаються феномени самоактуалізації та соціальної інтегрованості. Їхній результат обумовлено дихотомією принципів саморегуляції:

- 1) *біологічний принцип виживання, насолоди та домінування*, який об'єктивується потребою у психологічній силі;
- 2) *соціальний принцип реальності*, об'єктивований здатністю відповідати соціальним нормам та мінливим ситуаційним умовам [375].

Виокремлення таких фундаментальних принципів відповідає *психоаналітичному погляду* на саморегуляцію, що зафіксовано у принципах насолоди та реальності [80], [652]. З. Фройд розкриває глибинно-психологічну сутність конфлікту між біологічною природою та соціальними умовами життєдіяльності. Вихідною точкою осмислення дихотомії є *декартівський дуалізм*, представлений у психофізичній (психофізіологічній) проблемі, яка знаходить вирішення у концепціях паралелізму, взаємодії й тотожності фізичної та психічної субстанцій.

Взаємодія біологічних і соціальних чинників – основа для формування *фундаментальних типів суб'єктності*. Типологічна диференціація – наслідок природної нерівномірності ваги чинників саморегуляції. Таке припущення відповідає положенням докризових теорій характеру (А. Бен, І.Ф. Гербарт, Г. Гефдінг, М. Гюйо, Ф. Кейра, Ф. Полан, І.О. Сікорський). У сучасних теоріях це положення реалізоване у принципі ієрархічності структурних елементів особистості [16], [336]. Це представлено у факторних (Г. Айзенк, Дж. Гілфорд, Р. Кеттелл) і рівневих (К.К. Платонов) стратегіях дослідження. Відповідно до факторної стратегії в основу особистості закладається системна – акцентована – риса [252], [327], [339], [642]. Такі типології виявляються залежними від спроможності дослідника емпірично виокремити з масиву даних системні чинники психічної активності. Але це допускає можливість виділення довільної кількості системних рис, що суттєво різняться за кількістю, обсягом і змістом. Втім, особистісні акцентуації не пояснюють якісних відмінностей невротизованих та психотичних суб'єктів.

Координатами типології особистостей є **соціальна інтеграція та суб'єктна вага індивіда**. Ще О.М. Радищев визначав людину як соціальну істоту [529]. Соціальна інтегрованість лягає в основу типології особистості А. Лоуена [348], Е. Шостром [705], Е. Шпрангера [708], Е. Фромма [662]. А. Адлер вважає, що так званий нормальний психічний розвиток відбувається на «корисному боці життя» [8]. Е. Шпрангер зазначає, що психічний розвиток є процесом вращування одиничної психіки у дух епохи [65]. Отже, *соціальна інтеграція* – об'єктивний показник розвитку особистості.

Представлені типології розвитку особистості здебільшого не виходять за межі норми, що притаманно кількісному підходу, який відокремлює норму від патології без пояснення якісної відмінності. Цікавість становить трифакторна концепція Г. Айзенка [10], яка, з одного боку, показує найзагальніші координати психічного розвитку (екстраверсія/інтроверсія), а з іншого – передбачає вихід за межі психічної норми (нейротизм та психотизм). Втім, відсутність механізму психодинаміки залишає її в межах статично-описового підходу.

Автономність і конформність поведінки – чинники, що обумовлюють стійкість диспозицій особистості [488], які є наслідком біологічного опору соціальним впливам і, навпаки, соціального опору біологічним впливам. Цей складний процес об'єктивується у типологічній специфіці розвитку особистості. **Тип особистості – це досвід сплаву натурального ряду психіки з культурним за домінуванням останнього** [375].

В основі чотирьох типів особистості лежать біологічний і соціальний принципи саморегуляції (Табл. 1.1). Високий рівень вираженості принципу позначено знаком «+», низький – знаком «-».

Таблиця 1.1

		Типологія особистостей	
		Біологічний принцип	
		виживання, насолоди і домінування (Б)	
		+	-
Соціальний принцип реальності (С)	+	конгруентний (С ⁺ Б ⁺)	конформний (С ⁺ Б ⁻)
	-	психотичний (С ⁻ Б ⁺)	ізолюваний (С ⁻ Б ⁻)

Типологія особистостей – це *тенденція психічного розвитку*, а не кінцевий результат. Представлені типи є екстремумами розвитку особистості. Зазвичай демонструється помірний розвиток особистості в межах певного типу.

Протилежними типологічними парами вважаємо конгруентний/ізолюваний та конформний/психотичний.

Конгруентний тип реалізує психологічну силу у діяльності, яка є соціально схвалюваною. Цей тип самоактуалізований і соціально інтегрований; суб'єктність розгортається продуктивно. Він є стійким до навіювання з боку соціуму та зберігає високу критичність мислення.

Ізолюваний тип мінімізує соціальну інтеграцію, уникає конкуренції та демонстрації психологічної сили. Часто формується в закритих організаціях (релігійних, екстремістських), які культивують ізоляціонізм і вкрай специфічний світогляд.

Типологічна протилежність конгруентного та ізолюваного типів визначається соціальною інтеграцією, яка дозволяє конгруентним особам зберігати індивідуальність і виявляти суб'єктність у відкритих групах. Ізолювана особистість надто чутлива до соціальних загроз, а тому розгортає суб'єктність переважно у закритій групі. Основа їхньої протилежності – ступінь відкритості до набуття нового досвіду. Їх єднає збереження суб'єктності.

Конформний тип особистості в процесі соціальної інтеграції втрачає суб'єктність. Він відмовляється від неї, що можна трактувати як її передачу іншій особі (лідеру групи). Він сприймає об'єктивну реальність як загрозу, а тому відчуває психологічну силу тільки у соціальній групі. Оскільки він має низький рівень критичності мислення, то є надміру навіюваним.

Психотичний тип особистості не досягає самоактуалізації, але проявляє суб'єктність через асоціальні вчинки. Об'єктивна ситуація не коригує поведінку. Він створює альтернативну реальність. Це дозволяє виявляти домінантність і компенсувати фрустрацію. Критичність мислення зазвичай висока, сам є слабо навіюваним. Психотизація обумовлює дезадаптацію. З такими мають справи структури, які культивують психотичний зміст життя, правоохоронні органи та психіатрія. Психотичний тип особистості формується і підтримується у кримінальних, фінансових та владних колах.

Типологічна протилежність конформного і психотичного типів визначається рівнем соціальної інтеграції. Конформісти мають максимальний рівень соціальної інтеграції, а психотики – мінімальний. Це дозволяє першим порівняно легко адаптуватися у будь-яких групах, натомість другі спрямовані створювати такі групи, в яких зможуть домінувати.

Отже, *конгруентний тип є соціально інтегрованим і суб'єктним. Ізолюваний тип зберігає суб'єктність ціною відмови від широкої соціальної інтеграції. Психотичний тип реалізує суб'єктність у межах альтернативної, власноруч створеної реальності. Конформний тип зберігає соціальну інтегрованість шляхом відмови від суб'єктності на користь лідера або групового суб'єкта [375].*

Конгруентний і конформний типи кориговані тому, що мають високий рівень соціабельності. Психотичний тип демонструє високий рівень соціальної небезпеки, оскільки спрямований на безпосереднє задоволення біологічних потреб. Соціальна безпечність конформного й ізольованого типів обумовлена зв'язком із соціальною реальністю і достатнім дистанціюванням від біологічних потреб. Вони уникають демонстрації психологічної сили, а це знижує рівень соціальної конфліктності. Психічне здоров'я конгруентного типу забезпечується *соціальною інтеграцією біологічних потреб*.

Суть психодинаміки – процес інверсії. Необхідно розкрити умови, за яких відбувається інверсія в межах психічних елементів, показати механізм їхнього переходу у протилежність.

Л.І. Анциферова пише: «Значні зміни реальних відносин зі світом сприяють переходу особистості на новий рівень буття за умови її сенситивності, високої чутливості до можливостей, що полягає у нових для неї умовах, до запланованих і ненавмисних результатів своєї активності, до акумуляції досвіду свого життєвого шляху» [19, С. 24]. Але яка природа сенситивності та чутливості? Основою цього вважаємо типологічні зміни особистості.

Типологічна інверсія є процесом порушення особистісних диспозицій, що призводить до системної зміни саморегуляції завдяки такому механізму типологічної інверсії як *невротизація* суб'єкта [375]. Невроз є *перехідним* психологічним станом, *мостом* між типами особистості.

Невротичний розлад не дозволяє суб'єкту заперечувати об'єктивну дійсність, але він не погоджується з нею, прагне трансформувати, однак зазнає фрустрації. Тобто невроз – це **одночасно відкриті двері у соціальну інтеграцію і дезінтеграцію**. Соціальну інтеграцію досягають конгруентні або конформні, дезінтеграцію – ізольовані або психотичні типи. Звернення суб'єкта за допомогою вказує на неможливість визначитися з вектором особистісного розвитку. Він *фіксується на перехідному психологічному етапі*, вмикаючи механізм психотизації особистості [372]. Справжнє призначення невротичного стану – **створювати психологічні умови для змін особистості** (Рис. 1.2).

Рис. 1.2. Невротичний стан у типології особистостей

Невроз є тимчасовим станом *роздвоєння особистості*, що об'єктивується системним загостренням емоційної, когнітивної та поведінкової *суперечності*. Це – етап застрягання між особистісними типами А і Б. Невроз є неможливістю здійснити перехід із типу А у тип Б. Фіксуючись між ними, суб'єкт уже не тип А, але ще не став типом Б [372]. Це вирізняє тривіальні внутрішні конфлікти з-поміж невротичних: перші забезпечують перехід між рівнями розвитку особистості [20], натомість другі – стагнують та екстраполюють конфлікт.

Неможливість здійснення повної типологічної інверсії має результатом фіксацію деструктивної поведінки суб'єкта, коли відбувається реагування за типом А, тоді як декларування дій здійснюється за типом Б. Це основна причина нерозуміння того, чому поведінка не збігається з деклараціями, а рефлексія не досягає мети. Основне завдання психотерапії – *створення достатніх умов для здійснення повної типологічної інверсії*, за якої один тип особистості переходить в інший, у перспективі – в конгруентний.

Типологічні зміни не відбуваються без невротизації особистості. Йдеться про стан, який видається *подвійним*. Невротизація розгортається двома шляхами. За *повної інверсійної суперечності* відотвірні ознаки у типологічних парах діаметрально змінюють вагу вияву. **Феномен роздвоєння особистості** вказує на фрагментарне, спорадичне розщеплення, точки якого стають енергетично сильними центрами формування досвіду.

Прикладом *інверсії психотичного типу в конформний* є набуття надмірної побожності правопорушниками, *інверсія конформного типу у психотичний* – «псування» вихованих дітей у «поганих компаніях», *інверсія конгруентного типу в ізолюваний* – відлюдництво гармонійних особистостей, *інверсія ізолюваного типу у конгруентний* – повернення відлюдників до соціуму [372]. Клінічна форма роздвоєння особистості – *дисоціативний розлад ідентичності*, коли втрачається зв'язок між станами Я. Тоді терапія полягає в інтеграції Я, яке фрагментарно розщеплене [76].

Інший шлях невротизації реалізується через **феномен подвоєння особистості** (Рис. 1.3). Це – інверсія в умовах *неповної суперечності* видотвірних ознак, за якої говоримо про з'яву таких поведінкових патернів, які неузгоджені із попередніми. Подвоєння особистості теж фрагментарне, проте зазвичай не стає центром формування досвіду. Цей досвід штучний, оскільки замкнений у межах об'єктивної реальності та за її межами не є функціональним.

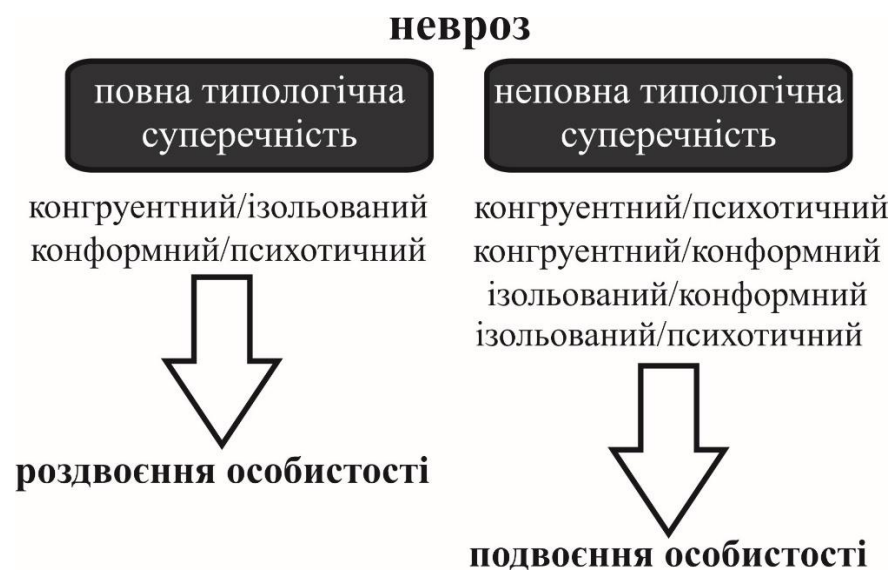

Рис. 1.3. Основні форми диференціації неврозу

Прикладом подвоєння особистості є діяльність лікарів у концтаборах, коли ті ставили медичні досліди на ув'язнених. На думку Р.Дж. Ліфтона, особистісне подвоєння оформлюється у ситуації, коли тривіальні психологічні захисти втрачають функціональність. Реформоване індивідом Я відповідає новим соціальним нормам [125], [752].

Подвоєння особистості зазвичай не супроводжується гострою невротичною симптоматикою, а тому суб'єкт не схильний звертатися за психологічною допомогою. Суперечність має локальний, дискретний і несистемний вияв. Вона не здатна спричинити соціальну дезінтеграцію. Прикладом є інверсія конформного типу особистості ($C^+ B^-$) в ізолюваний тип ($C^- B^-$) або в конгруентний ($C^+ B^+$). Змінюється лише одна з видотвірних ознак. Такі зміни вважаються незначними, контрольованими та зворотними. Пояснюється це тим, що суб'єкт не втрачає ідентичність [381]. Вона лишень доповнюється іншою, яка, власне, забезпечує адаптацію у докорінно змінених, зазвичай загрозливих соціальних умовах.

Поширеним випадком є перехід психотичного типу в ізолюваний, що спостерігається за релігійної індоктринації правопорушників [483]. Невротизація, яка спричинена пошуком смислу життя, сімейними негараздами тощо, може підштовхнути індивіда до потрапляння у групу закритого типу. Зазвичай це супроводжується маніпулюванням свідомістю, зловживанням владою та створенням культової особистості [123], [124], [669]; може цілком вважатися «духовним бандитизмом» [522], але й бути м'якою особистісною трансформацією, коли у релігійних громадах отримується психологічна підтримка [179], [353], [541], [730], подекуди психотерапевтична допомога [424], [617] і може навіть кваліфікуватися науковцями як пошук духовності, яка є вершиною розвитку особистості [70], [509], [530]. У будь-якому разі може йтися про подвоєння особистості.

Потужність особистісного подвоєння може вимагати тривалої психіатричної реабілітації [669]. Але така діяльність, радше, є антипсихотичною, ніж антиневротичною. Адже маніпулятивна діяльність фахівців спрямована на нівелювання невротичного стану, що стає однією з основних причин успішного функціонування закритих груп та опору реабілітації. Результатом індоктринації стає зникнення відчуття абсурду, що полягає у заміні однієї «зіпсованої» форми суперечності, яка недостатньо вдало рефлексується, іншою. Це дає можливість індивіду регулювати внутрішній конфлікт за допомогою спеціальних

ритуальних процедур. Перехід до ізольованого типу особистості «відкриває очі» суб'єкту, розширює його функціональність, дозволяє пізнати «істину» тощо [372]. Усунення емоційного, інформаційного та поведінкового контролю передовсім повертає його до невротичного стану, що викликає закономірний опір можливим змінам і рецидив особистісної проблеми.

1.4. Форма і зміст незбалансованої психічної суперечності

Дослідження системного дисонансу особистості вимагає відповідного структурного бачення. У загальній схемі аналізу особистісної проблематики (Табл. 1.2) показано співвідношення між особистісними підсистемами, предметом аналізу і характером вияву. Кожна підсистема функціонує за спільними принципами, які, однак, специфічно заломлюються. Неузгодженість підсистем призводить до контрапунктного дисонансу особистості.

Таблиця 1.2

Структура аналізу незбалансованої психічної суперечності

<i>Особистісна підсистема</i>	<i>Аналіз</i>	<i>Предмет</i>	<i>Вияв</i>
психофізіологічна	емоційний	емоція	амбівалентність
когнітивна	когнітивний	знак	протиріччя
соціально-психологічна	поведінковий	комунікація	конфлікт

Психофізіологічна концепція дисонансу особистості розкриває суть емоційної психодинаміки та пропонує *універсальний психофізіологічний механізм* невротичного розладу. Емоційна амбівалентність пояснюється з точки зору протікання процесів збудження та гальмування, що дозволяє спиратися на об'єктивні чинники психодинаміки, а не на моделювання психологічних артефактів. При цьому ми не включаємо нейрофізіологічний аспект неврозу [690], оскільки вважаємо його занадто чутливим до спекулятивних висновків.

Мета **когнітивної концепції** – показати динаміку утворення смислів, встановити її специфіку у випадку незбалансованої психічної суперечності. При цьому більше звертаємо увагу не на ступінь і неадекватний зміст когніцій, а на механізм формування смислової одиниці та чинники, які обумовлюють її неадекватність. Механізм утворення абсурду (семантико-синтаксичної суперечності) має бути показаний на *формальному рівні* (мовою формальної логіки).

Поведінкова концепція особистісного дисонансу у своїй основі має положення про те, що «поведінковий акт здійснюється як грандіозна ієрархія функціональних систем» [697, С. 17]. Поведінкова імперативність насамперед виявляється у специфічній *комунікативній системі*. Саме поведінковий аспект особистісної проблеми фіксує оформлення психологічних феноменів фізіологічними механізмами.

Показ системного характеру психічного функціонування здійснюється через структурну динаміку особистості [498], [570]. Відтак виникає потреба у розробці релевантної особистісної структури, яка демонструватиме динаміку емоційних, когнітивних та поведінкових процесів.

Цілісний та системний аналіз дисонансів особистості передбачає вивчення [375], [391]:

- **динаміки парабіозу** (розгортання невротичної реакції в ультрапарадоксальному стані);
- **етапів формування знакової системи** (динаміка «зіпсованого» знаку як когнітивної основи неврозу);
- **типологічних змін особистості** (принципи інверсії психічного розвитку в умовах неврозу);
- **динаміки комунікативних трикутників** (невротичні зміни соціальної взаємодії);
- **структурно-функціональних змін особистості** (анамнез Патологічної Субособистості).

Дослідження особистісної проблеми передбачає вивчення незбалансованої психічної суперечності, переходу контрапунктного консонансу у дисонанс. Індивідуальний та соціальний аспекти розвитку особистості одночасно постають в єдності та суперечності [2] й обумовлюють його унікальність та ситуаційну залежність. Це не протиставлення універсальній невротичній типовості, а показ того, що ліній особистісного дисонансу може бути безліч. Успіх у виявленні його каузальних аспектів залежить від здатності інтерпретувати незбалансовану психічну суперечність особистості, пов'язувати її з реалізацією стабілізованої деструктивної мети.

Варіабельність психічної діяльності особистості у контрапунктному консонансі є значною. Це виражається у відмінних способах вирішення об'єктивних суперечностей [331], [553], [554]. Але й системний дисонанс особистості не повністю втрачає варіабельність, дарма що поведінка суб'єкта присутньо обмежується кінцевою фрустрацією. Для цього достатньо навести реєстр психологічних ігор [47] і життєвих сценаріїв [49], [709], які виокремлені у транзакційному аналізі. Е. Берн розкриває не тільки тематику найбільш поширених ігор, а й показує їхні рівні, які різняться за інтенсивністю, глибиною і соціально-психологічними наслідками.

Цілісний та системний підхід до вивчення особистісних дисонансів передбачає загальну схему дослідження незбалансованої психічної суперечності (Табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Схема дослідження незбалансованої психічної суперечності

Параметри особистісної активності	Етапи невротизації особистості				Терапія
	<i>передумова</i>	<i>початок</i>	<i>інтрига</i>	<i>буття</i>	
<i>поведінковий</i>					
<i>когнітивний</i>					
<i>емоційний</i>					
Структурні зміни особистості					

Представлена схема [375]

- 1) розкриває послідовність розгортання незбалансованої психічної суперечності (структурна цілісність психічних одиниць та замкненість системи);
- 2) виявляє функціональність рівневих та різнорівневих зв'язків основних її чинників (системна взаємодія і регуляція);
- 3) ідентифікує психологічну специфіку етапів розвитку особистості;
- 4) фіксує результати терапевтичних змін структурно-функціональних рівнів.

Традиційною тріадою параметрів психічної активності залишаються емоційна, когнітивна і поведінкова сфери. На кожному етапі невротизації особистості фіксуємо стан розвитку емоцій, когніцій і комунікації (соціальної взаємодії) індивіда. Їхня взаємна нелінійна координація становить інваріант психічного розвитку [336]. Цей «інваріант» особистості являє собою індивідуальну диспозицію, яка є унікальним наслідком розгортання контрапункту незбалансованої психічної суперечності. Рівневий (горизонтальний) та міжрівневий (вертикальний) аналіз показують ступінь невротизації особистості.

Нами виокремлено такі етапи невротизації: передумова, початок, інтрига та буття. Кожен із них – рубікон якісних змін зазначених параметрів.

На етапі **передумови** розкриваються необхідні та достатні умови формування незбалансованої психічної суперечності особистості. Це лише можливість інспірувати особистісні зміни, коли контрапунктний дисонанс особистості ще є цілком зворотним у консонанс. Аналіз неврозу буде неповним, коли не зауважувати специфіку вихідного стану суб'єкта, на який той орієнтується у терапії («як було до проблеми»).

Початок системного дисонансу особистості – це потрапляння суб'єкта у «невротичне коло», яке має емоційний, когнітивний та поведінковий вияв. Психологічна неадекватність є наслідком вимушеного повторення психічних реакцій, які роблять невротичний стан *психосоматичним фактом*. Втрачається можливість повернутися до показників невротичної передумови. Невротичність

або закріплюється і стає контрапунктним дисонансом особистості, або призводить до типологічних змін (інверсії). Втім, індивід не схильний розглядати проблему як таку, що вимагає сторонньої допомоги. Однак вже на цьому етапі може відбуватися значне загострення дисонансів психічного розвитку на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях.

Дискретні дисонанси особистісного розвитку набувають системних ознак після проходження етапу **інтриги**, коли суб'єкт рефлексує психологічну проблему [397]. Належна підтримка і кваліфікована терапевтична допомога може сприяти досягненню контрапунктного консонансу особистості. У цей момент відбувається перша інверсія психічного розвитку, яка максимально наближає суб'єкта до інсайту та катарсису. Проте інтрига зазвичай не реалізується, позаяк індивід орієнтується на стан передумови, тоді як його досягнення неможливе. Відчуття «того самого» є оманливим тому, що суб'єкт приречений стати «не тим самим». Інтрига – це не можливість повернутися до попереднього стану, а вірогідність здійснити *дезінтеграцію дезінтеграції* й, таким чином, особистісно оновитися. Це – короткотривалий стан, під час якого контрапунктний дисонанс втрачає потужність і стає ймовірним «написати» нову редакцію особистісного консонансу.

Невротичне **буття** є наслідком фрустрації зазвичай самостійного розв'язання психологічної проблеми. По суті відбувається *повторна невротизація* особистості, яка закріплюється, а тому певний формат психічної суперечності приречений повторюватися. У цьому рецидиві ще наявна частка інтриги, яка припускає можливість рефлексії невротичної ситуації та прийняття адекватного життєвого рішення [164]. Однак етап буття, як правило, стає долею людини. Невротичний алгоритм втілюється в «улюбленій» психологічній грі та сценарії життя [398]. Суб'єкт «...зовсім не хоче видужувати. Він підшуковує найдивніші причини для цієї волі до хвороби» [711, С. 87].

У схемі представлені **терапевтичні зміни** всіх параметрів особистісної активності. Наголошуємо на їхньому незбігу із передумовою невротичного

розладу. Тільки структура особистості формально є подібною, але змістовно структурні елементи нетотожні колишнім.

Структурні зміни відбивають інтегральний психічний стан особистості. Ці зміни вказують на форму психічного розвитку, але форма передбачає значну варіативність змістовних аспектів емоційного реагування, когнітивних конструкцій і поведінкових патернів.

Представлена схема на емпіричному рівні вказує на етап невротизації суб'єкта, актуальні труднощі та вектор розвитку. Схема не виключає варіації та перехідні стани клієнта, які фахівцями неоднозначно ідентифікуються.

Висновки до розділу 1

1. Дисонанси особистості є виявом незбалансованої психічної суперечності суб'єкта. Це – неусвідомлювана поведінкова тенденція, яка виразно суперечить деклараціям індивіда і не може бути ним самостійно вирішена. Особистісна проблема – це розбіжності на інтерпсихічному рівні, яке нерозривно зв'язане з інтрапсихічною суперечністю суб'єкта. Метатеорія особистісної проблеми не розроблена внаслідок відсутності системи універсальних положень й усталеного категоріально-понятійного апарату. Наявні концепції здебільшого не мають цілісного і системного погляду на особистісну проблематику і спрямовані розкривати лише її окремі аспекти. Особистісна проблема як система дисонансів тотожна невротичному розладу, а значить є зворотним психічним феноменом і набуває значної процесуальної інерції. Функціональне призначення дисонансів психічного розвитку полягає у створенні необхідних і достатніх умов для особистісних змін при збереженні критичного ставлення до дійсності.

2. Невроз – це стійка інтрапсихічна суперечність, що виявляється у когнітивному абсурді, емоційній амбівалентності та поведінковій деструктивності. Невротичні умови тотожні психічній інверсії, за якої індивід може зазнавати змін як у напрямку розвитку особистісних ресурсів, так і

фіксувати психотичність. Невротичний розлад є наслідком втрати балансу базової психічної суперечності. Це – контрапунктний дисонанс особистості, який об'єктивує неспроможність суб'єкта завершити перехід на інший етап психічного розвитку.

3. Особистісна проблематика може бути проаналізована на трьох рівнях: типологічному (макрорівень), соціальному (мезорівень), структурно-функціональному (мікрорівень). В основі типології особистостей лежать біологічний принцип виживання, насолоди та домінування і соціальний принцип реальності. Тип особистості – результат інверсії натурального ряду психіки у культурний. Виокремлено чотири типи особистостей: конгруентний, ізольований, конформний і психотичний, які становлять антитетичні пари (конгруентний/ізольований і конформний/психотичний). Вказані пари відбивають протилежність базових характеристик особистості – соціальну інтегрованість і суб'єктність. Невротичний стан – необхідна умова типологічної інверсії, що може транслюватися через подвоєння та роздвоєння особистості.

4. Цілісний і системний аналіз невротичного розвитку передбачає дослідження психофізіологічної, когнітивної та соціально-психологічної підсистем особистості. Підсистеми мають властивості системи; їхня функціональність залежить від спільної роботи в межах контрапункту особистості. Предмет психофізіологічного аналізу – емоційна амбівалентність, когнітивного аналізу – суперечність у формуванні знаку (абсурд), поведінкового аналізу – суперечність у комунікативній взаємодії з соціальними контрагентами. Окремо аналізуються структурно-функціональні зміни особистості. Особистісна проблема розглядається на етапах передумови, початку, інтриги та буття. Передумова – можливість здійснення психологічних змін особистості. Початок показує таку конфігурацію невротичного розладу, яка ще не змушує суб'єкта сумніватися у спроможності самотужки здолати проблему. Інтрига – природна можливість нівелювати невроз, а буття – повторна невротична реакція, що фіксує психічний розлад й обумовлює феномен вимушеного повторення.

Основний зміст розділу відображено у публікаціях автора

- Мазяр О. В. Абсурд як предмет психологічного дослідження. *Психологічні проблеми сприймання : матеріали XX Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2020 року) / за ред. В. О. Моляко*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 62-66.
- Мазяр О. В. Контрапунктний дисонанс особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 26. С. 166–173.
- Мазяр О. В. Методологічні суперечності позитивної психотерапії (історико-психологічний аналіз). *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 10. С. 41–50.
- Мазяр О. В. Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, 2017*. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 224–227.
- Мазяр О. В. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни / за ред. : І. Маноха, Г. Собчук*. Варшава-Київ : ПАН – Гнозис, 2018. Т. II. С. 257–267.
- Мазяр О. В. Особистісна проблематика учасників валютних торгів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць*. 2015. № 3. С. 257–264.
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
- Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені*

Г. С. Костюка НАПН України. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 165–172.

- Мазяр О. В. Подвоєння особистості як соціально-психологічний феномен. *Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека особистості як теоретична і практична проблема» (м. Житомир, 20 лютого 2014 року)*. Житомир : [б. в.], 2014. С. 36–37.
- Мазяр О. В. Проблеми професійної рефлексії в особистісно орієнтованій моделі навчання. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : науково-методичний збірник / за ред. М. М. Заброцького*. Київ-Житомир : ЖОППО, 2007. С. 65–70.
- Мазяр О. В. Психічний контрапункт як психологічне поняття. *Матеріали лонгitudної науково-практичної сесії, присвяченої 120-річчю з дня народження Г. С. Костюка (м. Київ, січень-грудень 2019 року)*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. С. 58–60.
- Мазяр О. В. Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості. *Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 липня 2017 року)*. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 93–95.
- Мазяр О. В. Розв'язок особистісних проблем як пріоритетне завдання психологічної служби в системі освіти. *Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 11-12 квітня 2006 року)*. Суми : Видавництво «Нота бене», 2006. С. 59–60.
- Мазяр О. В. Система дисонансів особистості. *Особистісне зростання: теорія і практика : збірник наукових праць [за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 21 квітня 2020 року)] / ред. колегія: Л. П. Журавльова, Г. В. Пирог, Т. М. Шапран*. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. С. 33–34.

- Мазяр О. В. Соціально-перцептивні викривлення як основний чинник неефективної професійної діяльності вчителів. *Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету (м. Житомир, 14-16 березня 2006 року)*. Житомир : ЖДТУ, 2006. С. 274–275.
- Мазяр О. В. Феноменологічні особливості патологічної субособистості. *Тези XXXVI науково-практичної конференції, присвяченої Дню науки (м. Житомир, 12-13 травня 2011 року)*. Житомир : ЖДТУ, 2011. Т. II. С. 372.
- Мазяр О. В. Часові цикли психічної інверсії. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XX столітті : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 березня 2019 року)*. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. Ч. 1. С. 24–27.

Розділ 2

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОГО ДИСОНАНСУ

У розділі здійснено історико-психологічний дискурс проблеми особистості. Проаналізовано джерела підміни психологічного розуміння дисонансів особистості педагогічним; відображено послідовність вирішення магістральних завдань психологічної науки. Показано роль психофізичної проблеми у становленні теоретико-методологічних засад психології особистості, виокремлено моністичну і дуалістичну лінії досліджень. У новому контексті з'ясовано причини відкритої кризи у психології. Схарактеризовано теоретичні помилки, які не дозволили вченим вийти на розуміння місця невротичного розвитку у вирішенні проблеми елементарної психічної одиниці. Зокрема, показано помилковість виокремлення первинних елементів психіки, які в результаті ускладнення призводять до формування свідомості. Продемонстровано закладання фундаменту для розуміння суперечливої інтрапсихічної природи людини, ендогенний рівень розбіжностей, які лежать в основі протиставлення категорій генетичного і соціального, вродженого і набутого, темпераменту і характеру. Розкрито положення глибинної психології, які визначають невротичний розлад як психічне розщеплення, яке не знаходить інтеграції. Проаналізовано відмінності у поглядах вчених на генезис і психодинаміку системного дисонансу особистості; встановлено принципи психічної дисоціації. Показано рівні психотизації, що дозволило диференціювати невроз як нервово-психічну реакцію, що сприяє особистісним змінам суб'єкта, і невроз як психічне відхилення, що потребує корекції. Представлено типологію неклінічного психозу й обґрунтовано доцільність її розгляду як матриці для класифікації субклінічного і клінічного психозів. Встановлено, що дихотомію психічних розладів Е. Крепеліна можна сприймати як континуум, який відповідає закономірностям розгортання психотичної симптоматики.

2.1. Історико-психологічний дискурс проблеми особистості

Психології належало подолати теоретико-методологічну залежність від філософії та фізіології і виокремитись у самостійну галузь знань. Складність завдання продиктована тим, що філософія і фізіологія мають різну методологію. Відтак необхідно встановити, як у вирішенні психологічної проблематики синтезовано філософську і природничо-наукову парадигми [77]. Ще важливіше з'ясувати причини того, чому такий синтез не забезпечив вироблення оригінального наукового продукту, що зумовило квазінауковий статус психології, об'єктивованій у «нестрогій» гуманітарній парадигмі (хоча така теза лишається дискусійною [127]). О.М. Леонтьєв навіть знаходить підстави назвати психологію «містифікацією» [329, С. 118].

Найбільш показовою є проблема неврозу, яка є перехрестям майже всієї проблематики психології, альфою та омегою еволюції людини. Дарма що невроз спочатку оцінювався як фізіологічне явище, позначав розлад відчуттів і рухів, а також вказував на ураження нервової системи без пошкодження внутрішніх органів [146]. Його унікальна психологічна складова виявляється при вирішенні проблеми особистості.

До початку відкритої кризи у психології вчені намагалися віднайти системні чинники особистісних відхилень. Здебільшого під впливом еволюціонізму, здобутків психіатрії та об'єктивної психології до таких відносили антропологічні відмінності, хворобливу спадковість, несприятливі зовнішні впливи, «дефективну» особистісну структуру. Разом із тим, дедалі чіткіше окреслювалось положення про те, що в основі психічних відхилень лежить особистісна «зіпсованість», або *невихованість* [462], [582] та прояви дегенерації, або *невиховуваності* [470], [581]. Тобто особистісна проблема ототожнювалась із **педагогічною**. Головне завдання психології та педагогіки вбачали у розробці теорії гармонійного характеру і всебічно розвиненої особистості. Психічна норма прирівнювалась до показників *морального розвитку* [170].

Такий підхід знецінював значення невротичного розладу у процесі особистісного розвитку. По суті розвитку набувала тільки педагогіка. Але й цього виявилось достатньо, щоби виокремити психологічне розуміння різнорівневих особистісних дисонансів (невротичного розладу). Психологічний аспект особистісної проблематики вирішувався у такій послідовності:

1) чітке розмежування феноменів психічної норми, геніальності та дегенерації, встановлення чинників, які їх зумовлюють [144], [170], [470], [575], [577], [684];

2) визначення системних факторів особистісного розвитку – частки фізичного і психічного матеріалу [94], [147], [149], [151], [154], [245], [288], [313], [683], співвідношення спадкового та набутого у саморегуляції особистості [144], [170], [239], [284], [538];

3) з'ясування змістовного складу особистості, показ структурно-функціональних зв'язків психічних елементів [95], [131], [259], [347], [411], [503], [540], [590].

Психологічна проблематика розроблялася на фундаменті розщеплення духовного й фізіологічного субстратів людської психіки, що оформлюється у **психофізичну проблему**. Вирішуючи її, Р. Декарт схильний зберігати розщеплення (*дуалізм*), наголошуючи на автономності рефлексорних та психологічних процесів [174]. Йому на противагу Б. Спіноза розглядає вказані процеси у нерозривній єдності (*монізм*) [603]. Радикального вираження моністична теорія сягає у працях Ж. Ламетрі [310], де людська психіка заміщена машиноподібним апаратом.

Моністична і дуалістична концепції покладені в основу методологічних ліній дослідження у психології:

– *лінія Р. Декарта* започатковує теорію психофізичного паралелізму (В. Вундт, Е. Гартман, Ф.О. Голубинський, Г. Еббінгауз);

– *лінія Б. Спінози* об'єктивується у положенні про тотожність фізіологічного та психологічного субстратів (П.П. Вікторов, Е. Геккель, Г. Гефдінг).

Лінія Р. Декарта постулює ідею стрімкої еволюції людини, за якої свідомість протиставляється тваринній психіці і не виводиться з неї (*інверсія за якісними показниками*). Дослідники зосереджуються на ідентифікації «початку» відділення людської психіки від тваринної. Лінія Б. Спінози, навпаки, ґрунтується на положенні про уповільнені еволюційні зміни, за яких розвиток відбувається за принципом функціонального зростання психічних процесів (*інверсія за кількісними показниками*). Це зумовлює пошук механізму «переходу» однієї психічної системи в іншу [601].

Деякого компромісу досягає *теорія взаємодії*. Вона інтегрує положення про співвідношення і взаємозалежність фізіологічного та психологічного рядів психіки (А. Бен, М. Лацарус, М.М. Ланге, Г.І. Челпанов). Фактично закладена ідея *контрапункту особистості* стає пошуком співвідношення і кореляції нервових та психічних явищ, спробою з'ясувати механізм *інверсії натурального ряду психіки у культурний* [137], або *у духовний* [226]. Труднощі вирішення цієї проблеми пов'язані з тим, що еволюційний перехід повинен осмислюватися через **психічний стан, який буде протилежний і натуральному, і культурному ряду психіки**. Однак він не підлягає емпіричному вимірюванню, а доступний тільки моделюванню [513], [514], [515].

Попри бурхливий розвиток психології, надто експериментальної частини, психофізіології, еволюційної психології, неврології, психіатрії, фундаментальне питання Р. Декарта зостається без чітко сформульованої відповіді. Психологічна теорія розділилася по лінії розламу психофізичної проблеми. Зокрема, труднощі теоретико-методологічної інтеграції об'єктивуються у протистоянні умоглядної та емпіричної, здебільшого експериментальної психології [154], [636]. Методологія психологічної науки формується у коридорі метафізичних установок і природничо-наукової парадигми досліджень [78], [109], [577]. Втім, природа невротичного феномену не стає центральним предметом психології. Невроз розглядається в якості тривіального психічного відхилення. Його *застигла форма психодинаміки*, яку Г. Спенсер міг би назвати «рухливою рівновагою» [601, С. 122], не привабила належної уваги дослідників.

Еволюційне вчення посилює позиції спадковості у детермінації поведінці [144], [309]. Разом із тим, положення еволюційної психології часто-густо набувають неадекватного тлумачення, відповідно з яким відбувається безпосереднє успадковування набутих ознак [284], [646]. На деякий час це зняло частину науково-психологічних проблем, що позначилося на цементуванні класової та расово-національної диференціації особистостей, на антропологічному принципі поділу людей [95], [154], [170], [578], [582], [583] [590]. Е.Г. Конклін типово для свого часу підсумовує: «...різні раси та види мають спадкові відмінності у своїх *психічних* особливостях» [284, С. 73]. Іншим потужним чинником психічних розладів невротичного спектра на той час вважається соціально-педагогічна ситуація розвитку індивіда [575].

Процес невротизації як предмет дослідження розпадається між антропологією і педагогікою. Невроз не стає предметом психологічного дослідження. Психологічний дискурс спрямовано на з'ясування того, що є більш пріоритетним у расово-національній конкуренції, що зазнає фізичного і психічного виродження і дегенерації. Відхилення у психічному розвитку осіб більш «досконалої» європеїдної раси пояснюються прогалинами у вихованні. *Антропологія відсікає від психічної адекватності менш конкурентні групи, а педагогіка пояснює і коригує неадекватність представників домінантних груп.* Психологія стає нішею науки, яка дає прихисток для «недоказової» фізіології. Вона підкріплюється висновками педагогіки про необхідність розвитку вольових якостей. Це формує педагогічний рівень уявлення про особистісний дисонанс й утверджує принципово іншу методологію його анігіляції.

Спекулятивність висновків докризової психології ґрунтується на змішуванні спадкового і соціального факторів психічного розвитку і нерозуміння його *інверсійної* природи. Ця некоректність притаманна Ф. Гальтону при обґрунтуванні положення про спадкову природу таланту [144]. Г. Гефдінг також ставить психологічні характеристики у жорстку залежність від антропологічних чинників: на його думку, фізичне потворство має своїм наслідком розумове потворство [151].

Теорія тотожності фізіологічного і психічного з-поміж запропонованих виглядає найменш аргументованою. Адже духовне і фізичне повинні виявляти відмінні властивості. Власне, ідея паралельності й автономності духовного і фізичного тому й виникає, що пояснити тотожність складно. Навіть Г. Гефдінг як один із фундаторів теорії тотожності застосовує фізіологічні та психологічні методи [151], однак не здатен їх інтегрувати у новій методології. Поготів В. Вундт, який розробляє «фізіологічну» психологію і психологію народів, не прагне їх поєднати: вони лишаються паралельними течіями психологічної науки [130]. Проте теорія тотожності (звісно, не в редакції «людина-машина» [310]) закладає фундамент для пояснення довільності людської поведінки та абстрактного мислення. Її прогресивність виявляється у постановці проблеми ідентифікації **недиференційованого психічного початку**. Тотожність фізичного та психічного є емпіричним фактом, який належить пояснити з моністичних позицій. Та оскільки місток між ними не прокладено, цю теоретичну глибу розколюють на фізичні і психічні фрагменти. Результати «розколотого» дослідження намагаються «склеїти» за принципом подібності феноменів. Такий шлях дослідження може мати місце, але при цьому повсякчас виникатиме небезпека змішування та взаємного поглинання категорій фізіології та психології.

Теорія тотожності – це шлях не до спрощення фундаментальної проблеми психології, а розуміння її істинної складності. Зокрема, В. Вікторов зауважує, що психічні явища та їхні фізіологічні відношення є сторонами одного й того ж явища, які *неможливо розділити* [120]. Пізніше ця позиція буде сформульована у положенні про психічну амбівалентність [223]. Науковці укріплюватимуться у «підозрах» про тривіальність психічної суперечності людини. Тож ми воліємо розглядати внутрішні конфлікти не в якості *загострення суперечностей* між різними сторонами, властивостями, ставленнями і діями особистості, що обумовлене об'єктивно наявними суперечностями між індивідом і суспільством [410], а насамперед в якості *амбівалентності психічної одиниці*.

«Амбівалентність – психічна норма й умова розвитку людини. Психічну конфліктність обумовлює структурна особливість психічної одиниці» [375, С. 64]. Цього теоретичного повороту бракувало докризовій психології, щоби облишити лінійний елементаризм і редукціонізм. Хоча спорадично пропонуються концептуальні схеми, які вказують на бачення *цілісності психічної структури*, що є запорукою психічного здоров'я особистості.

І.О. Сікорський показує відмінності когнітивної й емоційної сфер особистісного розвитку, фіксує їхню асинхронічність в онтогенезі й акцентує увагу на значенні вольової сфери, яка цілісно відбиває сутнісні характеристики особистості [579], [580]. Це спроба пояснити причини структурно-функціонального дисбалансу, який, втім, здатен коригуватися вольовими зусиллями. У такій науковій стилістиці виявляється теоретична слабкість тогочасних психологів: вони перестрибують на педагогічний рівень сприймання особистісного дисонансу, не довівши до кінця дослідження в межах анонсованої природничо-наукової парадигми. Це не дозволило проникнути у сутність психічної одиниці. Розвиток психології відбувався у фарватері концепції *конфлікту двох психічних елементів, які належать до різних психічних одиниць або підсистем* [375]. Звідси механістично-лінійний характер інтерпретації внутрішньоособистісного конфлікту. Але оскільки цей конфлікт неадекватно моделюється, виникає необхідність введення в обіг нових артефактів, які більш точно пояснюватимуть психодинаміку.

Одне з фундаментальних положень сучасної психології полягає у тому, що в основі психічного розвитку людини лежать внутрішні суперечності, які являють собою невідповідність соціальних умов та психологічного потенціалу суб'єкта [32], [180], [275], [293], [406], [445], [567]. До цього положення ми додаємо інше – про *фундаментальну суперечливість інтрапсихічної природи людини*. Йдеться про психічні суперечності, які накладаються й обумовлюють одна одну.

Сучасна психологія спрямовує зусилля на пошук соціальних агентів, які найбільш потужно ініціюють психологічні зміни особистості. Це ключове положення про інтерпсихічний чинник онтогенезу людини [134]. Діалогізм вважається основним механізмом й умовою структурування людської психіки [482]. Це *екзогенний* рівень протиріччя, інтерес до якого зумовлений запитом суспільства на корекцію неадекватної особистості. Втім, не менш важливим є результат інтеріоризації інтерпсихічної взаємодії. *Ендогенний рівень розбіжностей* виявляється у тому, що **суперечність є іманентною, незалежною від ситуаційних умов, властивістю психічного розвитку.**

Цей феномен представлений на рівні групової свідомості (народні казки, повір'я, міфи, традиції), яка імплантує його зразки в індивідуальну свідомість. Динаміка казки, на нашу думку, відбувається у межах формальної синонімії та змістовної антонімії сюжетних ліній. Назагал маємо широкий реєстр однотипних персонажів, які діють за однаковими сценаріями. Їхні зміни забезпечуються моральною інверсією. Зауважимо на тому факті, що більшість популярних казок попервах мали протилежний смисл.

Нами виокремлені дві фундаментальні форми сценарію народних казок – «Дурник-Переможець» (Іван-Дурник) та «Везунчик-Невдаха» (Колобок, Коза-Дерева, Пан Коцький) [399]. Обидва сценарії містять ендогенну суперечність, яка виявляється у переході персонажу з однієї ролі у протилежну. Водночас ці типи сценаріїв етично протилежні. Ми вважаємо, що у такий спосіб на рівні групової свідомості виявляється емоційний, когнітивний та поведінковий антагонізм. *Казка – архетип базової психічної суперечності, в якій зафіксовано фундаментальний механізм інверсії.*

Перед вченими постала задача змодельовати внутрішню конфліктну ситуацію особистості шляхом протиставлення певних психологічних феноменів (артефактів). Проте створити психологічний колайдер, який змодельовав би психічний розлад в умовах зіткнення артефактів, так і не вдалося. Тому тривалий час педагогічний рівень внутрішнього конфлікту («не хочу») успішно заміщає психологічний рівень («не можу»).

У докризовий період найбільш виразним прообразом *феномену іманентної суперечності психічної одиниці, яка зазнає інверсії*, стає співвідношення категорій темпераменту і характеру. Втім, погляди на цю проблему були неоднозначними. За темпераментом визнавали первинність формування [120], [149], фіксували його вплив на розвиток емоційної та інтелектуальної сфери, вважали основою для становлення характеру [151], [411]. Темперамент надає усталеності розвитку людини, а тому вважався психологічним центром особистості, який ніби згущував характер [259], а відтак подекуди висувалися гіпотези щодо вродженості характеру [307], [663]. Але оскільки маємо справу з контрапунктом особистості, з'являлися концепції протилежного ґатунку, згідно з якими темперамент не є ригідним утворенням і підлягає змінам так само як характер [352], [590]. Виникали концепції, які намагалися прописати темперамент в якості одного з елементів або частини характеру [154], [710].

Складність вирішення цієї проблеми, її постановка і переведення у площину фундаментальних, вочевидь, пов'язана з недостатнім розумінням суті базової психічної суперечності особистості, її контрапунктної динаміки та процесу психічної інверсії. Хоча вряди-годи виникали припущення, які відбивали зачатки розуміння інверсійних психічних процесів: «Щоби щось стало доступним усвідомленню, необхідна зміна, перехід, протилежність» [151, С. 55]. Однак влучність таких спостережень й інтуїтивні здогадки не могли впорядкувати плутанину у психології. Категорії темпераменту і характеру то змішувалися (І. Гобчанський, О.Ф. Лазурський, С. Смайлс, А. Фулльє, М. Штейнгауз), то протиставлялися (Г. Гефдінг, Ф. Кейра, П. Малапер), то подекуди одна з категорій підлягала елімінації (А. Бен, Ф. Полан). На нашу думку, так відбувалося тому, що *темперамент і характер поодиночі не відбивають суті структурно розщепленої психічної одиниці, а спільно утворюють ендогенне протиріччя – основу контрапункту особистості*. Іншими словами, психічна одиниця одночасно містить темпераментальні й характерологічні елементи [375], які належить прийняти як тотожні та суперечні вже на елементарному рівні.

Оскільки у другій половині XIX століття базова психічна суперечність не розумілася як основне джерело психодинаміки, а сама психічна патологія мислилася здебільшого метафізично [79], було обрано курс на *диференціацію психічної одиниці, що, зрештою, призвело до неможливості здійснити її синтез*. Звідси, до речі, джерелить гештальтпсихологія, яка спробувала заново зібрати теоретичний «пазл». Гештальтпсихологія відкриває значення цілого, яке за властивостями перевершує суму частин [486]. Втім, ще й до цього моменту висловлювалися подібні припущення: «У психології нам не дані спочатку елементи, а потім складові одиниці; дане, тобто психічний стан, відразу виступає з відтінком цілісності. Тільки шляхом спостереження й аналізу ми виділяємо елементи в тому сенсі, в якому ми вживаємо це слово в психології» [151, С. 54]. *Психологія зосередилася на виокремленні частин цілого. Але як здійснити синтез, коли ціле як психічний контрапункт залишається неідентифікованим?*

Однією з фундаментальних причин відкритої кризи у психології є труднощі у розкритті змісту та форми психодинаміки базової психічної суперечності, відсутність чіткого уявлення про механізм інверсії психічного розвитку. Цей теоретичний вакуум заповнюється *артефактами первинного елементу системи характеру*. Це мало сприяти розумінню універсального механізму психодинаміки. Первинний елемент ніби дає старт психодинаміки. Однак скоро з'ясовується, що варіантів такого старту може бути чимало і жоден не забезпечує системного розуміння особистості. Така системність підміняється розробкою численних психологічних класифікацій і типологій. Натомість справжня системність досягається при ідентифікації **психічної одиниці**, яка на елементарному рівні відбиває базову психічну суперечність.

Якщо перші класифікації характеру не мали достатньої науково-психологічної строгості [95] і були результатом переважно спостережень [642], то *первинний елемент* стає фундаментом *диференціації характеру*. До таких елементів відносять пристрасті [663], прагнення [97], [259], [503], уявлення [149]. Характерологічні системи будуються на основі співвідношення почуттів, розуму та волі. Однак вони показують, радше, не механізм психодинаміки, а результат

індивідуалізації. Механізм психічного розвитку вбачається у боротьбі структурних елементів, варіантах їхнього поєднання і субординації. Відтак більшість типів характеру умовно зводяться до емоційного, когнітивного і вольового [95], [151], [154], [347], [411], [579], [636]. Наслідком стало те, що психічний «ідеал» вбачався у гармонійному поєднанні психічних елементів. Тому окремі психологи навіть геніям відмовляють в адекватності через домінування у них розумових здібностей. Недорозвиток елементів вважається основним чинником однобічного розвитку [580].

Прогресивним напрямком моделювання стає положення про дезінтегруючий характер *однобічного розвитку особистості*, що є одним із поширених наслідків незбалансованої психічної суперечності. Однак проблема неврозу знову не отримує адекватного вирішення, оскільки за незбалансованою психічною суперечністю не розуміли базовий статус.

Достатньо продуктивною виявилась дискусія щодо встановлення суті так званого істинного характеру. Полеміку Т. Рібо й А. Фулльє щодо *вродженого та набутого типів характеру* можна вважати відправною точкою у вирішенні проблеми особистості й невротичного розладу зокрема.

Істинний характер, за Т. Рібо, є вродженим, тому що незмінний. Він формується за умови стійкості та єдності психічних елементів. Однак через суперечності між прагнення особистості частіше розвиваються безформні характери. Вони – «набуті», а тому вкрай податливі і не демонструють диспозиційності. Форма характеру безпосередньо залежить від домінування тих чи інших його елементів [540].

А. Фулльє, навпаки, тримається думки, що істинний характер є набутиим [663]. Адже мінливе життя вимагає не інстинктивного реагування, а відповідного ситуації, що часто суперечитиме сформованим диспозиціям. Він вважає, що Т. Рібо змішує характер з волею, що, втім, не підтверджується текстами самого опонента, який виокремлює волю в якості системного елементу характеру [537]. Він вважає основним елементом характеру емоції, тоді як розум тільки освітлює шлях особистості і виключається зі складу характеру.

Отже, вчені розглядають проблему характеру крізь призму диспозиційності й, відповідно, ними закладаються теоретичні засади для оцінки основного *механізму особистісних змін*, що передбачає розуміння механізму невротизації. Справді, Т. Рібо зосереджується на описі аномальних і хворобливих характерів [539], які мають недостатній рівень інваріантності структурних елементів особистості. Психічну норму характеризує надмірна інваріантність психічних елементів, що змушує його усунути із процесу саморегуляції темперамент. Той виявляється заміщенням «істинним» характером [540]. А. Фульє слушно зауважує, що подібна інваріантність унеможлиблює психічний розвиток як такий. Останній відбувається за умови варіативності психічних елементів.

Відмінності концепцій обумовлені поглядом на механізм психічного розладу. Не дарма Т. Рібо елімінує розум як структурний елемент характеру, а залишає тільки емоції та волю. Можливо, Т. Рібо намагався показати *автономність емоційного і когнітивного реагування*, що відбиває принципи Декартового паралелізму. Ми схильні розглядати це як показ структурної специфіки психічного контрапункту особистості, де антитетичні підсистеми перебувають у відносинах паралельності та нерозривної взаємодії. Звідси надання *емоційного «пріоритету» характеру і нездатність осмислити суперечність*.

Положення про психічний контрапункт та його дисонанси звучить впродовж всієї історії психологічної науки. Чи не найголосніше при оцінці особистості як продукту спадкового чи/і соціального. Історико-психологічна полеміка довкола проблеми характеру [71] насправді є спробою ідентифікувати елементарну психічну одиницю. Неможливість чітко означити генезис і психодинаміку характеру наштовхують на припущення: **психічне має подвійну природу і становить єдність антитетичних процесів** базової психічної суперечності особистості, *що об'єктивуються у протиставленні конструктив вродженого і набутого, темпераменту і характеру, диспозиційного і мінливого тощо* [375].

Підведемо підсумки історико-психологічного аналізу та сформулюємо проміжні положення:

1. Пошук відповіді на психофізичну проблему у другій половині XIX століття є стартовим майданчиком для виокремлення антитетичних сигнальних систем, які лежать в основі базової психічної суперечності. Невротичний розлад слід оцінювати як невдалий випадок саморегуляції, за якого психічне та фізіологічне виходять зі стану консонансу, внаслідок чого суб'єкт усвідомлює їхній дисонанс.

2. Формування дослідницької програми зазнає трансформації, що змушує вчених оцінювати особистість в якості еволюційного продукту і виходити за межі механістичних елементаристських моделей її психічної саморегуляції. Відповідно, розвиток особистості відбувається безперервно на основі ендогенних і екзогенних суперечностей.

3. Системний характер психічної саморегуляції будується на уявленнях про первинний елемент, його розвиток і взаємодію з іншими структурними елементами характеру. При цьому пріоритетними стають положення генетичного підходу, які суттєво обмежують соціальний чинник психічного розвитку особистості. Основні завдання цього періоду – цілісно презентувати особистість, подолати епіфеноменальне пояснення психічного реагування, змінити дуалістичний підхід до психічної саморегуляції моністичним.

Психологічна наука впритул наблизилась до контрапунктного розуміння особистості, до розуміння її базової психічної суперечності. Вирішення Декартового питання поступово починає відбуватися через встановлення фундаментальних принципів взаємодії нижчих і вищих елементів психічної системи, їхньої координації, закономірностей індивідуальної інтеграції й інваріантності.

Дихотомія фізіологічного та психологічного, темпераменту та характеру, генетичного та соціального – це фіксація внутрішнього розщеплення/подвоєння психічних одиниць (контрапунктний дисонанс особистості). Визначення особливостей їхньої контрапунктної взаємодії –

*паралельність, взаємодія чи тотожність – це різні кути розуміння **основної форми фундаментального розщеплення/подвоєння особистості. Встановлення статусу первинності та вторинності, ступеня усталеності та мінливості структурних елементів особистості – це визначення динаміки базової дихотомії. Особистісна типологія – це систематизовані варіанти генералізованих форм оптимальної інтеграції фундаментального розщеплення/подвоєння особистості, яка забезпечує результативність і компенсаторність поведінки суб'єкта [375].***

2.2. Дисонанс особистісного розвитку у глибинній психології

Динаміка психічної одиниці у докризовій психології розглядається крізь призму лінійного детермінізму психічних елементів. Змістовне та формальне ускладнення психічної одиниці оцінюється з механістичних позицій. Основними принципами системності стають елементаризм та редукціонізм. Це призводить до поступового розпаду психології, яка не здатна пояснити сутність особистісної психодинаміки. Психологія взяла курс на інтенсивне продукування класифікацій і структур особистості на основі первинного психічного елементу. Хибність обраного вектора виявилась у квазінаукових парадигмах, які обумовили відкрити кризу. Навіть післякризові напрямки психології не запропонували принципово нового підходу. Стрімке зростання концептуальних схем й одночасна ригідність традиційних парадигм породили такий дискурс щодо теоретико-методологічних засад психології [227], [676], [724], що це змусило її вдовольнитися релятивізмом в якості своєрідної науково-психологічної норми [376].

Теоретичні помилки не дозволили психології «прорватися» до положень, які пояснюють механізм психодинаміки. В.О. Моляко вважає, що «психологічна наука здійснила велике й багатостраждальне коло загальною тривалістю більше ніж у сто років і повернулася, кажучи дещо утрируючи, на круги своя...» [434, С. 12]. Їй ще належить зустрітися з собою, щоби виявити власну сутність та

науковий статус [244]. Відтак психологія досі, у найліпшому разі, перебуває у затяжній кризі [58], позаяк відсутній не тільки інструментарій (як досліджувати?), але й чітко неідентифікований матеріал для науково-психологічного аналізу (що, власне, досліджувати?).

Одиницю аналізу розуміють як структурне утворення, яке постійно розвивається і не розкладається на елементи. Одиниця – частина цілого, яка має властивості цілого [225]. *Проте помилка полягає в ототожненні одиниці аналізу з одиничним елементом.* Одиницю від елемента у психології вирізняє здатність універсально виявлятися на різних поверхах психіки, бути одночасно представленою і в першій, і в другій сигнальній системі, усвідомлюватися і не бути усвідомленою, бути біологічною і соціальною, виявлятися вербально і невербально.

У різний час виділяли такі квазіодиниці психологічного аналізу: асоціація (А. Бен, Дж.-С. Мілль), відчуття (Р. Авенаріус, Д. Гартлі, Ж. Ламетрі), уявлення (Й. Гербарт), рефлекс (В.М. Бехтерєв, Е. Пфлюгер, І.М. Сеченов), реакція (Ф. Дондерс, Л. Ланге, К.М. Корнілов), потреба (Т. Браун), мотив (А. Адлер, Л.І. Божович, К. Левін, З. Фройд, К. Юнг), досвід (В. Вундт, Т. Рібо), акти свідомості (Ф. Brentano), функції свідомості (В. Джемс, Дж. Дьюї), установка (Д.М. Узнадзе), поведінковий акт (Ф. Скіннер, Е. Толмен, Дж. Уотсон), екзистенція (Л. Бісвангер, Р. Мей), смисл (О.М. Леонтьєв, В. Франкл), дія і вчинок (С.Л. Рубінштейн), значення (Л.С. Виготський). Ці категорії не можна вважати одиницями психіки. Їм бракує універсальності. Вони відносяться лише до певного предмету аналізу і є *психічними одиницями щодо конкретної об'єктивації психічної активності суб'єкта* [375]. Ці категорії занадто вузькі або, навпаки, абстрактні й дозволяють розкрити сутність саморегуляції та психодинаміки тільки за певних умов. Натомість психічна одиниця як клітина психіки системно визначає саморегуляцію особистості в емоційному, когнітивному і поведінковому вимірах. Вона універсально відбиває психічні властивості людини [623]; *закладається генетично, але остаточно оформлюється тільки під соціальним тиском.*

Невдачі у продукуванні первинного елементу психіки посіяли скепсис у ставлення сучасної психології до необхідності виокремити психічну одиницю. Їй охоче протиставляють цілісну психічну систему, яка розвивається [525, С. 230]. На нашу думку, така система «не ліпиться», тому що відсутня одиниця аналізу, яка забезпечує цілісність і структурованість психічного. Тільки одиниця аналізу може продемонструвати сутність психодинаміки. Її виокремлення – стратегічна задача сучасної теорії особистості. Тільки одиниця забезпечує адекватний аналіз як системного дисонансу особистості, так і окремих дисонансів. Цю задачу вдасться реалізувати, визначивши ключові її властивості. Системотвірною властивістю психічної одиниці ми вважаємо здатність інтегрувати антитетичні елементи, функціонування яких обумовлює базову психічну суперечність особистості, що у невротичній ситуації втрачає баланс і загострюється до рівня усвідомлення.

Психологія частково виходить із кризи завдяки теоретичним проривам Л.С. Виготського, З. Фрейда, Ж. Піаже та інших. Ученим вдалося спрямувати науку від виховання вольових навичок до психокорекції несвідомих аспектів життєдіяльності. Вихід було знайдено у дослідженнях психічної патології: «Ключ до психології – у патології; не тільки тому, що остання намацала і вивчила раніше решти корінь психіки, але й тому, що *така внутрішня природа речей* й обумовлена нею природа наукового знання про ці речі» [137, С. 293].

Психічна патологія стає ключем до психічної норми насамперед тому, що є її інверсією, своєрідним структурно-функціональним перевертанням. Невроз – перехідна ланка від норми до патології та початковий етап психічної інверсії. Цей ключ одночасно відкриває двері у психологічну норму і психопатологію. Саме тому *у неврозі закладено найбільш потужний психодинамічний потенціал, який, втім, не призводить до кульмінації процесу збудження й остаточного гальмування.* Невротизація особистості позначається на значній витраті психічної енергії при нульовому модулі. Суб'єкт наголошує на власній невтомності у досягненні поставленої цілі, а оточення бачить марність його потуг. Невротик рухається по «зачарованому» колу.

Психоаналізу у класичних і посткласичних модифікаціях, не відкидаючи обґрунтованості окремих положень, подекуди відводять статус паранаукової системи [436]. Але чому не вийти з дослідницької кризи за допомогою ірраціональних методів, коли раціональні не працюють? Зрештою, психологічної науки досі у строгому розумінні немає, що показують фундаментальні дослідження щодо відтворюваності психологічних досліджень [759].

З. Фройд емпірично показує ймовірний зв'язок між нормою та патологією через категорію несвідомого [653], що об'єктивується у механізмі витіснення, процесах забування, сновидіннях, вибірковості та викривленості дитячих спогадів [701]. Він теоретично гомогенізує нормальні та патологічні області психології, показує єдність та цілісність психічного у різноманітних формах, поєднує свідоме і несвідоме [319]. К. Юнг зауважить на необхідності *переходу всього у свою протилежність*, що забезпечує психічне здоров'я особистості [250]. Це саме те положення, якого бракувало психології докризового періоду для виходу з теоретичного тупика. Інша справа, що раціональне пояснення ірраціональних феноменів відкидало природничо-наукові стандарти психології.

Правильність напрямку психоаналітичної методології підтверджується встановленою максимою: *невроз властивий також здоровим особистостям* [652], [662], [677]. «Все залежить від кількісних відношень, від взаємодії творчих сил, до чого призведе боротьба: до здоров'я, до неврозу або до компенсаційної вищої творчості» [653, С. 43]. Невроз – лише особливий випадок, коли суб'єкт не може об'єднати природу і культуру в єдиному психічному потоці [722]. Ми, своєю чергою, додаємо: *невротизована особистість не здатна збалансувати ендогенну суперечність*. Тому невроз подекуди розглядається як менш шкідлива дисгармонія, ніж конформізм, оскільки невротик не полишає боротьбу за свою особистість, тоді як конформіст її взагалі припиняє [662]. Тому психоаналіз націлювався на вивчення складних і хронічних випадків неврозу і менше уваги приділяв тривіальній психодинаміці. Це не дозволило З. Фройді розкрити природу психічної нормальності й породило гуманістичну психологію з її прагненням повернути людині «нормальність».

Фройдівська помилка полягає у представленні неочевидної системи інтерпретації невротичного розвитку особистості, зведеної до інверсії сексуальності [652]. Цю теорію не могли врятувати від критики навіть зауваження на кшталт такого: «...неврози є результатом не сексуальності, а конфлікту між нею та «Я» [613, С. 328]. З. Фройд звузив базову психічну суперечність особистості. В.М. Лейбін зауважує: «Психоаналітична редукція – це насамперед зведення теперішнього до минулого, психічних процесів, які реально протікають і належать до життєдіяльності дорослої людини, до спогадів патогенних ситуацій, що мали місце у ранньому дитинстві, а згодом – зведення інфантильних сцен життя до компонентів і детермінантів сексуального характеру» [323, С. 270]. Але ж мовиться не про механічне ототожнення теперішнього та минулого, а про динамічну інверсію, яка лежить в основі формування психічної суперечності особистості. Помилка З. Фрейда полягає не в тому, що він звів усі психологічні проблеми до сексуальності (хоча й це має місце), а в тому, що із суперечливої сексуальності не вивів її універсальну суперечливу сутність. Він пише: «...переважання сексуальних потягів над соціальними складає характерний момент неврозу» [654, С. 95]. З. Фройд виявляє один із типових механізмів суперечності, який зрушує почуття, мислення та поведінку. У К. Хорні в основі невротичної психодинаміки закладається дихотомія «ворожість-тривога» [678, С. 51]. Це нагадує пошук першоелементу психічної системи; тільки тепер йдеться про первинну мотивацію людини.

Вочевидь, мова йде про функціональний збій у взаємодії першої та другої сигнальних систем [68], про дисонанс їхнього контрапункту. Психічна травма тотожна неузгодженості першосигнальних (агресивних та сексуальних) імпульсів і другосигнальних (соціальних) вимог та установок. В основі неврозу лежить базова психічна суперечність, стабілізована на рівні свідомої заборони або викривлення першосигнальних імпульсів та пошуку насолоди [735]. Психоаналіз постулює наявність потужної суперечності між сексуальною потребою та її запереченням, що найвиразніше проявляється за істеричної

симптоматики [652]. Це дозволяє говорити про ймовірність нерозривного зв'язку потреби і заперечення. Такий захисний механізм як формування реакції, симптоматика якої є протилежною несвідомому імпульсу як за формою, так і змістом, найповніше відбиває дисонанс психічного контрапункту. Його антитетичні частини неадекватно перевертаються.

Базова психічна суперечність концептуалізується психоаналізом у конфлікті структурних елементів. Якщо Воно прагне до миттєвої розрядки, то Я не допускає намір до усвідомлення: «...невроз є... негативом перверзії» [652, С. 40]. При невроті ані Воно, ані Я не отримують повного вияву і беззаперечного домінування. Тож невротичний розлад виявляється у невдалому захисті Я, що можна розглядати в якості *неінтегрованої інверсії Воно*.

У суб'єкта для адекватної оцінки об'єктивної реальності виявляються недостатньо розвиненими емоційні й когнітивні ресурси. Оскільки першосигнальні імпульси *невдало витіснені*, вони усвідомлюються в інвертованому (символічному, симптоматичному) форматі: «У більшості людей вони витіснені недостатньо й психологічно неправильно, тому вони більше за інших ладні прориватися» [654, С. 407]. Невротична симптоматика і символіка є наслідком інверсії нереалізованих коїтальних чи агресивних дій. Вона інтегрує як першосигнальний потяг, так і його другосигнальну заборону.

3. Фройд фіксує психодинамічний акт – перевертання лібідіозного прагнення у симптом [652]. Ця інверсія настільки потужна, що робить прагнення викривленим до невпізнаваності [653]. Тож його належить спершу правильно проінтерпретувати. Сутність невдало витіснених точок досвіду полягає у тому, що вони не асимілюються. Це дозволяє Воно отримати бодай часткову розрядку. Тому «будь-яке невротичне незадоволення є... насолодою, яка не може бути сприйнята як така» [652, С. 399]. Це відбувається тому, що суб'єкт переживає відчуття «і те, і не те». Насолода як нервово-психічне збудження не сягає кульмінації, але й відмовитися від неї суб'єкт не може. Насолоду належить або отримати у повному обсязі (без викривлень, затримок) або загальмувати, що теж неможливо.

Психоаналіз приходить до розуміння того, що *фрустрація і насолода є нерозривно з'єднаними*, і фактично ототожнює нетотожне. Це можна містко виразити у такому спостереженні: «Він дійсно думає, що кохає її, але кожен може помітити, що це дуже складне кохання» [419, С. 73]. Тобто кохання не є «чистим» почуттям, а має домішок протилежного гатунку.

Невротичність особистості, а разом із нею почуттєва амбівалентність буде знівельована тільки за умови, коли Воно стане Я і Над-Я стане Я [303]. Йдеться про змістовну кореспонденцію структурних елементів і підсистем в особистісному контрапункті. Це відбувається внаслідок інверсії недиференційованого психічного стану, що призводить до збалансування антитетичних структурних елементів.

Проведене нами дослідження сприймання пікаперами осіб протилежної статі [360] дозволило на емпіричному матеріалі розмежувати педагогічний (гедоністичний) та психологічний (невротичний) зміст особистісного дисонансу. Педагогічний рівень дисонансу «гедоністів» виявляється у нав'язливому задоволенні чуттєвості, яка не інтегрується з ніжними почуттями. Відсутність загостреної Едіпової травми дистанціює «гедоністів» від ніжності у стосунках із заміщеними особами. Розщеплення ніжного та чуттєвого у сексуальному прагненні зумовлює пошук повторення насолоди з незнайомими особами. Результати факторного аналізу засвідчили, що педагогічний рівень дисонансу виявляється у біполярних факторах, які чітко відокремлюють інцестуозних осіб. Їм на противагу невротизовані особи «змішують» в одному факторному полюсі інцестуозних осіб та замісників.

Це дослідження, дарма що без статистичної достовірності, засвідчує, що невротичність – продукт «надмірної вихованості», що обумовлює однобічність психічного розвитку. Невротики усвідомлюють абсурд. Педагогічному рівню особистісного дисонансу властива інфантильна нестриманість та нерозбірливість, адже «невихованість» не дозволяє суб'єкту прийняти соціальну (загальмовану) редакцію сексуального реагування.

У психоаналізі психічний контрапункт представлений антитетичними структурними елементами і навіть протиставленням фундаментальних психічних тенденцій: інстинктів смерті (Танатос) та життя (Ерос) [737]. У випадку домінування Танатосу руйнівна енергія повертається до суб'єкта, що пов'язується із заборонаю інцесту: «...заборона першого лібідного потягу фактично призводить до ситуації омертвіння такого бажання і знищення дієвості останнього в реальній життєвій ситуації» [736, С. 105]. Втім, тенденція до психологічної смерті простежується також у психічній нормі [247]. Ерос і Танатос є ще одним артефактом психічної інверсії, через призму якого пояснюється дисонанс особистості.

Оскільки у вікторіанську епоху сексуальні імпульси жорстко регламентувалися, сексуальна сфера отримувала потужне витіснення [651], що закономірно виявлялося у *труднощах інтеграції ніжності та чуттєвості* [652]. Сексуальність стає основним чинником порушення контрапунктного консонансу особистості. На думку З. Фрейда, Едіпова драма є центральною подією, яка запускає психічне розщеплення, коли потреба у ніжності задовольняється, а чуттєвість відстрочує насолоду або відбувається із затримкою й усіченнями [652]. Коли ніжні почуття перебувають у збудженому стані, чуттєвий потяг загальмовується. Таке розщеплення унеможливорює отримання сексуальної насолоди, але сягає високого рівня аглютинації, що не дозволяє їм диференціюватися і транслюється тільки у такій «склеєній» формі.

Ми оцінюємо дисонанс особистості не як розщеплення, а як *аглютинацію ніжного і чуттєвого*. Проблема не в тому, що ніжні почуття не можуть поєднатися з чуттєвим потягом, а в тому що їх неможливо роз'єднати. Вони функціонують в одному патерні: **якщо збуджена ніжність, загальмовується чуттєвість, і навпаки**. Цей феномен називають «психічною імпотенцією» [652, С. 160], «емоційною імпотенцією» [303, С. 32]. Ніжність і чуттєвість у невротичному розладі не поєднуються тому, що не пройшли етап роз'єднання. У минулому з'єднанні, вони не мають можливості одночасно актуалізуватися, адже від початку становлять базову психічну суперечність.

Багатоликий феномен «нав'язливого повторення» [652, С. 407], що фігурує у «фіксації поведінки» [613, С. 292], «спонуканні до повторення» [486, С. 106], «вимушеному повторенні» [734, С. 168], дозволяє припустити, що особливість суперечливого комплексу почуттів полягає у тому, що він 1) не здатен загальмуватися; 2) постійно вимагає актуалізації; 3) стає процесуально самоцінним. Це – *спрямованість до результату без його отримання* [375].

У психодинамічному аспекті невротичний розлад як вияв системного дисонансу особистості ще піддається корекції, тоді як при психозі дисонанс стає ригідним і втрачає здатність до корекції. Психоаналіз показує соціально-культурний контекст формування неврозу [653]. З. Фройд моделює механізм невротичного розладу за допомогою структури особистості. Він не виокремлює невротичні структурні одиниці. Невроз у його розумінні є одним із механізмів нормального функціонування. Поширеність неврозів і варіативність симптоматики зайве підтверджують природність відхилень такого ґатунку. Дехто навіть їм відмовляє у класифікаційному розряді: «Хвороби бездомні, хвороби безіменні та невловимі» [316, С. 24]. Невротичне відхилення стає системним дисонансом особистості у випадку неасимільованості. Асиміляція дисонансу призводить до особистісного консонансу, а тому повинна розглядатися як **необхідна умова особистісних змін і психічного розвитку як такого**.

Розвиток психоаналізу – це постійне уточнення, деталізація, полеміка довкола принципів інверсії свідомого і витісненого психічного матеріалу. Опонуючи З. Фройд, А. Адлер обґрунтовує положення, згідно з яким поведінка визначається не каузально, а телеологічно: «...у всіх душевних рухах можна віднайти, що вони отримують свій напрямок завдяки поставленій раніше меті» [8, С. 11]. Форму та зміст неврозу визначають не психічні травми з неочевидними причинно-наслідковими зв'язками, а цілі, які ставить суб'єкт. Це обумовлює когнітивні помилки. Тому між свідомою та несвідомою сферами не існує конфлікту: вони спільно працюють на виконання «життєвого плану» [598]. При цьому А. Адлер не заперечує, що почуття і комплекс меншовартості можуть бути наслідками психічного травмування [8].

А. Адлера цікавлять не стільки причини психічної амбівалентності, скільки аналіз шляхів розвитку неврозу – компенсація *почуття меншовартості* [7], яке обумовлює амбівалентність, а комплекс – фіксує. Це відбувається за умови втрати балансу базової психічної суперечності.

Неадекватність невротика проявляється у тому, що його життєві цілі перебувають на «безглуздому» боці [8]. Такі цілі через недосяжність та ілюзорність вважають *фіктивними*. Вони прирікають суб'єкта на фрустрацію. Амбівалентність ставить під сумнів формування адекватної мети: суб'єкт намагається одночасно реалізувати протилежні задачі, а відтак не вдається збалансувати суперечність. Гіперкомпенсація є наслідком інтерференції антагоністичних почуттів. В результаті цього відбувається посилення однієї цілі, позаяк інша недосяжна.

Заслуга А. Адлера полягає у 1) розширенні поля базової психічної суперечності та виведенні неврозу з-під дії вузької сексуальної обумовленості, 2) розробці положення про інверсію універсальної причини (комплексу) та її наслідку (компенсації).

К. Юнг більше акцентує увагу на базовій психічній суперечності, антитетичних психічних субстанціях та їхній інверсії. В основі його підходу лежить положення про єдність протилежних субстанцій, які компенсують одна одну. Доказом цього є *символічна мова*, яка єднає свідоме і несвідоме. Впорядкувальний центр здорової особистості перебуває в архетипі Самості, що проявляється у гармонійній єдності свідомого і несвідомого. Свідомість розширює кордони внаслідок вторгнення у площину несвідомого, а несвідоме, своєю чергою, каналізує психічний матеріал без загрози його безапеляційного витіснення. Однак «свідоме і несвідоме зрідка приходять до узгодження щодо своїх змістів або їхніх тенденцій» [719, С. 19].

За *невротичного розладу* упорядкувальний центр особистості зміщується у сферу Его. К. Юнг вказує: «При неврозі мають місце дві тенденції, строго протилежні одна одній, і одна з них несвідома» [722, С. 24]. Матеріал несвідомого цензурується і не допускається у площину свідомості. Невроз суть

несумісність двох психологічних реалій, одна з яких (несвідомо) заперечується як небезпечна. Однобічність перешкоджає повноцінному психічному функціонуванню. Особистість повинна позбутися нездоланного бар'єра між антитетичними психологічними реаліями, щоби несвідоме компенсувало однобічність свідомості і враховувало його значення: «Позиція Его повинна вважатися рівноцінною контрпозиції несвідомого, і навпаки» [719, С. 47].

К. Юнг зміщує акценти на вивчення *дисоціації* психічного матеріалу, а особистісний дисонанс вбачає у неможливості його інтеграції. При цьому зауважує: «...більшість неврозів зовсім не є травматичними випадками» [721, С. 31]. До слова, І.П. Павлов теж відмежовує хронічні відхилення вищої нервової діяльності від травматичних [476]. Це, дарма що непрямо, свідчить про спроби розширити уявлення про невроз на територію умовної норми.

Невроз – це фон психічного функціонування людини, який за певних умов загострюється. Тому К. Юнг, як і А. Адлер [6], певний, що психотерапію можна замінити перевихованням, позаяк суть цього процесу помилковий особистісний розвиток, джерела якого містяться у дитинстві [721]. Таким чином, обидва пристають до науково-психологічної традиції, яка визнає примат змін за педагогікою (розвиток вольової сфери).

Якщо З. Фройд у пошуках джерела психічної суперечності виходить із боротьби елементів структури особистості, то К. Юнг виводить психодинаміку із боротьби архетипів. Основними архетипами, які обумовлюють невротичність, він вважає Его і Тінь. Коли Тінь витісняється, то стає неконтрольованою, втім, здатною детермінувати поведінку. Відтак «...якщо люди будуть виховані так, щоби чітко бачити тіньову сторону своєї природи, то можна сподіватися, що вони на цьому шляху навчатися також краще розуміти та любити своїх близьких» [722, С. 31]. На думку К. Юнга, психотерапевтичні умови забезпечуються тоді, коли «Его бере на себе головну роль, але й несвідоме теж повинне мати право голосу...» [719, С. 48], а значить виконуються умови системного консонансу особистості.

У К. Юнга невроз є наслідком *однобічності* розвитку особистості, яка зумовлює слідування свідомим установкам і витіснення ірраціональних тенденцій несвідомого. Свідоме і несвідоме перебувають у відношенні жорсткої конфронтації, що зумовлює системний дисонанс особистості.

Витіснення імпульсів капсулює енергію, яка не інтегрується на свідомому рівні, й утворює *комплекс*. Цей «згусток» потенційної енергії згодом становить альтернативу свідомості і в такий спосіб дещо збалансовує розподіл енергії. Комплекси переплітають елементи індивідуального та колективного несвідомого. Вони утворюються часто-густо завдяки психічним травмам і досвіду, який ніби відколює частину психічного [719]. Втім, будь-який комплекс неодмінно має точки інтриги формування консонансу особистості, позаяк спрямований на вихід неусвідомлених імпульсів на поверхню.

Прогресивність поглядів К. Юнга полягає у трансляції ідеї нерозривності та єдності протилежних психічних утворень, оскільки вони являють собою контрапункт. Психічна розщепленість призводить до однобічності функціонування, що віддаляє суб'єкта від базової психічної автентичності. Аналітична психологія підводить до розуміння комплексу як монолітного утворення [722], яке здатне асимілювати Его. В енергетичному аспекті комплекс перевищує свідомі наміри суб'єкта і робить дії того непослідовними, суперечливими, слабко рефлексованими. Тому у невротиків обмежені вольові ресурси, що створює безпідставність для педагогічної корекції особистісного дисонансу, і виникає непереборне спонукання до ірраціональних дій. Коли Его «зливається» із комплексом, суб'єкт припиняє адекватно перевіряти реальність. Коли комплекс перебирає функції саморегуляції, суб'єкт стає одержимим ідеями та почуттями. Цей комплексний дисонанс особистості не здатен коригуватися під зовнішнім тиском.

Аналітична психологія приходить до висновку, що зворотним боком комплексів є їхня спроможність збалансовувати сфери свідомого і несвідомого у символічній мові [682]. Продуктами символічної мови є міфи, які відіграють помітну роль у самопроектуванні особистості [169]. Відтак невроз слід

розглядати як природну спробу досягати архетипу Самості. Відповідно, комплекси є «найкращими ресурсами» [719, С. 63]. Патологічними вони стають за певних умов психодинаміки, що вкотре підтверджує положення про відсутність чіткої межі між неврозом і нормою.

Отже, у глибинній психології ідея психічного контрапункту представлена на рівні психосексуальної сфери (З. Фройд), у масштабах всієї особистості (А. Адлер), на рівні принципів і глибинного механізму функціонування психіки людини (К. Юнг). *Невроз розуміється як розщеплення емоційного буття, частина якого є несвідомою. Втім, утворений комплекс є неправильно витісненим і вимагає актуалізації. Невротична психодинаміка є неконтрольована кореспонденція свідомого і несвідомого, що не дозволяє сповна показати власний зміст. Це, своєю чергою, взаємно провокує антагоністичні сфери психіки на посилення вияву, що об'єктивується у гіперкомпенсації комплексу меншовартості.*

Припускаємо, що подібна структура спостерігається на рівні елементарної психічної одиниці. Суть інтеріоризації зводиться до формування антитетичної психічної одиниці. Це необхідна, але недостатня умова для з'яви другої сигнальної системи (мовлення і мислення) у філо- й онтогенезі.

2.3. Систематика психічних розладів особистості

Розуміння генезису і динаміки психічних розладів найкраще відбивається в систематиці, яка дозволяє уточнити координати дисонансу особистості, показує його варіативність в межах базової психічної суперечності, інтегрує історичні аспекти класифікації неврозів, психозів та психопатій. З іншого боку, моделювання системи створює підстави для встановлення логіки та механізму психічних розладів. Визначення реперних точок аналізу особистісних дисонансів дозволяє фіксувати відмінності феномену неврозу, виокремлює його системні властивості, вказує на шлях адекватної психотерапії.

Психічні розлади традиційно об'єднують у групи *неврозів* і *психозів*. Психоаналіз вважає неврози негнучкими, ригідними, міцними, безкомпромісними формами психологічного захисту, які обмежують вияв біологічних імпульсів індивіда. Відчуття дискомфорту, яке при цьому виникає, пов'язане з інтрапсихічним конфліктом і неможливістю його вирішити, оскільки не усвідомлюються його чинники [653]. Для психозу як протилежного за формою розладу притаманна слабкість захисної системи. Психотичні особи не можуть задовільно стримувати першосигнальні імпульси.

Невротичні та психотичні особи є соціально дезінтегрованими, однак перші – через надмірну загальмованість у першосигнальному реагуванні, другі – через недостатню загальмованість. Невротики виявляються неспроможними вивільняти психологічні ресурси (не можуть отримувати насолоду), а психотики не вміють витіснити першосигнальні імпульси (не враховують принцип реальності) [652]. Психотерапія невротичного розладу полягає у пом'якшенні дії психологічних захистів, а психотичного – у посиленні. Значить педагогічний підхід у роботі з особистісним дисонансом буде ефективним саме з психотичним розладом.

Неврози виявляють різний ступінь психічного порушення. Психоаналіз виокремлює *симптоматичний невроз* в якості реакції та *невроз характеру* як розлад особистості. Їхня змістовна сутність ідентична, але останній є більш складним випадком терапії. У такий спосіб відбувається відмежування класичного неврозу від широкого кола психічних явищ, які відносяться до «психопатології повсякденного життя» [652]. Іншими словами, встановлюється кордон між нормою і відхиленням.

Такий самий кордон встановлюється і з боку психозу у формі *пограничної психопатології*: «...вони [пограничні клієнти – О.М.] були надто нормальними, щоби вважатися божевільними, і надто ненормальними, щоби вважатися здоровими» [404, С. 75]. Онтогенетично вони фіксовані у такому порядку: психотичні особи – на досепараційному етапі, пограничні – на етапі сепарації та індивідуації, невротичні – на етапі виникнення Едіпового конфлікту.

Досепараційний етап включає двох осіб (матір і дитину) і закладає базові форми взаємодії з соціумом [678]. М. Балінт називає цей рівень «областю базисного дефекту», що є прецедентом для найскладніших терапевтичних випадків [30]. Терапевтичне втручання малоефективне, оскільки це педагогічний рівень особистісного дисонансу, який вимагає здебільшого рефлекторної регуляції.

Примітивні психологічні захисти, які використовують психотичні особи, можуть зумовлювати появу маячіння та галюцинацій. Натомість пограничні суб'єкти не доходять до такого рівня захистів і симптоматики. Вони краще зберігають зв'язок із реальністю, а відтак ліпше піддаються психотерапії. Ключовий критерій психотичного розладу – ступінь втрати зв'язку з об'єктивною реальністю [324]. Базисний дефект є найбільш ранньою формою системного дисонансу особистості, за якого соціальний аспект психічної саморегуляції не набуває домінантного звучання.

Отже, невроз і психоз – якісно відмінні психічні феномени. Але й сам невроз має градацію. Його диференціюють на симптоматичному і характерологічному рівні. У першому випадку йдеться про ситуаційну реакцію, у другому – про усталену психопатичну реакцію. Це дає можливість виокремити його зворотний ситуативний характер. Натомість **іншого тлумачення, крім «ситуативного», у неврозу не може бути.** Решта розладів – психотичні відхилення. Ми робимо це уточнення не тільки тому, щоби позбутися подвійного трактування неврозу, але й через необхідність вказати на тенденцію особистісного розвитку, яка, втім, може набувати різного ступеня інтенсивності.

Невроз – це тимчасове порушення психічної діяльності, функціональне призначення якого полягає у створенні умов для здійснення змін в емоційному, когнітивному та поведінковому реагуванні. Це шлях від контрапунктного консонансу до змістовно іншої його конфігурації через тимчасовий контрапунктний дисонанс особистості [375]. Це – «...зрив особистості в її просуванні до її намічених або звично усталених цілей свого розвитку» [75, С. 11]. Характерологічною властивістю невроз стає у ситуації застрягання і періодичної актуалізації, що об'єктивувалося у понятті «феномену

вимушеного повторення» [652, С. 407]. Це та частина характеру особистості, яку можна назвати *неінтегрованою*. Відчуття внутрішнього дискомфорту і звернення за допомогою пов'язана з тим, що певна *частина характеру не стала диспозицією* через наявність очевидних для суб'єкта внутрішніх суперечностей. Таким чином невроз ніби отримує пролонгацію, а відтак втрачає природне функціональне призначення і переходить у психотичний розлад особистості.

Якщо невроз є інверсією особистісної норми, то «пролонгований невроз» стає його інверсією у тому сенсі, що робить неможливими природні зміни особистості, фіксує її у психопатичній формі [375]. Якщо характер унікально інтегрує диспозиції особистості, то «пролонгований невроз» виявляє їхню суперечність, суб'єкт втрачає цілісність, системність, а не набуває ефективної структурно-функціональної координації. Б.С. Братусь вважає, що в основі психопатії лежить «злипання» цільових структур реального та ідеального Я; натомість невроз становить максимальне розведення цільових структур реального та ідеального Я [75]. З цим можна погодитися, але слід зауважити, що розведення цільових структур не вказує на їхню автономність. Навпаки, суб'єкту не вдається їх остаточно розвести. Вони «зліплені» як і при психопатії, але в цьому випадку суб'єкт усвідомлює суперечність, тоді як клінічний психопат цього не відчуває.

Пропонуємо розглядати невроз у первинному функціональному призначенні – як прецедент для створення психічних умов для здійснення особистісних змін. «Пролонгований невроз», або невроз характеру, доцільно віднести до групи зворотних психозів та психопатій й, відповідно, аналізувати рівень особистісної психотизації (Рис. 2.1).

Отже, отримуємо три рівні психотизації:

- I. Неклінічний психоз (еквівалент невротичного характеру).
- II. Субклінічний психоз (еквівалент пограничного стану, психопатії).
- III. Клінічний психоз (еквівалент власне психозу).

Рис. 2.1. Співвідношення рівнів психозу

Представлена диференціація психічних розладів перегукується з колишніми уявленнями про психічну норму, субнорму та патологію [29]. Така «реставрація» забезпечує розуміння загальної суті психічного розладу і сприяє нівелюванню категорій «псевдоневротичного» спектру, що обумовлюють плутанину з відмінностями захисних механізмів. Наприклад, Н. Мак-Вільямс так описує невротичний характер: «Хоча наявність примітивних захистів не виключає діагнозу структури характеру невротичного рівня, відсутність зрілих захистів виключає його» [404, С. 79]. Тобто між неврозом і психозом відсутня функціональна прірва? Будь-які форми стабільно порушеної поведінки є феноменами одного порядку, але різного ступеня прояву? Це сумнівно з огляду на те, що навіть вплив медикаментозних засобів, зокрема нейроплектиків, на невроз і психоз може кардинально різнитися [5].

Ключовий критерій оцінки психічного розладу – зв'язок суб'єкта з реальністю. Зіставлення основних типів психічних розладів (Табл. 2.1) показує, що за **неклінічного психозу** суб'єкт зберігає зв'язок з об'єктивною реальністю, дарма що окремі розбіжності не дозволяють йому функціонувати повноцінно. Йдеться про дискретну втрату контакту з реальністю. Основний мотив звернення неклінічного психотика за допомогою – спроба розібратися із недостатньо рефлексованим абсурдом і повернення відчуття емоційного комфорту. Іншими словами, він є психотиком, який здатен усвідомити суперечливі тенденції своєї поведінки, але не може їх самостійно контролювати та регулювати.

Зіставлення основних типів психічних розладів

невроз	пограничні стани	психоз
<i>неклінічна психотизація</i>	<i>субклінічна психотизація</i>	<i>клінічна психотизація</i>

Субклінічний психоз має порівняно слабший зв'язок із дійсністю, що вже усвідомлюється як очевидна розбіжність між найближчими точками досвіду. Втім, із субклінічним розладом суб'єкт ще здатен впоратися самотужки [202]. Його стратегічна мета – створити альтернативну соціальну реальність, в якій зможе безпечно задовольняти першосигнальні імпульси й не зазнавати репресій з боку соціуму. Системно порушене сприймання дійсності все ж не дозволяє йому вибудовувати ефективну суб'єктивну реальність. Не зважаючи на рівень інтелектуального розвитку, субклінічний психотик виявляється фіксованим на інфантильних установах, які не рефлексує і не цензурує. Його альтернативна реальність покликана ніби завершити сепарацію та індивідуацію [404].

Субклінічні психози виявляють стійкість упродовж десятиліть [764]. Так відбувається тому, що вони демонструють задовільний рівень соціальної інтеграції, дарма що виявляють стійку патологічну стратегію життєдіяльності [380]. Характерно й те, що субклінічний психоз зустрічається приблизно вчетверо частіше, ніж клінічна форма психозу [771]. Це вказує на екологічну спорідненість субклінічного і клінічного психозу. Функціональна відмінність полягає у тому, що незбалансована психічна суперечність виснажує неклінічного психотика, а субклінічний психотик виснажує власне оточення, перетворюючи його на інструмент соціальної інтеграції.

Клінічному психозу притаманне системне порушення сприймання об'єктивної реальності на рівні маячіння та галюцинації, а також форма його компенсації. Маячіння та галюцинації застосовуються, коли тривіальні захисти не функціонують. Н. Мак-Вільямс вважає, що основна проблема клінічних психотиків – відсутність ідентифікації через фіксованість на досепараційному

рівні, а тому вони стикаються з відчуттям неіснування [404]. Маячіння і галюцинації формують псевдоідентичність.

Якщо невроз створює умови для особистісних змін, то процесом психотизації особистості слід вважати застрягання у суперечливих інтенціях і неможливість здійснення змін. Ступінь психотизації вимірюється інтегрованістю суб'єкта в об'єктивну реальність, яка може відповідати, наприклад, ступеневій класифікації психологічних ігор [47].

За таких умов виникає небезпека редукції видових ознак неврастенії, істеричного неврозу та неврозу нав'язливих станів. Ми вважаємо, що механізм їхнього формування ідентичний. Відмінна – симптоматика, хоча окремі симптоми можуть бути перехресними для різних форм неврозу [249].

Виокремлюють три класичні форми невротичного розладу: неврастенію, невроз нав'язливих станів та істеричний невроз [146], [202], [589], [604], [639]. Закордонні фахівці виокремлюють стани тривоги, компульсивну поведінку й істерію [680]. Одиницею такого поділу ми вважаємо **фізіологічну здатність опиратися і трансформувати невротичний стан (стрес)**, яка є наслідком взаємодії генетичних та соціальних чинників, інтегрованих в унікальному фенотипі особистості. Ця здатність наближена до феномену життестійкості [13], [168], [597]. Класичний поділ неврозів можна зобразити у континуальній формі, де один полюс представлений неврастенією, яка об'єктивована *психосоматичною симптоматикою*, а протилежний – неврозом нав'язливих станів, який об'єктивується *когнітивними порушеннями*. Отримуємо три стани неклінічного психозу за неврастенічним, істеричним та нав'язливим типами (Рис. 2.2). Це – дихотомія психічних розладів, поділ на емоційні та когнітивні, де істерія інтегрує симптоматику обох із них.

Рис. 2.2. Типологія неклінічного психозу

О.В. Немеринський пропонує розглядати тілесний вияв психологічної проблеми в якості контрсимптому. Контрсимптом дозволяє уникати гострої маніфестації симптому й утримує його у фіксованому вигляді [461]. Як же оформлюється симптом, якщо не через тілесний еквівалент? За О.В. Немеринським, симптом – такий тілесний відповідник (сурогат), який краще усвідомлюється і пов’язується з неприйнятною емоцією. Суб’єкт уникає усвідомлення емоції й «зупиняється» на такому симптомі, який не піддається інтерпретації. На нашу думку, це форма психологічного захисту, за якого суб’єкт не здатний фізіологічно протистояти невроту і віднайти задовільну раціоналізацію. Тому ідея контрсимптому надлишкова, проте заслуговує на увагу спроба виявити *суперечливий характер симптоматики*.

Симптоматика вважається основним принципом діагностики [671], що об’єктивується у змінах психіатричних класифікаторів і довідників. Це важливий критерій психічного відхилення, який на підставі нових досліджень може уточнюватися. Втім, для з’ясування суті психічного розладу симптоматика як багатозначний і мінливий критерій розладу є другорядною. Справжній критерій – механізм утворення психічних розладів.

Здатність організму витримувати невротичний стан можна представити у таблиці 2.2. Показники параметрів зазначаються на підставі опису психічних розладів [217], [604], [639], [680].

Таблиця 2.2

Типологічні характеристики неклінічного психозу

Параметри диференціювання	Типи неклінічного психозу		
	неврастенічний	істеричний	нав’язливий
<i>Рівень фізіологічної опірності стресу</i>	слабкий	середній	сильний
<i>Соматична симптоматика</i>	висока	середня	низька
<i>Рівень когнітивної абсурдності</i>	низький	середній	високий

Неврастенічний тип неклінічної психотизації має труднощі у протистоянні психічному розладу, позаяк зазвичай має слабкий тип нервової системи, або через потужність стресового стану суб'єкт виявляється нездатним загальмувати збудження. У тварин невротичні розлади корелюють зі слабким типом нервової системи [476]. Неврастенія спричинює нервові виснаження, емоційні порушення, розладу сну, емоційні зриви, дратівливість, соматичні захворювання [114]. Окремим специфічним проявом можна вважати синдром емоційного вигорання [270]. На нашу думку, основна причина – у неспроможності вибудувати раціональну систему психологічних захистів. Суб'єкт нездатний пояснити розщепленість і встановити над нею контроль. Відтак ірраціональні процеси виснажують суб'єкта у протистоянні з соціальними вимогами. О.В. Немеринський, вочевидь, трактував би це як злиття симптому і контрсимптому. Контрсимптом при цьому ніби не формується.

Нав'язливий тип є антиподом неврастенічного. Суб'єкт опирається стресу псевдораціональним поясненням внутрішнього конфлікту, що об'єктивується у ритуальній поведінці та нав'язливих думках. Виснаження організму унеможливорюється фіксацією абсурдних когніцій. Звідси лише частковий ефект від психоедукації, яка повинна супроводжуватися психотерапевтичним впливом [269]. За О.В. Немеринським, симптом і контрсимптом чітко диференціюються. За контрсимптомом навіть не вдається визначити зміст симптому, у чому, власне, полягає призначення першого.

Істеричний тип має помірну фізіологічну опірність стресовому навантаженню, що об'єктивується як у соматичній симптоматиці, так й у продукуванні абсурдних умовисновків. Характерними також є істеричні паралічі, потьмарення свідомості, гіперкінез, порушення руху, депресивні стани тощо. Особливістю істеричного типу є неспроможність ефективно захищатися соматичною симптоматикою й абсурдом. Це створює прецедент для симуляції: суб'єкт, з одного боку, не має соматичного захворювання, з іншого – оточення не вірить раціоналізації. За О.В. Немеринським, симптом і контрсимптом – у змішаному стані.

Неврастенічний і нав'язливий типи виявляють, так би мовити, однобічний захист, де фізіологічне виснаження та абсурд є вторинними відхиленнями (по суті контрсимптом). Істеричний тип має найповнішу форму розладу, оскільки представлений як емоційними, так і когнітивними порушеннями (контрсимптом не виконує захисних функцій). Не випадково З. Фройд розробляє основи психоаналітичної теорії, досліджуючи істеричний невроз і називає його «найзагадковішою з усіх нервових хвороб» [701, С. 223]. Істерія як «велика симулянтка» – найскладніший випадок у лікуванні [589], тому що «істерик прагне насолоди за посередництва дій, значення яких заперечує» [324, С. 136].

Принципова відмінність між неклінічним психозом і його субклінічною та клінічною формами полягає у збереженні зв'язку з об'єктивною дійсністю.

Прикметною є відсутність усталеного класифікатора психічних розладів. Класифікатор, розроблений Американською Психологічною Асоціацією, станом на 2013 рік вже вп'яте зазнає змін і, вочевидь, незабаром чекає чергового оновлення. Спробуємо вичленити фундамент нозологічної системи, що передбачає абстрагування від варіації синдромів психічних розладів.

Е. Крепелін розрізняв когнітивні та афективні розлади: когнітивні розлади (шизофренія) мають ендегенне походження і не піддаються лікуванню; емоційні розлади (маніакально-депресивний психоз) мають екзогенне походження і піддаються лікуванню. Ця дихотомія покладена в основу сучасних класифікацій [744], [748]. Зокрема представлена у класифікаторах Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders (DSM) і ICD (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems). Її противники проголошують «початок кінця» крепелінівської дихотомії [741], в інших публікаціях висловлюється сподівання на неокрепеліанську революцію [740]. Підставою для дискусії стають генетичні дослідження [673]. Вони виявили, що існують перехресні області психічних розладів одночасної трансляції біполярної та шизоїдної симптоматики. Закономірність такого відкриття продиктована тим, що обидва типи психозів, дарма що через відмінний набір захистів, спрямовані на збереження структури Его [4]. Пропонується вважати біполярний розлад і

шизофренію не гомогенними порушеннями, а синдромами. Отже, виникає питання, чи це гетерогенний розлад чи гомогенні порушення, які тільки мають спільні ознаки? [743].

Зауважимо, що на перших етапах захворювання близькість симптоматики неврастенії, психастенії, іпохондрії, істерії фізіологи відмічали ще на початку XX століття [51]. У класифікаторах DSM-5 і ICD-10 фіксується, що це окремі порушення зі спільними ознаками. На нашу думку, психічний розлад як феномен доцільно розглядати у форматі **психотичного континуума**. Його **крайніми точками є шизофренія і біполярний (маніакально-депресивний) розлад**. Сутність процесу психотизації єдина, але вона отримує відмінну клінічну симптоматику, причому її вважають принциповою для обґрунтування крепелінівської дихотомії [757]. Значущими вважають нейрофізіологічні відмінності [753]. Водночас оцінка фенотипів показує, що генетична чутливість до таких психічних розладів як синдром дефіциту уваги, депресивний розлад, розлади аутистичного спектра може бути спільною. Нозологічно ці синдроми повинні перекриватися, адже їхнє формування має спільні генетичні чинники [739], [741], [745], [751], [756], [761]. Припускаємо, що спільне генетичне підґрунтя є основою для психічних розладів, дарма що вони можуть суттєво різнитися у синдромах. Звідси, вочевидь, походить ефект коморбідності [268]. Відтак постає питання про *точку дивергенції синдромів, яка повинна перебувати – частково чи повністю – за межами жорсткої генетичної детермінації* [375].

Перегляд нозології психічних розладів відбувається переважно у площині біполярного психозу та шизофренії [739], [760], [761], оскільки вони вважаються каркасом психотичного відхилення. Це не позбавляє від значної варіативності синдромів, тож здійснюється розробка альтернативних класифікацій [763], виокремлення іншої одиниці аналізу [743]. Постійна зміна класифікаторів [251], [517], [542] призводить до скепсису щодо можливості завершити цей процес. І. Ялом передрікає: «Безсумнівно, настане такий час, коли DSM-4... здасться нісенітницею професіональним психіатрам» [726, С. 26]. За його оцінкою, діагностичне керівництво «працює» лишень на перших стадіях діагностики.

Спеціалісти не випадково прийшли до виокремлення двошарових та багатошарових структур психічних захворювань [290]. Дві третини пацієнтів мають симптоми щонайменше ще одного особистісного розладу [772]. Це означає, що класифікації не виявляють сутності розладів. Діагноз ставиться шляхом їхнього «складання». Навіть сама кількість перевидань класифікаторів DSM та ICD змушує замислитися щодо їхньої валідності. А значить **симптоматика не є ключовим критерієм вивчення психічного розладу**.

Ми вважаємо, що слід дотримуватися логіки класифікації, яка попередньо закладена на рівні неклінічної психотизації. Принаймні це частково збігається з класичними поглядами на проблему класифікації психозів [604]. Тож ми виокремлюємо афективні психози, когнітивні розлади та істерію (Рис. 2.3).

Рис. 2.3. Поділ психозів (авторський підхід)

Істерія перебуває «на стику тіла і душі, ставить проблему їхньої взаємодії» [701, С. 222]. Однак її «загадка» вирішується шляхом «розселення» відхилень за адресами інших розладів, які прописані у психосоматичній «комуналці». В окремих розділах DSM-5 істерія фігурує в якості істеричного психозу, конверсійної істерії та істеричного розвитку особистості. В ICD-10 істерія ще лишається в межах невротичних розладів. Тобто істерія втрачає рівнозначність із шизофренією та біполярним психозом. Вона «застряє» на психопатичних позиціях. Ми пов'язуємо цей процес із помітним зближенням симптоматики

афективних і когнітивних розладів. Натомість справжня позиція істерії – медіана психотичного континууму, максимальна інтеграція психотичної симптоматики.

Отже, між біполярним психозом і шизофренією стираються кордони. Розмежування повинно відбуватися за єдиним принципом – характером когнітивних порушень. Саме в цьому закладені принципи наукового підходу до надання допомоги. Перша мета психотерапії – дезабсурдизація неефективної захисної системи. Натомість побутові та паранаукові підходи націлені формувати когнітивний абсурд. Психотерапія розщеплює неінтегровані аспекти досвіду. Паранаукові підходи, навпаки, посилюють слабко інтегрований досвід шляхом створення і подальшого розвитку більш релевантних для суб'єкта форм абсурду.

У попередньому виданні DSM-4 когнітивні порушення при шизофренії фігурують майже факультативно і не вважаються валідним критерієм діагностики, дарма що є більш важкими і незалежними за решту симптомів і з'являються раніше у порівнянні з біполярним психозом. У DSM-5 цей критерій заведений [702], [746]. Натомість він є *родовим фактором шизофренії*. Для порівняння, клінічні пацієнти з маніакально-депресивним психозом демонструють кращу когнітивну ефективність [749]. Когнітивна сфера хворих на шизофренію складає сутність розладу, а не один із симптомів. Тому у них більш виразно спостерігаються порушення утворення понять [132], значне відхилення всіх параметрів соціального інтелекту [520], [560], каузальної атрибуції [299], вербальної швидкості [195] і мовлення [255].

Щодо генезису шизофренії виявлена кореляція з генетичною спадковістю і літніми місяцями народження хворих [747], [756], [769], [770]. Такі ознаки ми не вважаємо визначальними для шизофренії, дарма що вони статистично підтверджені. Ключовий критерій – розлад когнітивної сфери. Він ставиться під сумнів, позаяк спостерігається на маніакальній стадії в ситуації біполярного розладу [750]. Цій стадії через дефіцит уваги притаманна невпорядкованість мислення, тангенціональність, а це не дозволяє здійснювати селекцію зовнішніх стимулів, що, справді, нагадує симптоматику при шизофренії. Ми виходимо з

того, що при біполярному розладі когнітивні порушення є наслідком афективного розладу, а відтак мають вторинний характер. Це виявляється в якісних відмінностях мислення двох категорій пацієнтів. Мислення маніакальних пацієнтів має екстравагантну комбінаторність із гумором, легковажністю та грайливістю. У процесі мислення хворі на шизофренію демонструють заплутаність, вербальну своєрідність та ідейну тягучість [766].

При біполярному психозі спостерігається неспроможність раціоналізувати хвилю емоційних атак. Тангенціональність мислення – результат неможливості диференціювати власні емоції. У ситуації шизофренії, навпаки, відбувається зниження ефективності когнітивного функціонування [105]. Мислення порівняно швидко сягає маячіння та галюцинацій, при цьому афективні порушення стають його прямим наслідком.

Складніша терапевтична картина шизофренія обумовлена тим, що суб'єкт виявляється дистанційованим від незбалансованого внутрішнього розщеплення. Цей додатковий захисний мур у формі нав'язливого абсурду дозволяє хворим на шизофренію ліпше зберігати симптоматику, ніж хворим на біполярний та шизоафективний розлади [757], [765]. Можна припускати, що більш значний дефект когнітивної системи хворих на шизофренію є об'єктивацією структурних і нейропсихологічних порушень мозку [758].

Біполярний розлад вирізняє те, що він по суті зберігає властивості первинного неврозу, адже суб'єкт не здатен здолати внутрішнього розщеплення. Натомість шизофренія нівелює інтрапсихічну розщепленість шляхом створення специфічних смислів, які, своєю чергою, забезпечують функціональну цілісність особистості. Звідси, власне, походить природа маячіння, а «клініка маячної шизофренії являє собою центральну проблему в історії психіатрії... і до сьогодні» [5, С. 264].

Істерія у такому разі розташовується між афективними й когнітивними розладами. В якості її замісника ми пропонуємо розглядати весь спектр так званих шизоафективних розладів. Вони відносно рівномірно представлені як шизоїдною, так і біполярною симптоматикою [157]. Для таких розладів

закономірно виділена окрема категорія, адже частота таких випадків є такою, що її неможливо ігнорувати [262].

Отже, клінічні психози мають ті самі класифікаційні форми, що й неврози. Їх можна представити у такому вигляді: афективні розлади, істерія, когнітивні розлади. Якщо цей формат накласти на систему розладів DSM-5 [762], то до числа афективних порушень належатимуть біполярні, депресивні, тривожні розлади, а когнітивні порушення включатимуть розлади шизофренічного спектра, obsесивно-компульсивні розлади. Біполярний психоз та шизофренія є найбільш віддаленими точками континуума психотичних розладів. Між ними розташовуються шизоафективні розлади.

Контрапунктний дисонанс особистості [364] можна трактувати таким чином. Неврастенія, біполярний розлад і весь спектр афективних розладів – це безпосередні переживання дисонансу, неможливість його раціоналізувати та загальмувати. Невроз нав'язливості, шизофренія – це потужний процес раціоналізації дисонансу, який, втім, є неадекватним, соціально неадаптивним. У випадку психозу він сягає кульмінації, коли когнітивні конструкції суб'єкта починають заміщати об'єктивні відносини з реальним світом [375].

З'ясована нами закономірність поділу психічних розладів може бути застосована і для класичної вітчизняної класифікації психопатій (Рис. 2.4). Так, до афективних розладів можна віднести конституційно-депресивний, гіпертимний, циклоїдний, емотивно-лабільний, астенічний та збудливо-епілептоїдний типи; до когнітивних розладів – психастенічний, нестійкий, шизоїдний та параноїдальний типи; до істеричних розладів, відповідно, – істеричний тип [604].

Така екстраполяція не претендує на абсолютний збіг позицій. Розбіжності пояснюватимуться незбігом симптоматики, що змушує дослідників зближувати афективні та когнітивні розлади. *Психопатичну симптоматику вирізняє інший шлях формування – педагогічний рівень особистісної проблеми.* Це реакція на соціальні інтервенції суб'єкта, якому властивий сильний тип нервової системи й одночасна потужна егоїстична позиція.

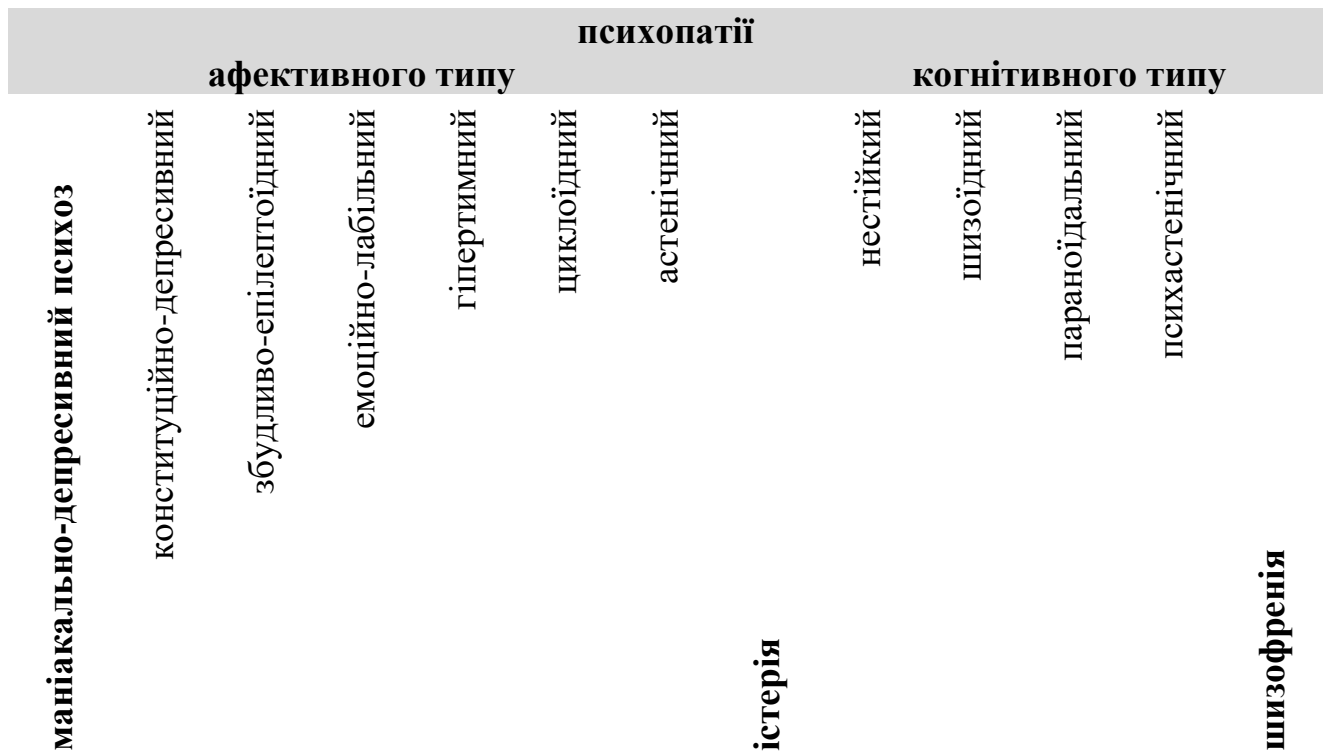

Рис. 2.4. Систематика психопатій

Таким чином, психопатія є властивістю характеру, яка перешкоджає адаптації суб'єкта і його соціальному розвитку [75]. Таким чином, психопатія – це проблема суто педагогічного характеру, точніше, рівень невиховуваності, яка частково є генетичною, оскільки пов'язана з особливостями нервової системи.

На противагу психопатії психоз є ситуаційною відповіддю на неможливість нівелювати суперечність між суб'єктивною й об'єктивною реальністю. Це раптова підміна об'єктивної реальності суб'єктивною за допомогою маячіння та галюцинацій. Щоправда, при цьому психоз і невроз можуть набувати значної інертності і ставати подібними до психопатії. Саме такі умови складають прецедент для надання психологічної допомоги.

Відповідно, неврастенічний тип неклінічного психозу корелює з численними афективними розладами, а нав'язливий тип – із когнітивними. Проблема індивідів із психозами афективного спектра полягає у слабкому продукуванні абсурду, а тому їхні страждання мають фізіологічний характер. Проблема індивідів із психозами когнітивного спектра полягає у надмірному

продукуванні абсурду, що призводить до втрати зв'язку з об'єктивною реальністю. Істеричний психоз інтегрує як афективні порушення без реальної фізіологічної причини, так і когнітивні порушення, які об'єктивовані фантазуванням. **Форма психозу залежить від здатності суб'єкта протистояти невротичному розладу шляхом утворення абсурду** [375]. Тому Ш. Дюбуа слушно передрікає: «...психотерапія буде раціональною, або ж її не буде взагалі» [Цит. за: 5, С. 184]. Таким чином ми зв'язуємо фізіологію з когнітивною сферою індивіда, показуємо їхню взаємозалежність у нормі та патології психічного розвитку особистості. Слабкий тип нервової системи, за нашими припущеннями, переважно обумовлює розлади афективної сфери; відповідно, сильна нервова система сприяє виробленню розладів когнітивної сфери. Однак прямої залежності не існує, оскільки не меншої ваги набуває фактор соціального тиску, який може фізіологічно зламати навіть дуже сильний тип нервової системи.

Висновки до розділу 2

1. Історико-психологічний аналіз показує, що особистісна проблематика у докризовий період розглядається на двох рівнях – антропологічному (національно-расова теорія групових відмінностей, яка включала положення про психічний недорозвиток і дегенерацію особистості) та педагогічному (структурно-функціональна сформованість особистості та розвиненість вольових здібностей). Суто психологічне бачення особистісної проблематики пов'язане з вирішенням психофізіологічної проблеми, що об'єктивувалося у теоріях паралельності, взаємодії і тотожності. Ці теорії пояснюють базову психічну суперечність з позиції конфлікту між структурними елементами, що вплинуло на формулювання сучасних положень психологічної теорії. Ми пов'язуємо це з наслідком суперечності, закладеної на рівні психічної одиниці.

2. Ідея інверсії психічного розвитку найбільш системно вирішується у глибинній психології, дарма що природа психічної дихотомії по-різному

розкривається у концепціях ортодоксального психоаналізу, індивідуальної та аналітичної психології. Глибинна психологія окреслює боротьбу та єдність психічних структур, показує сутність дисгармонії, умови невротизації особистості. Зокрема, приймається важлива максима, що частина психічного матеріалу, яка зумовлює фундаментальну суперечність, перебуває у несвідомому стані, а відтак сприяє стабілізації невротичного розладу. Цей факт є основоположним для розуміння природи не тільки невротичного розладу, але й психічного функціонування в цілому. Невроз одночасно є умовою виникнення контрапунктного дисонансу особистості й повернення до консонансу.

3. Формальний поділ неврозів на симптоматичні, неврози характеру і пограничну психопатологію ми вважаємо недоцільним, оскільки невроз є тимчасовим зворотним порушенням психічної діяльності, функціональне призначення якого полягає у створенні природних умов для особистісних змін. Натомість «продовжений невроз», який стає предметом психотерапії, є інверсією неврозу, оскільки робить неможливими природні зміни особистості та фіксує її у певній психотичній формі й інтенсивності вияву. Відтак доцільніше говорити про міру психотизації, яку ми поділяємо на неклінічний психоз (тотожний невротичному характеру), субклінічний психоз (тотожний пограничним станам та психопатії) і клінічний психоз (у класичному розумінні). Критерій поділу неврозів – фізіологічна здатність суб'єкта трансформувати невротичний стан (стрес). Неврастенічний тип розладу слід розглядати як неможливість витримувати невротичний стан, що об'єктивується у соматичній симптоматиці, а невроз нав'язливих станів і думок – як здатність виробляти абсурд, який, дарма що неадекватно, пояснює внутрішню суперечність. Класифікація клінічних психозів та психопатій має ту саму закономірність, що виявляється через маніакально-депресивний психоз (еквівалент неврастенії) і шизофренію (еквівалент неврозу нав'язливості).

Основний зміст розділу відображено у публікаціях автора

- Мазяр О. В. Глибиннопсихологічні особливості сприймання «пікаперами» осіб іншої статті. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 212–217.
- Мазяр О. В. Контрапунктний дисонанс особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 26. С. 166–173.
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
- Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 165–172.
- Мазяр О. В. Патологічна стратегія: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 155–163.
- Мазяр О. В., Юрчак О. С. Життєві сценарії в українських народних казках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 73–77.

Розділ 3

ГЕНЕЗИС ОСОБИСТІСНИХ ДИСОНАНСІВ

У розділі аналізуються причини та наслідки парадигмального розриву у психологічній науці, показано особливості взаємодії з фізіологією, що представлено у невирішеності психофізичної проблеми. Провідним стає генетико-моделюючий метод аналізу, який дозволяє системно виявити психодинаміку особистісного дисонансу на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях. Встановлено межі застосування принципів теорії умовних рефлексів щодо психічної активності людини; роль домінанти збудження і гальмування у системному дисонансі особистості. Зроблено порівняльний аналіз властивостей неадекватного рефлексу у тварини та людини. Запропоновано оригінальний погляд на місце ультрапарадоксального стану, який виникає в процесі парабіозу, показано його інверсійну динаміку у ситуації невротичного розладу, його значення у філогенезі людини. Показано можливості діагностики емоційної сфери особистості за допомогою методів багатомірного шкалювання та факторного аналізу. З'ясовано специфіку психотерапії емоційної сфери. Проаналізовано проблему генезису феноменів мислення і мовлення, зроблено висновки щодо їхнього співвідношення і місця у когнітивному розвитку особистості, аргументовано низку оригінальних гіпотез щодо психічної суперечності, яка лежить в основі елементарної психічної одиниці. Проаналізовано відмінності сигнальних систем людини і тварини, встановлено, що знак є інверсією сигналу й обумовлює вищий рівень свободи когнітивної реакції, зазначено його системні властивості, особливості формування смислів. Запропоновано структуру знаку у нормальному і невротичному станах, вивчено невротичну динаміку знаку. Показано сутність когнітивних помилок, що складають основу дисонансу особистісного розвитку, і послідовність їхнього нівелювання. Проаналізовано феномен ситуації як чинника особистісного дисонансу; обґрунтовано розробку ситуаційної типології і показано її місце у формуванні поведінкового дисонансу особистості. Виокремлено основні

комунікативні етапи формування особистісної проблеми. Продemonстровано переваги авторської концепції соціально-психологічної динаміки невротичного розладу. У зв'язку з соціальною динамікою особистісного дисонансу запропоновано чіткий алгоритм надання психологічної допомоги. Показано взаємозв'язок психофізіологічного, когнітивного і соціально-психологічного аспектів дисонансу особистості.

3.1. Структурно-функціональний дисонанс особистості на емоційному рівні

Фізіологія є перехрестям біопсихічних та соціопсихічних процесів в організмі людини. Такий радикальний дуалізм фіксується навіть на рівні екзистенційної антропології [645]. Однак це стає умовою виведення людини з-під жорсткої дії принципів рефлексорного реагування. Науково-психологічне дослідження «душі» повинне базуватися на розумінні фізіологічної специфіки. Організм – колиска «душі», яка робить можливою рефлексію. Саме фізіологічний генезис «душі» є відправною точкою дослідження дисонансу особистості.

Б.С. Братусь висловлює думку, що криза у психології пов'язана з наявністю розриву між природничо-науковою та гуманітарною парадигмами дослідження. Він вважає, що друга парадигма розвивається з першої [74]. Втім, ми певні, що насправді *еволюція парадигм не відбувається*, що й обумовлює причину теоретико-методологічної кризи у психології. Між ними існує розрив аж до рівня протиставлення [675]. Тож марно сподіватися, що їхні відмінності не є безкомпромісними [45] і що вони виявляють потребу одна в одній [723].

Психологія *перестрибує* у гуманітарну парадигму, оскільки зазнає невдачі у розвитку природничо-наукової парадигми. Інверсія парадигм – наслідок невирішеності психофізичної проблеми: природничо-наукова парадигма вивчала «тіло» без зв'язку з «душею», а гуманітарна перемикнулася винятково на «душу»

без зв'язку із «тілом». Адекватною науці буде стратегія встановлення відмінностей «тіла», яке наявне у тварини та людини; натомість «душа» виникає тільки у людини, що не дозволяє досліднику здійснити коректне порівняння.

Розробка теорії особистості передбачає, що буде прокладено міст між парадигмами [77], [171]. Його відсутність сприяла розвитку психології [106]. Її протилежними точками є психотехнічний підхід, який передбачає заведення практики всередину науки й, навпаки, заведення науки – всередину практики [107] та розробка «духовної» психології [510], яка має ризик перетворитися на квазінаукову концепцію, оскільки не вставить психофізичної проблеми.

С.Д. Максименко формулює ключове питання: «Яким саме чином співвідношення соціального й біологічного існують в якості, що утворює цілісний соціальний індивід (особистість)? Для відповіді на нього необхідно розробити новий теоретико-методологічний підхід, який дозволить визначити найсуттєвіше у розвитку, використавши все важливе і значиме в наявних теоріях, одночасно не претендуючи на побудову будь-якої ще метафори особистості» [405, С. 9]. На нашу думку, такий підхід повинен встановити суть психофізіологічної відмінності *Homo sapiens*, а значить буде вирішена Декартова проблема. Адекватність відповіді полягатиме в ідентифікації ***біологічного фактора, який існуватиме у такій якості, коли соціальний фактор стає можливим і необхідним його наслідком.***

Отже, слід встановити закономірності психофізіологічної динаміки, яка лежить в основі саморегуляції [558] і розкриває сутнісні аспекти емоційної сфери людини [306]. Дисонанс особистості започатковується у психофізіологічному функціонуванні, що створює необхідність виокремити загальний психофізіологічний механізм формування невротичної реакції. Вихідним повинно стати положення про *емоційну амбівалентність* людини як вияв базової психічної суперечності. Рефлекторна теорія І.П. Павлова не дозволяє вийти на розуміння такої стійкої суперечності. Вочевидь, більш релевантною буде концепція неадекватного рефлексу Б.Ф. Поршнева, який, на думку автора, у філогенезі ламає систему психічної саморегуляції [513], [514].

Фізіологія виходить з об'єктивного характеру дослідження психіки [55]. З часів І.М. Сеченова утверджена максима: «всі без винятку психічні акти... розвиваються шляхом рефлексу» [573, С. 148]. Відповідно, слід розкрити властивості рефлексу та його динаміки, показати відмінності між твариною і людиною. Втім, майже одразу з'ясувалося, що пояснити людську поведінку рефлексами неможливо. Тому В.М. Бехтерев вивчає так звані особисті рефлекси, а вчинки та дії розглядає в якості об'єктивних виразників особистості [57].

То що являє собою психіка людини як така? Збереження дослідницької об'єктивності коштувало відмови у визнанні специфічності людської психіки. Той же В.М. Бехтерев фактично позбавляє людину психіки в її інтроспективному тлумаченні, тому навіть соціально-психологічні процеси розглядає в якості «колективної рефлексології» [52], [279]. Іншими словами, фізіологія претендувала на те, щоби підім'яти предмет психологічного дослідження. Це лунає у відповіді І.М. Сеченова на питання «Кому і як розробляти психологію?» – фізіології [572], що одразу викликало принципові заперечення [245]. Саме формулювання питання продемонструвало крах тодішньої *фізіології людини*, що й зумовило виникнення *психології як наукової дисципліни з її приматом дослідження душі*. Психологія спробувала у гуманітарній парадигмі вирішити фундаментальні проблеми, які не отримали вирішення у природничо-науковій парадигмі. Тому досі спеціалісти вважають, що «...сама по собі психофізіологія все ще надто не розвинута...» [314, С. 100].

У зв'язку з цим В.О. Моляко дотепно зауважить: «Психологія... виходила на дорогу з філософських джунглів і мало не потрапила на плаху фізіології» [526, С. 341]. Це дало підстави Л.С. Виготському стверджувати: «...Павлов і Бехтерев на ділі заперечують психологію й усіляко сподіваються охопити об'єктивним методом всю царину знань про людину, тобто бачать можливість тільки однієї науки, хоча на словах визнають дві» [137, С. 299]. Звідси категорична установка: «Треба вивчати не рефлекси, а поведінку – її механізм, склад, структуру» [137, С. 82]. Але й такий вердикт варто вважати поспішним. Дійсно, рефлекторна теорія закладає принципи, які унеможливлюють пояснення спонтанної та

варіативної людської поведінки. Вона суперечить рефлекторній схемі $S \rightarrow R$, адже повсякчас продукує відхилення від неї. Це зумовило інтерес до вивчення *неадекватних рефлексів*.

Закономірним стає занепад рефлексології та вироблення психологією власного шляху розвитку [88], [591]. Втім, це не скасовує необхідності зближення психології та фізіології. Їхні положення повинні не просто знайти точки дотику – збігатися. Вони мають спільну частину категоріального апарату [703], але, разом із тим, частково їхні поняття непорівнянні [697], що не дозволяє фізіологам і психологам говорити однією «мовою». Наприклад, йдеться про поняття рефлексу та асоціації, гальмування та витіснення. Відтак, виходячи з принципів фізіології вищої нервової діяльності, не вдається задовільно пояснити поведінкову варіабельність.

Розрив фізіології та психології був зафіксований вже «батьком психології». В. Вундт так і не зміг синтезувати психофізіологію людини (експериментальну психологію) та соціальну психологію (психологію народів). Психологія прийняла у спадок дуалістичну саморегуляцію людини – і не вирішила цієї проблеми. В. Вундт лише повторився у тезах про постійну й різноманітну взаємодію фізіології та психології. Він виступає проти неточності методу інтроспекції, але водночас застерігає науковців підміняти психологію фізіологією, називаючи це «матеріалістичною псевдонаукою» [130, С. 10].

Методологічна прірва фізіології та психології дедалі поглиблюється. Вони здатні дискретно підтверджувати положень одна одної, але не пояснюють сутності взаємозв'язку. Фізіологія не порушує строгих умов лабораторного експерименту, а психологія нездатна їх досягти, що й ставить під сумнів взаємодію. І.П. Павлов перестерігає: «Фізіологу належить зробити велике «сальто-мортале», якщо він хоче перетворитися на психолога» [478, С. 425]. Екстраполяція фізіологічних висновків у площину психології та психологічне моделювання результатів фізіологічних досліджень вважається спекулятивною операцією. Поступово фізіологія і психологія втрачають інтеграційний потенціал. Пізніше І.П. Павлов напише про єднання фізіологічних та

психологічних даних за критерієм «подібності або тотожності зовнішніх проявів» [640], але далі декларації положення справа не пішла.

Якщо поняття рефлексу продовжує розроблятися у фізіології, у психології поняття асоціації елімінується. Дарма що асоціації тотожні умовним рефлексам [703], фізіологія не додала нового знання для психології. Ще й надто, умовні рефлекси як фізіологічний факт поглинають асоціації як психологічний факт [477]. Але з фізіологічних показників не можна вивести цілісну поведінку людини [111], а відтак психологія не бачить в них зиску. Довести безпосередній зв'язок суто рефлекторних і психологічних явищ поки неможливо [294]. Як відмічає Н.А. Бернштейн, рефлекс – елементарна дія. Із суми рефлексів не можна вивести людську поведінку. Теорію умовних рефлексів можна розглядати як продукт механістичного матеріалізму, що завдає шкоди психологічній науці [50].

Фізіологія лишається в межах фізіологічних процесів поведінки людини, для чого психіка виявляється непотрібною. На противагу їй психологія шукає можливості обходитися без фізіологічних показників, які не можуть пояснити цілісний характер поведінки, тоді як психологія націлюється на її цілісну і системну інтерпретацію. Це – зняття Декартової проблеми й уявлення про базову психічну суперечність, яка забезпечує психодинаміку людини [375].

Виникнення теорії функціональних систем (П.К. Анохін) обумовлене необхідністю поєднати фізіологію та психологію. Відношення між ними розглядаються з позиції діяльності (фізіологічних) елементів та (психічної) системи [345]. Відповідно до такого положення, «поведінковий акт здійснюється як грандіозна ієрархія функціональних систем» [697, С. 17]. Тоді одиницею аналізу стає не рефлекс, а *цілісний поведінковий акт*, який розглядається в якості циклового співвідношення організму з середовищем, в якому виокремлюються системні процеси [696]. Механізм поведінки пояснюють системи, а не рефлекторні дуги. Тобто йдеться про укрупнення елементарної одиниці психологічного аналізу до розмірів системи, яка, своєю чергою, є результатом синтезу (узгодження і злиття) всіх елементарних психофізіологічних функцій.

«Матеріальним субстратом кожного специфічного психічного явища, – пише Н.І. Чупрікова, – повинна бути специфічна просторово-часова конфігурація працюючих (і загальмованих) нейронів і специфічна система протоплазматичних метаболічних процесів, що протікають в них, включених у генерацію електричних нервових імпульсів» [690, С. 60]. Попри динамічність та мінливість, функціональна система формує «функціональну «канву» вибірково збуджених синаптичних та нейрональних утворень мозку. На цій «канві» підкріплюючі етапні та завершальні збудження пишуть своєрідний «візерунок», енграму. Цей «візерунок» відшліфовується у формі специфічної корково-підкоркової архітектури, в якій соматичні та нейрональні елементи об'єднані у просторово-часових відношеннях» [610, С. 190]. Функціональна система вже на психофізіологічному рівні одночасно є провідником диспозиційності та варіативності психіки, що відповідає припущенням про контрапунктний характер психодинаміки особистості.

Психологія є розділом фізіології, яка вивчає психічні феномени, які неможливо досліджувати в умовах лабораторного експерименту. При цьому повинна бути озброєна результатами лабораторних досліджень нижчих рівнів психічного функціонування, що дозволяє у теоретичному дискурсі виходити з об'єктивних засновків. Це означає, що психологічні феномени повинні бути осмислені з позиції фізіології [697]. При описі психічних процесів їхніми фізіологічними відповідниками є процеси збудження і гальмування. Втім, це ще не забезпечує системного розуміння психічної саморегуляції, адже «...рівень розкриття психологічних механізмів, що ніби надбудовується над чистою фізіологією, полягає у вивченні закономірних зв'язків між внутрішніми суб'єктивними явищами та складною нейродинамікою, яку, зрозуміло, ніяк не можна відділити від зовнішньої поведінки, яка нею керує, та від всієї змістовної діяльності людини» [68, С. 17-18]. Зв'язок нейродинаміки та суб'єктивних явищ Є.І. Бойко називає об'єктивним, але не пояснює принципи зв'язку, їхній генезис і динаміку.

Психологія людини має основою фізіологію, але не зводиться до неї, як у тварин. Екстраполювати психологічні процеси на тварин взагалі не є коректним, адже всі їхні психічні процеси є фізіологічними актами [514]. Але й у людини фізіологічна система нетотожна тваринній. Її специфіка обумовлює можливість з'яви психологічної площини аналізу [282], а відтак і психофізичної проблеми.

У психології спостерігається неоднозначна ситуація. З одного боку, у поясненні вищих психічних процесів *теорія умовних рефлексів* І.П. Павлова залишається найбільш авторитетною, адже ґрунтується на засадах об'єктивної дослідницької процедури. З іншого боку, її автор замість чіткої концепції пропонує додати до першої сигнальної системи другу [478]. Це можна вважати принциповим фактом, але він вказує на капітуляцію теорії умовних рефлексів у саморегуляції людини. Рефлекторний принцип діяльності вищої нервової системи є беззаперечним фізіологічним фактом, проте водночас перша сигнальна система поступається другій варіативністю реагування. Друга сигнальна система формується на основі першої, але водночас *перебудовує і регулює* її [15], а тому у безперервній взаємодії є ведучою [142].

Факт прибавки нової сигнальної системи є свідченням *еволюційного стрибка* («миттєвий стрибок від інстинкту до думки» [695, С. 147]), однак це не розкриває сутності сигнальної системи людини. Вчені намагаються встановити характер зв'язку сигнальних систем [15], [66], [128], [137], [332], [342], [420], але діалектичність їхнього аналізу не дозволяє встановити координати *філогенетичної точки еволюційного стрибка*. Фізіологічна розвилка психіки, на якій формується мислення, мовлення і свідомість, не ідентифікована.

Теорія еволюції *Homo sapiens* ґрунтується на положенні про *поступовість* змін виду. У такому разі можна говорити про закономірність з'яви людини, а якісні відмінності між людиною і твариною можна представити як кількісні. Але чи не є це спробою зняти проблему походження людини? Психотерапія як ніяка інша галузь знань показує доцільність розгляду людини в якості продукту «психічної революції» і формулює головне питання, на яке належить докладно відповісти: *чому індивід реагує не таким чином, як хоче реагувати?*

Психотерапія так само перебуває у розщепленому стані, оскільки виходить не з базової психічної суперечності особистості, а з її монолітності, однорідності. Медична редакція психотерапії спрямована на пошук фізіологічних аспектів невротичних розладів, немедична – розкриває почуттєві, когнітивні, поведінкові аспекти. Особистість розглядається як психічний контрапункт, який може переходити зі стану консонансу у дисонанс, однак із позиції локальних порушень психіки. Теоретико-методологічна прірва психотерапії повинна вирішуватися в межах психофізіологічного підходу [455].

В основі психофізіологічного підходу вирішення особистісної проблематики має лежати уявлення про специфіку формування **неадекватного рефлексу**. Психофізіологічна теорія здатна розкривати генезис, динаміку і структуру неадекватного рефлексу. Її складовими можуть бути положення 1) вчення про парабіоз (М.Є. Введенський) [110], 2) принцип домінанти (О.О. Ухтомський) [638], 3) формування умовних рефлексів і другої сигнальної системи (І.П. Павлов) [477], 4) філогенез людини та другої сигнальної системи (Б.Ф. Поршнев) [514]. Деякі дослідники намагаються показати єдність цих концепцій в єдиній фізіологічній системі [689].

З фізіологічної точки зору, невротизація – це невдала спроба загальмувати імпульс першої сигнальної системи. У психоаналізі говорять про *невдале витіснення* [80], [652], про спробу «знайти компромісні рішення конфлікту різноспрямованих тенденцій» [678] свідомого і несвідомого. Йдеться про періодичне збудження певної плеяди нервово-психічних центрів, яке тривалий час не вдається загальмувати.

Теорія умовних рефлексів дозволяє з об'єктивних позицій оцінювати психічну активність людини. Здебільшого рефлекс аналізують як ізольований феномен нервової діяльності. Це робиться з метою показу його структурно-функціональної природи, хоча побідне абстрагування закладає підґрунтя для неадекватного погляду на рефлекторну діяльність. Дослідити ізольований рефлекс неможливо, оскільки він здатен виявитися лише у системі рефлекторних дуг, які перебувають у стані безперервної боротьби та єдності. Актуалізація

окремих рефлексів обумовлена силою стимуляції та історією попереднього вияву. Рефлекси аналізуються з позиції динаміки, координації та інтеграційних ефектів [478]. Говорячи про певний рефлекс, ми неминуче здійснюємо редукцію боротьби рефлекторних дуг. В результаті їхньої складної *координації* формується домінанта, яка охоплює чітко визначену констеляцію (плеяду) центрів головного і спинного мозку. Координація рефлекторних дуг являє собою не синтез окремих рефлексів, які складаються у доцільному поведінковому акті, а їхню *системну дію* [697].

«Зваба» рефлекторної теорії полягає в ідентичності рефлекторної реакції людини і тварини, що дозволяє оцінювати їхні кількісні відмінності. При цьому слабка прогностичність поведінки, яка прямо суперечить рефлекторній схемі, не здатна похитнути переконаності дослідників у валідності рефлекторного аналізу людської активності. Не випадково біхевіористи змушені додати до уотсонівської формули $S \rightarrow R$ проміжні змінні [473]. Саме ці змінні відокремлюють предмет дослідження психології від предмета дослідження фізіології. Проміжні змінні не можна зафіксувати у фізіологічному експерименті через складність реєстрації нейрофізіологічної активності людини у спонтанній поведінці. Власне, психологія тому й виокремлюється, що фізіологія не виходить за межі лабораторного експерименту, і науковцю лишається *моделювати нервово-психічну діяльність* людини, послуговуючись іншою – психологічною – термінологією.

Обов'язок психолога навчитися осмислювати психічні феномени як фізіолог: «накладати психологічний візерунок на фізіологічну канву» [640]. До слова, звідси походить природа психологічних артефактів як «технологічних вигадок» [265, С. 22]. Емоції, когніції, характер, мотиви, цінності, вчинки – це лише змодельовані плеяди збуджених і загальмованих рефлексів. Фізіологічний спосіб мислення привчає осмислювати збуджені емоційні реакції у зв'язку із загальмованими. Психологічна наука зайнята переважно встановленням їхньої сумісності, синонімічності, антонімічності [588].

Коротко опишемо загальну схему нервово-психічної активності. Значна кількість подразників, які сприймає організм, вимагає відповідної рефлекторної реакції. Результатом координації рефлекторних дуг стає **домінанта** – збудження певної констеляції центрів головного та спинного мозку, що супроводжується обов'язковим гальмуванням решти центрів.

В.М. Бехтерев констатує: «...у випадку особливо сильного збудження однієї з функцій не тільки загальмовуються всі інші області мозкової кори, але воно ще залучає до себе імпульси з інших ділянок кори. У цьому випадку будь-яке стороннє подразнення не викликає звичайні місцеві рефлекси, а ще більше посилює ступінь збудження діяльнісного центру» [53, С. 84]. Домінанта є робочим принципом нервових процесів, універсальним законом діяльності кори головного мозку. Деякий час його описували як «рефлекс зосередження», «установчий рефлекс» [273]. Поняття «домінанти» запропонував О.О. Ухтомський, однак він не зміг чітко пояснити сутність взаємозв'язку домінанти й умовних рефлексів. Серед основних її властивостей він виділяє інерцію, підвищену і стійку збудженість центрів, здатність до сумачії збуджень. Ключове зауваження О.О. Ухтомського звучить так: «...не сила збудження в центрі у момент, коли до нього доносяться випадкові імпульси, а саме здатність посилювати (накопичувати) своє збудження щодо випадкового імпульсу, – ось що робить центр доміантним» [638, С. 53]. Він вказує на відмінності домінанти та істеріозису – нервово-психічного феномену, який означає вияв незвично високої збудливості центру. Зауважимо, що в основі системного дисонансу особистості на психофізіологічному рівні лежить саме домінанта, а не істеріозис. Останній доволі швидко виснажує організм і призводить до гальмівних процесів, тоді як домінанта здатна зберігатися тривалий час і відтворюватися, якщо не досягла розрядки (гальмування). Можна сказати, істеріозис – мета терапії.

Б.Ф. Поршнев пропонує розглядати загальмовані центри як єдиний центр, і називає його *гальмівною домінантою* [513], [514]. Гальмівна домінанта сприяє окресленню центрів збудження, задає межі і таким чином робить поведінку людини цілеспрямованою. Суб'єкт реагує не на всі подразнення, які надходять

ззовні, а на деякі, які не підпадають під дію гальмування. Гальмування при цьому необхідно розглядати як стійке збудження, яке не зазнає коливання [143]. Це збудження високої потужності, яке формується у результаті накопичення енергії загальмованих центрів, що робить активність індивіда адекватною і стійкою. Це вберігає від реакцій, які не сприяють досягненню мети.

Ми вважаємо, що в основі проміжної змінної лежить домінанта гальмування. Це – фізіологічне підґрунтя базової психічної суперечності, баланс якої залежить від взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників. Нервово-психічна діяльність – це боротьба і єдність процесів збудження та гальмування центрів головного і спинного мозку, констеляції яких визначають характер і вектор поведінки відповідно до доцільного ступеня свободи. Психодинаміка обумовлена одночасною дією змістовно протилежних психічних процесів – збуджених і загальмованих центрів кори головного мозку. Зміна емоцій, когніцій і поведінки – результат їхньої зміни. Психічну норму вирізняє те, що наслідком боротьби протилежних нервово-психічних процесів стає баланс і переміщення домінанти збудження і відповідної домінанти гальмування. **Психічна суперечність фіксується** у випадку, коли *констеляція центрів збудження є* усталеною. Закономірно, що, періодично повторюючись, вона неминуче набуває ситуаційної неадекватності, оскільки втрачає гнучкість щодо зміни ситуаційних умов.

Гальмівна домінанта інтегрує «непотрібні» центри збудження, які стають перезбудженими. Внаслідок цього домінанта збудження є функціональною і спрямовує суб'єкта реалізувати заплановане. Але варто враховувати, що гальмівна домінанта містить неадекватний рефлекс. *У тварини неадекватний рефлекс є швидкоплинним, тоді як у людини він може бути інертним.* Хоча й у тварин патологічні стани за певних умов подовжуються [476], проте у людей патологічні стани є більш тривкими. У тварин непідкріплені невротичні стани впродовж кількох днів зазвичай минають. У людини неадекватні рефлекси можуть фіксуватися без підкріплення і не зникають впродовж тривалого часу, навіть попри формування альтернативних патернів поведінки.

Отже, з психофізіологічної точки зору, системний дисонанс особистості – це **формування неадекватного рефлексу, який не може інтегруватися у систему саморегуляції**. Розгальмування домінанти гальмування призводить до фіксації неадекватних реакцій, які, і собі, стають домінантою збудження і які неможливо змінити шляхом докладання вольових зусиль [375].

Невроз є *перехідним психічним станом*, який однаково започатковує особистісне зростання в межах психічної норми і стагнацію психічного розвитку в межах невротичного розладу. Траєкторія руху певної констеляції центрів збудження залежить від тривалості незбалансованої психічної суперечності особистості, рівня збудження центрів і можливості гальмувати імпульси.

Психічною нормою невроз залишається на початкових стадіях *парабіозу* (відкритого М.Є. Введенським). Зрештою, він призводить до стійкого гальмування центрів збудження центрів кори головного мозку [143]. Невроз як психічний розлад характеризується неможливістю загальмувати збудження. Звідси поступова втрата критичності у ставленні до дійсності. Відтак постає задача показати особливості протікання парабіозу у невротичних станах, пояснити, чому виникає психічна незбалансованість, яку слід трактувати як утруднення переміщення домінанти збудження.

Парабіоз – результат збудження у корі головного мозку двох реципрокних, тобто зв'язаних, вогнищ. Основна умова парабіозу – одночасність збудження двох центрів. Причини такого «збігу» можуть мати різну природу. Збудження можуть надходити з різних сигнальних систем [68], однак можуть виходити з однієї сигнальної системи. Наприклад, коли суб'єкт отримує відмінні біологічні імпульси або відмінні вербальні установки. Так чи інакше, зіткнення двох збуджень породжує потужний внутрішній конфлікт, який набуває труднощів у ситуації, коли суб'єкт не має досвіду гальмування однієї з нервово-психічних реакцій. У класичному варіанті йдеться про відсутність досвіду гальмування другою сигнальною системою імпульсів першої. Прикладом цього можуть слугувати дитячі «істерики» в ситуації формування елементарних соціальних установок.

У певний момент часу не може сформуватися домінанта збудження, оскільки їх дві. Це робить поведінку нецілеспрямованою, імпульсивною. В якості основних причин виокремлюють 1) підвищену фізіологічну готовність до дії, 2) вплив сильного подразника і частоти його дії, 3) дії перших двох чинників у певній пропорції [143], [514]. Концентрація реакції повинна забезпечуватися одночасною загальмованістю конкурентної констеляції центрів.

На нашу думку, психологи початку XX століття недостатньою мірою оцінили важливість феномену парабіозу. Саме тому при аналізі емоційних реакцій вони залишилися у лінійній площині, де емоція визначається як сукупність органічних відчуттів, що усвідомлюються як насолода чи страждання [311]. Вчені вже припускали, що психічні та мозкові процеси корелюють між собою, а відтак психічні процеси мають фізіологічну сторону [154], а так звані вищі почуття розвиваються з нижчих шляхом ускладнення соціальними елементами та затримками чуттєвих елементів [307]. Їм істотно бракувало розуміння психофізичної динаміки емоцій, їхньої інверсійності.

Спроба чітко диференціювати емоційні стани призвела до неспроможності збагнути фізіологічну сутність емоційної динаміки. Глибинний рівень емоційних станів дозволяє оцінювати їх не з позиції кордону між насолодою і стражданням, а як насолоду і страждання. Поки одне з відчуттів (наприклад, насолоди) усвідомлюється, інше приймає «участь» у загальмованому стані (відповідно, страждання). Ось чому Г. Гефдінг зауважить, що «одне почуття часто готує дорогу протилежному» [151, С. 278]; саме тому у «змішаному» почутті то один елемент, то інший домінує, надаючи змістовної специфіки всьому почуттю. Емоційні явища набувають ніби подвійної побудови, що обумовлює їхню неоднозначну динаміку відображення змісту реальності та власне переживання [121]. Вченим належало прийняти положення про інверсійну динаміку емоцій, щоби зрозуміти логіку їхньої актуалізації.

У класичному варіанті зіткнення двох вогнищ збудження минає у кілька стадій [143]. Розглянемо це на прикладі страху та гніву (Табл. 3.1) [387]. Знаком «+» позначатимемо стан збудження, знаком «-» – гальмування.

Динаміка класичного парабіозу

Стадії парабіозу	Динаміка домінанти
врівноважувальна	страх ⁺ гнів ⁺
парадоксальна	страх ⁺ гнів ⁻
гальмівна	страх ⁻ гнів ⁻

Врівноважувальна стадія. Короткотривала. Обидва центри за висотою тетанусу мають однакову силу збудження, яка в умовах стимуляції за певний період часу зовсім не підлягає змінам (*страх⁺ гнів⁺*). Гальмування котрогось з вогнищ не відбувається.

Парадоксальна стадія. Відповідно до реципрокної іннервації, одне з вогнищ повинно загальмовуватися. Гальмуванню підлягає те вогнище, яке має потужніші за силою імпульси. У цьому випадку спрацьовує принцип домінанти: внаслідок сумачії імпульсів загальмовується надміру збуджений центр [56], натомість робочого ефекту набуває центр, який має слабші імпульси. Він вважається адекватним ситуації. Один із двох важливих варіантів виглядатиме так: *страх⁺ гнів⁻*.

Гальмівна стадія. За класичного перебігу парабіозу у раніше збудженому і загальмованому центрах подразнення припиняють викликати тетанус, а значить гальмуються. За таких умов здатна утворитися інша домінанта збудження. Мета психотерапії – досягнення гальмівної стадії парабіозу. На цій ділянці спостерігається повна рефрактерність, за якої змінений нерв тимчасово втрачає функціональність. Після припинення дії подразника, його фізіологічні властивості повністю відновлюються [143].

Вірогідний інший перебіг реагування. На першій стадії парабіозу утворюється стан «2»: два центри перебувають у збудженому стані. Наприклад, тварина може «визначатися» між двома антагоністичними реакціями: тікати чи нападати. В залежності від обставин будь-яка з них може бути адекватною. Втім, перша і друга реакції можуть бути відсутніми, оскільки водночас отримують таке надмірне збудження, внаслідок чого актуалізуються геть інші, часто «усічені»

рефлекси. Тобто втеча і напад як рефлекторні реакції виявляються загальмованими: тварина починає позіхати, чухатися, їсти тощо. Це – *класична невротична реакція*, або нервовий зрив [476]. Утворення таких неадекватних реакцій забезпечено рефлекторним принципом реагування. Ми його називаємо станом «1», який позначає вибір дії та гальмування решти. Еволюційний смисл «відхилень» – вироблення нових навичок, які, проте, не обов'язково закріплюються. Це дозволяє тварині позбутися невротизації. Якщо екстраполювати це на дитячу поведінку, то можемо спостерігати, як обдаровані діти час від часу демонструють недоречні пустощі [448].

Не всі ситуації втрати балансу базової психічної суперечності фіналізуються невротичним розладом. Вже на врівноважувальній стадії може відбутися почергове природне гальмування обох реципрокних центрів. Але «...при складній зустрічі збудливого і гальмівного процесів ми отримуємо то домінування збудливого процесу, що порушує нервовий процес, можна сказати, тривале підвищення тону збудження, то домінування гальмівного процесу, з його попередніми фазами, що порушують процес збудження, підвищення тону гальмування» [476, С. 211]. Проте відсутність підкріплення неадекватної реакції призводить до її гальмування і поступове повернення адекватної реакції. Підтримувати неадекватну реакцію після латентного періоду стає дедалі важче.

Невротичний розлад – неможливість загальмувати обидва реципрокні центри кори головного мозку. Відмінність людини від тварини полягає у патологічній інерції процесу [513]. Невроз виявляється в інверсії реакції на **ультрапарадоксальній стадії**. Відбувається збудження тієї нервово-психічної реакції, яка на парадоксальній стадії була загальмованою. Цей стан, вочевидь, близький до процесу психічної диференціації: «...диференціювання означає тільки домінування різних елементів у різних станах, а не повне роз'єднання їх» [151, С. 95]. По суті це пролонгація парабіозу, яка позначається на диференціації емоцій. Ультрапарадоксальний стан є провідником *неадекватних рефлексів*, які не пов'язані з логікою ситуації. Зокрема, збуджуються центри, які містилися у домінанті гальмування.

Зміст парадоксальної стадії – *страх⁺ гнів⁻* – інвертується у протилежний – *страх⁻ гнів⁺*. Результат – емоційна реакція, яка є неадекватним рефлексом. Це психофізіологічна умова відхилення від сформованого рефлексу і продукування його нових зразків. Щоправда, закріплення неадекватного рефлексу може відбуватися з труднощами і не завжди набуває стійкості. Цей *природний адаптоген* розширює можливості організму, долаючи генетичні та сформовані поведінкові стереотипи.

Невротичний розлад – зворотна сторона ультрапарадоксального стану. Невроз формується за умови, коли *неадекватний рефлекс не отримує позитивного ефекту, не закріплюється, але й не гальмується і поглиблює дезінтеграцію* [375].

«Експериментальні неврози» у тварин зазвичай швидко минають. Причина – висока нейродинамічна властивість мозку. У людини ультрапарадоксальний стан набуває інертності. Людина, маючи антагоністичні сигнальні системи, отримує більш сприятливі умови для розгортання невротичного розладу. Відтак загальмувати парабіоз порівняно важче. Гальмівна стадія постійно відкладається. Суб'єкт змушений щоразу починати спочатку, щоби досягти гальмування. На нашу думку, це є психофізіологічним підґрунтям феномену вимушеного повторення.

Втім, вихід зі стану парабіозу відбувається не завжди у зворотному порядку [514], як його зображає С.І. Гальперін, – від гальмування до збудження [143]. На нашу думку, така неоднозначність пов'язана з неможливістю чітко ідентифікувати рефлексорні дуги, які входять до плеяди центрів збудження і гальмування. Вихід зі стану парабіозу насправді має *чіткий зворотний зв'язок*, але він не завжди фіксується через нетотожність складу нервово-психічних реакцій. При цьому ультрапарадоксальний стан, скоріше, заміщає гальмівну стадію, ніж передує їй, адже гальмування, дарма що неповне, відбувається. Це ніби інший варіант парабіозу, який, на нашу думку, притаманний мало не всім вищим психічним процесам.

М.Є. Введенський спостерігав процес парабіозу на прикладі скелетного м'яза [110], а відтак не мав змоги фіксувати ультрапарадоксальну стадію. Натомість поведінка людини інтегрує більш складні реакції, які до того ж ідуть від подразників різних сигнальних систем.

Ультрапарадоксальний стан має неочевидну біологічну перевагу. Інертність є наслідком *неодноразової інверсії* реципрокних центрів. По суті це біологічна умова уникнення рефлекторної програми поведінки, можливість розірвати попередньо сформовані умовні рефлекси і диференціювати власні емоційні реакції, пов'язані з ними.

Вчені зауважують на перспективах дослідження неадекватних рефлексів: «...дослідження можливостей перетворення цього «негативного», ніби «патологічного» явища в опору принципово нового способу реагування – антибіологічного, знакового і знаряддевого, коли адекватні першосигнальні рефлекси витісняються, забороняються і першорядне місце займає слово як соціально детермінований символ» [273, С. 15]. Наголошують на суперечностях парадоксальної та ультрапарадоксальної стадій парабіозу, що нібито відповідає психічній сутності людини [666]. Але далі констатації факту справа не пішла. Натомість психотерапія повсякчас фіксує інертність та неоднорідність ультрапарадоксального стану людини.

Ультрапарадоксальний стан для тварин завершується або формуванням корисної навички, або стадією гальмування. Генетико-моделюючий метод [409], щоправда, у зміненій редакції, ніж у поглядах С.Д. Максименка, дозволяє припустити, що людина здатна проходити три фази ультрапарадоксального стану. Кількість виокремлених фаз обумовлена *моделюванням* невротичного кола, яке характеризується повторенням циклу дій, які закінчуються незагальмованою фрустраційною реакцією.

Чому йдеться про три фази? Це продиктовано *подвійною інверсією* реакції, внаслідок чого домінанта «повертається». Однак йдеться про повернення не тієї самої нервово-психічної реакції, а *двічі перевернутої, до якої додалися інші вогнища*.

У межах лабораторного дослідження цю дельту зафіксувати неможливо, однак про неї можна здогадатися. «Ненауковість» психології обумовлена тим, що на такому фізіологічному матеріалі можна вибудовувати різні схеми психічного розвитку. У цьому контексті теорії психології являють собою віяло фізіологічних гіпотез.

Перша і третя фази тотожні, що, зрештою, повертає суб'єкта до початкового ультрапарадоксального стану. Збудженням виявляється реципрокний центр, який має потужнішу стимуляцію на врівноважувальній стадії. Тобто, загальмований на парадоксальній стадії, центр стає збудженим у першій фазі ультрапарадоксальної стадії.

Парадоксальна і друга фаза ультрапарадоксальної стадії є другою тотожною парою нервово-психічних реакцій. *Кожен із двох реципрокних центрів двічі стає домінантою збудження і двічі – домінантою гальмування. Це – фізіологічна умова для їхнього порівняння, яке, своєю чергою, складає біологічну необхідність процесу.* Змістовні відмінності тотожних нервово-психічних реакцій утворюють психофізіологічну дельту, яка з кожною наступною ультрапарадоксальною фазою розширюється шляхом накопичення досвіду психічної реакції, що зіставляється з актуальним станом. *Йдеться про відчуття відмінностей нервово-психічної реакції на різних фазах ультрапарадоксальної стадії.* На нашу думку, цей процес складає **психофізіологічну основу мислительної діяльності.**

Щодо цього цікавими є висновки В. Вундта: «...основний мотив діяльності розуму полягає в уловлюванні схожості та відмінності між змістами досвіду, а також інших логічних відносинах, які звідси впливають. Діяльність розуму відправляється спочатку також від сукупності уявлень, в яких кілька дійсних або такими, що уявляються дійсними, переживання ставляться довільно в те чи інше відношення один до одного і з'єднуються в одне ціле» [131, С. 231]. Ф. Ріман метафорично називає людське життя бумерангом [543]. Втім, психічний «бумеранг» постійно повертається *оновленим*.

Ультрапарадоксальна стадія парабіозу є природним механізмом скасування вже сформованого рефлексу і створює умови для формування альтернативного, дарма що неадекватного рефлексу. Формально неадекватна рефлекторна реакція тотожна на першій і третій фазах, але змістовно помітно різниться (Табл. 3.2). Виникає стан, який Б.Ф. Поршнев називає «і те, і не те» [514]. Власне, може йтися про співвідношення другої фази ультрапарадоксальної та парадоксальної стадій парабіозу. «Не те» – тому, що відбувається змістовне оновлення реципрокного центру, адже збуджується не той самий комплекс рефлекторних дуг, а дещо змінений – додаються інші дуги, натомість деякі рефлекторні дуги з попереднього складу, вочевидь, можуть загальмовуватися. Така складність психічної реакції безпосередньо пов'язана із вирішенням адаптаційних задач. Зауважимо, що цей психічний процес здебільшого не усвідомлюється суб'єктом і не підлягає абсолютному раціональному плану та контролю. Поки невирішувану задачу складає можливість фіксувати зміну нервово-психічних реакцій.

Таблиця 3.2

Динаміка ультрапарадоксальної стадії парабіозу

<i>Стадії парабіозу</i>	<i>Динаміка домінанти</i>
Врівноважувальна	страх ⁺ гнів ⁺
Парадоксальна	страх ⁺ гнів ⁻
Ультрапарадоксальна фаза I	страх ⁻⁺ гнів ⁺⁻
Ультрапарадоксальна фаза II	страх ⁺⁺ гнів ⁺⁻
Ультрапарадоксальна фаза III	страх ⁺⁺ гнів ⁺⁺

В ситуації невротичного розладу суб'єкт прагне вийти зі стану збудження, який не завершується повним гальмуванням. Повторне збудження як феномен вимушеного повторення слід розглядати в якості доповнення нервово-психічної реакції такими емоційними нюансами, що, зрештою, дозволить загальмувати невротизовану емоцію. Невротичні рецидиви (наприклад, «улюблені» психологічні ігри) є, дарма що невдалим, формуванням «терапевтичної», тобто гальмівної, емоційної плеяди [387].

Якщо на парадоксальній стадії збудженою є нервово-психічна реакція, яка відповідає прагненню суб'єкта чути схвальні відгуки, а загальмована образа, то на другій фазі ультрапарадоксального стану збудженим виявиться нарцисизм, але, приміром, уже доповнений страхом почути відмову. При цьому повторно витіснена образа може інтегрувати реакцію гніву. Такі емоційні нашарування згодом складно ідентифікувати (диференціювати), надто коли виникає терапевтична потреба встановити ядерну емоційну пару. У конкретному випадку скарга буде пов'язана не з нарцисизмом чи образою, а стосуватиметься їхніх адстрактів – страху і гніву, над якими втрачений контроль і не здійснюється належна рефлексія [371].

Дослідник проблеми страху Ф. Ріман пише: «Кожна людина має власну індивідуальну форму страху...» [543, С. 14]. Унікальність цієї форми пов'язана з тим, що страх нерозривно злитий з іншими емоційними реакціями, про які можна тільки здогадуватися. Тож Г. Гефдінг має рацією, стверджуючи: «Ніколи не можна буде дізнатися з повною впевненістю, чи все вичерпано нашим поясненням, і чи знаходимося ми дійсно перед нерозкладними далі елементами» [151, С. 23]. Ця обставина створює умови для виникнення предмету парапсихології [688], яка виштовхує психологічне дослідження за межі лінійного детермінізму, спекулюючи на неспроможності академічної психології диференціювати нервово-психічні «нашарування».

Отже, навіть часткове гальмування страху призводить до збудження ситуативного антагоніста – гніву. Домінанта ще здатна змінювати власну конфігурацію, втім, помітно втрачає рухливість. Тобто *бінар ще перебуває у збудженому стані, дарма що націлений на повне гальмування*.

Маємо справу з психофізіологічною *адгезією* – здвоєнням або злипанням збуджених і загальмованих центрів (Рис. 3.1). Суттю психодинаміки є їхня авторотація, коли вони міняються місцями. Утворення домінанти передбачає, що певні центри можуть бути тільки у збудженому стані, тоді як решта – загальмовані. Подібне злипання збуджених і загальмованих центрів стає можливим в умовах інерції. Звідси, мабуть, спроба Б.Ф. Поршнева ввести в обіг

поняття гальмівної домінанти [513], аби охопити цим принципом загальмовані неадекватні рефлекси. Інертне вогнище збудження водночас оформлює відповідну усталену гальмівну реакцію. Унікальність ультрапарадоксального стану визначається, по-перше, скасуванням гальмівної стадії парабіозу, а, по-друге, реанімацією попередньо загальмованого нервово-психічного центру, при тому що попередньо збуджений центр також не досягає повного гальмування.

Рис. 3.1. Приклад структури і змістовного наповнення емоції на останній стадії невротичного парабіозу

Суб'єкт виявляється нездатним пристати до певної реакції, а постійно перебуває ніби між ними. Ця постійна нервово-психічна інверсія «розгойдує» утворену бінарність з метою розщепити реципрокні центри, щоби один із центрів, зрештою, остаточно загальмувався або загальмувалися обидва. Проблема полягає у тому, що неадекватна нервово-психічна реакція, з одного боку, закріплюється, але з іншого – не стає адекватною актуальній ситуації. Інверсія ніби покликана скоригувати її, але ці потуги зазнають фрустрації. Адже кінцева мета полягає не в тому, щоби виробити певний, дарма що ефективний, рефлекс, а в тому, щоби позбутися рефлексорного реагування, загальмувати бінарну емоцію і тим самим звільнити від неминучості її актуалізації.

Друга фаза ультрапарадоксальної стадії парабіозу є природним майданчиком для психокорекції, адже повертає індивіда до початкової норми парадоксальної стадії. Однак корекція майже ніколи не відбувається тому, що ці стадії не є повністю ідентичними (феномен «і те, і не те»). Це *повтор без повтору*. Власне, тому й говоримо про другу фазу ультрапарадоксального стану, а не про рецидив парадоксальної стадії. Змістовно вона виявляється суттєво оновленою. Це, своєю чергою, неодмінно спричинює розгубленість і фрустрацію індивіда, адже приходить усвідомлення остаточної втрати відчуття, сформованого на парадоксальній стадії. Відтак подальші дії суб'єкта становлять собою спробу диференціювати новий досвід, знайти у ньому *відмінності* з парадоксальною стадією.

Друга фаза ультрапарадоксального стану, з філогенетичної точки зору, є фізіологічною розвилкою тварини та людини. Це ті об'єктивні умови, які сприяють формуванню другої сигнальної системи. У цій фізіологічній точці з'єднується фізичне і психологічне, коли «все тілесне в людині – це водночас і психічне» [405, С. 199]. Утворюється механізм гальмування першої сигнальної системи другою сигнальною системою, яка підпорядковує її і навіть починає домінувати. До слова, саме тому фізіологічна розвилка не закріплюється на генетичному рівні. Цей механізм належить щоразу створювати у процесі онтогенезу. У протилежному випадку індивід залишається на досап'єнтному рівні розвитку. Друга фаза ультрапарадоксального стану – колиска психічного контрапункту особистості, а його неповторний характер значною мірою залежить від конкретних унікальних соціальних умов онтогенезу.

Отже, *пряма відмова від рефлексорного реагування є наслідком адгезії антагоністичних центрів, що водночас стає фізіологічною передумовою для виникнення абстрактного мислення.* Наголошуємо, «поламка» психічної регуляції не закріплюється генетично, а стає можливою у відповідних соціальних умовах. Цей механізм передається соціально через специфічну знакову комунікацію – другу сигнальну систему (мовлення).

Нервово-психічна реакція зазнає помітних змін під час неодноразової інверсії. У новій ультрапарадоксальній фазі збуджений гнів не відповідатиме собі на попередньому етапі парабіозу. Власне, збудження гніву є можливим, тому що ця реакція змінюється змістовно («те саме, але не те саме»). У попередній редакції гнів просто не має можливості розгальмуватися. До нього «додаються» безпосередньо не пов'язані з ним реакції. Нова констеляція суттєво послаблює інтенсивність реакції гніву, яка мала місце на врівноважувальній стадії. Таким чином реакція гніву отримує актуалізацію у новій реципрокній редакції, дарма що при цьому гнів є однією з численних реакцій, втім, все одно застається ядерним у бінарній емоції. Це не означає, що ядерна емоційна реакція обов'язково послаблюється; вона може посилюватися. Ще Г. Гефдінг підмітив: «Психічна енергія буває в окремих випадках тим сильнішою, чим більше елементів піддається об'єднанню, чим вони різноманітніше, чим більш віддалені вони за часом один від одного, чим більш самостійним є кожен із них сам по собі, чим тісніше вони пов'язані, і чим швидше відбувається їхнє з'єднання» [151, С. 53].

Як природний експериментальний майданчик ультрапарадоксальний стан парабіозу націлений забезпечити широку варіативність неадекватного нервово-психічного реагування. Фактично невроз є неможливістю індивіда загальмувати реципрокні центри, поки не сформується варіант, який стане гальмівною стадією парабіозу. Натомість за «хронічного» невротичного розладу нерелевантними виявляються всі варіанти неадекватного реагування. Вони лишаються недоцільним, не можуть знайти просоціальну об'єктивацію, фіксуються і стають таким собі деструктивним рефлексом, який складно змінити.

Невроз має чітко виокремлені психофізіологічні етапи. Це представлено у схемі дослідження особистісної проблеми (Табл. 3.3). Літерами *Д* позначена домінантна, *С* – субдомінантна емоційні реакції. Показуємо психофізіологічну динаміку невротичного розладу особистості на всіх етапах.

Психофізіологічна динаміка невроту

Стадії парабіозу	Основні етапи невротизації особистості				
	<i>передумова</i>	<i>початок</i>	<i>інтрига</i>	<i>буття</i>	<i>терапія</i>
	Д+ С- ⁺	Д- ⁺ С+ ⁺⁺	Д+ ⁺⁺ С- ⁺⁺⁺	Д- ⁺⁺⁺ С+ ⁺⁺⁺⁺	Д- С-
парадоксальна	ультрапарадоксальна фаза I	ультрапарадоксальна фаза II	ультрапарадоксальна фаза III	гальмування	

Інтрига полягає у тому, що на другій фазі ультрапарадоксального стану суб'єкт ніби повертається до парадоксальної стадії й, таким чином, фіксує адекватну редакцію нервово-психічної реакції. Це вимагає рефлексії. Якщо рефлексія першого фізіологічного рецидиву є недостатньою чи помилковою, суб'єкт повертається до неадекватного реагування у третій фазі. У такий спосіб фіксується *невротичне буття*. Відтепер адекватна нервово-психічна реакція на парадоксальній стадії парабіозу для суб'єкта закрита, принаймні без сторонньої допомоги. Причина – нервово-психічні нашарування другої фази ультрапарадоксального стану. Від невроту у такий спосіб можна захищатися, але не вирішувати його «загадку».

Таке психофізіологічне розуміння невротичного розладу дозволяє виробити чіткий план психотерапевтичного процесу. Це – парабіоз у зворотному напрямку. Мета – досягнення ядерного емоційного антагонізму, неінтегрованого у досвіді. Тобто *психотерапія є циклом зворотних інверсій*.

Фундаментальна проблема – з'ясувати умови адгезії емоційних реакцій. Ми не згодні з висновками Я. Рейковського: «Емоції беруть участь також в організації знакових дій людини, завдяки чому людина набуває здатність виражати свої емоції у словесній формі» [535, С. 358]. Правильно буде: не «беруть участь також», а «створюють основу для знакової системи». Адже виходить, ніби емоційна та когнітивна сфери вмикаються автономно у процесі

саморегуляції. Ще І.О. Сікорський зазначав, що «...почуття не буває цілком вільним від розумового аналізу» [579, С. 122]. Він доводив, що на основі відчуттів формуються вільні та складні уявлення, згодом – директиви (когнітивні диспозиції неасоціативної природи), а на основі почуттів розвиваються вищі почуття. Вказується на спільність формування емоцій і когніцій (через відчуття). На вищому рівні вони інтегруються у вольовому акті.

Але емоційна та когнітивна сфери не тільки симультанні, але й виникають підстави говорити, що «стан емоційної активації, як правило, випереджає словесне формулювання...» [621, С. 93]. Мислення єднає когнітивний та емоційний компоненти [136], [332], [506], [552]. Цей процес інтегрується у знаках, які згодом починають автономно функціонувати.

Емоції готуються пізнавальними процесами, самі готують «задачу на смисл» [102, С. 36], тобто є неодмінною частиною мислення. Емоційна діяльність ніби продовжується у когнітивній; вони становлять своєрідний контрапункт. Кожна складова – емоційна та когнітивна – має власну інверсійну динаміку, але й сам психічний контрапункт інвертується. Два інверсійні процеси накладаються і за певних умов можуть сягнути *стабілізованого дисонансу*.

Яким чином досліджувати інверсію психічного розвитку особистості? Як вимірювати незбалансованість базової психічної суперечності? Які показники відповідатимуть валідному і надійному вимірюванню? Відповіді на ці запитання становлять основу прикладного вирішення фундаментальної проблеми особистості. Математика повинна продемонструвати здатність виявляти психічну суперечність. Натомість математиці здебільшого відводять роль помічника у вивченні кількісних відмінностей вияву психічних феноменів і не залучають до моделювання психічної організації.

Дослідження особистісної проблеми не можна здійснювати за допомогою опитувальників і тестових процедур [734]. Адже значна частина особистісної проблематики перебуває у загальмованому, а значить неартикульованому стані. Власне, тривалість психоаналізу, його інженерія спрямовані на те, щоби за симптоматикою і символізмом навчитися визначати загальмовану реакцію.

У психології заведено підтверджувати теоретичні положення статистичними показниками. Однак чи додає це точності висновкам? Чи виявляє математика психологічний факт? Адже психологічними фактами є когнітивний абсурд, емоційна амбівалентність і поведінкова суперечність. Їх неможливо виявити структурно і функціонально у форматі самозвіту опитувальників. Незбалансовану психічну суперечність складно окреслити строгими емпіричними рамками. Її сутність не піддається фіксації, оскільки не збігається із визначенням психічних антонімів.

Незбалансована психічна суперечність встановлюється на розгорнутому нерафінованому психічному матеріалі, який здебільшого стає доступним уже під час консультативної й терапевтичної роботи. Тому досвідчені дослідники прагнуть діагностувати цілісну життєву історію чи значний часовий відрізок життя клієнта, а не окремі аспекти [173], [250], [643]. Такими матеріалами можуть бути розповіді, щоденники, автобіографії.

Математично-статистичні процедури не можуть допомогти з'ясувати універсальні характеристики незбалансованої психічної суперечності та зафіксувати контрапунктний стан особистості. Мусимо визнати, що психологія досі настільки далека від наукового стандарту, що статистично підтвердити можна значну кількість сумнівних припущень [759]. Можливо, саме тому академіки Г.С. Костюк та В.О. Моляко, які мають деяке відношення до математики, достатньо стримано ставляться до її застосування у психології [440]. У своїх висновках ми спираємося на *іманентну валідність*, збудовану на теоретичному аналізі та глибокому розумінні психічного процесу [152], а також на емпіричні дані, що мають вихідними посилками певне умоглядне знання [408]. У тривіальних положеннях необхідно побачити систему знань, які розкривають сутність психічного функціонування людини.

Теорія у психології стає прокрустовим ложем, в яке зручно вмощуються результати статистики. Сама статистика, як відомо, ніякої теорії запропонувати не може. Однак проблема не у використанні математики у царині психології, а у з'ясуванні *математичних відношень між психічними одиницями та*

елементами. Ці відношення утворюють матрицю аналізу незбалансованої психічної суперечності особистості. Академічна психологія поки що не здатна на задовільному рівні формалізувати результати емпіричних досліджень, позаяк нарікання викликає визначення *сутності атрибутів психіки* [632]. Необхідно збагнути *математичну сутність* базової психічної суперечності.

Прихильники застосування математики вважають, що «королева наук» здатна адекватно перетворювати психічні дані у зручну для теоретичного аналізу форму. Противники вважають, що «нічого, крім плутанини й заміни так званого змістовного аналізу маніпулюванням беззмістовними символами, воно не дає» [344, С. 10]. Радію мають обидві сторони. Використання математики у розумінні психіки людини, звісно, обмежене, оскільки це передбачає «зрілість, розвиненість базових понять теоретичної психології» [632, С. 57]. Разом із тим, задача психології – формалізовано представляти психічні процеси та виявляти математичні залежності. Тільки таким чином можна обґрунтовано будувати універсальні моделі взаємодії психічних явищ. Але ми далекі від думки, що можна створити релевантну «систему математичних моделей, що відбивають фундаментальні властивості та глобальні закономірності психіки, які виявлені психологією та суміжними науками» [632, С. 43].

У перспективі математика дозволить розробити теорію, яка не тільки слугуватиме статистичним додатком до психології, а й розкриє сутність внутрішніх зв'язків психічних явищ. Математика повинна бути представлена як завершальний акорд теоретичних побудов психології, коли «підказуватиме» варіанти розв'язання теоретичних проблем. У кінцевому випадку має відбутися взаємопроникнення психологічної та математичної методології [24].

Найближчим часом не вдасться досягти ізоморфізму між математичною моделлю особистості та її суб'єктивним оригіналом. Хоча би тому, що математика диз'юнктивна, а психічний феномен – недиз'юнктивний [84]. Не говорячи про те, що «...модель ніколи не вичерпує оригінал; і потрібні все нові і нові взаємодії, що охоплюють різні сторони, властивості оригіналу у багатоманітних умовах, щоби повніше і точніше зобразити оригінал» [633, С. 16]. Проте окреслити

загальний образ цілком реально. При цьому необов'язково розробляти спеціальний математичний апарат для психології [343]. Висновки можна зробити, обраховуючи результати емпіричного дослідження психіки методами «диз'юнктивної» математики. Інша справа, що слід навчитися «правильно читати» отримані результати.

Наявні математичні методи адекватні об'єкту психологічного дослідження, зокрема, емпіричному вивченню окремих структурних компонентів особистісної проблематики. З метою унаочнення теоретичних положень ми застосовуємо методи математичної статистики. Багатомірне шкалювання і факторний аналіз здійснюватимуться в межах процедури психосемантичних досліджень [25], [571], які, наприклад, достатньо успішно застосовуються для вивчення динаміки професійної самосвідомості [193], [194], [222], [523]. Це забезпечує виявлення унікальності зв'язків основних чинників особистісної проблематики (емоційних, когнітивних та поведінкових) і демонструє загальну логіку невротизації.

Яким чином можна емпірично підтвердити припущення щодо існування бінарних емоційних реакцій, які лежать в основі незбалансованої психічної суперечності? Як досліджувати емоційну динаміку невротичного розладу?

Діагностика емоцій передбачає наявність реєстру емоцій, що утворює окрему проблему у зв'язку зі складністю їхньої диференціації. Д.В. Люсін виокремлює 5 груп емоцій: радість, гнів, страх, горе і подив [354]. У концепції Б.І. Додонова представлені 10 типів емоцій: альтруїстичні, комунікативні, праксичні, романтичні тощо [184]. К. Ізард виділяє інтерес, радість, подив, печаль, гнів, огиду, страх, збентеження, сором, провину та їхні численні варіанти [235]. Проблема настільки відкрита для припущень, що у науково-психологічній літературі фігурують «наївні» класифікації емоцій [229].

Ми не прив'язуємось до конкретної систематики емоцій і пропонуємо досліджуванам якомога ширший реєстр. Семантика емоцій у кожного досліджуваного обтяжена життєвою історією. Однакові емоційні реакції не мають тотожного розуміння. Наша задача – *визначити структуру емоцій*.

Суб'єкт ідентифікує власні емоції, фіксуючи їхню ієрархію. Можливо, надалі буде вироблено чіткий реєстр емоційних реакцій, проте наш досвід показує, що досліджувані часто-густо обирають не так звані чисті емоції, а їхні комбінації, наприклад, образа, презирство, тривога, ревності, сором'язливість, які є для них психологічним фактом, що не збігається з окремими класифікаціями, але відповідає природній бінарній організації емоцій. «Чисті» емоції – результат часткового усвідомлення бінарної реакції, продукт наукової рафінації. Опитувальники відбивають концептуальні установки, які не відповідають пересічному розумінню емоцій.

Математичний аналіз у психології показує те, як ми маніпулюємо з об'єктами [25]. У нашому випадку йдеться про поняття, якими позначаються емоційні реакції.

На *першому етапі* пропонуємо суб'єкту **ранжувати** власні емоції за частотою прояву. Відбираємо 10-12 емоційних реакцій, які проявляються найчастіше впродовж останнього часу. Припускаємо, що до їхнього числа потраплять субдомінантні (загальмовані) емоційні реакції, адже процедура дослідження не спонукає суб'єкта вдаватися до жорстких захисних реакцій і заперечувати їхню наявність у процесі рефлексії.

На *другому етапі* здійснюємо **багатомірне шкалювання**. Ця математична процедура дозволяє виявити відстані між змінними й на основі попарних відстаней виокремити ймовірну структуру емоцій [200], [625]. Сутність багатомірного шкалювання полягає у розміщенні у просторі точок – еквівалентів змінних (емоцій). Досліджувані вимірюють ступінь близькості власних емоцій за метричним методом: 1 – найбільш віддалені, 10 – абсолютно тотожні. Інтерпретація результатів здійснюється за *оновленою матрицею відстаней* (distance matrix) та *n-мірною діаграмою розсіювання* (Graph final configuration), які виявляють групи близьких емоцій. Нас цікавлять емоції, які майже накладаються одна на одну, тобто є *тотожними за формою і нетотожними за змістом*. Ці «синонімічні» емоції являють собою один із полюсів бінарної емоційної реакції. Синонімічна емоція виникає на ультрапарадоксальній стадії

парабіозу і слугує захистом або компенсацією ядерної бінарної емоційної реакції, але тільки одного з її полюсів. Вона заміщає один з елементів бінарної емоції, знижує рівень його збудження шляхом перемикання у менш дражливу нервово-психічну реакцію. Про інший полюс сказати щось напевне не можна. Його розуміння стає більш доступним після факторного аналізу.

На *третьому етапі* на тій же матриці здійснюється **факторизація даних**. Зауважимо, що встановлюватиметься кореляційний зв'язок не між змінними та випадками, а тільки між змінними, що виявляє їхню приховану структуру. Ця математична процедура не є коректною, оскільки змінні не можуть виступати одночасно випадками. Але й наш теоретико-методологічний підхід передбачає, що емоція – це не одноелементне утворення психіки, а відкрита для формування конструкція, яка представлена сполученням емоційних реакцій. Поготів у дослідженні ми виявляємо синтез таких реакцій, а значить форму та зміст їхнього об'єднання. Це порушення процедури математичного аналізу є релевантним кроком дослідження психіки людини, яка функціонує за принципом контрапункту.

Факторний аналіз дозволяє з'ясувати 1) кореляційні відношення між емоційними реакціями, особливо у зв'язку з «синонімічними» емоціями, 2) зміст та форму факторизації (монополярний чи біполярний фактор, що містить додаткові змінні). Для цього звертаємо увагу на власні значення факторів (eigenvalues) і факторні навантаження (factor loading). Факторний поворот здійснюємо у Varimax normalized, інколи додатково проводимо ротацію в Unrotated. Кількість факторів обумовлюється сумою власних значень. Фактори, значення яких менш як 10 % загальної дисперсії, нами вважаються слабкими й окремо не інтерпретуються.

Проаналізуємо випадки, один з яких дає підстави припускати наявність незбалансованої психічної суперечності особистості [361].

Досліджувана М., 20 років. На першому етапі дослідження в результаті *ранжування* виокремлено 10 емоційних реакцій: радість, інтерес,

сором'язливість, кохання, тривога, печаль, страх, провина, гнів, ревності (Додаток А 1).

На другому етапі проводимо *багатомірне шкалювання*. Склавши матрицю відстаней емоційних реакцій (Додаток А 2), шукаємо для неї двомірне рішення. Кінцева конфігурація (Додаток А 3) і діаграма Шепарда (Додаток А 6) показують, що більшість точок об'єднуються довкола східчастої лінії. Це дозволяє сподіватися, що знайдена конфігурація є адекватною щодо вихідних даних. Оновлена матриця відстаней (Додаток А 4) показує, що синонімічними реакціями є емоції *кохання* та *радості* (0,049146). Решта перебуває на такій відстані одна від одної, що їх не можна маркувати як синонімічні та бінарні (Додаток А 5). Друга за близькістю пара перебуває на відстані у десять разів більше: *інтерес* та *сором'язливість* (0,418466). Така обмежена кількість усвідомлюваних бінарних емоцій говорить за те, що суб'єкт не має усвідомлюваного розщеплення, а значить особистісна проблема не перебуває у гострій фазі.

На третьому етапі проводимо *факторний аналіз*. Виділяються три фактори, які сумарно пояснюють 80,9 % дисперсії (Додаток А 9). Фактор № 3 (19,8 % загальної дисперсії) демонструє класичний варіант емоції на врівноважувальній стадії парабіозу (Додаток А 8). У його структурі об'єднані емоції *печалі* (-0,756149) і *страху* (0,886805). *Провину* (0,475798) можна розглядати як віддалений синонім *страху*. Елементи фактору № 3 не мають зв'язку з іншими факторами, що дозволяє ідентифікувати цей емоційний стан як автономний. Однак ця антагоністична емоційна реакція має слабкий кореляційний зв'язок (-0,39) (Додаток А 7). Це вказує на можливість періодичного субдепресивного стану, який, втім, не сягає невротичного розладу. Отже, фактор № 3 можна вважати показником невротичності лише на перших стадіях формування.

Фактор № 1 (36,4 % загальної дисперсії) за структурою монополярний; представлений елементами *кохання* (0,910824), *радості* (0,800475), *інтересу* (0,785222), *сором'язливість* (0,934620). Незначну опозицію становить емоція

гніву (-0,415938), проте вона не може «розірвати» зв'язок чотирьох емоцій. Перші два елементи, як видно з результатів багатомірного шкалювання, є синонімічними. *Кохання* та *радість* мають найвищий ступінь кореляційного зв'язку (0,84) і становлять емоційну «двійку», елементи якої не рефлексуються як нетотожні й антагоністичні. *Інтерес* та *сором'язливість* є порівняно слабшою «двійкою» (0,7). Разом із тим, *сором'язливість* навіть більше пов'язана з *коханням* (0,82), що може вказувати на їхній зв'язок у процесі парабіозу. Фактор № 1 виявляє елементи емоції лише домінантної лінії, тоді як субдомінантні емоції недоступні для рефлексії. Хіба що *гнів* претендує на роль субдомінанти. Можемо узагальнити: *кохання*, *радість*, *інтерес* та *сором'язливість* нашаровуються як «синонімічні» емоційні реакції; при цьому *гнів* зазвичай успішно витісняється з процесу саморегуляції.

Фактор № 2 (24,8 % загальної дисперсії) біполярний. *Гнів* (0,876710) та *ревнощі* (0,917715) протиставляються *провині* (-0,736460). Ми оцінюємо *гнів* в якості ключової емоційної реакції, оскільки цей елемент одночасно представлений у перших двох факторах. У факторі № 2 *гнів* зближується з емоційним антагоністом *провиною*. *Ревнощі*, вочевидь, є «синонімом» *гніву*. Тобто через третій елемент (*ревнощі*) суб'єкт виражає *гнів*, розриваючи емоційну реакцію *гнів-провина* (Додаток А 10).

Окреслимо магістральну лінію парабіозу (Табл. 3.4). Домінантна емоційна реакція представлена *гнівом*, субдомінантна – *провиною*. Досліджувана М. на першій фазі ультрапарадоксальної стадії виявляє зв'язок *гніву* з *ревнощами*, однак подальші фази або не усвідомлюються, або ще не є розгорнутими й тільки оформлюються. Усвідомлення емоційної амбівалентності вказує на те, що М. не рефлексує другу фазу і не виявляє зв'язку *провини* з іншою емоційною реакцією. Недоступною для аналізу стає третя фаза. З результатів кореляційного аналізу бачимо, що найвищий рівень зв'язку *провина* виявляє зі *страхом* (0,48). Це єднає фактори № 2 і № 3, однак не означає, що невідрефлексованим елементом є *страх*. Це повинно стати предметом первинного психологічного аналізу.

Стадії парабіозу досліджуваної М.

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	гнів (+)	провина (+)
Парадоксальна	гнів (-)	провина (+)
Ультрапарадоксальна I	гнів (+) ревності (+)	провина (-)
Ультрапарадоксальна II	гнів (-) ревності (-)	провина (+) ? (+)
Ультрапарадоксальна III	гнів (+) ревності (+) ? (+)	провина (-) ? (-)

Отримуємо три основних емоційних реакції. Найперша є тривіальним амбівалентним станом, в якому не усвідомлюється субдомінантний елемент, що вказує на загальний стабільний емоційний стан суб'єкта. Менш потужними, але невротичними на різних фазах ультрапарадоксальної стадії парабіозу, є емоційні реакції *гніву-провини* та *печалі-страху*, які мають слабкий кореляційний зв'язок через емоцію *страху*.

Припускаємо, що ключовою ознакою невротичності є змістовні та формальні характеристики найбільшого фактора, який містить єдину «синонімічну» пару емоцій (*кохання-радість*). Якщо він монополярний, то говоримо про відсутність гострих ознак неврозу, якщо біполярний – про актуальний невроз, про можливий початок неклінічної психотизації суб'єкта.

Прикладом невротичного розвитку є досліджувана С., 20 років. Після процедури *ранжування* емоційні реакції розташовані у такій ієрархії: печаль, сором'язливість, тривога, інтерес, кохання, страх, сором, провина, радість, подив (Додаток А 11).

Для проведення *багатомірного шкалювання* складена відповідна матриця (Додаток А 12). Для неї шукатимемо двомірне рішення. Результати кінцевої конфігурації (Додаток А 13) і діаграми Шепарда (Додаток А 16) засвідчують, що обране рішення є адекватним для вихідних даних. Оновлена таблиця відстаней (Додаток А 14) не виявляє таких коротких відстаней між емоційними реакціями, щоби вважати їх «синонімічними» (Додаток А 15).

Ймовірно, суб'єкт недостатньо усвідомлює емоційні точки внутрішнього розщеплення, що може бути тривіальним для особистісної проблеми у випадку дії психологічного захисту (етап невротичного буття). Такий варіант може спостерігатися у ситуації конгруентності суб'єкта або інших неневротичних станах, але до протилежного висновку спонукають результати *факторного аналізу*. Крім того, брак «синонімічних» емоцій може бути результатом відсутності надійного психологічного захисту, що повинен об'єктивуватися у синонімії (заміщенні) ядерних емоцій.

Факторизація даних дозволяє виділити два фактори, які сумарно пояснюють 83,6 % загальної дисперсії (Додаток А 19). Фактор № 1 біполярний (Додаток А 18) і пояснює 59,4 % дисперсії, що вказує на його надзвичайну вагу. *Сорому* (-0,935487), *провині* (-0,930367) і *печалі* (-0,742819) протиставляються *інтерес* (0,947554), *радість* (0,919136), *кохання* (0,905424) і *подив* (0,825958). Об'єднання у факторній плеяді 70 % елементів може вказувати на формування фундаментальної емоційної реакції з очевидними ознаками невротизації. Гіпотетично маємо повністю розгорнутий варіант парабіозу (Табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Стадії парабіозу досліджуваної С.

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	інтерес (+)	печаль (+)
Парадоксальна	інтерес (-)	печаль (+)
Ультрапарадоксальна I	інтерес (+) кохання (+)	печаль (-)
Ультрапарадоксальна II	інтерес (-) кохання (-)	печаль (+) сором (+)
Ультрапарадоксальна III	інтерес (+) кохання (+) радість (+)	печаль (-) сором (-)

Інтерес вважаємо ядерною домінантною реакцією, а *печаль* – субдомінантною. Це зроблено на підставі їхньої ієрархії в емоційній сфері. Причина того, що *печаль* обрана в якості субдомінантного елемента, хоча проранжована як перша, полягає у тому, що вона має найслабший кореляційний зв'язок із фактором № 1, а також є менш диференційованою, ніж *інтерес*.

Домінантна і субдомінантна емоції мають додаткові елементи, які не представлені у таблиці 3.5 (*подив і провина* відповідно). Ці елементи нашаровуються на ранніх стадіях парабіозу або існують від самого початку. Пояснюється це тим, що суб'єкт не здатен диференціювати емоційні реакції.

Фактор № 2 (24,2 % загальної дисперсії) монополярний і включає елементи *сором'язливості* (0,700555), *тривоги* (0,894474) і *страху* (0,938429). У цьому факторі відсутня субдомінанта, що може вказувати на її загальмованість, а значить брак невротизації. Цей фактор пов'язаний із фактором № 1 за посередництва елемента *печалі*: емоція *печаль-страх* (0,64) (Додаток А 17). За результатами багатомірного шкалювання з'ясовується, що *страх* і *тривога*, меншою мірою *сором'язливість*, перебувають між *печаллю* та *інтересом*, ніби в одній площині (Додаток А 20).

Отримуємо дві емоційні реакції. Перша є невротичною, де диференціюється субдомінантний елемент. Це дає підстави стверджувати, що досліджувана С. через слабкість психологічних захистів спрямована до консультаційно-терапевтичної роботи, у неї наявні ресурси для збалансування базової психічної суперечності, розбалансування якої зосереджене у факторі № 2. Основна невротична емоція *інтерес-печаль* має помірний обернений кореляційний зв'язок (-0,60) і значну відстань між собою (2,078368), яка заповнена елементами фактору № 2 (Додаток А 17). Припускаємо, що цей фактор спорадично виконує функції компенсаторного механізму.

Ядерні елементи невротичної емоції зазвичай не мають потужного кореляційного зв'язку, оскільки співвідносяться як домінанта і субдомінанта. Тобто актуалізація одного елемента супроводжується витісненням станом іншого. Вони лише «здогадуються» один про одного. У ситуації повного розгортання парабіозу вони все менше пов'язуються один з одним навіть асоціативними законами, оскільки отримують такі потужні нашарування (щонайменше тричотири емоційні реакції), що стають одними із багатьох, а не ядерними [361].

На перший погляд, діагностика емоційної сфери виглядає складною, громіздкою і заплутаною процедурою. Висновки здаються неоднозначними.

Проте маємо підстави стверджувати, що представлений варіант дослідження є спрощеним. Це – поверхневий нарис актуального емоційного стану досліджуваних. Саме тому ми обережно підходимо до використання математики: не через її складність, а через неймовірну складність феномену, який вислизає з двоелементної формальної логіки. Нами показана ймовірна і приблизна структура актуальних емоційних реакцій. Вона може становити інтерес для психотерапевтичної роботи, оскільки пропонує розгорнуту картину емоційної плеяди.

Класичний психотерапевтичний процес спрямований на встановлення початкової точки контрапунктного дисонансу особистості. Терапевт пропонує клієнту гіпотези щодо початкової точки. Запропонований вище шлях діагностики пропонує цілісну і системну оцінку емоційного порушення безвідносно до того, що скаже клієнт.

Що таке розуміння невротичної емоції дає психотерапії? Насамперед механізм, який приховує ядро дисонансу особистості. Психоаналіз доводить, що завершити психотерапію дуже складно [711], що пояснюється недостатнім розумінням бінарної сутності невротичних емоцій і стратегічним завданням їх диференціювати. Розширення поля свідомості, досягнення інсайту, який витягує назовні невдало витіснений афект [80], [627], по суті правильно визначає стратегічне завдання, але при цьому психоаналіз помилково вважає, що цей афект автономний та опозиційний до установок свідомості [652], [653]. Це конфлікт не різних емоційних станів, а одного: невдало витіснений афект – частина емоційної реакції, яка нерозривно пов'язана з іншою частиною – усвідомлюваною. ***Розширити поле свідомості означає здійснити інверсію амбівалентної емоції.*** Невдало витіснену «емоцію» немає потреби шукати, адже вона постійно «поряд» з усвідомленою «емоцією».

Нервово-психічна реакція рецидивує, оскільки не загальмовується. Гальмування вимушеного повторення відбувається сугестією і поведінковою терапією через зовнішній примус і регламентацію дій; психоаналізом та когнітивною терапією через поступову дезабсурдизацію; клієнт-центрованою

терапією та екзистенційною психотерапією через нівелювання емоційної амбівалентності [389]. Секрет успіху психотерапії полягає у гальмуванні не однієї «невдало витісненої» психічної реакції, а обох ядерних елементів емоції.

В основі радянської психотерапії лежить вчення І.П. Павлова, зорієнтоване на вербальне лікування [455]. Здебільшого це здійснюється через переконання і навіювання як методи раціонального та ірраціонального впливів. Вихідне положення: «в організмі людини немає органів або систем, на стан яких не можна було би так чи інакше вплинути мовленнєвим шляхом, тобто через кору мозку» [494, С. 21]. Водночас не отримує задовільного пояснення механізм і динаміка зриву вищої нервової діяльності. Психотерапевтичний процес зводиться до гальмування «невротичних» вогнищ у корі головного мозку і створення адекватних вогнищ. Разом із тим, наголошується на неприпустимості ототожнення психотерапії та гіпнотерапії [315].

В основі гіпнотерапії закладене «розривання» бінарної емоції (установки): збуджуються адекватні реакції й гальмуються антагоністи. Психоаналіз застосовує ту саму схему з іншою термінологією: збуджується невдало витіснений афект, що супроводжується інсайтом і катарсисом [80]. К. Роджерс гальмує неадекватність Perezбудженням невротичних емоцій (емпатійне посилення і віддзеркалення емоцій) [544]. В. Франкл за допомогою методу парадоксальної інтенції досягає інверсії, що призводить до розгальмування одних центрів і гальмування інших [243], [650].

Почуття як стабілізована форма емоційних станів є чи не основним предметом скарги. Їхня *деструктивність* і *повторюваність* є основним симптомом незбалансованої психічної суперечності. У транзакційному аналізі їх влучно називають вимагацькими [609]. Вони перешкоджають вияву спонтанності та можливості набувати альтернативний досвід. Нездатність спонтанно виражати почуття [303] нівелює емоційну близькість [709] і спричинює розгортання «психічної імпотенції» [734].

Труднощі у роботі з емоціями криються у помилковій інтерпретації несвідомої частини психіки. Зокрема, психотерапевтична робота зосереджена на

окремій нав'язливо-деструктивній емоції [379]. Звідси спеціалізація на роботі з депресією, провиною, фобіями, сором'язливістю. Натомість існування несвідомих «асоціацій» припускалося навіть радянськими вченими, опозиційно налаштованими до психоаналізу [183].

Відтак існують вагомі підстави вважати більш релевантною психотерапевтичну роботу не з так званою чистою емоцією, а плеядою емоцій, які нерозривно зв'язані між собою. Точніше, зосередитися на *ідентифікації ядерної емоційної пари, яку належить довести до стану гальмування*. Це вдається зробити під час реалізації *інтриги*, коли припиняється інверсія (авторотація) емоційних реакцій. Ключового значення набуває короткотривалий когнітивно-емоційний стан, який передую актуалізації «вимагацьких» почуттів – збентеження, розгубленість [47], [609]. У цей момент авторотація емоційних реакцій, як ніколи, здатна загальмувати рецидив.

Такий підхід пояснює труднощі електронного програмування психотерапії. Оскільки маємо справу з абсурдом, в якому фіксуються смисли та нескінченна варіативність поведінки, то й алгоритм роботи не може бути лінійним і вимагає неоднозначних дій з боку терапевта. «Вирахувати» їх, прийти до них логічним шляхом неможливо [527], [622], [633]. Адже така програма передбачає поєднання синкретичних та формально-логічних принципів інтелектуальної діяльності.

Психоаналіз відкриває неусвідомлювану площину емоційної реакції, яка визначає поведінку суб'єкта. Психоаналітична терапія прагне до трансформації структурних елементів Воно та Над-Я у Я [303]. На нашу думку, неусвідомлена частина бінарної емоції «перепинає» психічну саморегуляцію, змушує її йти по своєрідному колу. Мета психоаналізу – ідентифікація несвідомої емоції, а відправною точкою пошуку є скарга клієнта. З. Фройд тому й відмовився від гіпнотерапії, щоби спонукати індивіда до рефлексії [40], аби дезабсурдизувати когнітивні помилки, які склесні амбівалентними емоціями.

Відмінність між скаргою і власне проблемою полягає у незбігу як за формою, так і за змістовим наповненням. Скарга акцентує увагу на збудженій

частині емоційного стану, але нівелювання дисонансу полягає в актуалізації несвідомої (витісненої) частини. Проблема фобії, наприклад, складно вирішується тому, що суб'єкт не здогадується про ту емоційну реакцію, яка ховається за цілком усвідомлюваним страхом.

Психотерапія схожа на гру у «хованки». Збуджена частина бінарної емоції «ховає» іншу. Тому цілісний аналіз бінарної емоції зазнає невдачі, адже емоція постійно представлена частково, її не вдається актуалізувати повністю. Крім того, терапевт має справу з ультрапарадоксальними «добавками» до емоційної реакції, а не тільки із двома ядерними емоціями, до яких ще треба дістатися в ході аналізу. Це, між іншим, спричинює постійну плутанину в ідентифікації складу ядерної пари емоції. Звідси ефективність релаксацій, медитацій, які сприяють гальмуванню частини емоційних реакцій і дають можливість виділити окремі з них. Назагал східні техніки спрямовані на зупинення процесу авторотації бінарної емоції.

3.2. Інверсія сигнальної системи як чинник психічної дихотомії

Емоційна бінарність перебуває у прямому зв'язку з сигнальною системою. Перша сигнальна система поступається місцем другій, яка суттєво змінює принцип реагування. Ці зміни об'єктивуються у виникненні мовлення та мислення. Проте відношення між ними, особливості взаємодії досі не мають вичерпної відповіді. Її відсутність обумовлює труднощі у вирішенні проблеми психічних розладів.

На думку А. Бена, ця проблема має найвищий ступінь складності: «Я тепер приступаю до найбільш важкого пункту фізичних основ душі, до пункту, що стосується розуму» [94, С. 100]. Справді, прямого переходу від концепції емоційного розвитку до когнітивної концепції не існує. Їх ще належить з'єднати теоретичним мостом. У своєму дискурсі ми виходимо з положення про

безпосередній зв'язок психофізіологічної та когнітивної інверсії, суть якого мислення. Ми ставимо за мету пояснити, *що значить мислити?*

Психологія отримала у «спадок» релятивність філософської методології, хоча їй вдається запропонувати процедуру вимірювання психічних явищ. Статистика додає науковості опису психічного функціонування, втім, це не дозволяє пояснити механізм психодинаміки. Переважно маємо окремі показники, які не з'єднані коліщатами психіки. Введення артефактів у психологічний дискурс покликане встановити причинно-наслідкові зв'язки, але самі артефакти викликають запитання щодо об'єктивності існування. Чи репрезентують вони матеріальні носії психічної активності? Тому перед психологією постає задача, виходячи з фізіологічних даних, пояснити закономірності психодинаміки.

Проблема психодинаміки центральна у психологічній науці, але розроблена чи не найслабше. Не дивно, що спочатку її успішно поміщали у невиразний «потік свідомості» [175]. Її вирішення підмінене встановленням функціональних та вікових аспектів психодинаміки [66], [136]. Ми не маємо цілісного уявлення про генетичні та соціальні чинники психодинаміки, а лише фіксуємо етапи та макропоказники. Сутність психодинаміки на мікрорівні досі закрита, а відтак не дозволяє ефективно розв'язувати низку прикладних проблем.

Початкова помилка полягає у намаганні презентувати науковому загалу струнку *схему раціонального психічного функціонування*. Якщо І.П. Павлов показав, що поведінка тварини раціональна, то що вже казати за істоту з абстрактно-логічним мисленням! Його ефективність помилково сприйнята як продукт найвищої когнітивної раціональності. Теоретична слабкість такого припущення виявляється у методологічній прірві між академічною та практичною психологією [283], [356], [734]. Важливо зафіксувати положення про спробу надати *завершене розуміння* психодинаміки, що об'єктивується у численних структурах особистості, системах інтерпретацій і визначенні її спрямованості.

Мислення вивчають на високому експериментальному рівні, що подекуди сягає стандартів психофізіологічного дослідження. Відомі вимірювання швидкості послідовних асоціацій та способів їхньої актуалізації, дослідження механізму мислення у Вюрцбурзькій школі, процесуальних характеристик мислення О. Зельцем та Ж. Піаже, вивчення В. Кьолером інсайту та А. Валлоном – практичного інтелекту дітей і тварин [473]. Їхні результати сприяли виявленню властивостей мислення, процесуальних характеристик інтелекту. Проте механізм утворення смислів, процес розгортання мислинних операцій розкриті слабо.

На думку О. Зельца, попередні стадії обумовлюють наступні етапи мислення, але не дають вичерпного пояснення, яким чином це відбувається [224]. Л.І. Анциферова, яка йому опонує, зазначає: «Мислительна діяльність, справді, створює умови для *саморуку*. Але відбувається це лише тому, що в мисленні завжди відображується об'єктивна реальність, яка в результаті мислительної діяльності з'являється перед людиною новою стороною. Виокремлення в об'єктах нових якостей і нових відношень стає вихідним пунктом для подальшого руху думки» [Цит. за: 473, С. 97]. Чи додає таке уточнення ясності? Про який «саморух» думки йдеться? Чи не є «саморух» артефактом, який знімає проблему психодинаміки?

Відсутність чіткої відповіді позначається на звуженні проблеми мислення до розв'язання задач [587]. Задача є лише засобом дослідження, натомість центральний момент становить увесь спектр проблемної ситуації [551]. Лабораторний експеримент не вичерпує пізнання інтелектуального процесу, а тільки *сприяє* психологічному аналізу [341]. Він дозволяє описати процес розв'язання задачі й порівняти його з логічним еталоном [167]. Проте ключове завдання психології мислення – його об'єктивація та інтерпретація [289], що відбувається за допомогою встановленої *психічної одиниці* – лишається невирішеним.

Складність завдання змушує дослідників вводити у науково-психологічний обіг категорії на кшталт інтуїції, дарма що інтуїція і мислення є

протилежними способами пізнання, причому як за змістом (ірраціональний / раціональний), так і за формою (явний / прихований). Іншими словами, теорія мислення тільки починає розбудовуватися. Ми погоджуємось із Дж. Рілем, який закликає: «Експериментальне дослідження мислення було в цілому непродуктивне, оскільки дослідники мали плутані або помилкові уявлення про те, що вони шукали. Щоби усунути цю плутанину, *зараз необхідна не експериментальна, а потужна теоретична робота*» [Цит. за: 473, С. 23-24]. Тому ставимо під сумнів висновки Л.С. Виготського, який вважає, що криза в психології «почалася, відбувається і завершиться по лінії практики» [137, С. 393]. Практика тільки виявляє неадекватність теорії, і тому це криза теорії.

Слід правильно означати теорію. Це не рефлексивні трактати, а система положень, аксіоматичність яких дозволяє перетворити їх на інструмент дослідження. С.Д. Максименко слушно зауважує: «...особистість повинна бути не предметом теоретизування й узагальнення безкінечного сонму емпіричних даних, а предметом справжнього експериментально-наукового дослідження» [405, С. 6-7]. Саме брак чіткості у формулюванні положень психології особистості зумовлює відкрити кризу. «Сонм емпіричних даних» не являє систему. Спорадично отримувана емпірика не оцінюється з позиції базової психічної суперечності, не аналізується за допомогою справжніх когнітивних одиниць. Тому психологічна цілісність особистості виявляється краще презентованою у художній творчості [433], позаяк вона користується метафорою як інструментом інтеграції суперечних точок особистості.

Труднощі теорії мислення полягають у неможливості піднятися до зв'язку інтелектуальної дії та фізіологічного акту, хоча підставою для цього слугує рефлексорний принцип [479]. Рефлекс «виводить» із фізіології когнітивну дію тварини, але не людини. У людини виявляється принципово інша одиниця аналізу, позаяк якісно відмінним є початковий стан психічного розвитку. Йдеться про проблему **психічного нуля**, яка насамперед включає вирішення питань взаємозв'язку і координації початкових етапів розвитку мовлення і мислення.

Найбільш авторитетною в інтерпретації взаємозв'язку мовлення та мислення і розвитку свідомості є діяльнісно-трудова концепція [328], [591]. Її основа – праці Ф. Енгельса [718]. Зокрема, зазначається: «...кожен продукт праці у порівнянні з будь-яким природним об'єктом набуває нової якості» [33, С. 10]. Але як з'являється здатність порівнювати? Адже це передбачає наявність свідомості й абстрактного мислення. Позаяк йдеться не про перебір дій і рефлекторне закріплення релевантної. Схема діяльнісного підходу є приблизно такою: «...діяльність породжує свідомість, свідомість породжує вільну дію, вільна дія породжує особистість, особистість породжує нові форми діяльності, розширює власну свідомість» [228, С. 133]. Але це не звільняє від необхідності відповісти на запитання: *як діяльність була запущена виникає без свідомості?*

Якщо абстрагуватися від конкретного змісту відповідей, то вчені приходять до положення про лінійну детермінацію змін. Влучно її сформулював Б.Ф. Поршнев: «Помаленьку ускладнялася й збагачувалася вища нервова діяльність, мало-помалу розростався головний мозок, потроху збагачувалась предметно-знаряддева й орієнтувально-дослідна діяльність, поступово укріплювалися стабільні відносини та розширювалась внутрішньовидова сигналізація» [514, С. 52]. Без сумніву, певну роль відіграв послідовний перебір і випробування предметів [34]. Але це не дає чіткої відповіді щодо початкової точки свідомості як у філогенезі, так і в онтогенезі. Щоразу без помітного еволюційного зламу психіки людина «з'являється» у природі зі здатністю мислити. Те саме спостерігаємо в оцінці онтогенезу. Складається враження, що мислення саме по собі не становить теоретичної проблеми.

Психологія потребує концепції *психічної революції* людини, якщо еволюція зводиться до категорій «потроху». Психоаналіз пов'язує таку революцію з убивством батька. Наслідком цієї епохальної події є формування міфології, моралі, релігії [654]. Онтогенетичними відповідниками стають травматичні події на кшталт акту народження, відлучення від грудей і кастраційний страх [61], [442], [533]. Ці та інші психічні «травми» є матрицею майбутньої тривоги, яка регулює психічну активність індивіда.

Але й така «травматична» редукція не дозволяє проникнути до початкового рівня свідомості: «Психічне життя немовляти... може бути охарактеризоване як недиференційований стан, з якого починають швидко формуватися рівні свідомості» [61, С. 40]. Як формуються рівні свідомості? Що запускає цей процес? Зв'язок фрустрованої сексуальності й абстрактного мислення є напрочуд сумнівним. Тому психоаналіз вводить в обіг енігматичну область *створення* [30], де взагалі відсутні об'єкти взаємодії.

Біхевіоризм у першій редакції нівелює відмінності між вищими й елементарними психічними процесами людини і тварини. Процес утворення понять ототожнюють із сукупністю мовленнєвих реакцій [473]. Такі необґрунтовані екстраполяції дозволяють наповнювати психологічну теорію категоріями на кшталт *ідеалізації*, а звідти перекинути місток до *знаку* як однієї з ключових категорій аналізу свідомості [33]. Натомість очевидно, що спиратися слід на встановлені фізіологічні факти, а гуманітарну парадигму «підключати» на тих етапах дослідження, коли природничо-наукова парадигма не пропонує релевантного інструментарію. «Стрибок» у психологію повинен відбутися з фізіології вчасно, а не зі значним заступом у її сферу.

Отже, постає задача правильно ідентифікувати «психічний нуль». Він збігається із питанням генезису мислення. Це передбачає наявність схеми, яка пов'язує *необхідність і можливість виникнення мислення*.

Найбільш виразно питання генезису мовлення і мислення проговорюються у дискусії Л.С. Виготського і Ж. Піаже [81], [134], [474]. Обидва сходяться у тому, що в основі проблеми мислення лежить проблема дитячого мислення [473].

Л.С. Виготський пропонує оригінальне вирішення проблеми розвитку вищих психічних функцій. Зокрема, на початку ХХ століття вчені приходили до висновку, що 1) відчуття вважаються елементарними одиницями відображення [44], [281], [469], 2) відчуття за асоціативним принципом трансформуються у більш складні психічні форми, такі як мислення та почуття [149], [423], 3) це призводить до поступового наростання кількісних показників та варіативності психічних елементів. Процес ускладнення психічних елементів відбувається

відповідно з принципами диференціації, урізноманітнення та визначеності [335], [579], [646].

Такий вульгарно-матеріалістичний підхід обумовлює численні винятки із правил поєднання психічних елементів [575], [576], [578]. Вчені сподівалися через кількісні трансформації психічних явищ показати перехід натурального психічного ряду у культурний. Це обмежувало психічний розвиток інтрапсихічною площиною. Однак поправки на соціально-психологічний чинник психічного розвитку (виховання) [466], [470] не отримують задовільного пояснення. Расово-національна приналежність визначає інтрапсихічний зміст індивіда, який суттєво обмежує можливості виховання [144], [335].

Л.С. Виготський «повертає» вихованню домінантне значення у порівнянні з вродженими якостями. Він відштовхується від концепції П. Жане [528] і розробляє *інтерпсихічний механізм розвитку людини*. На його думку, інтрапсихічний зміст психіки спочатку є інтерпсихічним (соціальним відношенням) [136]. «Будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, у двох планах, спершу – соціальному, потім – психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім усередині дитини, як категорія інтрапсихічна» [138, С. 145]. Соціальний чинник домінує над біологічним [288], а особистість спочатку є діалогічним продуктом, а вже потім стає диспозиційним інтрапсихічним утворення [64], [528].

Л.С. Виготський презентує інший алгоритм розвитку вищих психічних функцій [136]. Завдяки йому психотерапія починає визначатися як процес «...розгортання внутрішнього діалогу пацієнта і трансформацію в ньому зовнішньо монологічних утворень... в діалогічні відношення і соціальні контексти...» [600, С. 62]. З таких позицій стає більш зрозумілою роль переносу і контрпереносу у терапії [481]. Однак Л.С. Виготський не зміг повністю здолати дуальний характер соціального та біологічного чинників і визначити абсолютну домінацію першого з них [82]. Він вважає, що соціальне перетворює біологічне, що, вочевидь, не є коректним з огляду на те, що нижчі поверхи психіки продовжують функціонувати за рефлексорним принципом.

Вирішуючи проблему мислення, Ж. Піаже пропонує власну версію «психічного нуля». Він продовжує європейську лінію аналізу: показує *розвиток інтрапсихічних елементів у складні інтерпсихічні процеси*, що об'єктивується у перетворенні відчуттів у думки [89]. Трансформація відчуттів та уявлень як простих елементів у складні (мислення) відбувається шляхом комбінування за асоціативними законами [94], [423]. Цей процес об'єктивує мовлення.

Вихідним у Ж. Піаже є *аутичне мислення*, якому відповідає домовленнєвий стан психіки. Воно отримує розвиток на основі вроджених сенсомоторних механізмів [493], що нібито вказує на пошук фізіологічних чинників мислення. Згодом до аутичного мислення «додається» *егоцентричне мовлення*, теж функціонально примітивне, але яке обумовлює процесуальні зміни мислення. Зокрема, йдеться про синкретичність мислення – здатність зв'язувати будь-які елементи, навіть порушуючи закони формальної логіки.

Вчені не надають цьому факту належної уваги, лише вказують на зростання в онтогенезі здатність диференціювати амбівалентні емоції [156]. «Основою для систематики у цьому віці слугує поки що зовнішня схожість предметів, тотожність їхніх ознак. Але вміння виділяти тотожність у предметах є важливим набуттям дитини. З ним пов'язане мислення. Не біда, що спочатку зустрічаються помилки, випадкова подібність часто-густо видається за їх необхідну тотожність...» [469, С. 46].

Синкретизм вважають *тимчасовою пізнавальною недосконалістю*, яка в ході психічного розвитку майже зникає [525]. Ми вважаємо синкретизм основою сприймання людини. За цим «недоліком» ми фіксуємо надзвичайну еволюційну перевагу, *родову ознаку людини, так зване прамислення Ното*. Психологія намагається «відпихнутися» від цього феномену, розчинити його серед решти: «...різні види мислення – наочно-образне, логічне, наочно-дійове – виникають достатньо рано і співіснують» [256, С. 23]. Дослідники вважають свою здатність диференціювати різні види мислення доказом когнітивного багатства дитини, але фактично вказують на те, що дитина не має «дорослого мислення». Вона обмежена задоволенням власних потреб, а тому не здатна когнітивно вийти за

межі ситуаційного реагування. Такий вихід досягається через абстрагування, а значить через засвоєння логічних операцій і соціалізованість мови [474]. Водночас встановлено, що «...дитину 6-7 років можна навчити повноцінним логічним діям визначення «приналежності до класу» та «співвідношення класів і підкласів» і нівелювати феномени, характерні... для рівня передопераційного мислення...» [616, С. 112]; правильним навчанням можна втричі зменшити кількість логічних помилок вже у молодшому шкільному віці [198]; молодші школярі у мислительній діяльності поступово «втрачають безпосередній зв'язок з предметами та ситуаціями» [291, С. 161]. Тобто дітей вдається «відучувати» від егоцентризму [658]. Ця критика Ж. Піаже є небезпідставною, але вона не додає чіткості розуміння суті мислення.

Втім, ще раніше Л.С. Виготський припустив відсутність прямого зв'язку егоцентричного мовлення й егоцентричного мислення. На його думку, перше наближає дитину до «реалістичного» мислення. Але й у Л.С. Виготського не спостерігається послідовності дискурсу. Він намагається зблизити егоцентричне мовлення дитини та мислення вголос дорослого [134], але, разом із тим, пише, що мовлення та мислення мають різне генетичне коріння, а єднаються у значенні слова тільки згодом. Справді, дитяче мовлення представлене спрощеними суфіксами, специфічною артикуляцією та граматикою [412].

Л.С. Виготський теж виходить з того, що прості психічні елементи розвиваються у складні, однак відбувається це через зовнішні соціально-психологічні форми. Тому саме мовлення забезпечує психічну саморегуляцію і визначає психічний розвиток людини [134]. Це, своєю чергою, ставить під сумнів рефлексорну теорію психічного розвитку людини і виводить на передній план комунікативну регуляцію поведінки. Фундаментальна відмінність мовлення від тваринної сигналізації полягає у наявності знакової системи. Психічний розвиток людини можна розглядати як вибухове зростання ролі знакової системи, її домінування над першою сигнальною системою [136]. Тобто вихідним є не аутичний стан індивідуальної психіки (Ж. Піаже), а соціальна ситуація розвитку та вербальна (знакова) комунікація (Л.С. Виготський).

Проблема початку психічного розвитку і симультанності мовлення та мислення досі відкрите. Сьогодні проблема знаку майже не розробляється [145]. Знак мислиться як номінативний посередник, який соціалізує індивіда через комунікативну систему [717]. Нерозкритою лишається структура знаку. Це, вочевидь, продиктовано помилковими теоретичними висновками вчених. Зокрема, за Л.С. Виготським, виходить із того, що людина від народження керується зовнішніми командами, які інтеріоризує (*концепція соціального мовлення*). Для цього вона не повинна мати потужного опору з боку першої сигнальної системи, що вельми сумнівно з огляду на те, що знакова система не є генетично закріпленою. Так само незрозуміло, звідки у концепції Ж. Піаже з'являється і домінує друга сигнальна система (*позамовленнєве аутичне мислення*).

Ми виходимо з того, що вже у довербальний період починають формуватися змістовно абсурдні психічні зв'язки, які складають основу знакової сигнальної системи. Це не примітивні знаки («протознаки» [241]). Психічні реакції дітей у цей період не рефлексорні у строгому розумінні, але й не знакові. Специфіка у тому, що абсурдні зв'язки не операціоналізуються.

Егоцентричне мовлення слід розглядати як *спробу розривати абсурдні психічні зв'язки*, що об'єктивується у комбінуванні звуків та жестів, які, своєю чергою, сприяють диференціації психічних станів, їхній фіксації, уточненню, доповненню. Логічність мислення виникає при збільшенні словникового запасу і кращого розуміння значення слів. Відповідно, психічний розвиток тотожний спроможності суб'єкта розривати абсурдні зв'язки – *дезабсурдизації*. Вона виявляється у здатності здійснювати перехід від злитого до розчленованого, від недиференційованого до диференційованого стану [292], від плинного інтелекту до кристалізованого [593]. Психоаналіз досягає такого ефекту у процесі інтерпретації, конфронтації та реконструкції [565]. Наслідок цього – розривання «зіпсованих» зразків абсурду. Когнітивна терапія зорієнтована на корекцію помилкових узагальнень, які запускають «зачароване коло» мислення [290]. Психотерапія спрямована на анігіляцію нефункціональних зразків абсурду.

Знак – основа сигнальної системи людини [136]. *Значення* – структура знакової операції, яке водночас інтелектуальний та мовленнєвий феномен [133]. Труднощі у поясненні зв'язку мислення і мовлення полягають у тому, що існує еквівалент мислительної діяльності у тварин, тоді як мовлення такого еквіваленту не має. Тому виникає дилема: *мовлення виводить когнітивну діяльність людини на рівень мислення чи мислення зумовлює з'яву мовлення в якості реформованої сигнальної системи?* Протиставлення мовлення і мислення пояснюється тим, що вони принаймні попервах розвиваються ніби автономно: «І на початковій стадії дитячого розвитку ми могли би беззаперечно констатувати наявність доінтелектуальної стадії в процесі формування мовлення і домовленнєвої стадії в розвитку мислення. Думка і слово не пов'язані між собою початковим зв'язком. Цей зв'язок виникає, змінюється і розростається в ході самого розвитку думки та слова» [134, С. 260]. Л.С. Виготський зауважує, що граматику у розвитку дитини випереджає логіку: «Дитина опановує підрядним реченням, такими формами мови, як «тому що», «якби», «коли», «навіпаки», або «але», задовго до того, як вона опановує причинні, тимчасові, умовні відносини, протиставлення тощо. Дитина опановує синтаксисом мови раніше, ніж вона опановує синтаксисом думки» [134, С. 94].

В онтогенезі слово і думка набувають єдності, хоча їхній зв'язок складний і суперечливий [292]. А тому у випадку психічного розладу мовлення та мислення часто-густо втрачають симультанний зв'язок. Наприклад, у ситуації шизофренії комунікація суб'єкта наповнюється неадекватним понятійним змістом. «Відбувається інтенсивне смислоутворення, яке призводить до того, що всі об'єкти зовнішнього світу втрачають елементи свого об'єктивного значення» [704, С. 145]. При цьому слова використовуються в іншій системі значень, надто коли йдеться про переносне значення слова [277].

Суперечні висновки Л.С. Виготського і Ж. Піаже відбивають базову властивість *елементарної одиниці психіки людини*. Означений ними **психічний антагонізм лежить в основі нормального стану, обтяженого невротичним розладом**. Вчені зображають, так би мовити, тільки по половині цього

психічного стану, локалізуючи їх на початковому етапі розвитку. Тому жоден цілісно не показує психічний старт дитини. Вони протилежними шляхами приходять до пояснення егоцентричного мовлення: абсолютизують «половинчасті» механізми, оскільки наштовхуються на абсурд, який не наважуються взяти в якості предмета психологічного дослідження. Абсурд презентується або під кутом «аутичної соціальності» (Л.С. Виготський), або «соціального аутизму» (Ж. Піаже). Вчені «розбивають» абсурд на теоретичні брили, тоді як його пізнання можливе тільки у контрапункті [365], [369].

Вчені протиставляють два шляхи соціалізації. Подібний антагонізм притаманний академічній психології. Наприклад, С.Л. Рубінштейн пише про заломлення зовнішніх впливів через внутрішні умови [553], [555], а О.М. Леонтьєв протиставляє йому заломлення внутрішніх процесів через зовнішні впливи [330], [331]. Така дискусія стає можливою саме тому, що за скобками лишається фізіологічна суть психічного акту. Звідси *неможливість встановити його початок і кінець, адже психічний акт суть контрапункт*. Тож необхідно говорити **не про єдність протилежностей психічних процесів, а про єдиний процес** [375]. Внутрішній конфлікт – це фундаментальна помилка академічної психології; реальністю є психічна бінарність на елементарному рівні [99], онтологічно вкорінена опозиційність [250], яка усвідомлюється як конфлікт. Як зауважує А. Уоттс: «Необхідно побачити, що проблема, яку ми намагаємося вирішити, абсурдна» [637, С. 29]. Проблема усвідомлюється як абсурд тільки тому, що ми припиняємо виявляти до нього нейтральність. Усвідомити означає зафіксувати втрату балансу базової психічної суперечності.

Феномен психічного абсурду постійно перебував у центрі уваги фізіології. Найбільш відомий факт – положення про другу сигнальну систему при чинній першій. Ці антагоністи працюють спільно. Заломлення першосигнальних імпульсів через другу сигнальну систему обумовлює унікальність змісту знаків. Тому для дитини вихідними є не закони формальної логіки; її когнітивним операціям притаманний синкретизм. Дитину *навчають* правилам формальної логіки.

Початковим психічним станом людини є абсурд, який у ситуації неврозу підлягає нівелюванню. Однак помилково розглядати нівелювання абсурду в якості *початку* психічного аналізу, який намагаються раціоналізувати. Інверсійну етапність психічного розвитку підміняють невиразною «поступовістю» психічних змін.

Розвиток людини у масштабах філогенезу, на думку Б.Ф. Поршнева, є не поступовою еволюцією психіки, а *революційними змінами*. В основі психічної революції лежить принцип інверсії, за якого **мислення – це перевернутий інтелект тварини, а мовленнєвий знак – це перевернутий сигнал тварини**. Психіка людини формально і змістовно протилежна тваринній, оскільки «...на відміну від тварин, психіка людини вся задається ззовні і вся її структура підлягає засвоєнню» [140, С. 44]. Розгорнуто це показано у культурно-діяльнісній концепції [443].

Л.С. Виготський має рацію, вважаючи, що первинним є соціальний аспект мовлення: домінантною є знакова система, яка з народження стає конкурентом першій сигнальній системі. Але правий також Ж. Піаже, який моделює «аутичне мислення». Це проміжний стан, який є *інверсією першої сигнальної системи*. Суть психічного абсурду складно збагнути, оскільки **інверсія першої сигнальної системи подвійна**. *Олюднення на психічному рівні починається на стадії інверсії інверсії (вторинної інверсії), коли саморегуляція повторно вивертається у протилежну форму. Відтак людину не можна назвати антитвариною, оскільки людина – антитеза антитварини* [375].

Подвійне заперечення не призводить до утвердження початкового стану. «Вивертання вивернутого» дає принципово інший результат, який стає *невпізнаваним*. Якщо після першої інверсії феномен упізнається як *протилежний*, то після другої стає *інакшим*. Еволюційно між твариною і людиною перебувають два види, а не один! **Перший – антитварина, другий – її антитеза**. А це вказує на некомпенсовану прірву психічного розвитку між твариною і людиною.

Подвійна інверсія обумовлює складну і суперечливу картину психічного розвитку людини загалом. Її результат – абсурд як прямий антагоніст рефлекторного принципу реагування. Однак абсурд потребує, дарма що спорадично, диференціації психічного матеріалу (дезабсурдизації). Мовлення та мислення є інструментами дезабсурдизації, що в еволюційному аспекті спрямовано на формування антитези антитварини.

Мислення окреслює межі першосигнальних імпульсів, гальмує частину абсурдної реакції, що призводить до її раціоналізації й наближення до однозначного рефлекторного реагування. Абсурд, сполучаючи імпульси, обумовлює втрату однозначності, дозволяє вибирати між альтернативами, але остаточний вибір дії здійснюється у процесі подолання абсурду. Іншими словами, мислення є «поверненням» до первинного антагонізму реципрокних центрів на врівноважувальній стадії парабіозу і подальше здійснення вибору між ними. Цей процес закінчується формуванням так званого соціалізованого мовлення і логічного мислення (Ж. Піаже), або переведенням зовнішнього мовлення у внутрішнє (Л.С. Виготський) [365], [369].

Отже, людину вирізняє здатність здвоювати антагоністичні реакції – формувати абсурд. Тому на питання: «Балаган абсурду вічний. Але чи варто купувати на нього білет?» [69, С. 181] відповідь буде такою: людина приречена отримати подібний білет, позаяк іншої перепустки у людяність не існує.

Психіка тварини теж здатна формувати абсурд, але він не тривкий. Такі абсурдні психічні зв'язки нівелюються вже у першій фазі ультрапарадоксального стану. *«Абсурдність як здатність зв'язувати дві реакції в єдину форму, одна частина якої усвідомлюється (збуджена), а друга – не усвідомлюється (загальмована), є базовим принципом психічного функціонування людини»* [375, С. 162]. Абсурд формально відповідає контрапунктному консонансу, який набуває дисонансу, коли починає усвідомлюватися суб'єктом.

Нерозробленість елементарної психічної одиниці психологічного аналізу обумовлює відкриту кризу. Ця невдача змушує психологів робити предметом аналізу великі конструкти на кшталт мотивів, відносин, цінностей. Брак єдиного

критерію психологічного аналізу призводить до методологічного плюралізму психології, що вибиває з-під неї статус класичної наукової дисципліни. Л.С. Виготський пропонує вирішення цієї проблеми у концепції знаку [528], показуючи взаємозв'язок мовлення і мислення, який, своєю чергою, об'єктивується у значенні слова [134], [136], й особистісному смислі [328].

З'ясувавши системні характеристики знаку, Л.С. Виготський не встиг проаналізувати його структуру і динамічну специфіку, не вивчив генетичні аспекти та механізм формування. Внаслідок цього ним закладаються подекуди спірні положення культурно-історичної теорії розвитку людини. Йдеться про перетворення натурального ряду психіки у культурний, яке відбувається за допомогою знакової сигнальної системи. А.В. Брушлинським зауважується: «Вищий ступінь у розвитку не змінює, а «знімає», тобто заперечує, нижчу, але заперечує, не знищуючи її, а укладаючи в собі як складовий момент... Водночас вищі психічні функції специфічні, розвиваючись на основі використання слова-знаку. Завдяки цьому з'являються нові «поєднання», комбінації, організація і «спрямованість» нижчих функцій» [82, С. 129]. Знак не було розглянуто у «фізіологічному контексті», відбулася традиційна для психології «ідеалізація», яка відірвала його у сферу спекулятивних припущень і зафіксувала невирішеність психофізіологічної проблеми.

Незавершеність дискусії Ж. Піаже і Л.С. Виготського обумовлена браком фізіологічного осмислення проведених спостережень та експериментів. Саме тому Л.С. Виготський вважає, що мовлення і мислення мають відмінне генетичне походження і на перших етапах розвиваються автономно. Але це не зняло, а відстрочило постановку ключового питання щодо зв'язку мислення і мовлення, зокрема щодо показу необхідних і достатніх причин єднання.

Проблема знаку не вирішується через відсутність зв'язку психології з фізіологією. Теперішнє розуміння рефлексу і знаку ставить ці категорії мало не у відношення тотожності, що робить одну з них зайвою. Брак гнучкості та спонтанності рефлексу у людини І.П. Павлов долає припущенням і деяким обґрунтуванням вродженого рефлексу свободи [479]. Тобто спробував поєднати

непоєднуване – рефлекторну реакцію і здатність довільно її відмінити. Це – заперечення власних положень, а відтак утвердження того, що мислення – результат не рефлекторної діяльності, а зовсім іншого нервово-психічного процесу.

Належить дати конкретну відповідь на питання: *чому і як першосигнальна система регуляції переходить у другу? Яким чином на зміну сигналу тварини приходить знак людини?* Задовільної відповіді немає, а тому центральну проблему мовлення «засовують» на периферію. На перший план висувається роль праці у філогенезі людини [591], [674]. Психологія діяльності повинна мислитися як один із наслідків фундаментальної проблеми взаємозв'язку мовлення і мислення, але несподівано стає центральною у психології. Проблему мовлення у зв'язку з когнітивною сферою перевертають догори дригом: «...положення Л.С. Виготського про те, що свідомість є продуктом мовленнєвого спілкування дитини в умовах її діяльності у відношенні до його зовнішньої дійсності, необхідно *перевернути*: свідомість дитини є продуктом її людської діяльності у відношенні до об'єктивної дійсності, що здійснюється в умовах мови, в умовах мовленнєвого спілкування» [333, С. 122]. Справді, соціальне оточення нав'язує умови психічного розвитку. Але яким чином такий соціально-психологічний фундамент утворюється і починає домінувати над генетичною першою сигнальною системою, коли сам не має генетичної детермінації?

О.М. Леонтьєв воліє вивчати психічний розвиток людини, яка говорить. Мовлення для нього не старт психічного розвитку, а *наявний* інструмент саморегуляції. Звідси, до речі, джерелять концепції, які розглядають свідомість поза мовленням [681].

О.М. Леонтьєва цікавить наповнення психіки «діяльнісним» змістом. Ми, звісно, не заперечуємо положення про те, що діяльність є матрицею розвитку, але ж основний механізм психічного розвитку у першу чергу – мовлення. О.М. Леонтьєв критично зближує проблему діяльності та знаку [507] і «заговорює» проблему виникнення знаку як такого. Саме це питання ключове.

Адже саме знакова система дозволяє сформуватися діяльності, перейти з розряду тваринної «праці» (рефлекторного маніпулювання з предметами) у розряд діяльності у людському розумінні.

Ми не погоджуємося з положенням про автономію мовленнєвої та інтелектуальної діяльності на початкових етапах онтогенезу [134], [292]. Початковий синтез мислення і мовлення ставиться під сумнів тільки тому, що мовленнєва діяльність спочатку не є повноцінною, власне як і мислення. Ми солідарні з Н.К. Одуєвою: «Крик, гуління, лепет, що згадуються Виготським, дійсно не можуть бути віднесені до вираження мислення. Але вони не є і формами мовлення. Це – домовленнєві засоби спілкування» [469, С. 101]. Наше принципове зауваження підтверджується фактом: відсутність соціалізації у перші роки життя призводить до того, що мовлення і мислення не розвиваються взагалі. Мовлення переводить інтелект дитини у режим мислення і, відповідно, скасовує першосигнальну когнітивність. Слово – винятковий інструмент вироблення та гальмування умовних рефлексів людини [691]. Друга сигнальна система породжує ноосферу, яка протистоїть біосфері [116].

Л.С. Виготський має підстави стверджувати, що розвиток мовлення у дітей раннього віку значною мірою відбувається поза зв'язком з інтелектуальними операціями, а мислення не обов'язково супроводжується мовленням [134]. Таке враження складається тому, що мовлення та мислення оцінюються на етапі вторинної психічної інверсії (антитези антитварини). На попередньому етапі (антитварини) ступінь сформованості знакової системи є значно слабшою.

Знаки можуть відображатися жестовою мовою. Жестова мова людей функціонально різниться від жестової мови вищих приматів, якій їх подекуди успішно навчають і в межах якої вони навіть «вигадують» деякі жести (горила Коко, шимпанзе Уошо та інші). Мовлення, зокрема й жестове, помилково сприймають винятково як спосіб передачі інформації. Жест тварини залишається рефлекторним сигналом. У людини жест набуває додаткового значення – знакового. У психічному аспекті передача інформації (вивчення її механізмів, ефективності, повноти тощо) – другорядна проблема комунікації. Первинне

значення має форма конструювання інформації. Ось що відрізняє людський знак від тваринного сигналу і дозволяє сформуванню абстрактний рівень мислення. Природна основа абстракції – абсурд.

Абсурд позбавляє людину рефлекторної визначеності, але не від необхідності реагувати. *«На місці тваринної рефлекторної реакції у людини виникає синкретичне здвоювання імпульсів і спроби встановити їхні відмінності, що породжуються інертним ультрапарадоксальним станом. У цьому нервово-психічному акті мислення і мовлення з'єднуються. Мовлення стає інструментом формування і диференціації абсурду»* [375, С. 167].

Принцип рефлекторної діяльності передбачає обов'язкове, майже невідворотне реагування на певний стимул. Натомість знакова сигнальна система передбачає скасування першосигнального реагування. Виникає можливість вибрати щось інше. Дитина отримує змогу інтегрувати будь-які імпульси, але й синкретична реакція інвертується і змушує диференціювати психічний матеріал, визначатися з реагуванням. Ключовим аспектом сприймання стає синкретизм, а не «позамовленнєве мислення» чи «позамислиннєве мовлення». Вони є тільки закономірним його наслідком. У дорослому віці синкретизм не зникає, а перемежовується здатністю дезабсурдизувати психічний матеріал. Найбільш виразно синкретизм простежується у метафоричності мовлення [480], у продуктах творчості, винахідництві.

У найбільш загальному вигляді психічний процес можна описати як чергування метафоричності та рефлексії. Метафора «зліплює» нетотожні елементи, а рефлексія «розриває» їх. Після цього «зліплюються» нові метафори. Таким чином виникають нові думки, смислові нюанси. Не випадково за метафорами визнають «невичерпне джерело ресурсів для побудови нових семантичних просторів» [108, С. 24]. З цієї точки зору, психічні розлади слід оцінювати як неправильне синтезування когнітивних елементів або неадекватне здійснення їхньої дезабсурдизації. При шизофренії спостерігаємо розірване мовлення, за якого мислительний процес може бути адекватний на початку, але

інкогерентний у кінці. При псевдодеменціях відповіді «...даються, хоча і в площину запитання, але ніби повз нього» [217, С. 20]. Це – нездатність дотримуватися правил формальної логіки при синтезі когніцій. У такому випадку відповіді змістовно мало чим поступаються так званому вільному асоціюванню.

На етапі антитварини, який спостерігається не тільки у філогенезі, а й щоразу повторюється в онтогенезі, немає мислення і мовлення у класичному розумінні, а присутня їхня антитеза. В її основі лежить ще не знакова система, а тільки *потреба диференціювати утворюваний абсурд*. Класичними вони стануть тільки після «об'єднання», тобто після якісного дозрівання [365].

Прибавка другої сигнальної системи (І.П. Павлов) і злиття мислення та мовлення (Л.С. Виготський) – спроба «перекрити» Декартову прірву, проте її механізм по суті не розкритий. Павлівське, мало не механічне, додавання іншої сигнальної системи неможливе. Це – створення іншої комунікації. Б.Ф. Поршнев зазначає: «...вторгнення у вищу нервову діяльність специфічних систем людського спілкування не є ні прибудова, ні надбудова над попередньою. Це переворот» [515, С. 130].

Homo sapiens належало *зламати* інтелектуальну діяльність тварини як серйозну біологічну перепону. Еволюційний підхід зосередився на встановленні спільних аспектів когнітивної діяльності тварини та людини, що в окремих випадках набуло антропоморфічної стилістики [199], [298], [311], [463]. Спільний знаменник таких досліджень зводиться до положення про «вдосконалення» психічних функцій людини. На думку В. Чалідзе, у тварин існує перед-мова, а вся проблема мовлення суть комунікаційна техніка [681]. Навіть класики фізіології подекуди стверджують: «...керуючись деякою аналогією із самими собою, ми припускаємо, що тварини – принаймні вищі – володіють свідомою психічною діяльністю» [55, С. 3]. Натомість необхідно встановити *відмінності* між сигнальними системами. Не стирати межі тваринного та людського інтелекту, а зафіксувати розвилку, після якої людина еволюційно віддалялася від тварин [362].

Знак відрізняється від сигналу тим, що має *семантичне значення*. Основними семантичними властивостями є здатність акумулювати суперечності. Це обумовлює *неостаточну сформованість* знаку, що позначається на процесуальних аспектах мислення, його варіативності та раціональності. Внаслідок пластичності знак стає більш тривким психічним утворенням, ніж рефлекс. Рефлекс ламається внаслідок цілеспрямованих дій; на його місці формується нова рефлексорна реакція. **Знак – не ламається.** Його можна «коригувати». Не дарма І.М. Сеченов вважає: «Думка є перші дві третини психічного рефлексу» [573, С. 155]. Іван Михайлович намагався зберегти у мисленні природу рефлексивного акту, але, разом із тим, розуміє його нерефлексорну варіативність. Остання «третина рефлексу», як він вважає, є потенціалом для психічних змін. Тож некоректною є теза, що рефлексія є актом «фіксації думки в розумі» [278, С. 131]. Рефлексія фіксує тільки частину думки, а тому й руйнує її й, тим самим, створює умови для зміни думки або до появи іншої думки [664].

Психотерапію можна визначити як боротьбу смислів клієнта і терапевта, які не можуть бути остаточно сформованими та мають унікальний суперечливий зміст [375]. Позаяк смисл утворюється тільки в умовах діалогу [426], дарма що подекуди внутрішнього.

Не можна погодитися також із Л.І. Божович, яка пов'язує тривалість психоаналітичної терапії з перевихованням клієнта й ототожнює саму терапію з релігією, яка лише пропонує вихід внутрішньому конфлікту [65]. Психоаналіз – це не нав'язування смислів терапевта, а допомога у роботі із власними смислами, які мають невротичну динаміку. Щобільше, психоаналітик цілеспрямовано запобігає контртрансферним реакціям, які, до слова, стають чи не найбільш важливим аспектом навчання та супервізії [419], [556], [565], [626].

Мислення є однією з найбільш складних проблем психології, тому що повною мірою не розкрита природа знаку, а сам знак не був прийнятий в якості елементарної когнітивної одиниці. З цієї причини класифікації когнітивних операцій здійснюються за формальними характеристиками та послідовністю

формування. Мета більшості таких класифікацій – показати поступальний характер інтелектуального розвитку, а відтак спроба протоптати стежку до інтелекту тварини. Вчені силкуються показати, як в онтогенезі нарастає друга сигнальна система, раціональність та абстрактність мислення.

Ми наголошуємо на тому, що мислення слід розглядати тільки як поняттєве (абстрактно-логічне), дарма що воно може бути хибним. Спроби приписати вищим тваринам чуттєво-образне і технічне мислення є антропоморфізмом, який підтримувався навіть Ч. Дарвіном [172]. Немає підстав говорити про «конкретне елементарне мислення вищих приматів» [304]. Натомість понятійність закладена у чуттєво-образному і технічному мисленні. Якісні характеристики поняттєвого мислення такі, що не можуть бути отримані жодними кількісними змінами когнітивної діяльності тварини. Відтак буде помилкою приписувати тваринам мислення будь-якого виду та форми [362].

Експериментальні дослідження птахів засвідчують здатність деяких видів розв'язувати складні задачі пошуково-орієнтувального характеру методом спроб та помилок, здійснювати причинне та аналогічне міркування [767], [768], здійснювати логічні операції виключення [754]. Це створює спокусу проводити аналогію між когнітивними процесами людини і тварини, спростовувати винятковість людського мислення, демонструвати, що й тварини придатні до мислительних операцій, які вирізняє лишень примітивність та недорозвиненість.

Перестороги щодо встановлення спадкоємності у ряду тварина – людина [666] вважаються надмірними й консервативними. Вчені прагнуть проводити аналогії навіть у психічних розладах, хоча й неохоче зауважують: «психопатологічні» розлади, які ми спостерігаємо у тварин, лише у спрощеному, елементарному вигляді нагадують відповідну патологію людини. Отримані нами дані лише з обережністю можуть бути використані для психіатрії. Проте надмірна стриманість щодо експериментальних психозів також неправильна» [73, С. 340-341].

У бажанні вибудувати безперервний континуум між складними рефlekсами й інстинктами та мисленням проглядається мета «підвищити» IQ

вищих тварин. Внаслідок цього применшується специфіка людського мислення. Іншими словами, необхідно показати некомпенсовану когнітивну відмінність між тваринним і людьми. У протилежному випадку постане задача пояснити прірву еволюційного переривання між психікою окремих тварин [703].

Схожість когнітивних дій не слугує доказом тотожності. Ми погоджуємося з тим, що окремі види тварин наділені ефективним *рефлекторним впізнаванням* правильності рішення задачі. У людини теж фіксують розуміння, що не «потребує» мислення [230]. Людина теж може демонструвати високий рівень здібностей у межах першої сигнальної системи (зазвичай йдеться про вроджені якості). Проте розташування у першій сигнальній системі феномену мислення еквівалентне скасуванню рефлекторного принципу пошукової діяльності, а відтак призводить до втрати екологічної ніші, що й трапилося з пралюдиною (антитвариною). Зміна сигнальної системи – це щонайменше поява нового виду.

В основі інсайту тварин лежить *впізнавання* доцільної дії, що безпосередньо пов'язано з набутим досвідом. У такому випадку говорять про симультанний тип впізнавання [472]. Якщо у шимпанзе не вироблений рефлекс, тварина не діятиме за планом і не шукатиме ящик, щоби з його допомогою дістатися до банана. Корисність ящика буде не осмислена, а *впізнана* на підставі досвіду. Образно кажучи, шимпанзе не може виголосити: «Мені потрібен ящик!», зате, побачивши, ящик, може вигукнути: «Можна залізити!». Так відбувається тому, що у шимпанзе відсутнє поняттєве розуміння ящика.

Тварина сприймає словесні команди рефлекторно. Вищих тварин вирізняє здатність швидко формувати рефлекси, а відтак «впізнавати» корисні дії, комбінувати їх. Оцінюючи погляди В. Кьолера на природу інсайту, І.П. Павлов зауважив, що мислення мавп є ручним й об'єктивується у діях [703]. Натомість навіть дитяче мислення виходить за межі «аналізу» та «синтезу» елементів, які можна спостерігати [469], що для тварин вже є неможливим. Можна висловитись більш категорично: «Невиражене ще не є думка, воно може бути почуттям, емоційним ставлення, але не мисленням» [596, С. 102]. Тобто ніякої «німоти

думки» [425], строго кажучи, бути не може. Думка завжди набуває мовленнєвої форми, нехай навіть згорнутої.

Діставання палкою банана кваліфікують як акт розуміння; натомість діставання палкою палки, що допоможе дістатися банана, – вже є актом узагальнення. «...і розуміння, і узагальнення у тварин засноване тільки на досвіді. Вони уловлюють правильність подій, що призводить до утворення асоціативних ланцюгів, що включають майбутні наслідки. Це далеко від ідеальної моделі у мозку для майбутньої дії, що властиво людині і лиш *умовно* може бути позначено як розуміння» [196, С. 83]. Це справді умовно, адже розуміння вимірюється здатністю екстраполювати знання в інші ситуації й таким чином зробити його абстрактним й «відв'язати» від конкретної ситуації. Це переконливо доведено на прикладі малювання, яке здійснюють діти та примати в експериментальних умовах [452].

Якщо говорити математичною мовою, тварина на мінімальний проміжок часу виходить з прямого рефлекторного реагування, що можна описати як *стан «1»*, і потрапляє у стан парабіозу – *стан «2»*. Виникає прецедент для здійснення вибору адаптивної реакції з-поміж неадекватних. Втім, не факт, що такий вибір матиме результатом адаптацію і що така реакція закріпиться.

«Аналогічне мислення» тварини – це не складний умовивід, а впізнавання схожості явищ, примітивне комбінування дій [368]. У людини ж аналогія стає інтелектуальною операцією [629], оскільки отримуваний результат вже може суттєво різнитися із власним прообразом, не мати з ним очевидного зв'язку. У дитини теж правильна реакція може формуватися у дії, яка випереджає здогадку [532], однак впізнавання відрізняється від тваринного. Для людини доступним є не тільки симультанне впізнавання, але й сукцесивне (послідовне) [472], яке поетапно розгортається і становить процес мислення. Це, вочевидь, має зв'язок із так званим константним і варіативним асоціюванням. У тварин константне асоціювання є домінантним, а варіативне – факультативне. Останнє передбачає формування неадекватних рефлексів. Натомість у людини варіативність асоціювання настільки потужна, що виникають помилки навіть при знанні

відповідного правила [699]. Зауважимо, що у тварин варіативне асоціювання стає можливим тільки після того, як константне асоціювання зазнало невдачі.

Відтак тварина може помилятися (бути неефективною), а людина на додачу може демонструвати *глупство*. Глупство не є неефективним неадекватним рефлексом. Це вироблення принципово іншої реакції, яка не включена у парабіоз. У цьому, вочевидь, криється суть творчого процесу, який може бути ефективним (тоді говоримо про розвиток здібностей та обдарованості), та глупства. Тож не випадково в історії психології знаходили їхнє спільне джерело [340].

Специфіка знаку у тому, що він вказує на об'єкт, з яким не має природного зв'язку. Знак штучний, а тому усіляко уникає іконічної подібності з об'єктом. Іконічність відбиває умови примітивної побудови порозуміння. Справжнє призначення знаку – бути зрозумілим для «своїх» і незрозумілим для «чужих». Тому знакова сигналізація за змістом *ієрогліфічна*. Звідси походить різноманіття мов, діалектів, суржику, субкультурної лексики. Іншою стороною цієї сигнальної системи є її безперервний розвиток, зміни.

Існує інше бачення співвідношення знаків та символів. К. Прібрам, наприклад, розглядає знаки як іконічні символи, а символи – як знаки у поршневському розумінні. Це, звісно, породжує плутанину: «Нервова організація знаків і символічних процесів відмінна: знаки стають комунікативними діями, що залишаються незмінними у великому діапазоні контекстів; символічні комунікації майже повністю залежать від контексту, в якому зустрічаються символи» [519, С. 366]. Як наслідок, смислове навантаження мають тільки символи на основі їхнього застосування у минулому. Звідси апорія К. Прібрама: «Людський мозок у логіко-граматичному мовленні зводить разом знак і символ» [519, С. 410]. Автор «зводить» ці категорії, оскільки не враховує бінарної структури психічних елементів людини. Подібний погляд щодо механізму сигнальної системи притаманний навіть окремим корифеям фізіології. Зокрема, І.М. Сеченов так само ідеалістично уявляв мислення.

Абстракція, на його думку, має чуттєве коріння, однак через власне посилення може втрачати фізіологічний зв'язок і набувати форми думок [89].

Якщо розвивати погляди Б.Ф. Поршнева [514], [515], то можна сформулювати припущення: знакову сигналізацію можна оцінювати в якості потреби у досягненні *соціальної ідентичності* й водночас в якості *внутрішньогрупової диференціації*. Це дозволяє суб'єкту відчувати приналежність до групи, яка користується унікальною знаковою системою, але при цьому індивід має змогу протистояти сугестивному впливу членів групи. При цьому суб'єкт повинен «вміти» скасовувати рефлекторне реагування, тобто мати нейрофізіологічні умови для цього. Індивід здатен опиратися як рефлекторному принципу, так і соціальному тиску (феномен контрсугестії). Знакова система створює експериментальні умови, оскільки є майданчиком для об'єктивації вічного суперечливого змісту знаків. Будь-який знак спрямований на досягнення монолітності, що робить його змістовно незавершеним.

Знакова сигнальна система, на думку Б.Ф. Поршнева, будується за антагоністичними принципами синонімії та антонімії понять. Знак має велику кількість синонімів, а якщо такими вважати речення і тексти, то – безліч. При цьому антонім тільки один. Тобто знакова система націлена на продукування тотожності знаків (синонімія) та їхньої одночасної диференціації, відмінностей (антонімія). Однак ми не погоджуємося з Б.Ф. Поршневим у принциповому питанні, що знак має точний еквівалент: «Кожне вимовлене, написане або подумане слово тим самим забороняє або «відгальмовує» значну кількість інших слів. Можна сказати, що воно перебуває в антагонізмі з будь-яким іншим словом. Серед них є слова дуже близькі за формою або значенням, здатні надати подальшому протіканню мовлення хоч трішки іншого напрямку. Здійснюється безперервний відсів і витіснення всіх варіантів. Заперечуючи всі інші слова, слово зростається зі своїм єдиним і точним смислом. Нечіткість у виборі слів відповідає раннім стадіям у розвитку дитини, у розвитку інтелекту й освіти» [515, С. 132].

Ми вважаємо, що подібне зростання в принципі неможливе. Не тільки дитина, але й дорослий повсякчас відчуває труднощі у вербальній релевантності. Так, дорослий має більший досвід користування знаками (поняттями), краще виявляє помилки, але це тим більше обумовлює його усвідомлення вербальної обмеженості. Ніякої обмеженості та сумнівів не мають хіба що патологічні індивіди, оскільки у них відсутня достатня когнітивна свобода у продукуванні смислів. Цілковите зростання слова та смислу не відбувається, їхній збіг завжди неповний. Психічний розвиток якраз полягає у постійному ускладненні смислових конструкцій, їхньому уточненні, запереченні [363].

Синонім не здатен здійснити точну заміну знаку, що показано у теорії НЛП [96]. Навпаки, розширення тексту, його уточнення призводить до збільшення відмінностей між синонімами. Знак є невичерпним для трактування, що й пояснює незбіг між процесами мовлення (слова) та мислення (смислу). При чому питання не в здатності мовлення презентувати смисли, а в неможливості цілісно об'єктивувати мислення, у непроявленості смислів [192], позаяк мислення містить іманентну суперечність. Звідси дотепне зауваження: «...будь-яке розуміння є нерозуміння» [Цит. за: 56, С. 33]. Розуміння завжди передбачає нерозуміння чогось [716]. Мовлення є природним інструментом диференціації синонімів та антонімів, які спільно кристалізують смисли. У зв'язку з цим явище синонімії слід оцінювати як неможливість здійснення повного розуміння знаку. Це – *нетотожна тотожність знаку*, адже він постійно, дарма що частково, заперечує знак («те саме, але не те саме»).

Д.І. Рамендик приходить до висновку, що аналіз та узагальнення слів інтегрує вербальну та образну переробку інформації. «Тривалість та успішність цього процесу залежить від частоти використання цих слів. Занадто часте вживання слів, особливо у простих текстах, полегшує знаходження стандартних зв'язків між словами, але позбавляє їх образності, конкретної змістовності. Навпаки, занадто рідкісне використання слів веде до домінування конкретних ознак, що не дає можливості узагальнювати поняття на більш високому рівні. Найбільш вільне оперування поняттями спостерігається тоді, коли слова мають

середню частотність, причому використовуються в основному в літературно-художніх текстах. При цьому складаються оптимальні умови для взаємодії образних і вербальних засобів перероблення інформації» [531, С. 94].

Г.І. Садовський має рацію, зауважуючи, що основна проблема поняття полягає не у визначенні, а у точності та повноті, тобто у спроможності цілісно відбивати об'єкт у логіко-змістовній структурі [562]. Будь-яке поняття є відкритим для *довизначення*, а відтак умовно говоримо про «зрілі» поняття, які претендують на об'єктивність відтворення внутрішньої сутності об'єкта: «...повнота, конкретність, функціональність, відкритість до розвитку...» [605, С. 33]. Позаяк повнота вказує на закритість поняття для розвитку.

Д.М. Узнадзе зазначає: «Засвоєння мови – процес перетворення самого суб'єкта як цілого; свою реалізацію він знаходить у розвитку й уточненні мовної установки суб'єкта» [634, С. 440]. Першочерговою функцією мовлення і знакової системи загалом є не точність відбиття властивостей явищ та предметів, а ослаблення та контроль першої сигнальної системи. Інформаційна функція мовлення є важливим, однак побічним наслідком розвитку знакової системи.

О.О. Старовойтенко вважає, що формування поняття спричинене «...поетапною, системною, творчо-пошуковою діяльністю узагальнення» [605, С. 33]. Зауважимо, що означені процеси, радше, мають відношення до наукової діяльності, а в побуті формування понять відбувається *періодично, стихійно й ірраціонально*. Причому це формування, скоріше, є корекцією поняття у нових умовах життєдіяльності, ніж цілеспрямованим розвитком. Формальна логіка чужа пересічному індивіду, він повсякчас відхиляється від неї: «...реальний процес мислення відрізняється від жорсткого логічного слідування, що визначається формальним правилом або алгоритмом рішення, наявністю евристичних операцій...» [166, С. 70].

Мовлення дозволяє розгорнути абсурд і водночас *уточнити* зміст знаку. Цей процес неодмінно супроводжується дезабсурдизацією, яка спрямована на розщеплення бінарного знаку. Однак при цьому відбувається неминуче заперечення попереднього значення знаку, дарма що почасти не дуже значне.

Дефініція апріорі неповна, а тому друга сигнальна система назагал націлена примножувати значення, додавати смислові відтінки. Звідси феномен «неявного знання» [504], який полягає у додатковому тлумаченні, інтерпретації, доповненні будь-якого знання. Відтак творчість лежить в основі людської природи [437]. Хоча, на нашу думку, не меншої уваги заслуговує дослідження не творчого потенціалу, а нездатності людини повторитися у власних діях, якщо, звісно, не брати до уваги рефлекторного формування дій, зокрема у професійній діяльності [363].

Діалог слід розгляд як обмін абсурдом, суть якого навіювання партнерами одне одного. Але навіювання не відбувається постійно, інакше діалог стане тотожним паралельним монологам, які не здійснюють жодної комунікативної функції. Діалог стає можливим завдяки *контрсугестії*, яка полягає у запереченні навіювання партнера і здійснення сугестії у відповідь. Деабсурдизація окремих знаків (понять) партнера здійснюється завдяки уточненню через процеси синонімії та антонімії. Діалог – це конфронтація, адже значення знаків не збігаються.

Важливим аспектом комунікації стає той факт, що відсутність чіткої дефініції знаку призводить до втрати чи несформованості його антоніму. Антоніми у цьому випадку формулюються щодо синонімів знаку. Власне, основний предмет діалогу – *пошук антонімів, які спрямовані на фіксацію значення знаку*, відокремлення від інших знаків, зокрема синонімічних.

Не даремно З. Фройд зізнається: «...вільні асоціації насправді не зовсім вільні» [Цит. за: 565, С. 29]. Причиною він вважає вплив ситуації. Але ж процес асоціювання завжди ситуаційний! Сам факт їхньої різноманітності, невичерпності, ситуаційної чутливості говорить за те, що асоціації не виявляють знак цілісно. Водночас когнітивні викривлення, які лежать в основі психічних розладів, є наслідком недостатньої синонімічної гнучкості знаку, неможливості встановити антонім. Це одна з причин того, чому суб'єкт прагне формувати нові смисли і синонімічно коригувати знак [362].

До слова, зупинка процесу вільного асоціювання у психоаналізі слушно трактується як невротична. Справді, суб'єкт натикається на «поламаний» знак, який не здатен продовжити вервечку когнітивних елементів, а зациклюється винятково на собі, на певній ситуації з минулого.

Ми вважаємо некоректним положення О.Ф. Лосева: «...знаки мовлення неминуче наділені смислом, а свій смисл вони отримують від тих предметів, які їх позначають» [346, С. 42]. Знаки не «отримують» смисл від предметів, які позначають, бо тоді стануть рефlekсами. Сенси не мають властивостей механічного перенесення. Знаки передбачають когнітивне ядро, але неодмінно мають смислові відмінності, які розвивають їхнє значення. Тому вчені завважують, що знак несе багатство взаємостосунків і відбивається у багатоманітності соціального значення знаків [33]. Зокрема, О.Ф. Лосєв пише: «Значення знаку є знак, взятий у світлі свого контексту» [346, С. 61]. Звідси протиставлення метафізики та діалектики у пізнавальній діяльності.

Основна властивість знаку полягає у тому, щоби бути унікальним, відкритим для корекції. Це дозволяє долати рефлекс і протистояти іншій особі. Звідси ситуаційний контекст знаку, який дозволяє суб'єкту оновлювати форму і зміст знаку і таким чином долати самого себе – особистісно зростати. Це положення дискусійне. Однак у ньому криється глибина феномену суб'єктності. Філософи доводили феномен суб'єктивності до рівня соліпсизму. Не в змозі пояснити дуже схожий зміст відбиття об'єктивної дійсності у свідомості людей, вони апелювали до «божественної свідомості» (Дж. Берклі), «апріорних форм мислення» (І. Кант), «вродженого знання» (Р. Декарт) тощо. Ми вважаємо, розгадка криється у наявності *несвідомої частини знаку, яка доповнює свідому*. Несвідома частина так само бере участь у психічній діяльності, але ми не здатні її відстежувати, що й породжує відмінності у психічних процесах (фактор суб'єктності). Звідси концепція «речі у собі» (Е. Кант) і «неявного знання» (М. Полані), які показують невичерпність знання.

Б.Ф. Поршнев вважає, що слова перебувають у відносинах антагонізму, загальмовують одне одного: «Здійснюється безперервний відсів і придушення

всіх варіантів. Забороняючи решту слів, слово зростається зі своїм *єдиним і точним* смислом. Нечіткість у доборі слів відповідає раннім стадіям у розвитку дитини, у зростанні інтелекту та освіченості» [515, С. 132]. Це певною мірою суперечить висновкам Л.С. Виготського, який певен, що «значення слів розвиваються» [134, С. 262]. Тому мовлення і мислення не збігаються [667] і породжують спекуляції щодо власної генетичної відмінності. Адже «...значення – явище набагато складніше і залежить від відношення цього символу з іншими символами мови» [422, С. 37] і тому «мова надзвичайно складна» [422, С. 44]. Рефлекторні дуги здатні виявляти автономність, що й обумовлює ригідність першої сигнальної системи. Натомість знаки постійно відкриті для утворення смислів, що спричинює динамічність другої сигнальної системи і ставить суб'єкта в залежність від ступеня її гнучкості. Ця гнучкість забезпечується семантичними та синтаксичними відношеннями знаків (понять).

На прикладі розумової відсталості та різноманітних психічних розладів (параноя, обсесивно-компульсивний невроз) спостерігаємо «завершеність» знакової системи. Окремі знаки ніби припиняють функціонувати і брати участь у продукуванні нових смислових конструкцій. «Завмираючи», вони ніби «зростаються» з певною конфігурацією своїх значень і не підлягають уточненню. Тому й невротичний розвиток особистості найчастіше закладається ще в дитинстві. Проблема виявляється не стільки у слабкості нервової системи, підвищеній тривожності та сенсорній чутливості [302], [325], [326], [349], скільки у колізіях розвитку знаків. Йдеться про труднощі продукування адекватних синонімів та антонімів, які окреслюють знак і роблять його функціональним. *Системний дисонанс особистості виявляється у нездатності інтегрувати подію у досвід.* Суб'єкт не утворює зв'язок між життєвими подіями за допомогою синонімів та антонімів.

3.3. Структурно-функціональний дисонанс особистості на когнітивному рівні

Психологія багаторазово зафіксувала, що в основі психічних розладів лежить когнітивна складова. Когнітивні помилки достатньою мірою піддавалися класифікації, але механізм їхнього виникнення, який обумовлює незбалансованість базової психічної суперечності, залишається без задовільної відповіді. Отже, постають питання: чому знак «псується» і який механізм «псування»? Чому «зіпсований» знак не ламається і не замінюється іншим, а спотворено функціонує?

Невроз – це зупинка утворення і розгортання знаку, його семантична фіксація. При патології смислова сфера звужується і стабілізується [221]. «Зіпсований» знак не виключається з процесу саморегуляції, але й не інтегрується. Його означення є неадекватним, оскільки суб'єкт не може підібрати адекватні синоніми та антоніми, що позначається на зв'язках з іншими знаками.

Динаміку знакової системи забезпечує тісний взаємозв'язок та взаємодія між знаками. Характер та інтенсивність кореспонденції знаків обумовлюють осмисленість дій, продукування нового знання, уникнення явищ омонімії та паронімії. Слабкість кореспонденції виявляє несамодостатність окремого знаку, адже його рефлексія стає можливою лише контекстуально, у семантико-синтаксичному зв'язку з рештою знаків.

Структурно знак складають не одиничний елемент (як тваринний сигнал), а пара елементів. Це положення у психологічній літературі вперше з'являється у працях А. Валлона. Ще раніше при аналізі міфів таке припущення висуває К. Леві-Стросс [320]. На його думку, в основі міфів, традицій, ритуалів лежать бінарні опозиції. Сучасники поширюють принцип бінарності на структуру людського організму, зокрема, коли йдеться про асиметрію великих півкуль головного мозку [250].

А. Валлон вважає, що бінарність емоцій та когніцій складає суть первинного психічного елементу [99], [100], фактично є психічною одиницею. В.І. Бельтюков вважає, що мовлення формується за бінарним принципом: «...елементи здатні залучатися до процесу спілкування лише тоді, коли кожен із них буде протиставлений решті, тобто коли вони стануть дійсно елементами цієї системи. Тільки в цьому випадку *бінарна система* виявиться здатною виконувати функцію спілкування» [42, С. 142].

Принцип бінарності, дарма що імпліцитно, фіксується у психоаналітичних категоріях «невдалого витіснення», «компенсації комплексу неповноцінності», «еквівалентності психічної енергії», а також у гештальт-психології: «У мисленні відбувається щось подібне до того, що є у сприйманні: певні елементи, які утворюють у певний момент одне ціле, несподівано утворюють інше ціле» [402, С. 246]. Гештальт-психологія навіть виходить з ідеї цілісності психічного елементу. Однак ці теорії не закладають положення про початкову розщепленість елементу, відсутність його монолітності, здатності до трансформації.

Бінарність закладає мотиваційну роздвоєність особистості. Вона повинна розумітися як неінтегроване психічне утворення, що складається з двох змістовно нетотожних елементів. Бінарність відбиває базову психічну суперечність, яка є контрапунктом особистості й стає механізмом психічного розвитку. Цей феномен фігурує навіть у формальній логіці: «...історія логіки... переконливо свідчить як про реальність факту роздвоєння поняття на складові його цілісної структури протилежності сутності і явища, так і про єдність цих протилежностей» [562, С. 26]. Поняття відбивають структурну протилежність. Психологічною проблемою бінарність стає за умови відсутності адекватного синтезу психічних протилежностей.

Психологія перебуває на порозі цього відкриття. Ще Г. Спенсер писав про вихідні злиті форми почуттів, які можуть диференціюватися і піддаватися новому групуванню [602]. Г. Гельмгольц, досліджуючи просторове бачення, говорить про злиті відчуття та їхнє розчленування, об'єднання і координацію

[148]. На близьких позиціях перебуває І.М. Сеченов [574]: «...вихідним пунктом впливу ззовні є дійсно не одиничні відчуття, а групи або послідовні ряди їхні» [Цит. за: 469, С. 23]. Втім, ми не погоджуємося з тим, що психічна злитість оцінюється як тимчасовий стан, який згодом диференціюється відповідно до властивостей предмету. На думку дослідників, результатом чуттєво-відчуттєвого злиття є множина психічних одиниць, які необхідно піддати диференціації.

На близьких позиціях перебуває Л.С. Виготський, який зазначає, що диференційовані складові не є незалежними, самодостатніми психічними утворення. На його думку, психічні складові *від початку* пов'язані у системі елементи. Їхній синтез – це пошук місця елементу у системі [528]. Однак ми вважаємо, що це положення не показує суті психічного розвитку, який об'єктивується у формуванні знакової системи.

А. Валлон постулює, що елементарна психічна одиниця є бінарною за структурою та змістом. Стан здвоєності елементів *передую* одиничності. Ці елементи нероздільні й одночасно представлені у змішаному (тотожному) і диференційованому (нетотожному) стані. Втім, це ще не акт мислення, а його первинна операція. Початок мислення – виокремлення елементу з бінару.

На думку А.В. Брушлинського: «Мислення як процес є безперервною взаємодією свідомого і несвідомого. У цій неперервності теж проявляється недиз'юнктивність психічного» [85, С. 65]. Ф.В. Басін обґрунтовує положення, згідно з яким смисл невіддільний від переживання: «...смисл притаманний конкретному, емоційно зафарбованому переживанню, характеризується, часто-густо не стільки рисами логіки, скільки рисами аналогічності, що витікають з глибокої залежності подібних переживань, не тільки від свідомого, але й від несвідомого» [35, С. 22-23]. Тобто *формальна логіка факультативна*. Ключове вміння полягає у здатності дослідника визначати домінантний (свідомий) і субдомінантний (несвідомий) елементи.

Асоціативна психологія так само розуміє психічну одиницю: «Найпростішим елементом будь-якого знання є проста локальна (до пори до

часу) асоціація» [563, С. 219]. Асоціація є відносно ізольованим зв'язком елементів, початковим станом знання і не включена у найпростішу асоціативну систему. **Одиниця – зв'язок елементів.**

Синкретизм обумовлює неостаточну сформованість знаку. Тому смисли включають вербальне й образне перероблення інформації [531]. Образний рівень може бути вербалізований, але становить недостатньо усвідомлювану частину знаку, що спричинює відмінності смислів.

Б.Ф. Поршнев знаходить для бінарності влучний термін – «дипластія». На його думку, «...це – зовсім не те, що у фізіології називається умовнорефлекторними, або часовими, зв'язками. Елементи, об'єднані дипластією, можуть як перебувати у тих чи інших об'єктивних відношеннях, так і не мати ніякого об'єктивного зв'язку між собою, тобто утворюють абсурд – специфічну можливість тільки людського розуму» [515, С. 135-136].

У глибинній психології постулюється: «...внутрішня суперечливість психіки властива самій її структурі та пов'язана з процесами витіснень, опорів, заміщень...» [3, С. 14]. Ми додаємо: суперечність (бінарність) іманентна людській психіці на елементарному рівні. Витіснення, опори та заміщення – артефакти, які виявляють її під час загострення суперечності. «Логічна природа цієї пари [дипластії – О.М.] полягає саме в тому, що вона елементарна, а не здвоєна, тобто що суттю її є сам міст між берегами: вона є тією структурою, поза якою елементи, які сполучаються, взагалі не могли би бути мислимі або представлені порізно» [515, С. 135].

Суперечність розуміється нами як нетотожність, яка зрідка буває антонімічною (*антагоністичною співпідпорядкованістю*). Частіше відносини елементів бінару є *непідпорядкованими* – випадково поєднуваними, нейтральними. Характер бінарності непринциповий. Наприклад, за оцінкою В. Сатір, діти реагують на батька інтересом і страхом [566]. Бінарними можуть бути емоції страху та любові. У праці К. Юнга «Відповідь Йову» сказано: «Бога можна любити і треба боятися» [720, С. 273]. Для Йова це стає відкриттям, адже він проповідує, що «Бог є світло і в Ньому немає темряви». На думку К. Юнга,

праведник Йов та апостол Іван стають вищими за Бога, оскільки дезабсурдизують його поведінкову суперечність, тоді як Бог її не рефлексує.

«Бінар – це психічне утворення, яке складається з двох елементів, що ототожнюються за формою, однак змістовно є нетотожними» [375, С. 187]. Прикметно, що мислення розуміється Л.С. Виготським як єдність форми та змісту [82]. Ця єдність у людини набуває унікального характеру, що обумовлює у співрозмовників незбіг інтелектуального продукту.

«Тотожна нетотожність» зумовлює процес диференціації знаків, набуття ними означення, необхідності з'ясувати, чому «схоже на те, але не те». І.М. Сеченов пише, що відкриття чогось передбачає виявлення нового боку вже відомого, нове зіставлення відомих суб'єкту фактів [574]. Тобто суб'єкт здатен відкривати тільки те, що наявне, але у несвідомій формі. Інсайт – це прорив на територію несвідомого.

С.Л. Рубінштейн вважає, що під час мислительного процесу об'єкт «включається у нові зв'язки і через це виявляється у нових якостях, які фіксуються у нових поняттях; з об'єкта, таким чином, ніби вичерпується новий зміст, він ніби повертається щоразу іншим своїм боком, в ньому виявляються нові властивості» [550, С. 99]. Ми вважаємо це зовнішньою стороною мислення, але процесуальний бік є зворотним. «Нові зв'язки», які об'єктивуються у «нових якостях» та результатуються у «нових поняттях», – це когнітивна психодинаміка, яка розгортається за певними правилами і полягає у тому, що одні знаки переходять в інші й становлять основу для формулювання інших понять.

Основними процесами розв'язку задачі є аналіз, синтез, узагальнення [587]. Водночас «операції ці є, по суті, радше ймовірними логічними операціями, ніж реальними процесами, що входять у реальне мислення. <...> це – назви деяких явищ, психологічну суть яких ще належить розкрити» [527, С. 27]. Тому дослідники виявляють зв'язок свідомих і несвідомих компонентів навіть математичного мислення і виокремлюють інтуїтивну складову [428], [429]. У зв'язку з цим принциповим є питання про те, що є провідним у мислительному процесі: інтуїція «допомагає» логіці чи логіка «впорядковує» синкретизм? Те

саме питання ставить П.Я. Гальперін: «До дослідження творчого мислення приступали безпосередньо, нехтуючи величезною масою сформованих розумових дій, що утворюють *різномірні й непостійні системи*. Чи не тому так мало продуктивні були досі дослідження «продуктивного мислення», що вони «кидалися» на цей спокусливий об'єкт, не з'ясувавши дійсних умов задачі?» [141, С. 276]. Системи тому й непостійні та різномірні, що бракує уявлення про елементарну психічну одиницю, яка лежить в основі знаку.

Математично форму знаку можна виразити так: A/B (Рис. 3.2). Оскільки елементи A і B нерозривні, вони тотожні формально і нетотожні змістовно. Зв'язок з іншими знаками здійснюється через елементи. Зокрема елемент A може бути частиною знаків A/D , A/C тощо. Таких зв'язків може бути безліч. Водночас в ізолюваному стані елемент A функціонувати не може. Антагоністичний елемент у знаках дозволяє елементу A бути усвідомленим як не B , C , D .

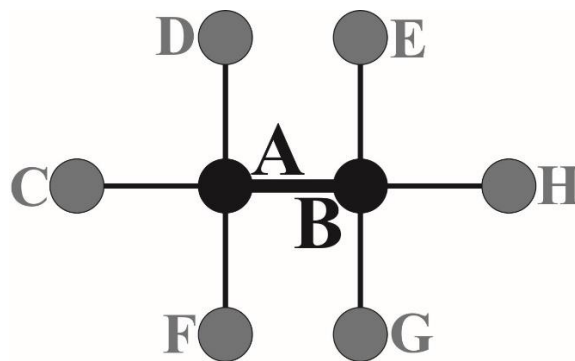

Рис. 3.2. Схема знаку A/B і його зв'язку з іншими знаками

Саме така будова знаку пояснює спонтанність та оригінальність мислення, принаймні частковий відхід від рефлексного реагування, можливість виявляти творчість, бути неповторним [401]. Як пише Л.І. Анциферова: «...особистість існує в процесі постійного незбігу з собою, у процесі виходу за свої межі» [21, С. 8]. Така структура знаку забезпечує лабіринтно-потоківне функціонування психіки [438]. Творча організація реагування сполучається із рефлексним принципом. Суб'єкт ніби отримує змогу регулярно відтворювати певні конфігурації зв'язків між елементами знаків, а також демонструвати спонтанність і пропонувати нові зв'язки, що, зокрема, представлено в учбовій самодетермінації [568], [569], у креативності гештальту [264].

У такому положенні відсутня абсолютна оригінальність. У школі асоціанізму елементарна психічна одиниця мислиться як зв'язок елементів. Розумовий розвиток оцінюється як накопичення і співвідношення локальних асоціацій, які включаються у систему зв'язків [563]. Тож асоціативна психологія не механізує психіку [234], а фіксує психологічний факт. Це великий крок вперед у порівнянні із принципом впізнавання. Асоціативний принцип вийшов на пояснення механізму творчості [94], [129]. І.О. Сікорський пропонує розглядати зв'язані та вільні уявлення: останні вільні від зв'язку з об'єктами впливу [579]. А Є.І. Бойко доводить, що в асоціативній школі за комплексом А не обов'язково слідує комплекс В, а можливий зв'язок із комплексами С або D, які можуть актуалізуватися іншим разом [68]. Зокрема, В. Вундт пояснює принцип творчого синтезу таким чином: «...у всіх психічних з'єднаннях продукт синтезу не є простою сумою складових його елементів, а певним новим за якістю утворенням, хоча і зумовлюється цими елементами в тому сенсі, що для виникнення цієї нової якості нічого, крім наявних складових його фактів, не потрібно» [129, С. 101].

Асоціанізм стикнувся з проблемою відокремлення тривких асоціативних рядів від випадкових, що не дозволяє показати механізм утворення судження від тривіальної асоціації, відділити мислення від маячіння, набір слів – від фрази [311]. Асоціативна психологія не може пояснити раціональний характер свідомості. Сума переживань не стає системою, а тому пропонується значна кількість структур особистості. Тож коли М.М. Ланге пише: «...емоціональні переживання так само можуть бути цілком елементарні, тобто надалі для свідомості такими, що не розкладаються» [311, С. 137], ми поправляємо: *вони завжди елементарні*. Неприйняття цього положення пов'язане із тим, що елементарність не усвідомлюється цілісно, а лише частково означається.

Наша позиція відрізняється від класичної асоціативної, адже асоціаністи розглядають зв'язки між знаками, які вважають окремими елементами. «Асоціація А – Б є таким утворенням у корі півкуль, за наявності якого процес усвідомлення А тягне за собою процес усвідомлення Б» [698, С. 403]. Ми, своєю чергою, вважаємо, що знаки не тотожні окремим елементам, а складаються з

елементів, дарма що виявляються у свідомості почергово. При цьому *асоціації виникають між окремими елементами різних знаків*. Відтак асоціативний зв'язок набуває надмірної складності, адже відношення двох свідомих елементів включає наявність іще двох несвідомих елементів, але які імпліцитно мисляться. Тому передбачити зміст асоціативного зв'язку стає надміру складно і говоримо лишень про потенційні асоціації [548].

Тотожність нетотожних елементів математично виражаємо формулою $A \equiv B$. Елемент В є субдомінантним, слабо усвідомлюється, проте так само націлений на актуалізацію. На цьому положенні глибинна психологія будує терапію: лікування зводиться до усвідомлення елемента В, який не може бути повністю витіснений, позаяк є невіддільною частиною знаку, але не може актуалізуватися через внутрішню цензуру. Втім, варто взяти до уваги обставину, що суб'єкт у тривіальних умовах нечутливий до власного абсурду, ставиться до нього нейтрально. Абсурд дозволяє утворювати нові смислові зв'язки, бути спонтанним, адекватним мінливим ситуаційним вимогам.

Математично бінар можна виразити числом «2». Рефлекторну реакцію можна позначити числом «1», оскільки дія рефлексу однозначна. Тварина періодично потрапляє у ситуацію, яка змушує вийти зі стану «1» у стан «2», тобто вона ніби відкриває для себе вибір реагування (через неадекватний рефлекс). Проте, зробивши вибір, майже одразу повертається у стан «1».

Для людини тривіальний стан – «2». Ілюстрацією цьому є феномен гумору, який виступає природною дезабсурдизацією: гумор «знаходить» несподівані зв'язки між поняттями [233], [450], по суті викриває абсурд. За допомогою гумору досягається, дарма що на короткий час, стан «1», коли абсурд руйнується. Саме його руйнування викликає сміх, адже до цього часу він не усвідомлювався. Не випадково психічні розлади трансформують почуття гумору [707]. Назагал гумор показує приховане, агресивне ставлення, стає захисним механізмом. Не дарма він інтегрований у терапію раціонально-емотивного підходу А. Елліса, провокативного підходу Ф. Фарреллі, природної інтенсивної психотерапії У. О'Коннела [413]. Гумор виявляє психічну суперечність і сприяє її інтеграції.

Смисл – відносно пізній продукт психіки людини. Зокрема, це показано у дослідженнях, де 84% дошкільників нездатні адекватно виокремлювати слова з речень, оскільки речення здебільшого розглядають в якості смислової цілісності [254]. Дошкільників спеціально навчають розчленовувати смислові композиції, надто це стосується абстрактних частин мови (чисельників, прикметників).

Стан «2» у філогенезі стає психічною нормою людини. Його перевага – антирефлекторність, яка дозволяє абстрагуватися, поєднувати непоєднувані елементи досвіду, здійснювати їхнє комбінування, виявляти винахідливість. Звідси іманентна творчість людини [511], вихід за ситуаційні межі [444], постійна раціоналізація винайденого. У цьому криється справжня *фізіологія свободи*. Її негативним наслідком є потяг до неадекватного експериментування та магічний характер сприймання реальності [317].

Синкретична властивість інтелекту не зникає в онтогенезі. «Здатність логічного мислення може бути тільки результатом опанування логікою... У людини, яка живе з раннього дитинства без дотичності з об'єктивними формами, в яких втілена людська логіка, і поза спілкуванням з людьми, процеси логічного мислення не можуть сформуватися, хоча би він стрічався незліченну кількість разів із такими проблемними ситуаціями, пристосування до яких вимагає формування саме цієї здібності» [330, С. 23]. Н.О. Підгорецька приходить до висновку, що здатність до адекватної класифікації понять належним чином не сформована у дорослих. Цьому не сприяють середня і вища освіта [499].

Фіксуємо посилення в онтогенезі здатності до дезабсурдизації, однак не зникнення абсурду. Він є іманентним психічним станом людини. Рефлексія спрямована на подолання абсурду. Вона більш продуктивна у ситуації, коли елементи знаку несумісно-суперечні; менш продуктивна з несумісно-протилежними елементами.

У тривіальних умовах елементи знаку не диференціюються належним чином. Усвідомлюється, як правило, тільки домінантний елемент, причому зазвичай через зв'язок із синонімічними елементами. Натомість субдомінантний елемент знаку, дарма що не зовсім ясно, лишень «уточнює» домінантний.

Невротичний розлад є природною відповіддю на труднощі формування знаку, коли замість когнітивної «2» розвивається «3». Третій елемент виявляє відмінності домінантного та субдомінантного елементів, проте не дозволяє досягти «2». Це лише свідчення того, що зіпсована «2» вимагає корекції. Когнітивна «3» у кінцевому варіанті приводить до «1» (матеріал для утворення нових знаків) або до «4» (формування двох повноцінних знаків) [396].

Невроз – це точка усвідомлення нетотожності елементів певного знаку (абсурду) і вимагає дезабсурдизації. Третій елемент знаку є запереченням домінантного елементу А. Це той випадок, коли синонімія ($A_1, A_2, \dots A_n$) як часткове заперечення допомагає краще усвідомити елемент А і загалом знак. Основне відкриття суб'єкта: будь-який синонім не здатен відобразити сутність знаку, хоча би тому, що наявний також елемент В, але й з елементом А йому не вдається досягти тотожності. Звідси спроба пізнати суть знаку за допомогою заперечення елемента А: $\bar{A}$. Елемент $\bar{A}$ контрастує з А за змістом. Однак релевантний шлях усвідомлення знаку – розкриття змісту субдомінантного елемента В, який для суб'єкта закритий. Відтак суб'єкт, принаймні спершу, зосереджується на розкритті змісту $\bar{A}$, який з елементом В не має прямого зв'язку і залежності. Водночас відношення елементів $\bar{A}$ та В дозволяють зрушити з місця рефлексію «зіпсованого» знаку, надто це стосується розуміння абсурдності знаку А/В.

Пропонуємо розглянути структуру знаку у квадраті абсурду (Рис. 3.3).

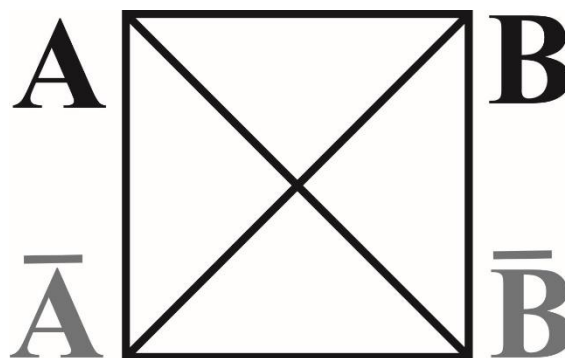

Рис. 3.3. Квадрат когнітивного абсурду

«Елемент A можна кваліфікувати як незавершене знання, B – незнання, $\bar{A}$ – інше знання (знання не- A), $\bar{B}$ – інше незнання (незнання області не- B)» [375, С. 196]. Кінцева мета дезабсурдизації – розкриття змісту елемента B . Цей шлях пролягає через розкриття змісту елемента $\bar{B}$ [363]. Це завдання є складним через значну кількість аналізованих елементів.

Помислити означає здійснити дезабсурдизацію знаку, що передбачає «розривання» невротичної «3» на три «1». При цьому три «1» приречені утворювати нові «2» – повноцінні знаки, які, і собі, становлять абсурд, який можна «розривати» для утворення нових комбінацій знаків. Синтез елементів – це завершальний етап мислення. Спочатку здійснюється *розпад двоелементних утворень* [363].

Б.Ф. Поршнев так розкриває підвалини мислення: якщо у двох дипластій є спільний елемент, вони можуть об'єднатися у трипластію, яку називає «дверима у мислення» [513, С. 28]. *Трипластія* набуває такої форми: два слова, які є синонімами, позначають одну річ. Дві трипластії здатні утворити *тетрапластію*, яка уже дозволяє переходити із сублогіки у логіку. Ми вважаємо, що Б.Ф. Поршневу вдалося у загальних рисах окреслити механізм мислення. Зауважуємо, що невроз спонукає до порівняння об'єктів і наближення суб'єкта до правил формальної логіки.

У зв'язку з цим виникають підстави сумніватися в об'єктивності проблеми несвідомого [585]. Е.В. Соколов зазначає: «Строго кажучи, несвідомого ніякого не існує. Ми створюємо його щоразу самі, коли віднаходимо між ідеями та образами нові смислові зв'язки, яких раніше не помічали» [598, С. 11]. Несвідоме виникає там, де суб'єкт не встиг чи не зумів синтезувати нову «2». Сенси стають результатами поєднання «1» у «2», але відстежити їхній зміст часто-густо неможливо. Звідси помилки у трактуванні несвідомих намірів і, навпаки, неспроможність помітити смисл, що кваліфікується як безглуздість та опір психоаналізу: «...пацієнти несвідомо ставлять за мету – довести вимоги лікаря до абсурду» [693, С. 134]. Натомість це один із продуктів мислення невротизованої особистості.

У когнітивних «2» відбувається інтеграція життєвого досвіду суб'єкта. Спектр цієї інтеграції дуже широкий: сфера духовності [70], [509] та релігійних переконань [203], [236], [606], повнота наративної структури і її досконалість [295], метафоричність [278], [480], дотепність [413], психологічне консультування і психотерапія [101]. Але, зрештою, це дозволяє прийти до висновку: «Справа не в тому, що проблема не має рішення, а в тому, що вона настільки безглузда, що немає жодної можливості або необхідності відчувати її як проблему» [637, С. 29]. Іншими словами, абсурд, хоч і вимагає дезабсурдизації, але є кінцевою точкою психічного розвитку. Суб'єкт приречений до нього повертатися. Він не може не відчувати проблему у невротичній ситуації, адже повинен позбутися відчуття суперечності. Згодом він повертається до неї, бо це основна умова людського функціонування.

У зв'язку з цим виникає необхідність встановити відмінності у феномені інсайту, який фіксують як у людини, так і тварини. Інсайт тварини – когнітивна дія перетворення «2» в «1». Утворення «2» для тварини – задача, але для людини – це вихідна умова когнітивної діяльності. Можна категорично зазначити: *«Інсайт людини – це інсайт тварини мінус процес утворення бінару»* [375, С. 197].

У процесі філогенезу людиною вироблена здатність до дезабсурдизації інертного абсурдного стану, який є вихідним для неї, тоді як тварина повинна його ще виробити. Втім, стан «2» фізіологічно настільки складний для тварини, що вона через високу мозкову лабільність, яка не сприяє фіксації абсурдних станів, не затримується у ньому. Цікаво, що й І.О. Сікорський приходив до думки, що тварини мають мало асоціацій, не прив'язаних до об'єкта впливу [579]. Натомість абсурдний стан спонукає до «експериментування» з неадекватними рефлексами, що становить когнітивну унікальність людини: вона отримує можливість формувати більшу кількість нервово-психічних зв'язків, відхилятися від рефлексу, стереотипності дій, дарма що ефективність цього процесу не є негарантованою [368].

Якщо для тварини ультрапарадоксальний стан однозначно є невротичним, для людини він тривіальний, але може стати початком невротичного розладу. У цього початку нервово-психічної реакції є історія формування. Друга фаза ультрапарадоксального стану спрямована на нівелювання неврозу. **Третя фаза – це невротичний рецидив і застрягання у ньому за умови відсутності зв'язку з іншими знаками.**

Відправний пункт мислення – це перехід на другу фазу ультрапарадоксального стану (інверсія першої фази), коли суб'єкт фіксує тотожність парадоксальній стадії парабіозу («і те, і не те»). З'являється когнітивна основа для рефлексії: порівняння, фіксація відношень, пошук відмінностей і подібності. *Це не впізнавання, а створення синонімії та антонімії елементів знакової системи.*

Такий підхід відповідає положенню О.О.Потебні щодо проблеми розуміння. На його думку, зрозуміти когось означає спростити думку, перекласти її іншою мовою [518]. «Інша мова» – субдомінантні (неусвідомлювані) елементи знаків, які неможливо артикулювати й, відповідно, передати іншому. Комунікацію можна описати як обмін *половинами знаків*, тобто домінантними елементами, значення яких в цілому збігається. Проте співбесідники можуть лише здогадуватися про субдомінантні елементи одне одного. Звідси «приписування» власного розуміння до домінантного елемента співбесідника. Комунікація зводиться до *встановлення субдомінантного елемента окремого знаку*, що назагал може відбуватися нескінченно. Звісно, обдарованістю можна вважати досягнення найвищих типів емпатійного ставлення [211], [212]. Відповідно, конгруентність – це вміння «читати» власні субдомінантні елементи.

Основу комунікативних труднощів складає неспроможність суб'єкта вербалізувати субдомінантні елементи знакової системи – власної та партнера. Комуникатори не тільки не можуть зрозуміти «підтексти» одне одного, але й власні «підтексти» для них закриті. Це ключова причина інтерпретаційних труднощів. Це – неспроможність розібратися в ході діалогу із нашаровуваннями

одних смислів на інші [686], але, разом із тим, це відкриває шлях до творчості [685]. Адже нездатність «вгадати» субдомінантні елементи призводить до встановлення інших елементів знакової системи.

Когнітивна діяльність має певні етапи, які можна окреслити таким чином. Перша фаза ультрапарадоксального стану – інсайт (здогадка). Друга фаза – дискурс (внаслідок психічної інверсії). Третя фаза – фіксація смислів, за якої подальша рефлексія унеможливорюється внаслідок зупинки інверсії. Це «колиска» нав'язливих думок і дій, яка свідчить про необхідність відновлення динаміки окремого знаку [368].

Третя фаза ультрапарадоксального стану є місцем «загибелі» смислоутворення. Тут «застигають» всі різновиди смислових структур: особистісний смисл, особистісна установка, мотив, смислова диспозиція, смисловий конструкт, особистісна цінність [334]. У цій точці психофізіологічних координат перебуває також феномен мудрості [594], яку слід визначати як мислення без нюансів.

На думку В.Н. Пушкіна: «Смисл виникає під впливом двох факторів – актуалізації минулого досвіду і виявлення властивостей, що складають задачу елементів. Це – зустрічні процеси, що утворюють у своїй сукупності ту пізнавальну динаміку, яка й може бути охарактеризована як семантичний, або смислотвірний процес» [527, С. 38]. Досвід ми трактуємо як попередні стадії парабіозу. Але важливо встановити зв'язки між знаками, що виявляє глибину, гнучкість, здатність до трансформації смислової конструкції. Фіксація смислу збігається у часі з фіксацією домінанти. Функціональні, тобто гнучкі смисли, які можуть коригуватися, зазнавати уточнення, забезпечуються переходом третьої фази ультрапарадоксального стану у гальмівну стадію парабіозу. Ці когнітивні диспозиції діють за принципом рефлексу [370]. **Невроз вирізняє те, що знак не може досягти стадії гальмування і зупиняється на третій фазі ультрапарадоксального стану.**

Рівень збалансованості базової психічної суперечності визначається динамікою смислу. Однак не менш важливою є здатність утворювати смисли

[650]. Смысл повинен визріти впродовж всіх фаз ультрапарадоксального стану. Його не можна втратити. І. Ялом слушно зазначає: «...ніякого «смыслу», ніякого великого замыслу всесвіту, ніяких направляючих життєвих орієнтирів життя не існує, за винятком тих, які створює сам індивід» [727, С. 473]. Суб'єкт створює смысли, оскільки не може їх не створювати. Для цього він має сягати гальмівної стадії. Це умова повернення до когнітивного стану «2». Звідси наявність «особливої потреби – бути особистістю» [524, С. 16]. Суб'єкт соціально приречений продукувати смысли. Соціум спонукає до формування смыслів-знань – «директив», позбавлених асоціацій [576]. Директиви, або істинні смысли, характеризуються браком усвідомлення субдомінантного елемента і суперечності загалом, відсутнє відчуття необхідності його дезабсурдизувати. Директиви – «супер-двійки», які суть об'єкт віри, переконання.

Проблеми самоідентичності, самоактуалізації, конгруентності є наслідком того, що суб'єкт не здатен ідентифікувати субдомінантні елементи окремих знаків. Звідси, до речі, пояснення опору психотерапії [619].

На початковому етапі формула неврозу є такою: $(A \cup \bar{A}) \equiv B$. «Зіпсований» знак не вступає у кореспонденцію з рештою знаків. Відтак елемент А приречений шукати зв'язок з елементом В. Оскільки останній витіснений, суб'єкт відштовхується від одночасного додавання та виключення природного антагоніста – $(\bar{A})$. Це позначається на розриві А та В, які починають оцінюватися як нетотожні елементи $(A \neq B)$ [394]. Це посилює внутрішню конфронтацію елемента А і віддаляє елемент В від усвідомлення.

Дезабсурдизація «зіпсованого» знаку повинна завершитися утворенням нових знаків. **Фатальна помилка суб'єкта, яка становить сутність психологічної проблеми, становить сприймання елемента $\bar{A}$ в якості субдомінантного елемента В.** Це можна прочитати як вираз: $(A \neq \bar{A}) \cup (\bar{A} = B)$. Така когнітивна ситуація запускає трансформацію «зіпсованого» знаку, однак частіше ще дужче заплутує суб'єкта. Це стає справжнім мотивом звернення за психологічною допомогою.

Фундаментальна когнітивна помилка [8] – ототожнення різних знаків, які утворюють *фіктивну ціль* [598]. Це процес тривіальної абсурдизації, який може завершитися не тільки «помилкою», але й утворенням нового знаку. Помилка проявляється у тому, що суб'єкт спрямований диференціювати елементи, що не отримує успіху. Психотерапія – здатність трансформувати «зіпсований» знак у функціональний. Результатом стає те, що *абсурдний зв'язок елементів не буде усвідомлюватися як абсурд*.

Скарга суб'єкта виникає тому, що субдомінантний елемент В не усвідомлюється, але обумовлює невротичний розлад. Поведінка для самого суб'єкта стає «тотально прозорою» і «тотально прихованою» [645, С. 197]. Однак скарга звернута на появу елемента $\bar{A}$. Підставою стають неодноразові спроби «розібратися» з **неіснуючим знаком** $A/\bar{A}$. Це – ерзац-проблема суб'єкта. Натомість справжня особистісна проблема – відсутні знаки A/B , A/C , A/D , але насамперед A/B . Психологічна допомога передбачає, що суб'єкт спочатку нівелює ерзац-проблему $A/\bar{A}$ ($A \equiv \bar{A}$).

«Невдале витіснення», або «незавершений гештальт», – наслідок того, що не відбувається дезабсурдизація знаків $A/\bar{A}$ та A/B . Труднощі вирішення особистісної проблеми обумовлені **помилковістю предмета психотерапевтичної роботи: клієнт націлює терапевта на роботу зі знаком $A/\bar{A}$, тоді як «зіпсований» знак – A/B** . Вихідна умова: А – усвідомлювана половина знаку, В – неусвідомлювана половина (що суб'єкт не знає), $\bar{A}$ – заперечення усвідомлюваного (чого не хоче).

Отже, невроз – це «2» (абсурд A/B), що стає «3» (усвідомленням абсурду $A/B/\bar{A}$), але не може стати «1» (дезабсурдизованими елементами), щоби знову стати «2» (неусвідомлюваним абсурдом A/C , A/D). Це усвідомлення логічної необґрунтованості абсурду, але й неможливість досягти «1» [363].

Розвиток знакової системи – це перманентна дезабсурдизація знаків і синтезування елементів. Зупинка цього процесу призводить до усвідомлення «зіпсованості» окремих знаків й формування невротичної симптоматики.

Ми розрізняємо тривіальну когнітивну діяльність та мислення. Перше можна описати як безперервне, вкрай згорнуте і мінімально усвідомлюване формування абсурдних зв'язків. Невротичні «3» нівелюються шляхом *додавання абсурду* («2+2»). У такому випадку елемент $\bar{A}$ не розриває «зіпсований» знак A/B , а утворює зв'язок з елементом іншого знаку – $\bar{A}/C$. Можливим є зв'язок з елементом A , однак лише за умови, що суб'єкт не буде чутливий до очевидної суперечності. За такої ситуації елемент $\bar{A}$ втрачає статус «третього» елемента «зіпсованого» знаку.

Інша форма утворення знаку – *добуток абсурду* («2×2»). Такі когнітивні «стрибки» притаманні дитячому мисленню [618]. Вони особливо виразні у психічних розладах і творчості [113], [263], [340]. Це непересічна властивість формувати знаки без спільного елемента і навіть без третього елемента. Перехід від умовного знаку A/B до знаку C/D здійснюється без дезабсурдизації. Це – форма справжньої творчості, яка виражається в оригінальності ідей [363]. Саме така форма творчості є природним антагоністом і антиподом невротичному розладу, що може слугувати терапевтичним методом [396], [401]. Виникає питання, чому ж тоді ця когнітивна стратегія супроводжує психічні розлади у клінічних випадках? Такий спосіб творення знаків є антиневротичним, але може бути психотичним через нерозвиненість навичок дезабсурдизації.

Операції додавання і добутку абсурду однаково утворюють число «4». Це необхідна умова когнітивної діяльності, яка дозволяє здійснювати кореспонденцію (взаємодію) двом абсурдним утворенням.

Власне мислення відрізняє трудомісткий процес дезабсурдизації. Її основна мета – продукування «1», що надалі дозволяє конструювати нові знаки – «2». Це шлях від синкретичної сублогіки до формальної логіки.

Таке розуміння структури та механізму трансформації знаків розкриває сутність психодинаміки елементарної психічної одиниці, окреслює метатеоретичне тлумачення багатьох психічних феноменів. Водночас показує слабкість традиційної діагностики особистісної проблематики.

Когнітивна динаміка неврозу (Табл. 3.6) виявляється у послідовному проходженні етапів формування невротичних смислів. На етапах початку і буття невротичного розладу суб'єкт стабілізує власну когнітивну неадекватність, а на етапі інтриги відбувається принаймні часткова дезабсурдизація «зіпсованого» знаку. Саме тоді суб'єкт близький до думки, що антонім домінантного елемента $\bar{A}$ нетотожний субдомінантному елементу B . Але ця «підозра» зазвичай не знаходить підтвердження і відбувається рецидив неефективної дезабсурдизації «зіпсованого» знаку ($A \neq B$) шляхом розривання $A/\bar{A}$.

Таблиця 3.6

Когнітивна динаміка неврозу

Етапи невротизації	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
Етапи формування знаку	$A/(\bar{A} \equiv B)$ без $\bar{B}$	$A/(\bar{A} \equiv \bar{B})$ без B	$A/(\bar{B} \equiv B)$ без $\bar{A}$	$\bar{B}/(\bar{A} \equiv B)$ без A	$A \neq \bar{B} \rightarrow$ A/C та B/D
Когнітивна дія	травма	скарга	інсайт	дезабсурдизація	абсурдизація
Когнітивні помилки	помилка засновків	помилка висновків	помилка здогадки	помилка рішення	суб'єктивізація
Тип знаку	тип «двійка»	тип «трійка»	тип «одиниця»	тип «четвірка»	інтегрований знак

Психотерапія завершується досягненням когнітивного стану: $A \neq \bar{B}$. Розривання «зіпсованого» знаку відбувається таким чином, що не тільки $\bar{A} \neq B$ (реалізуючи інтригу), але й $A \neq B$. Кінцева форма знаку – «2». Суб'єкт один «зіпсований» знак трансформує у два функціональних знаки A/C і B/D , абсурдний зміст яких не усвідомлюється як суперечність.

Яким чином з'являються елементи $\bar{A}$ та $\bar{B}$? Вони суть елементи інших знаків, які виявляються релевантними для дезабсурдизації «зіпсованого» знаку. По суті виконують ту саму роль, що й синонімічні знаки $A_1, A_2 \dots A_n$. Їхня змістовна специфічність зумовлена тим, що вони належать іншим бінарам, відповідно, не можуть бути відірваними від них. Звідси – антонімічна

«неточність» щодо елементів A і B . Але саме ця обставина – приналежність до інших бінарів – дозволяє $\bar{A}$ та $\bar{B}$ досягати свідомості.

Отже, «зіпсований» знак не піддається дезабсурдизації, а значить його елементи не вступають у кореспонденцію з рештою знаків. Навпаки, «зіпсований» знак притягує елементи інших знаків, які не здатні його диференціювати. Таким чином відбувається метастазування на інші знаки, що трансформує їх у неадекватні (нефункціональні). Це створює когнітивний лабіринт, який, зрештою, приводить до «зіпсованого» знаку. Він є глухим кутом мислительного процесу.

Традиційний шлях дослідження у психології – встановлення кореляційних зв'язків між емпіричними даними. Вони піддаються різним видам багатомірного статистичного аналізу, оскільки є артикульованими частинами дискретно усвідомлених знаків. Психологія давно наблизилась до відкриття біполярної елементарної психічної одиниці. Це виразно представлено в асоціативному розумінні психодинаміки [94], [95], [576], [579], у психоаналітичному виокремленні конфлікту антагоністичних психічних сфер [80], [652], [653], що об'єктивується у різноманітних варіантах конфлікту інтра- та інтерпсихічної сфер [48], [486], [650], [662]. Ми повсякчас відмічаємо, що правда, без статистичного підтвердження, що більшість досліджень із використанням факторного аналізу показують саме біполярну сформованість образів будь-якої природи (наприклад, [139], [512]). Натомість монополярні фактори стрічаються відносно зрідка.

Знак лежить в основі сигнальної системи людини [134], [136], [328], яка будується на принципах утворення абсурдних зв'язків між елементами знаків. Механізм їхнього утворення – дезабсурдизація знаків. Абсурдна форма психічної одиниці фактично не досліджена. Абсурд, якщо й фіксується, то тлумачиться як зіткнення одиничних психічних феноменів, тоді як таке зіткнення належить розуміти в якості **вихідного психічного стану**.

Умовою психологічного аналізу є вже диференційовані психічні одиниці, які покликані вирішувати задачі шляхом синтезу цих одиниць. Таким чином

пояснюється складність психічної організації. Вона закладена в умові задачі. Тобто це «зіткнення» вже наявне в елементарних процесах, що передують формуванню окремих елементів. Складність розв'язання теоретичних проблем психології полягає у неспроможності вчених укласти чітку домовленість про форму та зміст диференційованих психічних елементів. Так відбувається тому, що елементи не здатні перебувати в автономному стані, не є самодостатніми утвореннями. *Їхня диференціація нерелевантна природі психічного.*

Натомість природною є бінарність психічних елементів [363]. Вчені, надто у докризовий період, підходили до предмета дослідження на середині шляху, коли асоціація була розщеплена. Відкрита криза у психології обумовлена несприйняттям **асоціації як первинної умови психічної одиниці. Асоціація оцінювалася в якості вторинного продукту синтезу простих елементів.**

Внаслідок цього виникає теоретико-методологічний розрив у положеннях академічної психології, яка зосереджується на раціоналізації психічної діяльності – на процесуальних характеристиках і результаті дезабсурдизації когнітивних елементів. Розрив із практичною психологією полягає насамперед у тому, що психотерапія націлена на пошук шляхів створення абсурду (це помітно на тенденціях розвитку мистецтва), позаяк це основна умова ефективного функціонування людської психіки. Академічна і прикладна психологія не можуть системно зв'язати структурно-функціональну сутність психіки людини.

Чи не найбільшу трудність становить **принцип психічного функціонування – здатність людини продукувати антирефлекторні абсурдні зв'язки.** Гештальттерапія будь-який контакт вважає творчим пристосування: «...усвідомлення – це не розмірковування про проблему, воно саме по собі є творчою інтеграцією проблеми» [486, С. 14-15]. Цією обставиною продиктована ефективність ірраціональних терапевтичних [67], [90], [91], [418], [502] і квазітерапевтичних [98] шкіл, популярність квазінаукових концепцій, які ґрунтуються на сенсаційному абсурді [465]. Вони спрямовані не стільки на дезабсурдизацію, скільки на *посилення абсурду*. Навіть класична психотерапія починає опановувати «творчий елемент» лікувального впливу [451].

У. Мішел не випадково приходить до *ситуаційної поправки*, доводячи, що результати особистісних опитувальників нерелевантні реальній поведінці [549]. Рівень їхньої кореляції не перевищує 0,3 [755]. Таким чином ставиться під сумнів психологія особистості як наукова дисципліна. Виявилось, що декларації суб'єкта здебільшого не відповідають його реальній поведінці. Поведінкові реакції прогнозовані у тривіальних для суб'єкта ситуаціях, але у змінених обставинах прогностичність різко знижується. Це пояснюють ієрархічним переструктуруванням особистісних рис, змінами у координації та взаємодії структурних елементів особистості [336]. Натомість ми не задовольняємось таким спрощеним поясненням, вважаючи, що слабка прогнозованість поведінки пов'язана з *інверсійною актуалізацією субдомінантних елементів знаків*, що обумовлюється ситуаційними подразниками.

Обмеженість опитувальників особистості полягає у спрямованості виявляти усвідомлювану (артикульовану) половину знаків. Такі дослідження проводяться в однополюсному форматі, де встановлюється кількісне вираження *частини знаку*, тоді як субдомінантна частина не виявляється. Внаслідок цього не маємо змоги цілісно оцінити знак (як рису особистості), поготів виявити особливості взаємодії з рештою елементів, які входять до його структури. Недолік опитувальників полягає в абсолютизації диспозиційного характеру окремих елементів і неспроможності показати їхній взаємозв'язок у знаковій системі. Валідна психодіагностика особистості полягає у спроможності **встановлювати унікальну форму зв'язку елементів знакової системи**.

Певну альтернативу становлять проєктивні техніки [176], [400], [599], [694]. Їхня істотна перевага – здатність виявляти форму та зміст знаків у єдності свідомих і несвідомих компонентів. Ці знаки отримали назву символів, які інтегрують витіснений зміст психіки [28], [208], [534]. Символіка, як і метафора, максимально точно презентує абсурдний зв'язок знаку [108], [218], [480]. Втім, переваги нівелюються недоліками процесу інтерпретації, позаяк символічна мова є багатозначною та універсальною водночас [620], [706], що нами пояснювалося наявністю субдомінантного елементу, який у клієнта і терапевта

не збігаються. К. Юнг дає влучне визначення символу: «...символічним є таке слово чи образ, значення якого виходить за межі прямого і не піддається точному визначенню або поясненню. Коли розум намагається охопити певний символ, то неминуче приходить до ідей, що лежать за межами логіки» [682, С. 15]. Т.С. Яценко аргументовано обґрунтовує причини цієї багатозначності [733], [734], [736].

Проблему однозначності інтерпретації покликані полегшити спеціальні каталоги [694]. Наближення проєктивних методів до тестових стандартів прямо порушує методологію дослідження зв'язку свідомого і несвідомого. Проєктивні методи в принципі мають бути позбавлені однозначності оцінки психічного розвитку. Їхня мета – встановлювати унікальність зв'язку свідомої та несвідомої сфер психіки. У зв'язку з цим варто ще раз наголосити на відмінностях символу і знаку. Юнгіанці вважають: «Знак завжди менше, ніж представлене ним поняття, тоді як символ завжди містить в собі більше, ніж його очевидне значення» [682, С. 49]. Ми не погоджуємось з цим положенням тому, що значення знаку так само невичерпне, як і значення символу. Відмінність у тому, що розвиток знаку спрямований до звуження значення (через неминучість дезабсурдизації), а символу – до розширення значення.

Перед нами стоїть задача показати фундаментальну специфіку людського сприймання: довести на емпіричному рівні, що абсурдний рівень сприймання є початковим, а раціональний – похідним. Зокрема, це можна оцінити, дослідивши, наскільки особи віком від 17 до 30 років володіють логічними нормами, які в них формуються стихійним чином. Одним із показників може бути адекватність відбиття логічної структури готового тексту [198].

В якості діагностичного матеріалу запропоновано оцінити варіанти тексту, які мають протилежний смисл. Ми припускаємо, що текст із логічними «помилками» буде сприйматися як початковий (автентичний); натомість логічно вибудований варіант оцінюватиметься як похідний. Абсурдність відповідна глибинній психічній організації людини, тоді як раціональність – складний інтелектуальний продукт, який є результатом перероблення абсурду.

Доцільно використовувати продукти усної народної творчості, які природним шляхом зазнають докорінної трансформації, в результаті чого відбувається інверсія початкового смислу. Особливо така трансформація поширена у прислів'ях. Частими є скорочення, що змінюють значення на протилежне. Приміром, «п'яному море по коліна, але калюжа по вуха», де вживаною лишається перша частина. Російське прислів'я «Кто старое помянет, тому глаз вон, а кто забудет – тому оба» вживається переважно у першій частині, але й українською перекладається як «Хто давне пом'яне, той лиха не мине» [516]. Скорочені варіанти прислів'їв не втрачають смислу, але пропонують альтернативне тлумачення. Це не утворення абсурду, а докорінна зміна значення.

Ми шукаємо приклад фольклорної творчості, де один варіант тексту має смисл, а інший його втрачає. Прикладом є змістовна абсурдність обрядової пісні «Зеленеє жито, зелене». У першому ж куплеті наявна очевидна безглуздість: «Зеленеє жито женці жнуть», що кваліфікується як несумісно-суперечлива дія. У решті куплетів спостерігаємо несумісно-протилежні дії, коли «зелене жито» поза логічним зв'язком поєднується з темою запрошених гостей.

З метою зменшення впливу мовних стереотипів використано російську народну пісню «Вьюн над водой...». Це дозволить уникнути ефекту впізнавання непоширеного в Україні пісенного твору і втрати автентичності тексту при перекладі (Додаток Б).

Ми виходили з положення, що варіант пісні № 1 має абсурдний зміст, варіант № 2 – раціональний. Раціональний варіант – це пісенна форма притчі, пафос якої полягає у показі важливості самостійного досягнення основних життєвих задач: здобуття матеріальних благ, соціального і професійного статусу, одруження. Смысл пісні полягає в емансипованій відмові від легкого життєвого шляху. У цьому випадку дії юнака є закономірними.

Варіант пісні № 1 має нелогічний зміст. По-перше, вибір нареченої пов'язується з відмовою від дарунків батька і дядька. Хоча зазвичай весілля стає подією, коли молодь приймає дарунки родичів. Фактично перед нареченим ставиться несподівана дилема: наречена або подарунки. По-друге,

«випробування подарунками» родичів хлопця починається біля воріт нареченої, з двору якої виносять скрині з батьковими статками й виводять дядькового коня. Це поготів вказує на брак логіки та сформованих соціальних стереотипів. Незрозуміло, чому взагалі виникає такий вибір, адже такі цілі не суперечать одна одній.

Маємо достатні підстави пропонувати обидва варіанти тексту в якості дослідницького матеріалу, який допоможе виявити фундаментальні особливості сприймання. Разом із тим, зауважуємо, що ситуація вибору та оцінювання є інтелектуальною операцією аналізу, порівняння, а значить дезабсурдизації. Йдеться про «відновлення смислу... вихідного повідомлення і синтез нового смислу..., зіткнення смислу, що закладений у текст його автором, та смислового поля суб'єкта, який сприймає повідомлення» [686, С. 17]. В кінцевому випадку, розуміння тексту це «пошук несуперечливої логічної системи» [547]. Тобто ми вивчаємо не стільки особливості сприймання, скільки здатність здійснювати первинну дезабсурдизацію в умовах тестового завдання.

Вибірка складає 230 осіб. Досліджувані – особи, які переважно здобувають вищу освіту за спеціальністю 053 Психологія. Дослідження має дві форми: електронну та паперову. В електронній формі варіант № 1 раціональний, варіант № 2 – абсурдний; у паперовій формі варіант № 1 – абсурдний, варіант № 2 – раціональний. Зміна варіантів здійснюється з метою нівелювання впливу послідовності сприймання варіантів тексту. У паперовому дослідженні ми також вивчаємо статевий аспект сприймання.

Результати дослідження [358] представлені у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Результати дослідження фундаментальних властивостей сприймання

	Електронна форма	Паперова форма	Всього
Кількість досліджуваних	118	109	230
Абсурдний тип сприймання	75,2 %	72,5 %	73,9 %
Раціональний тип сприймання	24,8 %	27,5 %	26,1 %

Зміна форми стимульного матеріалу і послідовності сприймання тексту не здійснюють зміни результатів (коливання в межах 3 %). Натомість результати тестування вказують, що переважна більшість респондентів схильна до абсурдного типу сприймання. Це можна назвати діалектично-орієнтованим пізнавальним стилем, який спрямований на зняття протиріччя зі збереженням обох сторін полярності, які притаманні об'єкту. Натомість тільки чверть досліджуваних стають носіями недіалектично-орієнтованого пізнавального стилю, спрямованого на зняття розбіжностей, за якої одна з опозицій визначається як хибна [60].

Процедура вибору автентичного варіанту тексту закладає умови для дезабсурдизації. Адже основною умовою розуміння тексту є його нерозуміння [716]. Проте ця спроба виявляється не надто ефективною. Показовими є результати емпіричних досліджень М.Г. Тофтула, який стверджує, що досконалою стихійно сформованою логічною культурою володіють лише 4-5 % студентів [628]. Це додає підстав стверджувати, що абсурдність, або «зневажання» законами логіки, є фундаментальною властивістю сприймання людини. Інтуїтивне розуміння тексту стихійне та некероване і вимагає застосування логіки, щоби перетворитися на дискурсивне [197]. Хоча, як показано вище, розвиток логічного мислення стає можливим з 6-7 років [616], проте й студенти демонструють доволі слабке розуміння прочитаного, що дає підстави робити висновки про необхідність спеціального навчання розумінню текстів [608]. Це спонукає по-іншому оцінити положення Л.А. Мойсієнко: «...інтуїтивні моменти творчого математичного мислення, органічно вплітаючись в пошуковий процес, діючи паралельно з логічними компонентами...» [430, С. 221]. Інтуїція справді органічна для когнітивної діяльності людини, але вона початкова. Це логічні компоненти вплітаються в її процес. Вони спрямовані на руйнування іманентного абсурду. Їм треба спеціально навчатися.

Мета діагностики когнітивної сфери – вміння виявляти унікальний зміст абсурду. Це означає, що доступними повинні стати як усвідомлювані частини

знаку, які можуть виявлятися за допомогою опитувальників, так і несвідомі, які є досяжними для проєктивних методик. Поєднання двох методологічно відмінних підходів лише шляхом механічного додавання методів неможливе. Необхідна оригінальна процедура вивчення знакової системи суб'єкта.

Одним з оптимальних варіантів є психосемантичні методи, дані яких піддаються факторизації. За такого підходу будуть аналізуватися свідомі елементи знаків, однак факторний аналіз дозволяє виявляти неочевидні зв'язки між елементами, що можуть «підказувати» припущення про існування тих чи інших знаків, зокрема невротичних [359]. Ми припускаємо, що біполярні фактори є свідченням існування невротичних знаків. Але й монополярні фактори також можуть вказувати на знаки, які лишаються в межах тривіального абсурду.

Методологія такого дослідження з використанням математичних методів – справа майбутнього. Вона потребує більш детальної розробки структури знаку і знакової системи загалом. Основне питання в тому, як відновити всі етапи трансформації знакової системи, які відбуваються безперервно і значною частиною не піддаються усвідомленню. Запропонувати чітку схему дослідження мислення сьогодні означає вдатися до спекуляції. Ключовою лишається теоретична робота, результатом якої повинна стати ясна картина того, що саме маємо досліджувати.

Відсутність чіткої діагностики когнітивної сфери особистісної проблеми породжує відповідні труднощі у психотерапії. Хоча окремі напрямки зосереджуються на вивченні когнітивної сфери як основного чинника особистісної проблематики [38], [39]. На корекції стану Я Дорослого робить акцент транзакційний аналіз раннього зразка [668], що більш розгорнуто у терапії Гулдінгів [164]. Індивідуальна психологія спрямована коригувати помилки у сприйманні світу [7], [8]. Радянська психотерапія велике значення відводила методу переконання [315]. Спільною є націленість на дезабсурдизацію, що передбачає пошук додаткових і прихованих смислів. При цьому психоаналіз слушно наголошує на досягненні інсайту без терапевтичних «підказок». Втім, інсайт є тільки початком зрушення абсурдної конструкції, але

задовільний результат психотерапії стає можливим тільки після синтезу елементів абсурду з іншими знаками. Тоді «зіпсований» знак загальмовується і припиняє здійснювати авторотацію.

Психологічна консультація покликана показати клієнту помилковість хибного ототожнення елементів знаку, що виражається формулою $\bar{A}=B$. Консультант по суті виявляє у клієнта приховане бажання фіксувати синонімію. Натомість клієнт приходить за консультацією, маючи уявлення про власну особистісну проблему на рівні формули $A \neq \bar{A}$, а не елемент B , що відповідає істинному розумінню системного дисонансу особистості. За такої *хибної поверхневої дезабсурдизації* суб'єкт здатен лише краще усвідомити зміст елемента A , і тому залишає «зіпсований» знак незагальмованим.

Спроба надавати психологічну допомогу, працюючи у напрямку формули $A \neq \bar{A}$, отримує позитивний ефект лише попервах, коли клієнт здатен вольовими зусиллями загальмувати авторотацію «зіпсованого» знаку. Зокрема, це убезпечує від реагування на «гачки» психологічних ігор. Але це не дозволить збалансувати базову психічну суперечність. Елемент $\bar{A}$ повинен набути таких змістовних змін, які сприятимуть актуалізації елемента B . Іншими словами, авторотації когнітивних елементів у психотерапії не тільки не уникнути, а попервах її необхідно провокувати.

Успішний результат психологічної консультації – повний цикл диференціації $\bar{A}$ та B й усвідомлення формули $\bar{A} \neq B$. Звісно, дезабсурдизація не відбувається у повному обсязі, але суб'єкт робить важливе відкриття: він припиняє помилково ототожнювати антонім домінантного елемента та субдомінантний елемент «зіпсованого» знаку. Відбувається повернення до моменту побудови неефективного захисту, коли «на допомогу» приходять антоніми домінантного елемента. Задача психотерапії – здійснення повної дезабсурдизації «зіпсованого» знаку і його поелементна інтеграція у знакову систему. Однак для цього доведеться розкрити зміст субдомінантного елемента B і, що не менш важливо, елемента $\bar{B}$ (його антоніму).

Елемент В не усвідомлюється, але суб'єкт про нього здогадується у моменти авторотації «зіпсованого» знаку і навіть інколи може пов'язувати з елементом А. Натомість елемент $\bar{B}$ з елементом А немає нічого спільного, що, власне, обумовлює складність, тривалість і варіативність психотерапевтичного процесу. Це пояснює опір психоаналізу, адже його інтерпретація традицій [652], релігії [654], суспільних явищ якраз є встановленням неочевидного зв'язку між такими елементами. Дарма що історія накопичила чудернацькі приклади синкретизму, до якого важко підступитися з логічною міркою [612].

Прихована проблема надання психологічної допомоги полягає у тім, що клієнт таємно сподівається на відновлення абсурду «зіпсованого» знаку. Натомість традиційна психотерапія, навпаки, безкомпромісно очищує свідомість від абсурду. Звідси споконвічна поширеність нетрадиційних і здебільшого шарлатанських методів психологічної допомоги, адже вони націлені на рецидив абсурду, дарма що в іншій редакції [158]. У таких випадках «корекція» «зіпсованого» знаку здійснюється операцією *множення абсурду*. Внаслідок цього суб'єкт ніби захищається новою формою абсурду, а тому на деякий час «зіпсований» знак втрачає невротичні властивості, подекуди інтегрується в оновлену знакову систему.

Традиційна психотерапія натомість сприймається клієнтом як глибоко нерелевантний процес допомоги. Суб'єкт не може отримати миттєвого полегшення. Адже дезабсурдизація стає основним інструментом терапії й самодопомоги. Дезабсурдизація надзвичайно складний психологічний процес, який у форматі самодопомоги майже недосяжний навіть для самих фахівців. Тому психотерапія схильна максимально спрощувати положення, а подекуди відмовляється від дезабсурдизації (клієнт-центрована терапія [544]). Звідси теза про релігійний характер психоаналізу [65]. Клієнту, справді, простіше повірити у певну форму психотерапії, аніж користатися її раціональним інструментом.

Оптимальною слід вважати таку форму психотерапії, за якої дезабсурдизація – не кінцева і єдина мета роботи, а тільки проміжний етап. Кінцева ціль – *інтеграція функціонального абсурду*. Лише за таких умов суб'єкт

у змозі бути ефективним, розбудовуючи знакову сигнальну систему. Нові знаки мають бути такої якості, щоби їхній зміст не підлягав суб'єктній ревізії. Тому, як би це не звучало парадоксально, належить залишити клієнта у такому ж «неадекватному» стані. Відмінність із початковим станом полягає тільки в тому, що тепер суб'єкт не помічає власний абсурд. В принципі він має проєктувати себе заново [592], однак уже на матеріалі дезабсурдизації.

Нами запропонований алгоритм психотерапевтичної роботи з абсурдом. Його послідовність відбиває психодинаміку «зіпсованого» знаку [385].

Травмування суб'єкта відбувається на етапі *передумови* (Рис. 3.4). Це саме той момент, коли нібито розривається зв'язок між елементами А та В. Елемент В не тільки невдало витісняється, а припиняє упізнаватися на символічному рівні, що робить ще більш прихованим його антонім (елемент $\bar{B}$). Ця «2» потребує суттєвої трансформації при тому, що суб'єктом неправильно записується умова когнітивної задачі. «Розрив» «зіпсованого» знаку здійснюється через антонім домінантного знаку – елемент $\bar{A}$.

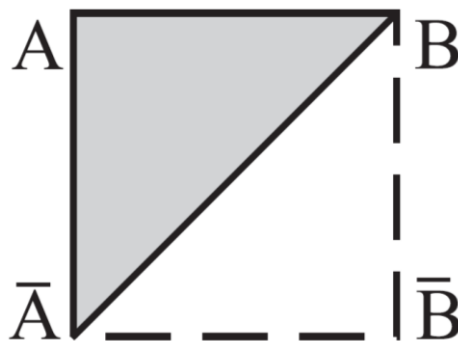

Рис. 3.4. Передумова неврозу (когнітивний рівень травми)

Скарга клієнта збігається з *початком* невротичного розладу. Він скаржиться тому, що не може самотужки впоратися з проблемою (Рис. 3.5). Клієнт робить помилкові висновки на основі помилкових засновків, адже місце елемента В займає елемент $\bar{A}$. Формується доволі тривка «3»: елементи А, В, $\bar{A}$. Елемент В – імпліцитний. Після кількох відчутних фрустрацій суб'єкт усвідомлює слабкість та неефективність свого психологічного захисту перед незбігом між власними деклараціями та діями.

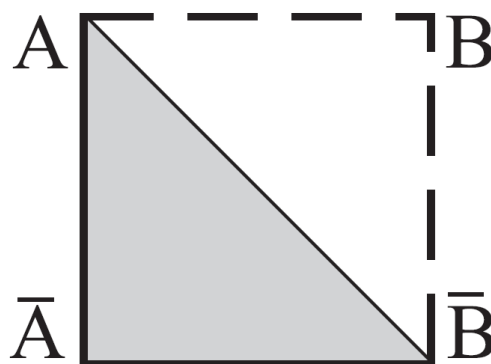

Рис. 3.5. Початок невроту (когнітивний рівень скарги)

Спроба вирішити проблему дозволяє пробитися до *інтриги*, коли стає реальним інсайт (Рис. 3.6). Інтрига стає можливою тому, що з квадрата абсурду зникає $\bar{A}$ – елемент, який запустив невротизацію. Разом із цим, зникає опозиційність суб'єкта, він стає спроможним дослухатися до порад і критично оцінювати себе. Суб'єкт ясно розуміє, що $\bar{A} \neq B$. Цей правильний висновок зовсім недостатній для усвідомлення зв'язку А та В, що обумовлює фрустрацію.

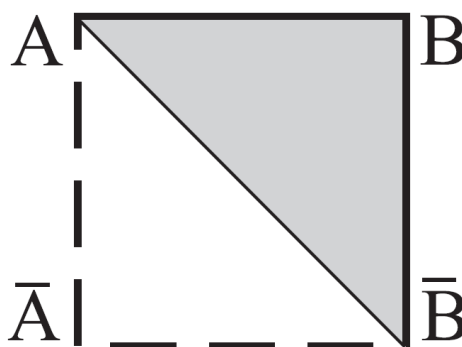

Рис. 3.6. Інтрига (когнітивний рівень інсайту)

Буття невроту – це когнітивна фіксація зв'язку антагоністичних елементів В та $\bar{B}$ (Рис. 3.7). Суб'єкт пристає до хибного рішення, оскільки зникає домінуючий елемент А, який був ніби маяком «зіпсованого» знаку. Завершується повне коло когнітивної інверсії: формула $A = \bar{A}$ міняється на $B \neq \bar{B}$. Отримуємо неінтегровану парадоксальну «четвірку» елементів, дезабсурдизація яких не завершується абсурдизацією на вищому рівні психічного розвитку [385].

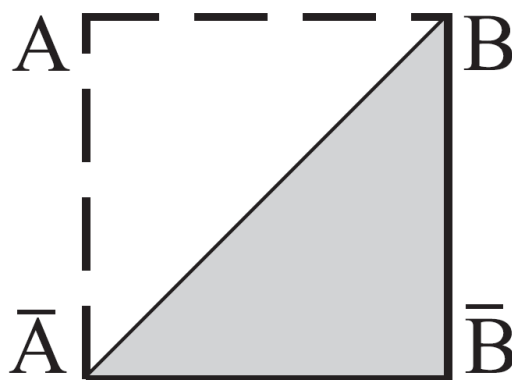

Рис. 3.7. Невротичне буття (дезабсурдизація без утворення абсурду)

Повністю розв'язати дисонанс особистості на когнітивному рівні означає досягти, розширити та поглибити інсайт. Суб'єкт повинен здійснити психологічно правильне витіснення (З. Фройд), завершити гештальт (Ф. Перлз). Психологічний аналіз повинен звести у свідомості елементи A та $\bar{B}$, що наприкінці має позначитися на встановленні нової тотожності, яка поверне елементам A та B природний зв'язок у складі інших знаків [375].

Успішне завершення психотерапевтичної роботи призводить до повної дисоціації знаку A/B . Хоча не виключаємо варіанту, коли знак зможе продовжити функціонування, що пов'язано з об'єктивною неможливістю витіснити певну частину досвіду (приміром, проблема втрати близької людини). За таких умов суб'єкт найчастіше знаходить об'єктивацію у певних ритуальних діях і, головне, не прагне його дезабсурдизувати й, тим самим, повертатися на шлях невротизації.

Отже, основна умова успішної психотерапії, з когнітивної точки зору, це поетапне включення і виключення з рефлексії всіх елементів «зіпсованого» знаку. Таким чином забезпечуються умови «розчинення» елементів «зіпсованого» знаку у когнітивній системі, можливість встановлення кореспонденції з іншими елементами, які входять до складу функціональних знаків. Ця задача є достатньо трудомісткою. Звідси «затягнутість» класичної вербальної психотерапії, її скрупульозність, увага до нюансів.

3.4. Структурно-функціональний дисонанс особистості на поведінковому рівні

Встановлені нами інтрапсихічні координати незбалансованої психічної суперечності повинні об'єктивуватися в інтерпсихічному аспекті. Емоції та когніції неодмінно відбиваються у поведінці. Проблеми поведінки вирішуються переважно у межах рефлекторної схеми, що найбільш виразно представлено у школі біхевіоризму. Труднощі у забезпеченні терапевтичного ефекту ми пов'язуємо з неоднозначним розумінням психологічної ситуації суб'єкта, що простежується навіть у середовищі майбутніх психологів [624].

Інверсія психічного розвитку, яку спостерігаємо на рівні психофізіології та когнітивної сфери, призводить до авторотації нервово-психічних центрів. У ситуації невротичного розладу певні центри збудження можемо назвати *супердомінантою*, до якої суб'єкт нав'язливо повертається із прагненням її загальмувати (розрядити). Йдеться про так звані завчені почуття (вимагацькі почуття) і фіксовані думки (настанови та заборони). На соціально-психологічному рівні відбувається закріплення і повторення поведінкового патерну (психологічні ігри, життєві сценарії) [47], [48], [609], [709].

Психологічна ситуація – макрорівень аналізу особистісної проблеми. Ситуація забезпечує зовнішні умови для здійснення особистісних змін. Зокрема, такі зміни більш вірогідні у ситуаціях стресу, конфлікту, кризи. Адже ситуаційна саморегуляція включає мінливі й випадкові чинники психічної активності та диспозиційні характеристики суб'єкта [377].

Сьогодні вчені вважають недоречним аналізувати «ізолювану» особистість і наголошують на необхідності вивчати особистісно-ситуаційну взаємодію [287]. О.Л. Музика слушно вказує на відсутність трансситуаційного характеру диспозиційних регуляторів й обґрунтовує доцільність застосування ситуаційно-адаптивної схеми регуляції поведінки [447]. Тож дедалі менше підстав говорити про особистість поза ситуацією [549].

Інтрапсихічна специфіка особистості повинна досліджуватися у контексті життєвої ситуації. Цей контекст настільки різномірний, що навіть розрізняють ситуативний і ситуаційний рівні, які дозволяють виділити на ситуативному рівні егоцентричну позицію особистості, на ситуаційному – раціоналістичну, а на надситуативному – альтруїстичну [104].

Н.В. Грішина зазначає: «Цінність будь-якої класифікації визначається її пояснювальними можливостями при переході на рівень опису конкретних об'єктів» [161, С. 126]. Відповідно до такого положення доцільною буде розробка *типології ситуацій*, яка показуватиме тенденції до суб'єктивної реконструкції реальності у цілісні квазісистемні конструкти [72]. Натомість академічна психологія зосереджена на фабрикації класифікацій особистості, для яких ситуаційний чинник поведінки є нейтральним. Це «полегшує» вирішення діагностичних проблем, проте знижує валідність дослідження особистості. Іншого шляху підвищення валідності, ніж розробка ситуаційних типологій та механізму ситуаційної саморегуляції, не існує.

Більшість ситуаційних типологій орієнтовані на встановлення соціально-видових ознак ситуацій, які не дозволяють розкривати суб'єктну сутність індивіда. Такі ситуації слід кваліфікувати як безсуб'єктні *соціальні епізоди*. Такими є типологія К. Левіна (ситуація спонукання, заборони тощо) [318]; типологія Н. Кантора, У. Мішела і Дж. Шварца (ідеологічні, соціальні, стресові, культурні ситуації) [161]; типологія М. Аргайла, А. Фернема і Дж. Грехема (ситуації формальних соціальних подій, зустрічей з близькими друзями чи родичами, випадкових зустрічей, формальних контактів у крамницях та офісах тощо) [287]. Їхні слабкі місця: 1) виділення соціальних ознак ситуації, що призводить до невичерпності епізодів; 2) брак інтерпретаційного та прогностичного потенціалу; 3) неможливість застосування для вирішення практичних завдань [378].

О.В. Філіппов та С.В. Ковальов намагалися здолати недоліки виділенням об'єктивних та суб'єктивних ситуацій, які отримували домінівний вплив, відповідно, або зовнішніх обставин, або особистості [644]. У такому поділі є

слухність, однак, зауважимо: ситуація за природою *суб'єктивна* навіть за домінуючого впливу зовнішніх обставин. Ситуацію вирізняє суб'єктивне трактування [318]. Однак ситуація не може бути тільки продуктом суб'єктивного конструювання реальності [549]. У ній неодмінно наявні об'єктивні характеристики.

Невирішена поки теоретична проблема полягає у тому, що типології особистості та ситуацій не перетинаються, є самодостатніми, вважаючи одне одного нейтральним чинником саморегуляції.

Знати ситуаційну типологію важливо, бо саме вона створює обмеження для типології особистостей. Суб'єкт сам частково моделює ситуацію, але частково вона від нього незалежна. Та в будь-якому випадку він має ситуаційні цілі й прагне їх реалізувати. Тож необхідно означити ситуацію.

Ситуація – це соціально-психологічний вимір, суб'єктно визначених і життєво інтегрованих обставин, що вимагають певних дій. Це – єдність об'єктивних параметрів поведінки та їхньої суб'єктивної оцінки, що обумовлюють унікальний алгоритм дій [378]. Ситуації так само властива суперечність, яка виникає між суб'єктною ілюзією та об'єктивними можливостями її задовольнити. Але й сама ілюзія як особистісний продукт інтегрує суперечність.

Нами виокремлено чотири універсальних типи ситуацій, які є наслідком теоретичного зіставлення соціального та психологічного параметрів поведінки. Під соціальним параметром поведінки розуміються об'єктивні умови ситуації – бар'єри (обмеження) і вектори (можливості) поведінки. Фактично задається ступінь об'єктивної *альтернативності*: альтернативні та безальтернативні ситуації. Бар'єри альтернативних ситуацій слабкі, безальтернативних – міцні. Альтернативні ситуації визначають високий ступінь суб'єктності та свободи поведінки; безальтернативні, навпаки, є нав'язаними, їх не можна «покинути», вони звужують свободу дій.

Психологічний параметр ситуації визначає ступінь її *суб'єктивної значущості* (активності, вмотивованості, афективності).

Типи ситуацій (Рис. 3.8):

1. Альтернативна значуща – ситуація **захоплення**. Суб'єкт демонструє активність, вмотивованість, вільну регуляцію поведінку, відчувається психологічно сильним.

2. Безальтернативна значуща – ситуація **залежності**. Суб'єкт активний, афективний, однак не завжди здатен регулювати власну поведінку, відчуває психологічну слабкість і вразливість.

3. Альтернативна незначима – ситуація **знеохочення**. Суб'єкт зазвичай є пасивним, немотивованим, не переймається ретельним плануванням дій, виявляє активність відповідно до обставин.

4. Безальтернативна незначима – ситуація **примусу**. Індивід демонструє пасивність, недостатню вмотивованість, слабку регуляцію поведінки, психологічну слабкість, чутливий до маніпулювання.

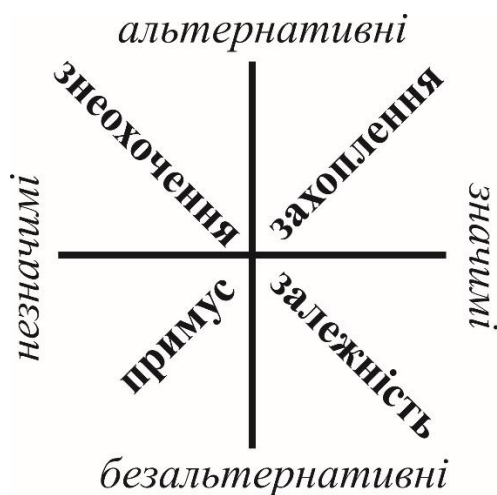

Рис. 3.8. Типологія ситуацій

Представлена типологія ситуацій дозволяє краще прогнозувати поведінку, встановлює чіткіші межі суб'єктності, показує загальну спрямованість та психологічну ресурсність індивіда. Це, своєю чергою, сприяє вирішенню широкого спектра проблем саморегуляції [285], [446], [459]. Відповідно, психологічна допомога полягає у виведенні суб'єкта на свідомий рівень саморегуляції, опанування різними видами довільної активності.

Процес саморегуляції являє собою структурно замкнену систему функціональних ланок, яка, втім, залишається інформаційно відкритою, що дозволяє суб'єкту коригувати власну активність у напрямку досягнення поставленої мети [285]. Характер взаємодії системних ланок обумовлений взаємозв'язком диспозиційних та ситуаційних чинників. Прогноз поведінки підвищується за умови, що актуальна ситуація є ізоморфною (тривіальною), значущою та альтернативною. Ситуація стає менш прогнозованою, якщо не задовольняється хоча би один із вказаних параметрів [377]. Саме такі ситуації стають соціально-психологічною основою психічних розладів.

Втрата балансу базової психічної суперечності стається у ситуаціях залежності та примусу. Вони забезпечують найбільш вірогідне формування знаків, які мають антагоністичний зміст, коли інтрапсихічні розбіжності пригальмовують розвиток знакової системи індивіда. Окремі елементи знаків не піддаються синонімії та антонімії.

Поведінковий дисонанс формується тому, що окреслені ситуації вимагають такої реакції, яка однозначно не збігається з першосигнальними імпульсами. В ситуації *залежності* стається незбіг між мотивацією та можливістю її задовольнити. В ситуації *примусу* фіксуємо незбіг між соціальними вимогами та суб'єктними інтересами. Отримуємо *об'єктивні умови* для розвитку неадекватних рефлексів, зміст яких неможливо прогнозувати. Антагоністичність реакцій обумовлена тим, що такий тип ситуацій спричинює емоційну опозицію: одна реакція є відповіддю на об'єктивні ситуаційні вимоги, а друга є імпульсом першосигнальної системи.

Психотерапія – це відновлення суперечності реакції, вихід на ситуацію формування знаку, який виявляється «зіпсованим». Знак «псується» через ситуативне посилення антагоністичних реакцій. Позбутися невротичного розладу стає можливим тільки у подібній ситуації. Це обумовлює несвідоме моделювання схожих ситуацій травмування (феномен вимушеного повторення), в яких може відбутися розривання «зіпсованого» знаку на складові, які надалі можуть утворювати нові функціональні знаки.

Дослідження ситуаційної типології – макроскопічний інструмент вивчення системного дисонансу особистості. Втім, необхідним є також мікроскопічний інструментарій, щоби збагнути сутність інтерпсихічного механізму проблеми. Йдеться про диференціацію комунікації. Для отримання такого інструменту слід здійснити докладний *філогенетичний аналіз людської комунікації*.

Б.Ф. Поршнев приходить до висновку, що частота, сила та багатоманітність *неадекватних рефлексів* у філогенезі збільшується [514]. Це можна пояснити наростанням здатності формувати умовні рефлекси. Паралельно зростає *імітагенність* поведінки, яка виразно представлена у приматів. Б.Ф. Поршнев висуває припущення: Номо sapiens сягає найвищої точки розвитку у формуванні неадекватних рефлексів й імітативності. Результат цього процесу: «...неадекватний рефлекс одного організму може провокувати імітативний рефлекс в іншого організму» [514, С. 333]. Такий фізіологічний акт Б.Ф. Поршнев називає «інтердикцією». Її суть – *гальмувати поведінку іншого*.

Такий акт нетотожний транзакційному [48], оскільки не є лишень передачею інформації. Інформаційна функція інтердикції у філогенезі виникає пізніше. Спочатку це – *гальмування першосигнального імпульсу іншого індивіда*. **Інтердикцію можна кваліфікувати як перехід від першої сигнальної системи, в якій вона закладена, до другої, але яка ще не стала її надбанням.** Це – психічний міст між твариною і людиною – стан *антитварини*, який рівновіддалений як від тварини, так і від людини.

Інтердикція як первинна форма інтерпсихічної дії є початком становлення другої сигнальної системи, яка оформилась на дистанції психічного розвитку людини від сугестії до контрсугестії. Друга сигнальна система стартувала з того моменту, коли функція гальмування іншої особини була доповнена **сугестивним актом** – вербальним навіюванням. Це можна описати як зупинку іншої особини й наказ діяти певним чином. По суті йдеться про нав'язування іншої нервово-психічної реакції. Згодом формується здатність до **контрсугестії** – вміння відхилятися від наказу. Це, своєю чергою, породжує *нерозуміння* іншого, або мовний бар'єр. Ще пізніше розвивається здатність здійснювати сугестію після

контрсугестії, тобто **контрконтрсугестію**. Цим характеризується сучасний етап комунікації людей.

Для показу переходу від першої сигнальної системи до другої у філогенезі Б.Ф. Поршнев застосовує схему розгортання інтердикції [514]:

- Інтердикція I – гальмування поведінки іншого: «Не можна!».
- Інтердикція II – сигнал, що гальмує гальмування інтердикції I (збудження гальмівної домінанти): «Можна!».
- Інтердикція III – гальмування попереднього сигналу: «Треба!», «Потрібно!», «Належить!», що складає суть навіювання.

Філогенетично інтердикція розгортається у такій послідовності: **гальмування → гальмування гальмування → збудження**. З іншого боку, цей процес можна представити як згорнуту транзакцію (комунікативну одиницю) [48]. Таке елементарне розуміння комунікативної одиниці дозволяє здійснити більш повний аналіз поведінкового механізму невротизації.

Відповідно зі схемою, в онтогенезі незбалансована психічна суперечність буде розгорнута у таких комунікативних етапах (Табл. 3.8):

Таблиця 3.8

Комунікативні етапи формування особистісної проблеми	
<i>Етап комунікації</i>	<i>Універсальна вербальна формула</i>
Інтердикція I (заборона)	«Не можна!»
Інтердикція II (дозвіл)	«Можна!», «Будь іншим!»
Інтердикція III (сугестія/імітація)	«Роби так!»
Неповна контрсугестія	«Робити так?» замість «Не роблю так!»
Відсутність контрконтрсугестії	«Я інший?» замість «А роблю так!»
Інтердикція III (сугестія/імітація)	«Роби так/інакше!»
Контрсугестія	«Роблю не так!», «Роблю інакше інакше!»
Контрконтрсугестія	«Не треба робити не так!» при терапії «Не треба так робити!»

Імітація у людини складніша, ніж у тварини, адже здійснюється в межах другої сигнальної системи. Якщо у тварин гальмування першосигнальних імпульсів призводить до зриву нервово-психічної діяльності (до неврозу), то у людини стає прецедентом для формування нової сигнальної системи.

Імітація неадекватних рефлексів у дитячому віці виявляється у фіксації сценарних установок (на матеріалі готових життєвих сюжетів), надто коли життєвий сценарій успадковується впродовж кількох поколінь [49]. У дітей бракує ресурсів здійснювати контрсугестію неадекватного змісту навіювання дорослих.

Системний дисонанс особистості можна трактувати як *нездатність протистояти неадекватній імітації*, яка є ілюзією набуття дитиною психологічної сили у випадку комплексу меншовартості. Звідси джерелять когнітивні помилки [7], [8]. Навіюванню суб'єкта неабияк сприяє відчуття розгубленості, коли опоненту можна спеціально не гальмувати реакції суб'єкта. Низький контрсугестивний потенціал і висока імітатогенність роблять його «беззахисним» перед неадекватною думкою або дією [388].

Слабка контрсугестія індивіда призводить до втрати природного характеру знакової системи, в яку імплантуються «чужорідні» когнітивні елементи, які не відповідають змісту його тривіального абсурду. Це обумовлює інтерпсихічну суперечність, адже штучні елементи необхідно інтегрувати у сформовану знакову систему. Крім того, вони претендують на домінантне становище, слабо трансформуються і навіть самі ініціюють дискретні трансформації знакової системи.

На думку Б.Ф. Поршнева, первинне значення другої сигнальної системи полягає не у відбитті дійсності та інформуванні, що здійснює перша сигнальна система. Вона спрямована на гальмування інших людей [513]. Друга сигнальна система – інтерпсихічний феномен, який спочатку не виконує інтелектуальних функцій, а здійснює вплив і захищає від впливу інших. У цьому криється причина могутності («магічності») штучних знаків.

Штучний знак не диференціюється як природний знак, а тому не здатен розвиватися разом із суб'єктом. Він інфантилізує суб'єкта, «якорить», змушує шукати собі автентичну заміну. Відтак постає задача загальмувати його сугестію і здійснити із заміщеними особами ефективну контрконтрсугестивну дію. Труднощі у виконанні цього завдання пов'язані з когнітивними помилками й «товстими» емоційними нашаруваннями, які накопичилися за час незавершеного багаторічного парабіозу.

Отже, сутність системного дисонансу особистості на комунікативному рівні полягає у нездатності суб'єкта в ситуації *примусу* або *залежності* здійснити адекватну **контрсугестивну дію** [388]. У психоаналізі це кваліфікується як «невдале витіснення». Замість того, щоби сказати: «Не роблю так!», суб'єкт перепитує: «Робити так?». Він не може здійснити сугестію у відповідь. Замість команди «А роблю так!» або «Роби так!» суб'єкт починає перейматися фундаментальним питанням, на яке немає задовільної відповіді: «Я інший?». Моделювання подібних ситуацій зводиться до непродуктивної рефлексії, яка спрямована на вирішення проблеми ідентичності. Звідси запит на екзистенційну психотерапію, яка спрямовує на осмислення власного існування [727].

За певних умов ситуація може сприяти невдалій спробі контрсугестії опонента, який здійснює навіювання (Рис. 3.9). Суб'єкт вимушено приймає неадекватний зміст сугестії, однак не засвоює її через невідповідність сформованим установкам. *Сугестія опонента не засвоюється, але, разом із тим, її не вдається повністю заперечити (відхилити)*. Це створює ситуацію ультрапарадоксального стану, за якого абсурд *не асимілюється*. Це спонукає індивіда до комунікативного «реваншу» з метою асиміляції набутого досвіду. Тому суб'єкт регулярно, дарма що неусвідомлено, створює ситуації «реваншу» (по суті психологічні ігри), в яких стає можливою контрсугестія. Однак зазвичай такі спроби завершуються рецидивом фрустрації та потужнішим закріпленням особистісної проблеми.

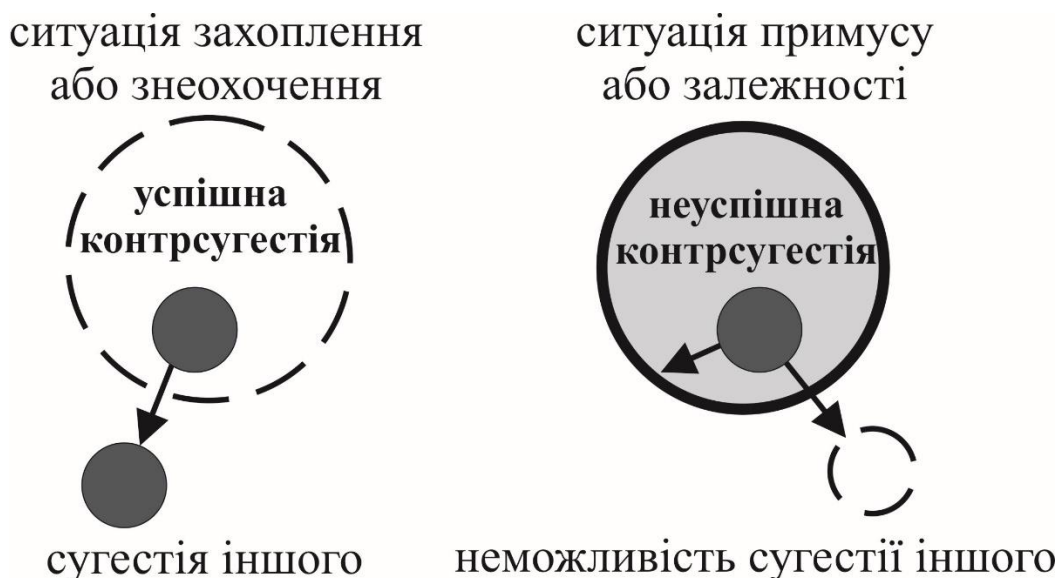

Рис. 3.9. Макро- і мікрорівень особистісної проблеми

Суб'єкт неспроможний вийти за межі невротичної ситуації, яка стає центром *емоційної спекуляції* (йдеться про блокування першосигнальних імпульсів та їхнє заміщення емоційним комплексом третьої фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу) і постійного *продукування псевдосмислів* (коли субдомінантний елемент $\bar{B}$ ототожнюється з нескінченною кількістю синонімів та їхніх антонімів домінантного елемента A). За сприятливих умов суб'єкт «віднаходить» елемент $\bar{A}$, який задає основний вид його діяльності (хобі, покликання, самопожертва), що мотивується рецидивами сформованого емоційного комплексу [375].

Основний показник успішної контрсугестії – здатність суб'єкта виходити за межі невротичної ситуації, вільно здійснювати контрконтрсугестію, бути соціально адаптованим й адекватним. Здійснюється гальмування обох центрів збудження, «зіпсований» знак дезабсурдизується, а його елементи інтегруються у знакову систему у складі інших знаків.

Проаналізувавши невротичну поведінку на макрорівні (типологія ситуацій) та мікрорівні (еволюція комунікативної системи), слід повернутися до традиційного аналізу невротичної поведінки, який здійснюється на *мезорівні*. Йдеться про вивчення динаміки рольової комунікації, яка стає тлом і

каталізатором формування психічних розладів (лінія психотизації) і психотерапії (лінія самоактуалізації).

Динаміка рольової комунікації тотожна розгортанню соціального конфлікту, який передбачає чіткий реєстр *контрагентів*. Найбільш відомим прикладом рольової динаміки є концепція Драматичного Трикутника (С. Карпман): Жертва, Переслідувач та Рятівник [238], [609], трансформована А.В. Петровським у Трагікомічну Піраміду із додаванням ролі Щасливчика [490]. Більш дискусійним прикладом є школа системних сімейних розстановок [117], [670]. Дедалі більшої популярності набуває психодрама, яка теж зосереджена на дослідженні рольової динаміки [59]. Спільним підґрунтям цих концепцій є встановлення закономірностей поведінкової динаміки на підставі систематичних спостережень. Однак вони відірвані від психофізіологічного та ґрунтового когнітивного пояснення.

Ми так само виходимо з положення про *усталеність механізму невротичного розладу, якому повинна відповідати певна плеяда контрагентів*. Разом із суб'єктом контрагенти створюють ситуації залежності та примусу, які стають жорсткими соціальними умовами, які сприяють утворенню системного дисонансу особистості. Однак виокремлені контрагенти забезпечують не тільки невротичне буття чи загострення психозу суб'єкта, але можуть обумовлювати розвиток конгруентності та сприяти соціальній інтеграції.

Поняття **контрагента** широке. Воно єднає не тільки осіб із близького соціального оточення суб'єкта, але й більш віддалених, з якими той мало взаємодії. В окремих випадках це можуть бути вигадані істоти (референтні історичні постаті), з якими він дискутує і порівнює себе. Контрагенти часто незнайомі одне з одним. При цьому функціональне призначення контрагента не має прямої залежності від його особистісних характеристик. *Контрагент – це соціальна позиція індивіда, а не його особистісна диспозиція*. Звісно, знання характеру сприятиме точності діагностики та прогнозуванню поведінки, але все ж не є визначальним.

Виокремлені емпіричним шляхом п'ять контрагентів утворюють універсальну соціально-комунікативну систему, яка визначає специфіку соціальної інтеграції та психічного здоров'я суб'єкта. Їхні соціально-комунікативні особливості показані у метафоричних прізвиськах: Кобра, П'явка, Повітряний Змій, Удав, Вуж. На підставі функціонального призначення виділяємо антагоністичні пари: Повітряний Змій – Кобра, П'явка – Удав. Вуж єдиний, хто не має природного опонента. Ситуаційно він може вступати у союз чи конфронтацію з будь-яким контрагентом і порушувати соціально-комунікативний баланс [392].

Пара контрагентів Повітряний Змій – Кобра становить *психологічну вертикаль* комунікації. Вона фіксує глибину усвідомлення власного абсурду та амбівалентності. Пара П'явка – Удав становить переважно *соціальну горизонталь* комунікації, що є визначальним для здійснення поведінкової інверсії суб'єкта. Вуж зв'язує ці рівні у комунікативну систему.

Суб'єкт вважає **Повітряного Змія** найбільш небезпечним опонентом, хоча насправді це не відповідає дійсності. Паперова змія є достатньо зручною для залякування інфантильного, некритично налаштованого оточення (здебільшого Вужів), але, разом із тим, суб'єкт добре її контролює, тримаючи «на нитці». Зазвичай Повітряний Змій виявляється обмеженим професійними відносинами (підлеглий) або соціальними стосунками. Періодична конфронтація з ним покликана компенсувати комплекси суб'єкта, допомагає самоствердитися, продемонструвати принциповість тощо.

Комунікація з Повітряним Змієм відбиває *поверхневий рівень когнітивного абсурду та емоційної амбівалентності*. Цього абсолютно недостатньо для усвідомлення абсурду (і здійснення дезабсурдизації) та необхідності розривати бінарні емоції. Тобто суб'єкт лишається у межах когнітивної «2» й емоційної амбівалентності та «легалізує» ці межі. Їхня комунікація сягає першої фази ультрапарадоксальної стадії парабіозу, що має вигляд різкої зміни настрою, самодурства. Глибина емоцій суб'єкта не відповідає демонстрованій афектації.

Суб'єкт несвідомо наслідує **Кобру**, яка, на його думку, вміє «смертельно кусати». Це – психологічний двійник суб'єкта, який має більший потенціал для адаптації. Акцентовані риси Кобри дозволяють почуватися психологічно сильним і реалізувати складні життєві чи професійні цілі. Однак суб'єкт, уникаючи внутрішнього конфлікту, намагається дистанціюватися від Кобри, дарма що сподівається її перевершити. Конфронтація з Коброю є прихованою, часто заочною, при цьому суб'єкт використовує Повітряного Змія в якості замісника Кобри та посилює конфронтацію з ним.

Кобра дозволяє виявити *глибинний рівень абсурду*. Тому суб'єкт уникає прямої конфронтації, яка загрожує викриттям абсурду. Кобра з високою ймовірністю виводить суб'єкта на актуалізацію «зіпсованого» знаку. Комунікація між ними відбувається вже на другій фазі ультрапарадоксальної стадії парабіозу, екстремальним рівнем стає третя фаза, що об'єктивується субдепресіями, адикціями, психосоматикою.

Найбільш авторитетною особою для суб'єкта є **Удав**. З ним відсутня конфронтація. Удавами зазвичай стають старші колеги, терапевти, священники, педагоги, друзі. Удав має високий сугестивний потенціал, адже вважається безпечним та могутнім («душить» своєю повагою та любов'ю). Під його впливом суб'єкт погоджується приймати ризиковані рішення. Причиною цього є те, що він перебуває в ілюзії, що Удав щиро прагне йому допомогти, що частіше відповідає дійсним намірам. Однак насправді Удав не стільки «обіймає», скільки «душить» неадекватними провокативними порадами.

Удав посилює *деструктивну поведінкову інверсію*. Суб'єкт тривалий час не може повірити цьому, адже Удав демонструє приязність і робить багато корисного для суб'єкта. Цей процес настільки виразний, що суб'єкт не вбачає небезпеки в актуалізації «зіпсованого» знаку і навіть погоджується на руйнацію абсурду та викриття емоційної амбівалентності. В процесі їхньої комунікації суб'єкт перебуває на першій або на третій фазі ультрапарадоксального стану, а значить у прийнятті рішень якнайдалі перебуває від інтриги.

Найбільш конструктивною є **П'явка**. З нею підтримується перманентна конфронтація, що інколи межує з розривом стосунків. Суб'єкт дистанціюється від цього контрагента, адже той налаштований руйнувати його невротичну поведінку і створювати умови для особистісного розвитку. Суб'єкту не вдається повністю ігнорувати вплив П'явки, адже це хтось із колег, батьків, старих друзів.

П'явка спонукає до *конструктивної поведінкової інверсії*, що інколи помилково сприймається як прояв заздрості чи бажання помститися. П'явка цілеспрямовано підтримує стан «3», а відтак провокує на дезабсурдизацію, що суб'єктом розцінюється в якості нав'язування комплексу неповноцінності, психологічної слабкості. Тривіальним рівнем їхньої комунікації є друга фаза ультрапарадоксального стану, коли інтрига може призвести до гальмування.

Найбільш відданим і найбільш нещирим у комунікації є **Вуж**. Вся його активність спрямована на створення і підсилення ілюзії психічної адекватності суб'єкта. Через інфантильність їхніх стосунків Вуж зрідка йде на конфронтацію і зазвичай підтримує невротичну неадекватність. У ролі Вужів можуть бути особи з числа родичів, молодших колег та найближчих друзів.

Вуж підтримує будь-яку, зокрема, *деструктивну поведінкову інверсію*. Він створює та підтримує ілюзію стану «2», оберігає суб'єкта від дезабсурдизації. Вуж безапеляційно визнає його правоту, не критикує і тим самим дистанціює від усвідомлення психічної неадекватності. Вуж присутній на всіх стадіях парабіозу, тож однаковою мірою поглиблює невротичний розлад до рівня клінічної психотизації й допомагає реалізувати інтригу, коли бачить, що суб'єкт щиро до неї спрямований.

Для зручності соціально-психологічного аналізу пропонуємо розташовувати контрагентів у Соціальному Ромбі (Рис. 3.10). Це дозволяє показати антагоністичні пари, що представляють психологічну вертикаль (Кобра – Повітряний Змій) і соціальну горизонталь (Удав – П'явка). На їхньому перетині розташовуються Вужі. За допомогою Соціального Ромбу є можливість показати комунікативну специфіку і прогнозувати динаміку соціально-психологічного розвитку особистості.

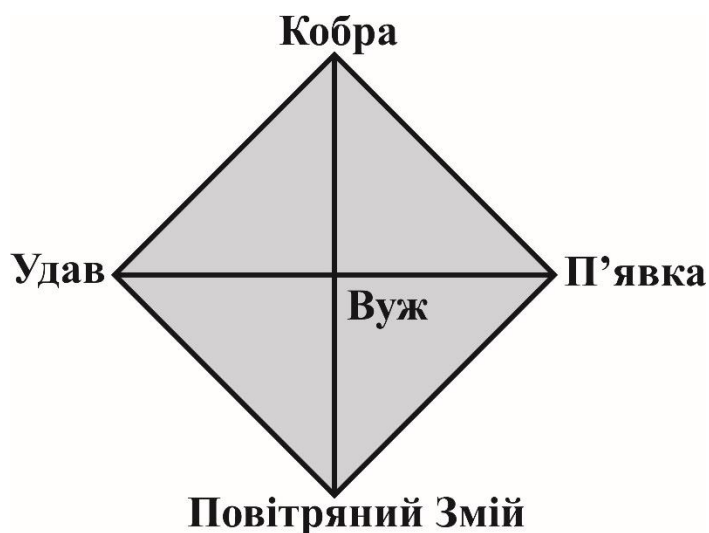

Рис. 3.10. Соціальний Ромб: система комунікації з контрагентами

Вершини вертикалі – ступінь близькості до дезінтеграції: у комунікації з Повітряним Змієм вона мінімальна, з Коброю – максимальна. Визначається гострота невротизації. Вершини горизонталі вказують на вектор розвитку і близькість до психозу чи психічного здоров'я. Комунікація з Удавом наближає до психотичного розвитку, з П'явкою – до психічної норми.

Соціальний Ромб дозволяє унаочнювати типові комунікативні ситуації. Великі соціальні трикутники вказують на *стратегічний рівень* комунікації, малі трикутники – на *тактичний*.

Великі трикутники слід розглядати в якості фінального прогнозу поведінки, що є еквівалентом життєвого сценарію [49], [709] та особистого міфу [250].

Великі комунікативні трикутники:

- **нівелювання неврозу:** Кобра – Повітряний Змій – П'явка.
- **фундаментальна фрустрація:** Кобра – Повітряний Змій – Удав.
- **гострий психоз:** Кобра – Удав – П'явка.
- **невротичне буття:** Повітряний Змій – Удав – П'явка.

Великі (стратегічні) трикутники стратегічні стабілізуються на тривалий час. Комунікація встановлюється з трьома контрагентами; четвертий – факультативний. Вуж не зауважується, оскільки не має стратегічної ваги.

Таку кількість актуальних контрагентів ми пояснюємо взаємодією невротизованого суб'єкта з однією антагоністичною парою. Дві пари його дезорієнтують і послаблюють. Але й одна вказує принаймні на несвідоме бажання нівелювати дисонанс особистості. **«Ключовим чинником соціальної динаміки невротичного розладу стає не стільки конфлікт антагоністичної пари, скільки вільний контрагент»** [375, С. 237]. Розгадка цього феномену полягає тільки у тому, що вплив ситуативно вільного контрагента не гальмується транзакціями його природного опонента. Зокрема, у трикутнику фундаментальної фрустрації вплив Удава стає визначальним, позаяк П'явка усувається з реальної взаємодії й стає факультативною.

Зміни на стратегічному рівні досягаються шляхом зрушень на тактичному. Комунікативні зміни запускаються шляхом введення факультативного контрагента. Особливість тактичного рівня полягає у зростанні ролі Вужа, який не маючи опонента, посилює позицію суб'єкта у тому чи іншому напрямку.

Роль Вужа у соціальній підтримці невротичного розладу настільки сильна, що його усунення є найшвидшим шляхом до успішної терапії. Це спостерігається у ситуації *примусу*: заточення у концтаборі та стаціонар лікарні позначається на зникненні психосоматичних захворювань [46]. Проте передбачити результати змін непросто. Під впливом П'явки суб'єкт може досягти психічного здоров'я, але під впливом Удава може загострити розлад до клінічної форми. Втім, такі радикальні трансформації відбуваються тільки після усунення всіх Вужів. Суб'єкт постійно поновлює їхню популяцію, позаяк вони – умова його задовільного самопочуття і психологічної сили.

Сьогодні втрата Вужів відбувається після потрапляння до тоталітарного культу. Це позначається на радикальних змінах суб'єкта [125], [584], [669]. Куратори секти (Удави) «душать» його в обіймах (техніка «бомбардування любов'ю»). Участь Удавів допомагає суб'єкту нівелювати невротичний стан «3» і перевести у стан «2», причому «потрібного» типу особистості: конформний («послушник»), ізольований («монах-відлюдник»), психотичний («релігійний фундаменталіст-бомбіст») [375].

Комунікація у малих трикутниках відбувається завдяки взаємодії Вужа з нейтральним контрагентом та одним з антагоністичних контрагентів.

В межах великого трикутника фундаментальної фрустрації (Кобра – Повітряний Змій – Удав) існують два малих трикутники: Кобра – Удав – Вуж і Повітряний Змій – Удав – Вуж [392]. Вони різняться включенням одного з антагоністів – Кобри чи Повітряного Змія. Суб'єкт до обох ставиться неприязно, але до Повітряного Змія – відкрито, до Кобри – приховано. Це соціально-психологічний відповідник невротичної реакції за типом «і те – і не те». «Те» – позаяк два із трьох контрагентів однакові; але «не те» – тому що трикутники різняться контрагентом-антагоністом. Комунікація в межах малих трикутників об'єднана тому, що вони входять у великий трикутник. Ми це вважаємо *соціодинамічною об'єктивацією невротичної форми абсурду*.

Малі трикутники відбивають ситуаційний стан суб'єкта (Рис. 3.11), який може набувати інерції й стабілізуватися. Ми виділяємо такі основні стани як Вразливий, Мінливий, Стишений (Заспокоєний) та Усталений.

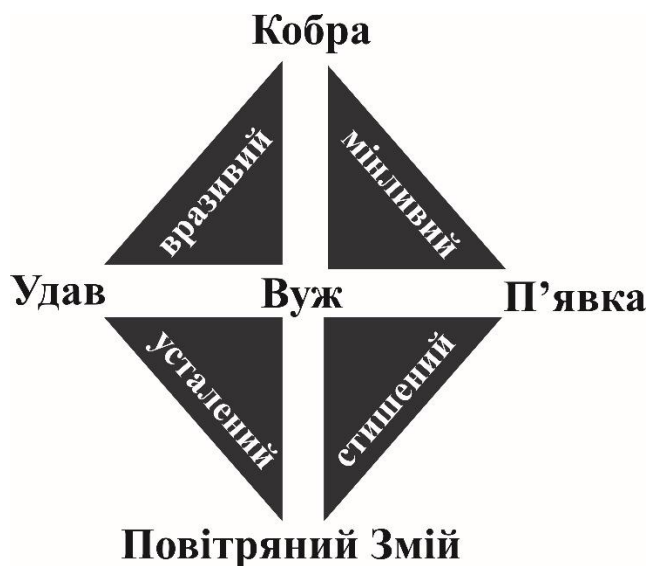

Рис. 3.11. Малі комунікативні трикутники

Малий трикутник Удав – Вуж – Кобра сприяє формуванню стану **Вразливого**, що зазвичай збігається з початком розгортання дисонансу особистості. Симптоматика – дратівливість, агресивність, афективність – може сягати клінічної форми. Це пов'язано з деструктивними процесами знакової

системи, коли усвідомлюються абсурдні точки досвіду. Раціоналізація абсурду є неповною, що супроводжується випробуванням різних варіантів виходу з проблеми. Інертність цього стану сприяє переходу у суміжний малий трикутник, коли на зміну небезпечній Кобрі приходить лояльний Повітряний Змій. Той зазнає переносу конфронтації з Коброю.

Малий трикутник Удав – Вуж – Повітряний Змій формує стан **Усталеного**, який одночасно шукає психологічної допомоги, але максимально віддалений від стану психічною здоров'я. Це – неклінічна форма психопатія. Суб'єкт не перебуває у загострених конфліктних стосунках, однак спроби його відкоригувати зазнають значного *опору* та посилення психосоматики. Суб'єкт виявляється не готовим проаналізувати власний абсурд та гальмувати емоційну амбівалентність.

Удав забезпечує отримання суб'єктом частини альтернативної інформації від П'явки, що має ризики інтриги. Товстий шар психологічного захисту, який надає підтримка Удава та Вужів, присипляють пильність суб'єкта, роблять його схильним до ризикованих дій.

Це створює об'єктивні умови для виходу у малий трикутник – Повітряний Змій – Вуж – П'явка. Це – стан **Стишеного**. Суб'єкт настільки певен у відсутності загрози для порушення невротичної концепції буття, що допускає ризик оновлення взаємостосунків. «Помилки» у контактах він списує на зіпсованість контрагентів та обставини. Емоційні зриви нечасті. Навіть пом'якшуються стосунки з Повітряним Змієм. Суб'єкт дослухається до порад, спорадично наслідує їх, ситуаційно погоджуються на компроміс, що кваліфікується суб'єктом як контроль над особистісною проблемою. Натомість «накопичує» фрустрацію й, таким чином, укріплює невротичну концепцію.

Зміни у системному дисонансі особистості залежать від активності П'явки. М'яка, ненав'язлива конфронтація може сприяти досягненню терапевтичних цілей. Загострення стосунків, скоріш за все, призведе до регресії на попередній рівень, на якому Удав у союзі з Вужами забезпечують підтримку та захист.

Реальні терапевтичні зміни виникають у стані **Мінливого** (Кобра – Вуж – П'явка). Ми це пов'язуємо з відсутністю Повітряного Змія, позаяк він не здатен забезпечити ризикованості транзакцій. Повернення у комунікацію Кобри повторно невротизує суб'єкта, порушує емоційний та когнітивний баланс, що змушує подекуди приймати імпульсивні рішення. Виникає небезпека зайти у глухий кут, що обумовлює необхідність і навіть неминучість психологічних змін. Влучні інтервенції П'явки можуть мати вирішальне значення для реалізації терапевтичних цілей. При цьому можливість рецидиву і загострення психотичного стану залишаються високими.

«Соціодинаміка неврозу – один із варіантів психологічних змін: балансування між фундаментальною фрустрацією у великому трикутнику Удав – Кобра – Повітряний Змій, що може завершитися психотичним розладом, скоєнням злочину чи суїцидом, та нівелюванням неврозу у трикутнику П'явка – Кобра – Повітряний Змій, що виявляється у конгруентності суб'єкта і самоактуалізації особистості» [375, С. 241].

Кобра відіграє одну з ключових ролей, дарма що часто-густо є непомітною. Її виключення з комунікації підвищує емоційну стабільність суб'єкта, ослаблює психологічні захисти, призводить до втрати соціального контролю і підвищення імпульсивності. Кобра мимоволі спонукає до осмислення власного абсурду, його неадекватності. Так відбувається тому, що Кобра є психологічним двійником суб'єкта, а тому змушує до рефлексії та порівняння з власним потенціалом. Це порівняння, як правило, не на користь суб'єкта, а відтак зумовлює фрустрацію і психоз (за співучасті Удава) або стан конгруентності (за співучасті П'явки). Метафорично відношення контрагентів можна означити так: *«кусає» Кобра, «душить» Удав, «виліковує» П'явка*.

Повноцінній самодопомозі самої лише комунікації з Коброю недостатньо, адже її «укуси» не викликають адекватної реакції. Суб'єкта цікавить не власна адекватність та корекція, а бажання убезпечитись від «укусів» Кобри. Її дії спричиняють фрустрацію, яку не вдається задовільно компенсувати. Для цього бракуватиме особистісних ресурсів, перешкоджатиме дефектна знакова система.

Тому суб'єкт шукає таких контрагентів, які підтримають його. Їхня підтримка і ресурси можуть бути спрямовані на збереження невротичного абсурду (Удав може сприяти розвитку симптоматики, психотизації й протиправним діям) та його нівелювання (П'явка може сприяти дезабсурдизації «зіпсованого» знаку і диференціації бінарних емоцій).

Найбільш комфортною є комунікація з Вужами та Повітряними Зміями, які забезпечують соціально-психологічну підтримку. Таким чином створюється ілюзія адекватності та конкуренції суб'єкта у стосунках, відчуття психологічної сили. Назагал це убезпечує від необхідності перевіряти абсурд на адекватність.

Успішність психотерапії визначається здатністю терапевта відрізнити Кобру від Повітряного Змія, вмінням актуалізувати взаємодію з Коброю і самому ставати П'явкою для клієнта. З боку клієнта визначальними є здатність усвідомити функціональну роль Кобри та необхідність применшувати її значення, вміння виявляти психотичні провокації Удава, згода обмежувати вплив Вужів. Ця програма може бути реалізована тільки в межах трикутника нівелювання неврозу.

Нами представлена схема поведінкової динаміки невротичного розладу (Табл. 3.9). Схема не виключає дещо змінену конфігурацію контрагентів. Зміни основної диспозиції контрагентів супроводжуються поведінковими змінами.

Таблиця 3.9

Поведінкова динаміка неврозу

Етапи формування комунікативних трикутників	Етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	Кобра – Удав – Вуж	Повітряний Змій – Удав – Вуж	Повітряний Змій – П'явка – Вуж	Кобра – П'явка – Вуж	вихід із трикутників
	вразливий	усталений	стишений	мінливий	спонтанна адекватність

Отже, соціодинамічний підхід забезпечує

- 1) ідентифікацію ситуаційного (малий трикутник) і потенційного (великий трикутник) оточення особистості;
- 2) прогнозування психологічного стану суб'єкта і найбільш вірогідні результати особистісного розвитку;
- 3) здійснення моніторингу психотерапевтичного процесу.

Сутність соціально-психологічної діагностики системного дисонансу особистості полягає у з'ясуванні системності комунікації суб'єкта, що передбачає ідентифікацію основних контрагентів.

Психотерапія поведінкового дисонансу спрямована виявляти розбіжності вчинків. Такі розбіжності притаманні суб'єкту на рівні побутового абсурду, що фіксувалося у побутовій психопатології [652]. Однак у тривіальному стані поведінкова суперечність не усвідомлюється, позаяк обидві психічні дії є лишень несумісними та непослідовними і не перебувають в опозиції одна до одної.

Звідси основне положення поведінкового аспекту терапії: *психічне здоров'я суб'єкта вимірюється здатністю не здійснювати суперечливі вчинки*. Єдина логіка поведінки, своєю чергою, забезпечується збереженням у комунікації належного рівня контрсугестії. Контрсугестія дистанціює суб'єкта від прямого впливу інших і забезпечує реалізацію власних потреб. Психологічно правильно вибудована контрсугестія дозволяє здійснити гальмування (вдале витіснення) бінарної емоції, задовільну дезабсурдизацію «зіпсованого» знаку та утворити функціональний синтез когнітивних елементів.

В ситуації системного дисонансу особистості суб'єкт лише ладен заявити опоненту: *«Роблю не так!»* або *«Роблю інакше інакше!»*, що нібито повинно вказувати на можливість вибрати релевантну форму поведінки (табл. 3.8). Суб'єктність утверджується через заперечення. Але він продовжує невротичну лінію поведінки, дарма що вона для нього стала невпізнаваною. Е. Берн у цьому випадку говорить, що суб'єкт не розриває аркуш із життєвим сценарієм, а тільки перевертає його [49]. Значить життєвий фінал залишається фрустраційним, оновлюється тільки шлях до нього.

Психотерапія повинна бути зорієнтована на формулу *«Не треба так робити!»*. Тільки у такому разі повторювана поведінка може бути повністю загальмованою. Натомість різноманітні форми квазітерапії керуються вербальною формулою: *«Не треба робити не так!»*, яка припускає правомірність здійснення інших спроб: *«А треба так!»*. Однак такі дії поглиблюють поведінковий дисонанс особистості й пропонують суб'єкту перемикається на гру *«Чому б вам не спробувати...? Так, але...»* [47]. «Зіпсований» знак ситуаційно зв'язується з іншими елементами, а тому ще більше унеможлиблює дезабсурдизацію. Таким чином у суб'єкта з'являється більше аргументів на користь незмінності своєї проблеми та власної жертвовної ролі. *Особистісна проблема не вирішується, а стає неперевершеною.*

Нами розроблені *рекомендації* щодо надання психологічної допомоги.

1. Рольова ідентифікація соціального оточення. Насамперед ідентифікація Кобри, з якою відсутня адекватна комунікація і не виробляється контрсугестія.

2. Дистанціювання суб'єкта від впливу Вужів, які підтримують його неадекватну поведінку.

3. Посилення напруги суб'єкта шляхом нівелювання конфліктів із Повітряними Зміями. Суб'єкт повинен усвідомити необґрунтованість конфронтації, її обумовленість заміщенням конфлікту з Коброю. Конфронтація з Повітряними Зміями створює хибну ціль для контрсугестії.

4. Прийняття відчуття меншовартості перед Коброю, марне прагнення її перевершити. Суть терапії – встановлення реальної конфронтації з Коброю.

5. Відмова від комунікації з Удавами, які з легкістю навіюють прийняття неадекватних рішень.

6. Ініціація регулярної комунікативної взаємодії з П'явкою.

Терапевт повинен стежити за зміною комунікативних трикутників. Мета терапії – сформувати великий трикутник нівелювання неврозу (Кобра – Повітряний Змій – П'явка). Але попередньо слід розхитати комунікацію у трикутнику невротичного буття (Повітряний Змій – Удав – П'явка).

Ефективність психотерапії забезпечується послідовністю вказаної вище соціодинаміки. Її форсування може призводити до загострення психотичного розладу, адже в такому разі суб'єкт здійснюватиме заміну одразу двох актуальних контрагентів великого трикутника. Звісно, це не виключає ймовірність позитивного ефекту, що доведено провокаційною терапією.

Ключовий етап психотерапії – виштовхування суб'єкта з комфортного стану Усталеного (малого трикутника Удав – Вуж – Повітряний Змій). Мета – зайти у стан Мінливого (малий трикутник Кобра – Вуж – П'явка). Це зумовлює прямий конфлікт із П'явкою та заочну конфронтацію з Коброю.

Важливо прагнути до реалізації *інтриги* у стані Стишеного, коли П'явка переконує суб'єкта у фальшивості його конфронтації з Повітряними Зміями. Тоді суб'єкт, принаймні на деякий час, блокує з ними контрсугестію, а значить стає вимушений вступати у конфронтацію з Коброю. Це – *поворотний пункт психотерапії*. Без нього суб'єкт ризикує залишатися у колі непродуктивної конфронтації, яка компенсує відсутність контрсугестії з Коброю.

Висновки до розділу 3

1. Основні положення фізіологічного аналізу неврозу становлять теорії умовних рефлексів, принципу домінанти, вчення про парабіоз. Фізіологічним підґрунтям формування системного дисонансу особистості стає ситуація виникнення неадекватного рефлексу, неінтегрованого у систему психічної саморегуляції. Неадекватний рефлекс виникає у відповідь на перевертання адекватної нервово-психічної реакції і здатен фіксуватися без додаткового підкріплення. Це спричинює розбалансування базової психічної суперечності на фізіологічному рівні. Неадекватна реакція отримує значну інерцію, щоби сформуватися у рефлекс, остаточно оформлюється на ультрапарадоксальній стадії парабіозу внаслідок дворазової інверсії нервово-психічної реакції. Це створює умови для рефлексії власного психічного стану і його ідентифікації на

пізніх фазах ультрапарадоксального стану за принципом «і те, і не те». У філогенетичному аспекті друга фаза стає фізіологічною розвилкою людини і тварини, оскільки дозволяє порівнювати повторювані стани збудження, які є змістовно близькими, але не тотожними. Досягнення третьої фази ультрапарадоксальної стадії знаменує остаточне формування неврозу, оскільки суб'єкт віддаляється від первинного адекватного реагування невдалою спробою рефлексії на другій фазі. Фізіологічною основою невротичного розладу стає «злипання» антагоністичних емоційних реакцій, які не загальмовуються, а предметом аналізу у психотерапії стає емоційна амбівалентність. Діагностика емоційної сфери може здійснюватися за допомогою математичних методів: ранжування емоційних реакцій, багатомірного шкалювання і факторного аналізу. Фіксуючи відстань між емоційними реакціями, кореляційні зв'язки, факторні навантаження тощо, отримуємо можливість робити припущення щодо структури та змісту бінарних емоцій, виявляти синонімічні й антагоністичні реакції, робити висновок про наявність незбалансованої психічної суперечності. Для невротизованого типу емоційного розвитку властивими є біполярні фактори, надто якщо таким є перший і найбільш потужний фактор. Біполярність емоційних реакцій стає основою для реконструкції парабіозу з його інертною ультрапарадоксальною стадією. Особливої уваги заслуговує оцінка кореляційного зв'язку емоційних реакцій. Психотерапія в межах емоційної сфери полягає у гальмуванні обох елементів бінарної емоції. Інтрига психотерапії реалізується при аналізі моменту перемикання елементів бінарної емоції від збудження до гальмування (авторотації). Медитація та релаксація спрямовані на гальмування авторотації емоційних елементів.

2. Когнітивна сфера людини формується у процесі онтогенезу взаємопов'язаних процесів мовлення і мислення, які стають наслідком інверсії рефлекторної системи тварини. Друга сигнальна система є перевернутою формою першої сигнальної системи. Елементарна когнітивна одиниця психіки людини – знак, який є результатом інверсії тваринного сигналу. Знак збудований за принципом утворення психічного антагонізму, який запускає інтелектуальний

розвиток особистості й тільки в умовах особистісного дисонансу набуває невротичного розвитку. Інверсія сигнальної системи людини полягає у тому, що мислення є перевернутою формою інтелекту тварини. Людина у філогенетичному аспекті – антитеза антитварини, що слід трактувати як подвійну інверсію психічного розвитку. Результатом є здатність утворювати когнітивний абсурд – зв'язувати дві реакції єдиною формою, за якої тільки одна частина усвідомлюється (вербалізується). Мовлення виникає як інструмент формування і диференціації абсурдної реакції. Одним із наслідків стає те, що знак набуває гнучкості та розвитку, що робить його стійким до зовнішніх впливів. Знак важко «зламати», проте він може постійно уточнюватися.

3. Унікальність знаку полягає у бінарній структурі, суть якої зводиться до утворення абсурду. Домінантна частина знаку підлягає усвідомленню, субдомінантна – ні, що відповідає бінарним емоційним реакціям, одна частина яких перебуває у стані збудження, інша – гальмування. Процес мислення можна визначити як диференціацію здвоєних елементів знаку, які поєднуються з іншими елементами знаків і в такий спосіб утворюють нові смислові конструкції. Мовлення – інструмент мислення, тобто короткочасної дезінтеграції абсурду і нового синтезу знакових елементів. У ситуації особистісної проблеми суб'єкт гостро усвідомлює абсурдність знаку, однак не здатен здійснити його дезінтеграцію. Це призводить до стагнації «зіпсованого» знаку. Завершення дезінтеграції і вторинної інтеграції здійснюється відповідно до процедури, де головними стають процеси синонімії й антонімії домінантної частини знаку, вихід на його субдомінантні елементи. Цей процес відповідає повному циклу парабіозу бінарної емоційної реакції. Психотерапія когнітивної сфери – це ідентифікація елементів «зіпсованого» знаку, їхніх синонімів та антонімів. Загальними задачами є спростування положення про тотожність антоніму домінантного елементу і субдомінантного елементу (на рівні психологічної консультації) і встановлення змісту антоніма субдомінантного елемента (на рівні глибинної психотерапії). Вирішення цих завдань повинно призвести до остаточного «розривання» бінару і включення його елементів до складу нових

знаків. Мета психотерапії – відновлення тривіального когнітивного абсурду. Це досягається шляхом повного циклу інверсії «зіпсованого» знаку, коли всі елементи проходять через процес повного витіснення й усвідомлення.

4. Життєва ситуація задає об'єктивні межі психічного функціонування людини. Її конфігурація обумовлена суб'єктивною значущістю і ступенем свободи для альтернативних дій. Ці параметри покладені в основу типології ситуацій, яка дозволяє виокремити ситуації примусу, залежності, знеохочення і захоплення. Перші дві створюють передумови для поведінкового дисонансу. На мікрорівні комунікації невротичний розлад виникає за неможливості здійснити контрсугестію зовнішнього впливу. Створюючи подібні ситуації (феномен вимушеного повторення), суб'єкт прагне у нових умовах успішно завершити контрсугестію неадекватної сугестії із заміщеними особами. На мезорівні комунікації системний дисонанс особистості є наслідком такої зміни великих і малих комунікативних трикутників, які відсікають конструктивний вплив із боку окремих контрагентів. Суб'єкт несвідомо зацікавлений у збереженні власного невротичного буття, що позначається на збереженні непродуктивної конфронтації й уникненні таких її форм, які призведуть до реалізації інтриги психотерапевтичного процесу. Радикальні особистісні зміни стають можливими в результаті виключення з поля комунікації окремих контрагентів і посилення впливу інших. Суб'єкту належить здійснити адекватну контрсугестію, що передбачає необхідність обмеження впливу певних осіб та відрегулювання процесу конфронтації.

Основний зміст розділу відображено у публікаціях автора

- Мазяр О. В. Абсурдність як фундаментальна властивість сприймання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 3. С. 30–36.
- Мазяр О. В. Валідність психологічного дослідження: математика абсурду. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 15. С. 237–244.
- Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41.
- Мазяр О. В. Знак у сигнальній системі людини. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 22–26.
- Мазяр О. В. Кінець смисла: дезабсурдизація знака. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 4 (54). Р. 3–11. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-12 (дата звернення: 12.12.2020).
- Мазяр О. В. Л. С. Выготский и Ж. Пиаже: две концепции психической инверсии. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 1 (51). Р. 42–49. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-03 (дата звернення: 12.12.2020).
- Мазяр О. В. Мислення: між інсайтом і дезабсурдизацією. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 17–21.
- Мазяр О. В. Мовлення та мислення у концептуальних поглядах Л. С. Виготського. *Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука* : збірник статей за редакцією М. В. Папучі. Вип. 2–3. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 175–192.
- Мазяр О. В. Начало смысла: физиологическая развилка. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 3 (53). Р. 10–18. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-03

звернення: 12.12.2020).

- Мазяр О. В. Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, 2017. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 224–227.*
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
- Мазяр О. В. Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 237–242.
- Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ : «Логос», 2008. Т. 7. Вип. 15. С. 195–198.
- Мазяр О. В. Парні емоційні стани як предмет психотерапевтичної роботи. *International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: Conference Proceedings, September 29, 2017. Tbilisi : Baltija Publishing, 2017. С. 10–11.*
- Мазяр О. В. Психічна інверсія: когнітивний аналіз. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. Том VI. Вип. 17. С. 189–195.
- Мазяр О. В. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело*. 2017. № 7. С. 110–116.
- Мазяр О. В. Психофізіологічні механізми виникнення особистісної проблематики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Серія 12. Вип. 12 (37). С. 107–113.
- Мазяр О. В. Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості. *Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями*

наукових досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 липня 2017 року). Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 93–95.

Мазяр О. В. Соціальний аналіз особистісної проблематики. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 2. С. 21–25.

Мазяр О. В. Структурні особливості знаку в умовах неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 5. С. 60–65.

Мазяр О. В. Творчість у психотерапевтичному вимірі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. Т. XII. Вип. 24. С. 128–135.

Мазяр О. Нівелювання патологічної субособистості засобами творчо-проективних методів. *Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» : тези доповідей*. Київ-Житомир : Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. С. 118–119.

Мазяр О. Творчість як природний шлях особистісного зростання. *Актуальні проблеми особистісного зростання : збірник наукових праць [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)] / ред. кол. : Л. П. Журавльова, Л. О. Котлова, К. А. Марчук*. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2019. С. 267–269.

Розділ 4

СТРУКТУРНА ДИНАМІКА ОСОБИСТОСТІ

У розділі розглянуто проблему структури особистості, обґрунтовано використання поняття субособистості в якості структурної одиниці, яка є психічним кластером, що презентує особистість у системному вимірі. Показано теоретико-методологічні засади розв'язання проблеми психічного дуалізму (психофізичної проблеми) на структурно-функціональному рівні. Схарактеризовано субособистості, які входять у структуру особистості (Жадаюче Я, Імітоване Я, Ситуативне Я, Досвідне Я), принципи та форми їхнього функціонування, особливості взаємодії (кореспонденції), онтогенетичного дозрівання і психодинаміки, взаємозв'язку під час вікових криз. Розкрито сутність двох рівнів саморегуляції особистості (між Его та Альтер-Его; між субособистостями Альтер-Его). Показано наслідки неповної деконтамінації субособистостей Альтер-Его (педагогічний рівень особистісної проблематики), відмінності від аналогічної схеми у транзакційному аналізі. Проаналізовано умови формування Патологічної Субособистості (психологічний рівень особистісної проблематики) та «сізіфової» стратегії життєдіяльності, основну мету її функціонування. Виявлено відмінності між субособистостями Альтер-Его і Патологічної Субособистості, особливості їхньої кореспонденції. Представлено поведінковий профіль Патологічної Субособистості, психотерапевтичні завдання, схарактеризовано методи психотерапії.

4.1. Принципи субособистісного аналізу

Дисонанс особистості позначається на переструктуруванні її окремих рівнів та системи. За окремими дисонансами слід фіксувати системне вираження особистісної проблеми. Це відповідь на запитання, яким чином *минуле продовжується у теперішньому і прагне стати майбутнім*.

Розглянувши інтра- та інтерпсихічні аспекти формування особистісної проблематики, закономірно постає завдання розробки релевантної моделі особистості. Зрештою, «...моделювання є ніби завершальним етапом психологічного дослідження, що органічно об'єднує таке дослідження з побудовою психологічної теорії, яка з нього слідує» [73, С. 105]. Моделювання розширює дослідницькі можливості [660], позаяк дозволяє на основі цілісної та спрощеної картини виявити нові властивості психічної системи. Важливою є структурна фіксація особистісного контрапункту, показ того, як узгоджуються міжрівневі відносини та внутрішньорівнева взаємодія системи в умовах інверсії психічного розвитку. Йдеться про можливість здійснювати аналіз певної точки досвіду, в якій інтегруються інтра- та інтерпсихічне, тип особистості і тип ситуації, рефлексорний тип реагування і можливість його скасовувати. У перспективі це виводить на моделювання механізму структурної патології, що допоможе сформулювати загальне уявлення про незбалансовану психічну суперечність.

Структура особистості повинна транслювати її *контрапункт* і можливість *структурної інверсії*, виявляти специфічну для психічного розладу конфігурацію елементів. Структурна оцінка особистості інтегрує академічну та практичну психологію: «Будь-яка теорія, якщо це дійсно теорія, може бути формалізована і представлена у вигляді моделі, а адекватна модель є ніщо інше як формалізована теорія. Неможливість формалізувати теорію є ознакою її неадекватності» [73, С. 100].

Структура є системою взаємопов'язаних елементів [611], які, своєю чергою, стають автономними підсистемами. *Система* особистості – суб'єктивне відбиття об'єктивної структури [496], що демонструє унікальність суб'єкта. *Механізм особистісного розвитку* – динаміка переходу між ланками або станами [209]. Система повинна включати аналіз елементарно-системного, компонентно-системного та макросистемного рівня особистості [607]. Варіативність психічного функціонування обумовлена багатобогатозначними зв'язками структури особистості [420].

Дослідниками пропонується назагал однаковий набір елементів структури особистості; відмінності відмічаються переважно у змістовному наповненні, відношеннях і зв'язках [16], [266], [497], [551]. Разом із тим, виокремлені підсистеми та елементи є почасти різнорівневими феноменами, тож складно запропонувати принципи їхнього нелінійного зв'язку. Саме тому, на нашу думку, психодинаміка залишається за дужками структури особистості, що створює умови для спекуляцій. Такий підхід влучно названий «колекціонерським» [185] – «шлях перерахування того, з чого утворюється особистість» [489, С. 215].

За принциповою дискусією щодо змісту структурних елементів та їхнього взаємозв'язку невирішеною лишається проблема *суб'єктності*. В сутності ці структури є горизонтальними, не здатними показати глибину особистості. Хіба що К.К. Платонов намагається продемонструвати функціонально-динамічну сферу застосування структури особистості. Певною мірою проблему психодинаміки вирішують шляхом заведення підсистеми спрямованості особистості [65]. Однак класичним структурам бракує динаміки та варіативності психічного розвитку. Системний механізм стоїть нерухомо, а тому особистість лишається гіпотетичним манекеном.

Аналіз цілісної особистості включає дослідження динаміки усталених емоційно-когнітивно-поведінкових кластерів, що функціонують на кшталт станів Я. Стани Я складають каркас структури особистості. Їхні відмінності виявляються за емоційної, когнітивної та поведінкової трансформації [609].

Що становить такий кластер? Традиційно такими є полярні генетично-вроджені та соціально-набуті утворення. З часом стало зрозуміло, що подібне протиставлення не залишає місця зв'язку, а значить не дозволяє показати особистість як психологічну систему. Сьогодні утверджується положення про **багатобогатозначне відношення генетично-вродженого та соціально-набутого у детермінації особистісного розвитку** [375]. Генетичний кластер слабо диференційований, а соціально обумовлений кластер диференціюють на підсистеми *власного досвіду, досвіду інших та ситуаційної саморегуляції* [48], [80].

Таким кластером вважатимемо «субособистість». Це поняття більшого вжитку набуло у психодинамічних концепціях. В академічній психології, за деякими винятками [216], його не вживають, щоби не порушувати принципи цілісності та системності оцінки особистості. Термін «субособистість» позначає окремі поведінкові феномени; його інколи використовують як синоніми архетипів, станів Я, соціально-психологічних ролей. Припускається, що субособистостей може існувати багато [27], [559]. Це передбачає вирішення складної задачі – встановлення їхньої *системної кореспонденції*.

Найбільш розроблене поняття «субособистості» у теорії психосинтезу, де мислиться як автономний елемент, який може бути опозиційним особистості та діяти як цілісна особистість. На думку М. Руфлер, субособистість – це складна психодинамічна структура, що прагне до автономії й задовольняє потреби через особистість [559]. За П. Феруччі, субособистість – «...це психологічні утворення, подібні живим істотам, що співіснують у спільному просторі нашої особистості. Кожна субособистість веде власний стиль життя і має свої власні рушійні мотиви, які часто-густо різняться від стилю життя і мотивів інших субособистостей» [27, С. 70]. Отже, у психосинтезі субособистості вважаються унікальними, автономно активними феноменами, які не отримують диференціації, існують у великій кількості і не піддаються класифікації.

Субособистість є підсистемою, яка не наділена абсолютною автономією. Зміну установок, цінностей і нервово-психічних реакцій можна вважати субособистісним перемиканням. Їхнє основне призначення – *«створювати баланс психічної адекватності й адаптивності, що виявляється в обмеженні активності одна одної, витісненні і конкуренції»* [375, С. 252].

Контрпродуктивним є припущення про довільну кількість субособистостей, кожна з яких нібито прагне до автономного функціонування і задоволення потреб. Це епігонське повторення положення про умовні рефлексії: «Субособистості кристалізуються шляхом *повторення набутих реакцій*. Кожне повторення слугує *підкріпленням*... <...> Впродовж всього нашого життя субособистості формуються шляхом постійних повторень» [559, С. 26-27].

Змістовне наповнення субособистостей слід здійснювати на рівні мікроаналізу. Дослідження структури особистості (*ступеню розвитку елементів*), її патології (*співвідношення субособистостей*) та системної неефективності (*особливості їхньої кореспонденції*) вимагає макро- та мезоаналізу. На нашу думку, існує обмежена кількість субособистостей, які мають чітке функціональне призначення і траєкторію розвитку.

Субособистість – це функціонально обмежений кластер системно зв'язаних емоцій, когніцій та поведінкових патернів [395]. Особистісну систему утворюють субособистісні підсистеми. При цьому особистісна система не зводиться до розвитку субособистостей. Субособистості кристалізуються в межах особистісної системи [276], є продуктом її внутрішньої диференціації.

Субособистісні акцентуації вказують на порушення субособистісного балансу, а разом на дезадаптацію особистості, однобічність психічного розвитку і невротичність [719], [722]. У випадку запропонованої субособистісної системи йтиметься про порушення балансу *жадань, імітації, рефлексії й самоактуалізації*.

Субособистісний аналіз виходить з положення, що особистість є результатом кореспонденції психічних метаутворень Его (біологічного походження) та Альтер-Его (соціального походження). Вони становлять контрапункт. Це те, що можна назвати «двоєдиною цілісністю» [246, С. 253] або «синтетичною моделлю особистості» [631]. Его та Альтер-Его однаково прагнуть до актуалізації та утворюють весь спектр психічної суперечливості, що забезпечує поступальний розвиток особистості. Як природні антагоністи вони обумовлюють фундаментальне інтрапсихічне протиріччя, але, разом із тим, підтримують цілісність організації особистості. Психічне здоров'я вимірюється здатністю трансформувати фундаментальну психічну суперечність у певний продукт соціально схвалюваної діяльності. Процесуальні труднощі спричиняють стагнацію, а інколи деградацію особистісного розвитку, що виявляється у конформній, невротичній або психотичній спрямованості суб'єкта.

Его – матриця особистості, генетичне єство людини, її біологічна суть. Альтер-Его є соціально-психологічним продовженням Его, культурним змістом особистості. Їхнє відношення – боротьба і єдність протилежностей. При цьому Альтер-Его можна вважати *інверсією*, вивернутим змістом Его. Психофізіологічно цей процес проходить у два етапи: спочатку відбувається гальмування першосигнальних імпульсів, а затим вони частково розгальмовуються, що стає можливим шляхом додавання інших психічних реакцій (у процесі парабіозу). Его характеризується психічною *невизначеною однорідністю*, Альтер-Его спрямоване на формування *визначеної психічної різноманітності*. Фактично йдеться про співвідношення функціональних систем: «Система нижчого порядку при включенні у систему вищого порядку організації в якості елемента «втрачає» зайві ступені свободи. Елементи системи функціонують вже не «самі по собі», а відповідно з метою всієї системи, що «залишає» їм тільки ті ступені свободи, які ведуть до виживання всієї системи в цілому» [345, С. 5].

Его як генетична сутність людини є джерелом її потреб. Це – психічний виразник першої сигнальної системи, який можна вважати автономним біологічним вектором розвитку особистості, що має достатній набір безумовних рефлексів та інстинктів, які спонукають до виживання і розмноження. Якщо потреби стають центральним структурним елементом особистості, що спонукають до відповідної активності [19], то Его отримує найбільш потужний мотиваційний ресурс. У будь-якому випадку імпульси Его становлять глибинний рівень особистісної активності, що можна представити як систему збуджень, спрямованих на адаптацію та інтеграцію організму.

Як структурна одиниця Его трактується близько до поняття Id у психоаналізі [626], Тіні – в аналітичній психології [719], нижчого несвідомого – у психосинтезі [27], стану Я Вільної Дитини – у транзакційному аналізі [609]. У піраміді потреб структура Его представлена фізіологічними потребами та потребою у безпеці [414]. Втім, імпульси Его слабо усвідомлюються, дарма що прагнуть актуалізуватися хоча би у непрямій (символічній) формі [736].

Структура Его є примітивною, майже не розвивається, зазнає змін тільки відповідно до генетичної програми та біологічного віку індивіда. Потреби, імпульси не піддаються суттєвій корекції, їх можна лише навчитися гальмувати, відстрочувати отримання насолоди внаслідок періодичної фрустрації. *Патологічна фіксація жадань* стається внаслідок потужної фрустрації Его, коли відбувається примусове гальмування певного центру збудження.

Принципи та форми функціонування: домінування та насолода. Домінантність забезпечує виживання і досягнення насолоди.

Мета: насолода і домінування у тривалому житті.

Метариси особистості: агресивність, сексуальність, нарцисизм.

Шляхи формування Его:

– *нормальний розвиток:* Его зазнає змін відповідно до генетичних, статевих і вікових особливостей фізіологічного дозрівання;

– *інфантильний розвиток:* блокування розвитку соціально сформованих субособистостей;

– *акцентований розвиток:* фіксація окремих жадань і розвиток специфічних метарис.

Структурна цілісність Его не є схильною до диференціації, що зумовлює несвідомий потяг до збереження внутрішньої узгодженості. Однак в результаті складних філогенетичних перепитій, пов'язаних із трансформацією сигнальної системи, в онтогенезі Его стає джерелом формування контрагента – Альтер-Его (Рис. 4.1).

Рис. 4.1. Первинна структура особистості

Сутність еволюції *Homo sapiens* виявляється у розколі Его, формуванні його антагоністичної психічної структури. Відбувається з'ява площини психології, яка «додається» до фізіології людини. Причина розколу – інерція ультрапарадоксального стану й утворення абсурду. Сепарація Альтер-Его стає можливою внаслідок гальмування Его, що супроводжується мовленнєвою інфлюацією (соціальним впливом), яка складається із заборони (першої фази інтердикції) і сугестії (другої фази). Гальмування є фундаментом людської комунікації [514]. Ми вважаємо, що перехід від Его до Альтер-Его становить собою гальмування першосигнальної активності й надання екстероінструкції.

У субособистісній структурі Его представлене Жадаючим Я. Ці поняття є тотожними, але вживаються у різному контексті психологічного аналізу.

Сутність особистості формує Альтер-Его як форма системної фрустрації Его. Психоаналіз цей процес фіксує таким чином: «...недиференційований стан, з якого починають швидко формуватися рівні свідомості» [61, С. 40]. Але чому відбувається «швидке формування», адже сам психоаналіз вважає, що інстинкти та потяги вільні від суперечностей?

Альтер-Его як психологічна система протистоїть генетичній програмі Его. Наслідком цього стає акумуляція частини нереалізованої енергії. Альтер-Его попервах є соціальним агентом, який змушує Его диференціюватися, додає соціально-поведінкової гнучкості у реалізації біологічних потреб. Це альтернативна і часом протилежна програма поведінки.

Альтер-Его є соціально сформованою сутністю людини. Вона вторинна, але відбиває власне людське у суб'єкті. Це – система гальмування індивіда, сформована на фундаменті другої сигнальної системи, яка вводить його в актуальну редакцію соціуму.

Структурі Альтер-Его відповідає Его та Super-Eго у психоаналізі, Персона – в аналітичній психології, свідоме Я і вище Я – у психосинтезі, стани Я Дорослого, Родителя і Дитини-Пристосованця – у транзакційному аналізі. У піраміді потреб Альтер-Его проявляється через потреби у соціальних зв'язках, спілкуванні, самоповазі, визнанні й самоактуалізації.

Альтер-Его – динамічна раціональна структура, яка здійснює соціальну регуляцію активності особистості. Вона постійно розвивається у своїй сепарації від Его, що визначає ступінь соціальної компетентності суб'єкта, тактику і стратегію його діяльності, здатність до рефлексії тощо. Це позначається на слабкості структури, відсутності чітких непохитних стандартів поведінки та цінностей. Функціональне призначення Альтер-Его полягає не тільки у протистоянні Его, але й у захисті структури, дарма що цей захист повинен постійно оновлюватися. Неможливість оновити захисну систему, її нечутливість до ситуаційних вимог, обумовлює невротизацію особистості. Суб'єкт відчуває повноту буття завдяки Его, яке, своєю чергою, заявляє про себе через Альтер-Его [375].

Принципи функціонування: раціональна затримка (гальмування) імпульсів Его, їхня трансформація у соціально прийнятну форму.

Мета: зниження соціальної напруги, формування соціальної компетентності, що є продовженням домінування і насолоди Его.

Метариси особистості: провина, сором, заздрість, образа (нервово-психічні реакції на фрустрацію імпульсів Его).

Шляхи формування Альтер-Его:

– *нормальний розвиток:* Альтер-Его розвивається відповідно до соціальних впливів;

– *інфантильний розвиток:* ситуаційна негнучкість, ознаки завченої безпорадності (конформізму), педагогічної занедбаності (асоціальності, психотизму);

– *акцентований розвиток:* формування відповідних метарис, невротичності або психотичності.

В межах Альтер-Его формуються три субособистості: Ситуативне Я, Досвідне Я, Імітоване Я. Вони розвиваються нерівномірно, мають вагомі змістовні відмінності, але однаковою мірою спрямовані на встановлення кореспонденції з Его, здійснюють його контроль й утилізацію імпульсів у соціально прийнятному форматі.

Субособистісна структура вказує на подвійний характер психодинаміки. У протистоянні Его й Альтер-Его здійснюється задача виходу людини з тваринного світу, а саме з'ясовується відношення суб'єкта до біологічних імпульсів – їхнє задоволення чи гальмування. Це складне відношення, яке об'єктивується у виробленні другої сигнальної системи, накладається на кореспонденцію нерівномірно сформованих соціальних субособистостей. Тобто отримуємо **подвійний рівень психічної суперечності**: І рівень – між Его й Альтер-Его, ІІ рівень – між субособистостями Альтер-Его. Звідси нелінійний характер взаємодії структурних елементів, що, до слова, відповідає академічному погляду на проблему особистості [420]. Це основна причина вкрай ймовірного характеру прогнозу психічного розвитку суб'єкта.

У субособистісній структурі відсутня строга дихотомія свідоме/несвідоме, що притаманно глибинно-психологічним теоріям [8], [626], [722]. На перше місце виходить не проблема усвідомлення субособистостей, а ступінь повноти їхньої актуалізації та кореспонденції між собою. У цьому аспекті нам ближча теорія особистості транзакційного аналізу [48], [164], [609], [709] і концепція динаміки духу І.Ф. Герберта, в якій елементи (уявлення) розглядаються як вияв боротьби, комплікації та злиття [149]. Однак у субособистісній теорії ключового значення набуває не внутрішня конкуренція і боротьба субособистостей, а, навпаки, здатність забезпечити кореспонденцією *функціональну повноту особистості*.

Детально опишемо універсальні субособистості.

Жадаюче Я – ірраціональна частина особистості, яка містить біологічні потреби організму, що слабо артикулюються. Жадаюче Я змінюється в межах генетичної програми і головним чином спрямоване на отримання насолоди, здійснення розрядки першосигнальних імпульсів, домінування у взаємодії з іншими, досягнення психологічної сили.

Його призначення полягає у тім, щоби *жадати* чогось, збуджувати активність суб'єкта, акумулювати психічну енергію. Зрештою, навіть Альтер-Его спрямовує свої сили на задоволення Жадаючого Я.

Жадаюче Я зорієнтоване на задоволення однієї з двох функціональних сфер – психологічного домінування або фізичної насолоди. Фрустрація і гальмування однієї зі сфер викликає потяг до іншої. Одночасне збудження двох центрів зазвичай не відбувається. Саме збуджений центр становить глибинну мотивацію особистості.

Імітоване Я – це субособистість Альтер-Его, що копіює емоції, думки, поведінку інших людей з метою пришвидшення соціалізації. Через мовленнєвий канал засвоюються норми і стандарти поведінки, традиції, цінності. Імітоване Я є основним і попервах єдиним провідником соціально-психологічного матеріалу. Цей «соціальний агент» першим гальмує імпульси Жадаючого Я, засвоює зразки їхньої трансформації. Разом із тим, Імітоване Я може наслідувати зразки активності Жадаючого Я іншої особи (батьків), що, звісно, гальмує соціальний розвиток суб'єкта.

Філогенетично й онтогенетично Імітоване Я безсумнівно є первинною субособистістю Альтер-Его, яка стає провідником соціальної адаптації особистості. *Імітація* є основним каналом формування другої сигнальної системи. Мета – швидко забезпечити набуття психологічної сили за умов браку відповідних фізіологічних, когнітивних та поведінкових ресурсів.

Основна функція **Ситуативного Я** – здійснення саморегуляції особистості, встановлення значимих істинних зв'язків між явищами та процесами зовнішнього світу та суб'єктивної реальності. Ця субособистість перебуває в авангарді емоційного сприймання й осмислення актуальної ситуації; вона приймає рішення і здійснює їхню корекцію. Основне призначення – *саморегуляція*.

Ситуативне Я оцінює ступінь реалістичності та безпечності задоволення першосигнальних імпульсів Жадаючого Я, що передбачає розвиток вольових навичок гальмувати, відстрочувати й сублімувати фізичну насолоду, шукати альтернативні шляхи задоволення. Компетентність Ситуативного Я значною мірою залежить від розвиненої *інтуїції* та *емпатії*. Зокрема, користування таким інструментарієм стає у пригоді в альтернативних ситуаціях, які не мають

однозначного рішення або не мають ясності (ситуації *знеохочення* та *захоплення*). У безальтернативних ситуаціях Ситуативне Я кореспондується з рештою субособистостей, які розширюють спектр адекватного реагування.

Філогенетично й онтогенетично Ситуативне Я формується найпізніше, адже безпосередньо залежить від ступеня розвитку другої сигнальної системи. Тому є найбільш динамічною і вказує на рівень зрілості особистості. Ситуативне Я потребує високого рівня сформованості навичок контрсугестії, що сприяє розвитку вміння скасовувати екстероінструкції соціального оточення й аутоінструкції Імітованого Я. Ситуативне Я оформлює аутоінструкції у формат переконань та цінностей. Разом із тим, ця субособистість чутлива до ситуаційного впливу, здатна швидко інтегрувати смисли референтних осіб, що сприяє виробленню нового досвіду.

Ситуативне Я не може замінити Імітоване Я. Навпаки, ці субособистості Альтер-Его діють спільно, щоби виробити найбільш доцільний зміст нервово-психічної реакції на спроби Жадаючого Я актуалізувати першосигнальні імпульси. Їхня кореспонденція спрямована на розвиток особистісного потенціалу, що фіксується у поведінкових диспозиціях, які локалізує Досвідне Я.

Основна функція **Досвідного Я** – архівування стратегій і тактик соціальної адаптації. Проте на початку онтогенезу Досвідне Я слабо структуроване і не має належного рівня раціональності. Цей поведінковий резервуар асимілює соціально-психологічний матеріал, який підлягає реконструюванню, комбінуванню і селекції в актуальній ситуації. Це – зв'язок теперішнього і минулого. Призначення Досвідного Я – *рефлексувати*, шукати відповідні аналогії.

Диспозиції Досвідного Я як останній щабель розвитку особистості, її характерологічне завершення становлять основний предмет дослідження академічної психології. Специфіка Досвідного Я – можливість протистояти сугестії та контрсугестії. Б.Ф. Поршнев знаходить для цього психічного процесу термін *контрконтрсугестія*. Її змістом є екстероінструкція, яка стала аутоінструкцією (механізм інтеріоризації). Розрив між декларацією та реальною

поведінкою полягає у тому, що зміст Досвідного Я не збігається з рішеннями Ситуативного Я, яке вміє долати особистісні диспозиції. Саме Досвідне Я створює феномен соціальної бажаності.

Саморегуляція особистості – це боротьба диспозицій та установок. Інтердикції Жадаючого Я формують елементарні фіксовані установки; сугестія Імітованого Я – соціальні фіксовані установки; контрсугестія Ситуативного Я еквівалентна спрямованості інтересів особистості; контрконтрсугестія Досвідного Я відповідає за появу цінностей, принципів, переконань, правил, духовності [375].

Онтогенетичний аналіз розвитку особистості дозволяє припустити, що Альтер-Его оформлюється шляхом автономізації частини Его, що досягається в результаті перманентної фрустрації Его (гальмування насолоди, розрядки першосигнальних імпульсів, виникнення почуття психологічної слабкості). Альтер-Его трансформує імпульси Его у соціально прийнятний зміст та форму. У певний момент часу Его починає гальмувати активність за допомогою механізмів *інтуїції*, *імітації* та *рефлексії*.

Динаміка формування структури Альтер-Его має такий вигляд (Рис. 4.2).

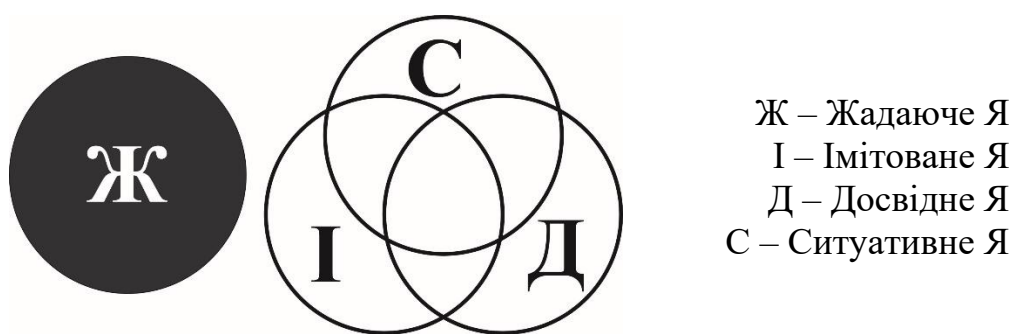

Рис. 4.2. Субособистісна структура особистості

Его є матрицею особистості і спочатку це єдиний функціональний структурний елемент. Але вже на цьому етапі можуть закладатися основи психічного розладу, що виявляється у базовій тривозі [678], базисному дефекті [30], психічній травмі після народження та відлучення від грудей [533].

Початкова структура Его позначається на прагненні до цілісності, гармонійності, невротизованості при усвідомленні абсурду та емоційної бінарності. У перший рік життя Жадаюче Я – єдиний функціональний структурний елемент. Внаслідок соціально обумовлених фрустрацій і вторгнення другої сигнальної системи відбувається ослаблення меж Его. Поступово формується його антитеза – Альтер-Его. Це обхідний шлях отримання насолоди Его з урахуванням принципу соціальної реальності. Таким чином, Альтер-Его стає одночасно антитезою Его і наслідком його диференціації (Рис. 4.3). Фундаментальна і перманентна фрустрація Его призводить до трансформації частини його енергії, яка фактично починає спрямовуватися на стримування Его. Цей нарцисичний шрам можна вважати зачатками Альтер-Его, яке в умовах соціального розвитку отримує другосигнальний формат вияву.

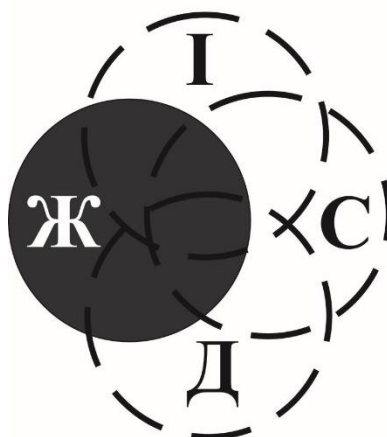

Рис. 4.3. Розвиток субособистостей в онтогенезі

Але й Альтер-Его виникає як недиференційований стан, що обумовлює потяг до **контамінації** субособистостей. Чому відбувається субособистісна диференціація? Фрустроване Жадаюче Я мимоволі вдається до імітації дій – філогенетично закріпленого, найпримітивнішого механізму психічної саморегуляції [18], [54], [515], що стає зачатком Імітованого Я. Досвідне Я розвивається у процесі набуття життєвого досвіду, що об'єктивується на рівні тактик діяльності. Ситуативне Я є найслабшою субособистістю; її посилення корелює з психологічною зрілістю суб'єкта. Це супроводжується послабленням Імітованого Я та фільтрацією імпульсів Жадаючого Я (Рис. 4.4).

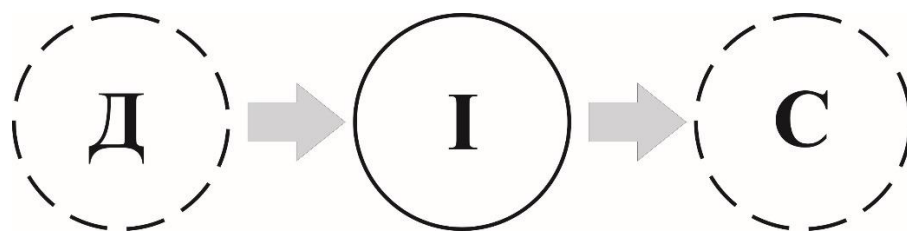

Рис. 4.4. Початкове функціонування субособистостей Альтер-Его

Досвідне Я, інтегруючи новий досвід Ситуативного Я, спрямоване на стабілізацію психологічного стану особистості. Ситуативне Я, і собі, стає здатним виконувати корекційну функцію, позаяк здобуває достатній досвід. Це стає очевидним на етапі розуміння вихідної інформації («вирішував – не вирішував» [437]). Досвідне Я перекодує отримувану інформацію у зрозумілі поняття, а Ситуативне Я «коригує» умову завдання. Імітоване Я може сприяти вирішенню завдання, додатково «легітимізувати» тактику діяльності, посиляючись на досвід референтних осіб.

Б.Г. Ананьєв зауважує, що ми досі не маємо інформації про об'єктивні закони розвитку людини, появу критичних та сенситивних періодів, як поєднується дискретне і неперервне у психічному розвитку [15]. На нашу думку, субособистісна модель пропонує структурне розуміння вікових криз, асинхронії розвитку, аномалій і дефектів, умов для формування невротичних розладів [373].

Субособистості отримують нерівномірний розвиток, специфічну траєкторію. Відхилення у розвитку створюють умови для обдарованості й недорозвитку індивіда. Імітоване Я першою виявляє свою функціональну специфіку. Адже навіювання, як імітація, настільки потужний психічний процес, що в окремих випадках гідно перешкоджає задоволенню потреб та інстинктів [170]. На основі імітування (Імітоване Я) та способів задоволення потреб (Досвідне Я) розвивається орієнтувальна активність (Ситуативне Я).

Асинхронія психічного розвитку обумовлює *вікові кризи* у дитячому віці. Вікові кризи є об'єктивацією структурних зрушень Альтер-Его. *Психічні новоутворення та провідна діяльність* відповідають тому, яка субособистість у певний час набуває домінантності.

Криза трьох років – це початковий етап сепарації Альтер-Его. Імітоване Я сягає найвищого розвитку: дитина повторює батьків, які зі свого боку обмежують дитячу активність. Вербальна формула дитини «Я сам» є прийняттям капітуляції Жадаючого Я. Неможливість здійснення повноцінної сепарації, зрештою, позначається на фіксації дитячої інфантильності. Тоді Его залишається домінантним у саморегуляції. Непогамований нарцисизм відтепер вимагатиме встановлення зовнішніх меж активності дитини, адже вона керується принципом насолоди, а тому слабо рефлексує власну поведінку і не відокремлює себе від об'єктів насолоди та агресії [373].

Ця криза закладає проблеми базового педагогічного характеру, оскільки у суб'єкта не формуються елементарні соціальні установки, які дозволяють протистояти імпульсам Жадаючого Я. Між Его і соціумом немає природного посередника – Альтер-Его. Першосигнальні імпульси майже не коригуються і прагнуть виявлятися у нерафінованому форматі. Ефективно протистояти їм можуть лишень жорсткі зовнішні санкції, причому ефект від них тимчасовий. Слабкість впливу Альтер-Его позначається на тому, що між ним та Его не виникає стійкої суперечності, а сам контрапункт особистості не є повноцінно сформованим. Наслідком цього є брак у розвитку абсурду та амбівалентності. Закладається фундамент не для невротичного розладу, а для **психопатичного розвитку особистості**.

Сепарація Альтер-Его частково завершується у *сім років*. Невипадково теорії глибинної психології вважають цей період мало не визначальним для особистісного розвитку [61]. У цей проміжок часу повинен оформитися унікальний формат кореспонденції Его й Альтер-Его. На її основі «пишуться» протоколи плану життя [7] і життєвого сценарію [49]. Суб'єкт надалі відтворює первинну кореспонденцію Его й Альтер-Его, що покликано заспокоїти його у ситуації невизначеності. Невдале протікання кризи семи років позначається на тому, що ситуація спонтанності та блокування інфантильного шаблону поведінки вважається небезпечною і вкрай ризикованою. Це закладає основи для розвитку **невротичного спектра особистісної проблеми**.

З 7 до 10-12 років розвиток субособистостей вирівнюється. Насамперед укріплюються Ситуативне Я та Досвідне Я. Але *підліткова криза* проходить на тлі потужних змістовних трансформацій Імітованого Я. Якщо у три роки дитина перебуває під впливом сугестії батьків, то у підлітковий час виробляється здатність здійснювати контрсугестію (ненавіюваність). Причому контрсугестія спрямована на осіб, які підтримують потужну сугестію. Виняткове «право» на сугестію отримують однолітки. Разом із тим, чи не вперше повноцінну автономію отримує Ситуативне Я, що дозволяє диференціювати життєві ситуації. Тож слушно цей вік називають часом другого народження особистості [328]. Хоча у психологічному аспекті це час першого народження, адже тільки тепер Альтер-Его дозріває до форми, придатної для повноцінного функціонування. Центр особистості зміщується і закріплюється в області контамінації рівномірно розвинених субособистостей Альтер-Его (Рис. 4.5).

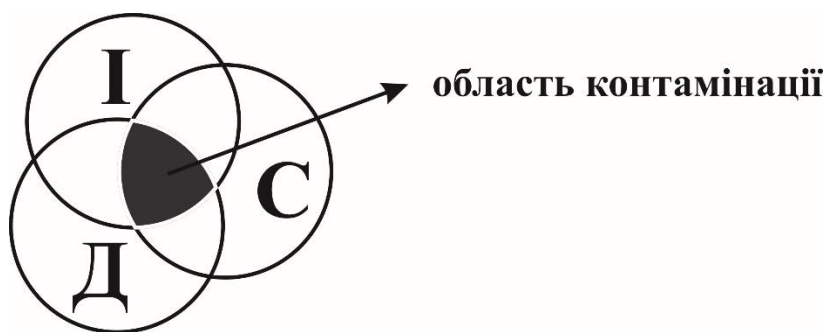

Рис. 4.5. Контамінація субособистостей Альтер-Его

Брак збалансованості субособистостей має прямим наслідком **психотизацію особистості**, почасти клінічної.

Особистісний розвиток полягає у збільшенні варіативності та ускладненні субособистісної кореспонденції й соціальної інтеграції суб'єкта. Цей маршрут психічного розвитку збігається з розвитком здібностей та обдарованості [383]. Відтак стає доступною *універсальна стратегія* діяльності [219], здійснюється рефлексія Досвідним Я (стратегія реконструювання), «відкриваються» інвенції Ситуативного Я (стратегія випадкових підстановок та комбінаторних дій) і тактики продуктивної імітації Імітованого Я (стратегія пошуку аналогій) [380].

Субособистісна динаміка полягає у зміні вогнищ збудження. Недостатній рівень збудження є причиною слабкості меж субособистості, що зумовлює явище контамінації – можливості переходу з однієї субособистості в іншу. Рівень іррадіації збудження визначає ступінь субособистісної гнучкості. Отже, *«контамінація – це легкість переходу від одного збудження до іншого із паралельним гальмуванням одне одного»* [375, С. 269]. Йдеться про авторотацію вогнищ збудження.

Психічна саморегуляція являє собою єдність та боротьбу екстероінструкцій та аутоінструкцій (*сугестії та контрсугестії*), що визначає ступінь гостроти вікових криз. В онтогенезі Жадаюче Я (Его) майже одразу після народження зазнає тотального впливу (екстероінструкцій). Це породжує його фрустрації. Жадаюче Я опирається настільки, наскільки дозволяють ресурси нервової системи. Їхня відсутність може спричинювати з'яву психічної травми [61], [533], довкола якої згодом зосереджуються всі сили суб'єкта [626].

Послаблення опору Жадаючого Я обумовлено депривацією природних потреб. У перспективі це призводить до утворення нарцисичного шраму [679]. Першосигнальні імпульси Жадаючого Я гальмуються і заміщаються. Засвоєні Імітованим Я екстероінструкції та фрустрації Жадаючого Я створюють підґрунтя для індивідуальної траєкторії розвитку Ситуативного Я, що стає компромісом між першосигнальними імпульсами та екстероінструкціями. Відтак Ситуативне Я по суті агент Жадаючого Я. Це об'єктивується у контрсугестії, що насамперед полягає у скасуванні екстероінструкцій Імітованого Я. Тепер боротьба Его та Альтер-Его переноситься у площину Альтер-Его, яке набуває суперечності. Ця субособистісна боротьба породжує Досвідне Я. Його матеріалом є переконання, які суть контрконтрсугестія.

Отже, можемо виокремити етапи психічної інверсії особистісного розвитку: 1) Імітоване Я є інверсією Жадаючого Я; 2) Ситуативне Я є інверсією Імітованого Я; 3) Досвідне Я є інверсією Ситуативного Я. Внаслідок цих процесів формуватимуться феномени, які лягають в основу психічної саморегуляції:

- інтердикція Жадаючого Я – елементарні фіксовані установки;
- сугестивні риси – соціальні фіксовані установки;
- контрсугестивні риси – спрямованість інтересів;
- контрконтрсугестивні риси – ціннісні орієнтації особистості [375].

Під час кризи трьох років дитина вперше системно заперечує батьківську сугестію, що є реакцією небажання зазнавати фрустрації (невротизації). Це початок розвитку Ситуативного Я, що об'єктивується у навичках контрсугестії.

Досліджуючи проблему розвитку творчих здібностей, О.Л. Музика приходить до висновку: «Початкове засвоєння дитиною суспільного досвіду відбувається за допомогою двох видів дій: імітації та інвенції» [219, С. 32]. Ми говоримо, що Досвідне Я виникає в результаті інтеграції Ситуативного Я (інвенції) та Імітованого Я (імітація).

Психологічна слабкість визначається тим, що у психічній саморегуляції Ситуативне Я займає центральне місце, а Імітоване Я має бути факультативним, яке постачає ресурси дезінтегрованому Ситуативному Я. Проте саме в дитинстві Ситуативне Я ще слабке і нерозвинуте, а тому Імітоване Я як найбільш сильна субособистість заміщає його, постачаючи матеріал для імітації [383]. Досвідне Я і Ситуативне Я повноцінно включаються у процес саморегуляції пізніше.

4.2. Дисонанс психічного розвитку на рівні структури особистості

Варто розрізняти два рівні психічної саморегуляції. На *першому рівні* відбувається кореспонденція Его й Альтер-Его, мета якої зводиться до безпечного і найповнішого задоволення першосигнальних імпульсів Жадаючого Я. Коли це не стається, Его фруструється, і розгортається деконтамінація Альтер-Его (дезінтеграція субособистостей, втрата кореспонденції). На його місці формується інфантильний структурно-функціональний двійник – Патологічна Субособистість.

Патологічна Субособистість як психічне утворення заміщає втрачену контамінацію субособистостей Альтер-Его і в оновленій редакції продовжує кореспонденцію з Жадаючим Я. Це – *вторинний* рівень саморегуляції, який за змістом та формою є патологічним.

Структура особистості зазнає трансформації внаслідок соціальної дезінтеграції суб'єкта. Інтраіндивідуальна патологія – продовження інтеріндивідуальної [63]. Тому й психотерапія повинна відбуватися через «нормалізацію» системи відносин індивіда [64], [454].

Структурна дезінтеграція відбувається через процес *деконтамінації*. Остання відбиває сепарацію субособистостей, причиною якої є неповноцінність особистісного функціонування на емоційному, когнітивному та поведінковому рівнях. Іншими словами, зазнає деформації субособистісна кореспонденція. Першочергового значення набуває втрата кореспонденції з Жадаючим Я, яке містить глибинну мотивацію суб'єкта. Це об'єктивується у депресивному розладі, суїцидальних спробах, неможливості контролювати агресивні реакції.

Субособистісний аналіз має два основних принципи, які визначають сутність психічного розвитку.

1. Нормальний стан субособистостей Альтер-Его – контамінація, що створює умови для вільного вибору релевантної форми поведінки. Це створює відчуття внутрішньої цілісності, конгруентності, наявності ресурсів.

2. За відсутності контамінації відбувається витіснення окремої субособистості чи субособистостей, що призводить до деформації особистісної системи, її однобічного розвитку та нефункціональності. Одним із варіантів структурної патології стає Патологічна Субособистість. Зауважимо, що це не найгірший варіант патології. Патологічна Субособистість відповідає невротичному рівню структурно-функціональної патології, який є зворотним. Решта варіантів патології – педагогічні й, відповідно, вказують на недостатній розвиток субособистостей. Зокрема, це може об'єктивуватися у психопатичному форматі.

Повна контамінація субособистостей Альтер-Его передбачає їхню постійну й ефективну кореспонденцію, що дозволяє використовувати всі особистісні ресурси і відчувати повноту буття. Повна контамінація виявляє суб'єктність у компетентності, інсайті й катарсисі, здатності обирати релевантну форму поведінки: зразки імітації, власного досвіду чи вироблення нової лінії поведінки, керуючись, відповідно, рефлексією, інтуїцією. При цьому процес контамінації безперервний. За відсутності належних особистісних ресурсів можливою стає повна деконтамінація субособистостей, що спричинює появу структурно-функціонального «викидня» – Патологічної Субособистості.

Втім, можливими також стають варіанти **неповної контамінації**:

1. *Контамінація Ситуативного Я й Імітованого Я, виключення Досвідного Я* (Рис. 4.6а). Оскільки ситуація для Ситуативного Я є новою або існує негативний досвід перебування в ній, ресурси Досвідного Я використовуються обмежено. Ситуаційна інтеграція відбувається через спроби осмислити її умови, через орієнтацію на соціальні стандарти та приписи, консультації з фахівцями та поради референтних осіб. Досвідне Я у цьому випадку кваліфікується суб'єктом як ризикована форма поведінки. Зрештою, тимчасова «втрата минулого» може зумовити локальну або фундаментальну ціннісну кризу і необхідність перенавчатися.

2. *Контамінація Ситуативного Я і Досвідного Я, виключене Імітоване Я* (Рис. 4.6б). Такий тип неповної контамінації трапляється, коли суб'єкт не бачить потреби звертатися до досвіду референтних осіб внаслідок їхньої дискредитації або вважає його нерелевантним, шкідливим. Суб'єкт орієнтується на власні здібності і досвід, що стає мірилом адекватності інших осіб. Така ситуація загрожує розривом із найближчим оточенням, що може ставати прецедентом для порушення загальноприйнятих правил та приписів, демонстрації соціальної ідіотії та контрсугестії (ненавіюваності). До таких форм поведінки належать нігілізм, юнацький максималізм, авторитарність, антисоціальність.

3. *Контамінація Досвідного Я й Імітованого Я, виключення Ситуативного Я* (Рис. 4.6в). Брак Ситуативного Я обумовлює розгубленість і

дезорієнтацію суб'єкта, соціальну некомпетентність, подекуди безвідповідальність, намагання перекласти провину на інших, нерациональну спонтанність. З іншого боку, це обумовлює слабкість контрсугестії та вразливість щодо сугестії інших, зокрема й антисоціального ґатунку. Це основне джерело завченої безпорадності, інфантильності, нечутливості до ситуаційних нюансів.

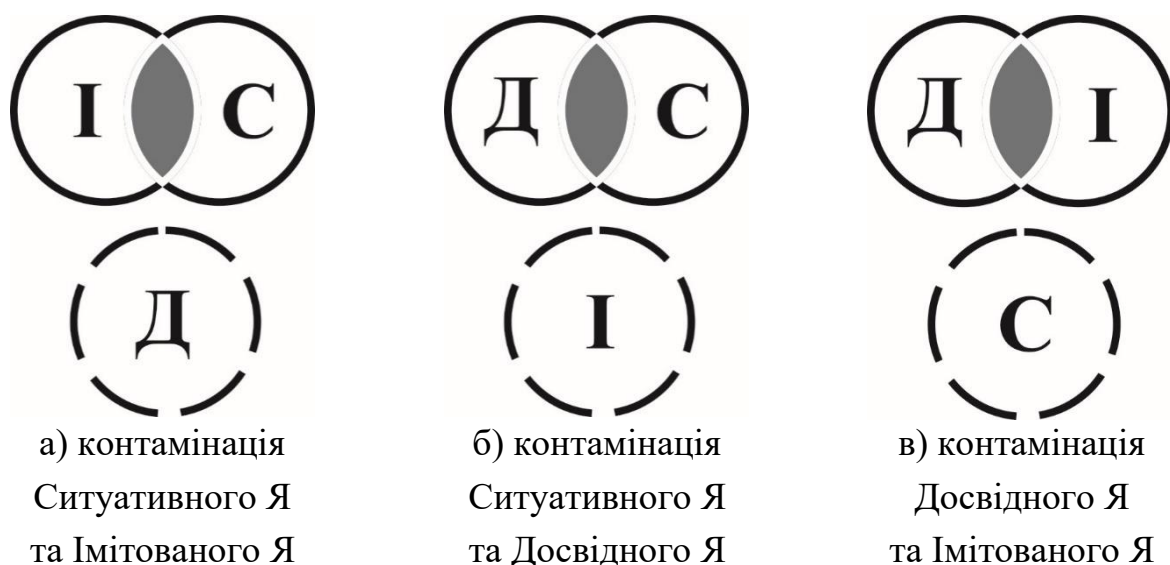

Рис. 4.6. Неповні контамінації субособистостей Альтер-Его

Неповна контамінація субособистостей виявляється або в неадекватній оцінці актуальної ситуації, або у нездатності рефлексувати досвід, або у неможливості наслідувати інших. Це не дозволяє орієнтуватися у мінливих життєвих обставинах. Відтак психотерапія у перспективі націлена на відновлення чи посилення контамінації субособистостей.

Субособистісна схема структурної патології є досить близькою до транзакційної [48], [609]. Втім, відмінності також є суттєвими, адже субособистісний аналіз виходить із протилежного положення, за якого контамінація, або «зараження» субособистостей, є першочерговою умовою психічної адекватності, тоді як у транзакційному аналізі – це базова умова структурної патології.

У структурно-функціональному аспекті існують паралелі: стан Я Родителя / Імітоване Я, стан Дорослого / Ситуативне Я, стан Дитини / Досвідне Я. Відмінності полягають у тому, що:

1) Імітоване Я не зводиться до критики й піклування [609]. Імітування мислиться у ширшому контексті миттєвого відновлення компетентності шляхом психічного «плагіату» значущої особи чи навіть випадкової, яка фігурувала не тільки у дитинстві, але й може існувати у теперішньому і навіть не належати до числа близького соціального оточення суб'єкта;

2) Досвідне Я не акумулює винятково дитячий досвід [48], а включає недавнє минуле. Дитинство займає чільне місце у Досвідному Я, а відтак може скеровувати індивіда до зразків інфантильної поведінки, однак не стає єдиним джерелом прийняття рішень;

3) Ситуативне Я не тотожне когнітивним здібностям Дорослого трансформувати стимули в одиниці інформації та систематизувати його на основі досвіду [668]. Ситуативне Я безпосередньо продукує спонтанні емоційні реакції та імпульсивні поведінкові акти.

Ми не повністю поділяємо думку, що стан Дитини є матрицею для розвитку інших станів Я [164]. Такою матрицею вважаємо Его, адже йому вдається зберегти автономію впродовж життя. Стан Дитини натомість розділений між Жадаючим Я (у розумінні Вільної Дитини) і Досвідним Я (у розумінні Дитини-Пристосованця).

Основна відмінність між концепціями полягає у тому, що контамінація є умовою адекватності структури особистості, адже забезпечує цілісність Альтер-Его. Тільки таким чином кореспонденція з Его буде ефективною. А тому не погоджуємось з тезою, що контамінація породжує питання «Хто я?» [164]. На нашу думку, це єдина умова залишитися конгруентним, адже суб'єкт присутній у ситуації когнітивно та емоційно (Ситуативне Я), спирається на досвід (Досвідне Я) і не втрачає зв'язку з суспільним досвідом (Імітоване Я). «Хто я?» – це не реакція розгубленості й дезорієнтації, а фундамент для адекватності у мінливих умовах, коли Я потребує ситуаційного уточнення, довизначення.

Навпаки, травматизація стається за умови сепарації окремих субособистостей, що тільки посилює асинхронію психічного розвитку. Поготів деконтамінація призводить до *витіснення* окремих субособистостей. Так, витіснене Імітоване Я робить індивіда ненавіюваним; витіснене Досвідне Я максимально посилює навіюваність і конформність; витіснене Ситуативне Я робить індивіда нездатним осмислювати актуальну ситуацію і приймати рішення. Деконтамінований стан робить індивіда вразливим для психотичної симптоматики, яка надходить від Жадаючого Я.

4.3. Патологічна Субособистість як системний дисонанс особистості

Патологічна Субособистість стає наслідком структурно-функціонального порушення у ситуації невротичного розладу особистості. Необхідною умовою її створення є достатня розвиненість всіх субособистостей Альтер-Его. У випадку виключення певної субособистості Патологічна Субособистість утворитися не здатна: тоді при деконтамінації субособистостей Альтер-Его стають можливими інші форми життєдіяльності: суїцид, хвороба, злочин, божевілля, випадкова смерть.

Спусковим гачком виникнення Патологічної Субособистості стає невдала асиміляція досвіду: **у Досвідному Я не формуються особистісні риси, а накопичується некомпенсована фрустрація.**

Субособистісна концепція, на відміну від решти психологічних теорій, пропонує докорінну структурну трансформацію особистості, результатом якої стає *якісно нова структурна плеяда*. Транзакційний аналіз вбачає суть структурної патології у контамінації станів Я, виключенні окремих із них із комунікації та в незмінних станах Я, коли виключеними виявляються два стани Я [48], [609]. Останні два випадки ми вважаємо *структурним недорозвитком*, який відповідає педагогічному рівню особистісної проблематики. Психологічний рівень полягає у неадекватних переструктуруваннях особистості.

Патологічна субособистість формується внаслідок психологічно неправильної кореспонденції Его й Альтер-Его, що об'єктивується у специфічній контамінації субособистостей (Рис. 4.7). Матеріалом для цього слугує неінтегрований досвід, в результаті чого відбувається нашарування структурного «ущільнення». Деконтамінація субособистостей має результатом втрату особистісної цілісності. Патологічна Субособистість як подвоєння Альтер-Его є намаганням ефективно асимілювати неасимільований досвід. Саме Альтер-Его при цьому повинно набути повної деконтамінації, адже її заміщає контамінація Патологічної Субособистості.

Рис. 4.7. Формування Патологічної Субособистості

Зауважимо, що Патологічна Субособистість є не психічною слабкістю, а проявом сили суб'єкта, яка в кінцевому випадку націлена на збереження й укріплення Альтер-Его завдяки *інверсії*. Цей механізм психологічного захисту лежить в основі *подвоєння особистості*, що дозволяє їй лишатися неусвідомлюваною.

Патологічна Субособистість акумулює прояви невротичності, свого часу зафіксовані глибинною психологією. Зокрема, вона є втіленням компенсаторної божественності [8]; невротичного міфу, який ґрунтується на неадекватному

плані життя [7] чи сценарії життя [709]; смислової фікції, яка обумовлює непродуктивні пошуки сенсу життя [648], [649]. Такі трансформації відповідають спрощеній версії Альтер-Его, що, звісно, призводить до неспроможності субособистостей Патологічної Субособистості ефективно функціонувати.

Закономірним результатом виникнення Патологічної Субособистості стає те, що вона має меншу варіативність у стратегіях діяльності та поведінки. Системна непродуктивність дозволяє її назвати **сізіфовою**.

Стратегія інтегрує поняття суб'єктності і спрямованості особистості [219], [441]. Спрямованість безпосередньо пов'язана з можливою програмою поведінки [7], [709], яка виникає при системному дисонансі особистості. Стратегія може вважатися генеральною програмою дій суб'єкта, їхнім відбором, якому підпорядкована решта дій [219]. Вужче – це система когнітивних дій [437]. Різноманітні тактики забезпечують варіативність реалізації стратегії діяльності [432]. Психічно здорова особистість здатна здійснювати оптимальний вибір стратегії діяльності та поведінки навіть у кризових ситуаціях [215]. Невротичний розлад не дозволяє здійснювати такий вибір і залишає сізіфову стратегію безальтернативною.

Ригідність сізіфової стратегії перешкоджає здобуттю нового життєвого досвіду, навчанню альтернативним способам діяльності, спонтанності й обмежує творчий потенціал особистості. Тому суб'єкт не здатен виявляти гнучкість у стратегіях і тактиках діяльності, а вибирає лише деструктивну [380]. В.О. Моляко виділяє такі цикли діяльності: розуміння вихідної інформації, формування задуму, виникнення здогадок, попереднє розв'язання задачі [437]. За нашими спостереженнями, стратегіальна неефективність при системному дисонансі особистості виявляється на всіх циклах діяльності. Суб'єкта можна навчати свідомо застосовувати різні стратегії діяльності [219], але він демонструватиме кінцеву фрустрацію та ситуаційну неадекватність.

Отже, Патологічна Субособистість стає *природною* зупинкою деконтамінації Альтер-Его. Її глибинна задача – відновити контамінацію, що,

власне, й трапляється, але у спрощеному, інфантильному форматі. Цьому сприяє запуск життєвого сценарію, який ґрунтується на ранніх «протоколах», та психологічних ігор, які забезпечують суб'єкта знайомими соціальними стимулами [47].

Патологічна Субособистість – інверсія Альтер-Его, а не його заперечення чи скасування. Її когнітивна основа – психічний матеріал раннього Імітованого Я. Казки є тими однозначними сюжетами, які наслідуються у стані дезорієнтації [399]. При цьому суб'єкт недостатньою мірою усвідомлює, що нова контамінація в межах Патологічної Субособистості не виключає, а посилює внутрішні суперечності, адже не узгоджується з ослабленими субособистостями деконтамінованого Альтер-Его.

Патологічна Субособистість – це особливий психічний стан, за якого Альтер-Его існує ніби у двох вимірах – автентичному та інвертованому. Суть психотерапії полягає у завершенні дезінтеграції та здійсненні вторинної інтеграції Альтер-Его.

Патологічна Субособистість регресує до інфантильного рівня психічного розвитку, за якого внутрішня кореспонденція субособистостей була більш ефективною. Тож системний дисонанс особистості супроводжується трансферними реакціями суб'єкта.

Патологічна Субособистість виникає тому, що суб'єкт свого часу не зміг адекватно пережити складну життєву ситуацію. Досвідне Я залишається із загостреним відчуттям меншовартості; Ситуативне Я виявляється розгубленим і неспроможним інтерпретувати проблему, яка склалася; Імітоване Я не може наслідувати чинює компетентність, точніше, виявляється нерелевантною актуальним умовам. Натомість регресія стає універсальною формою психологічного захисту.

У Патологічній Субособистості накопичуються нереалізовані емоційні реакції, смисли, які вимагають психічної переробки й сублімації, що завершується гальмуванням невротичного матеріалу. Психологічною мовою,

відбувається надійне витіснення певного досвіду, його асиміляція, коли суб'єкт знаходить йому просоціальне застосування.

Патологічна Субособистість формується тільки у психологічно зрілого суб'єкта, що має достатньо розвинені субособистості Альтер-Его. Недорозвиток субособистостей призводить до педагогічних проблем, які можуть супроводжуватися психопатіями та психозами. Слабкість Патологічної Субособистості у «застряганні», коли теперішнє представлене минулим. Оскільки таких подій може бути кілька, кожна з них об'єктивується у власній редакції Патологічної Субособистості. Це **структурні поліпи** – неасимільовані ситуації, які суб'єкт не має змоги проігнорувати. Структурний поліп схильний до розростання та посилення. Зростання живлять періодичні фрустрації, які є реакцією на невдалі спроби збалансувати психічну суперечність.

Патологічна Субособистість є інверсією Альтер-Его, яка виражається у тому, що **Ситуативне Я стає його минулим, а Досвідне Я – теперішнім**. Тож коли суб'єкт розв'язує особистісну проблему, йому здається, що він робить *«все так, але й не так»*. Це – туга за втраченим відчуттям цілісності Альтер-Его. Інтрига виникає тому, що Альтер-Его є первинною структурою особистості, а тому має вищий ступінь довіри, ніж Патологічна Субособистість.

Відмінність між Патологічною Субособистістю та Альтер-Его полягає у тому, що Ситуативне Я комфортно почувається у ситуації спонтанності і критично ставиться до імітації готових сюжетів, тоді як Ситуативне Я-ПС, навпаки, націлене *створювати імітовані сюжети, провокує подібні ситуації*.

Оскільки Патологічна Субособистість є *тимчасовим* регулятором поведінки особистості, то вона слабша за Альтер-Его, а відтак її деконтамінація досягається швидше. Патологічні субособистості є сурогатом субособистостей Альтер-Его, а тому мають менші енергетичні запаси, що призводить до порівняно швидшого виснаження Патологічної Субособистості. Звідси неконтрольованість поведінки, різноманітна психосоматична симптоматика, субдепресивність.

Слабкість Патологічної Субособистості полягає у неможливості виключення бодай однієї субособистості. Тоді відбувається деконтамінація всієї патологічної структури. Альтер-Его в аналогічній ситуації продовжує функціонувати. Стійкість Патологічної Субособистості обумовлена «зацікавленістю» в її існуванні, отриманні гарантованого соціально-психологічного зиску. Подібна картина спостерігається доти, доки суб'єктом не буде знайдено достатньо ресурсів для реінтеграції Альтер-Его.

«Патологічна Субособистість є тимчасовим феноменом, який потенційно спрямований на саморуйнування. Небезпека її дезінтеграції існує постійно, але з часом вона посилюється настільки, що може повністю замінити ослаблене Альтер-Его» [375, С. 284].

Субособистості Патологічної Субособистості мають змістовну специфіку. Ситуативне Я-ПС відмовляє суб'єкту у спонтанності й зосереджується на самопрезентації жертвовності, Імітоване Я-ПС не відхиляється від наслідування неадекватних авторитетів, Досвідне Я-ПС накопичує докази «адекватності» патологічного міфу та сізіфової стратегії життєдіяльності.

Ситуативне Я-ПС демонструє вкрай низький рівень спонтанності, заперечує та викривлює системні елементи дійсності, що обумовлює неадекватність сприймання. Ситуативне Я-ПС не здатне вчитися на власних помилках, а вперто повторює їх в інфантильному сподіванні колись асимілювати досі неасимільований досвід. Ситуативне Я-ПС намагається не тільки підтвердити жертвовність суб'єкта, але й дискредитувати Альтер-Его. Нав'язуючи сублогіку, Ситуативне Я-ПС націлене на легітимізацію Патологічної Субособистості, що виявляється у **саморегуляції патології**.

Разом із тим, Ситуативне Я-ПС є найбільш вразливим для нівелювання Патологічної Субособистості. Це стає можливим під час чергової фрустрації, яка суттєво перетинає межі психологічного комфорту і безпеки, коли руйнації може підлягати патологічний міф. Так може траплятися, наприклад, в іграх другого і третього ступеня [47], а також психотерапевтичного втручання або деструктивної релігійної індоктринації.

Імітоване Я-ПС зберігає достатньо високий потенціал для нівелювання психічної патології. Оскільки імітування є слабо контрольованим процесом (неусвідомлюваним), то Патологічна Субособистість не здатна здійснювати повноцінний його моніторинг. Клієнт отримує змогу наслідувати терапевта.

Однак Імітоване Я-ПС «винне» у тому, що суб'єктом засвоюється образ жертви, який отримує більше соціально-психологічного зиску. Опір та конфронтація у психотерапії є наслідком намагання клієнта зачепитися за патологічний міф, де терапевт стає одним із заміщених осіб.

Досвідне Я-ПС працює на «підтвердження» патологічного міфу, в основі якого розміщується концепція квазіболу, псевдожертвності, завченої безпорадності. Це – архівування суб'єктної пасивності, яка дистанціює індивіда від спонтанності та близькості. Ядром цього досвіду є травма, суть якої належить збагнути і прийняти внаслідок інсайту і катарсису. Концепція квазіболу захищає від усвідомлення досвіду, спрямована на збереження контрапунктної рівноваги й уникнення рецидиву фундаментальної фрустрації.

Соціальна інтеграція Патологічної Субособистості дозволяє окреслити її **поведінковий профіль**.

1. *Пошук домінування.* Досвідне Я прагне до отримання гіперкомпенсації, що проявляється через реалізацію амбіційних кар'єрних цілей, серцево-судинні захворювання, трудового лізму, надмірну образливість, заздрість тощо. За негативного сценарію може призводити до втрати майна, професійної репутації; за позитивного сценарію досягається частковий успіх, втім, без відчуття повноти буття («олігарх без кохання»).

2. *Пошук смислу.* Ситуативне Я через надмірне філософствування, релігійні практики тощо намагається вирішити проблеми минулого. За негативного сценарію суб'єкт досягає когнітивного фіаско (божевілля, депресія), а за позитивного – значних кар'єрних висот, але при цьому не може налагодити особисте життя (бездітність, «невиховані» діти, фінансові проблеми, «чоботар без чобіт»).

3. *Пошук насолоди*. Імітоване Я втрачає функціональність, а суб'єкт починає безперешкодно задовольняти першосигнальні імпульси Жадаючого Я. Звідси виникають розлади харчування, пошук азарту, ризику, алкоголізм, наркоманія. Зрештою, це може призвести до руйнації організму (передчасна смерть, інвалідність у спортсменів).

Патологічна Субособистість як сурогат Альтер-Его не може продукувати відчуття насолоди та повноти буття, позаяк націлена на здійснення асиміляції травматичного досвіду. Виконанню цього завдання підпорядковані інші завдання, що позначається на перманентній неадекватності. Важливо зауважити, що якою би багатою не була символіка творчості суб'єкта, вона все одно підпорядкована вирішенню центральної психологічної проблеми. Те саме стосуватиметься діяльності, яка попри навчальні досягнення, чіткі приписи та стандарти, можливість здійснювати вільний вибір стратегії і тактики, несвідомо скеровуватиметься на досягнення кінцевої фрустрації.

На *макрорівні* психотерапія повинна складатися з трьох етапних процедур: усвідомлення причин і мети формування Патологічної Субособистості → рефлексія й асиміляція досвіду, який лежить в основі Патологічної Субособистості → реінтеграція Альтер-Его. На *мезорівні* відбувається пошук розривів кореспонденції між субособистостями Альтер-Его. При цьому робота з Альтер-Его повинна мати розвивальний характер, а з Патологічною Субособистістю – корекційно-терапевтичний. Задача полягає у нівелюванні інфантильної моделі життя, що, своєю чергою, передбачає відмову від Патологічної Субособистості як тимчасової психічної структури і закономірне відновлення функціональності Альтер-Его. Конкретно це відбувається через встановлення кореспонденції між субособистостями Альтер-Его, що, зрештою, забезпечує формування так званого функціонального абсурду й амбівалентності. Тобто суб'єкт знову повинен відновити здатність нейтрально сприймання емоційні та когнітивні розбіжності, не бути до них чутливих, не намагатися в них розібратися.

Нюанс психологічної допомоги полягає у тому, що зазвичай суб'єкт звертається до психолога у ситуації деконтамінації Патологічної Субособистості. Дарма що цей процес є закономірним, індивід зацікавлений не в нівелюванні Патологічної Субособистості, а в її укріплення. Відповідно, психотерапія націлена на завершення психологічної дезінтеграції, що досягається шляхом відщеплення патологічних субособистостей (*тактика висмикування*). Це стає можливим завдяки сумнівам суб'єкта у доцільності їхньої внутрішньої кореспонденції. Деконтамінація Патологічної Субособистості повинна відбуватися послідовно, щоби на місці нової травми не виникла нова Патологічна Субособистість, причому структурно більш міцна. Це природна реакція на рецидив невротичного стану, коли субособистості Альтер-Его деконтаміновані.

Отже, паралельно необхідно реінтегрувати та посилювати Альтер-Его. По суті потребує оновлення концепція кореспонденції Его й Альтер-Его. Субособистості у Патологічній Субособистості й Альтер-Его, які відповідають одна одній, перебувають у певному зв'язку. Це означає, що активізація субособистості у Патологічній Субособистості призводить до активізації її двійника в Альтер-Его (*феномен дзеркальності*). Відтак, її можна посилювати і сприяти контамінації з іншими субособистостями Альтер-Его. Суть *інтриги* полягає у тому, що суб'єкт йде на загострення стосунків, які доводять його неадекватність і zarazом ставлять під сумнів легітимність та доцільність Патологічної Субособистості.

Патологічну Субособистість належить деконтамінувати, Альтер-Его – контамінувати. Технологічно це протилежні процеси. Деконтамінація стається у випадку доведення абсурду до стану інкогеренції, до втрати сублогіки (*метод максимізації абсурду*). Контамінація – це відновлення субособистісної кореспонденції, що об'єктивується прийняттям адекватних рішень (*метод мінімізації абсурду*).

Метод максимізації абсурду полягає не у подоланні психологічних захистів, а у сприянні «розвитку» Патологічної Субособистості, коли вона

дістається до закономірного результату. Це повинно спричинити деконтамінацію. Терапевт не спростовує абсурд клієнта, а провокує його вияв, загострює суперечність. Патологічна Субособистість повинна впевнитися у власній неадекватності. Згодом цю задачу виконуватиме реінтегроване Альтер-Его [366]. Цей метод назагал еквівалентний прийому *доведення до абсурду*, коли клієнту демонструється алогічність і парадоксальність його положень [450]. Відмінність полягає у тому, що запропонований метод не передбачає свідомого доведення абсурду. Результативність методу якраз у тому й полягає, що індивід повинен самостійно справитися з цією задачею, зізнатися собі в неадекватності.

Метод мінімізації абсурду (техніка дезабсурдизації) – протилежний за формою і змістом. Його застосування доречне у випадку трансферної реакції клієнта, коли конфронтація є неминучою і немає можливості чекати на його здатність усвідомити алогізм. Власне, саме тут ми здійснюємо процес *доведення до абсурду*, коли виявляємо непереконливу аргументацію, хибні логічні зв'язки, вчинкові розбіжності.

Ми розрізняємо ще два радикальних методи психотерапії, які призводять до нівелювання Патологічної Субособистості.

Метод стрибка в абсурд є достатньо авантюрним, оскільки його наслідком може бути психотичний розвиток суб'єкта. Клієнт намагається розірвати «зіпсований» абсурд одним ірраціональним вчинком, імпульсивним прийняттям неадекватного рішення. Мета – «вистрибнути» з невротичного парабіозу, «зіпсованого» знаку і комунікативного трикутника. Досить часто це переїзд до іншого помешкання, зміна роботи або діяльності загалом, спонтанне одруження, нове захоплення.

Метод емоційного екстремізму часто використовується у деструктивних організаціях, коли перед суб'єктом ставлять вимогу здійснити публічне саморозкриття (сповідь, зізнання), що змушує пережити іншу констеляцію емоційних реакцій. Це може сприяти нівелюванню Патологічної Субособистості, але й загрожує виникненню її іншої редакції.

Висновки до розділу 4

1. Структура особистості повинна містити психічні елементи, їхню взаємодію і динаміку. Субособистість – система пов’язаних емоційних реакцій, когнітивних утворень і поведінкових актів. Психічними метаутвореннями є Его й Альтер-Его, які представлені субособистостями: Жадаюче Я, Імітоване Я, Ситуативне Я і Досвідне Я. Его – біологічна субстанція психічного; Альтер-Его – соціальна субстанція, яка виникає як реакція гальмування імпульсів Его й одночасно забезпечує трансформацію його жадань. Его й Альтер-Его становлять базову психічну суперечність. Субособистості Альтер-Его розвиваються нерівномірно, обумовлюють вікові кризи й індивідуальність суб’єкта. Їхня кореспонденція детермінує вторинний рівень психічної суперечності.

2. Структурна патологія особистості може спричинювати проблеми педагогічного і психологічного характеру. Педагогічні проблеми є наслідком недорозвитку субособистостей Альтер-Его, що призводить до порушення кореспонденції з Его, а відтак суб’єкт може демонструвати або надмірну залежність від авторитетів, або психопатичність.

3. Психологічні проблеми виникають в результаті деконтамінації субособистостей Альтер-Его, що призводить до формування структурно-функціонального двійника – Патологічної Субособистості. Остання є тимчасовим психічним утворенням, яке нівелюється після відновлення потенціалу Альтер-Его. Патологічні субособистості можуть існувати тільки у контамінованому стані. Кінцева мета Патологічної Субособистості полягає в асиміляції травматичного досвіду і підготовці суб’єкта до повторної контамінації субособистостей Альтер-Его. Патологічна Субособистість неефективна. Її стратегія повсякчас завершується фрустрацією, але суб’єкт не може від неї відмовитися, оскільки фрустрація Альтер-Его є ще більш болісним і ризикованим процесом. Потенційно Патологічна Субособистість прагне до саморуйнування, що складає сутність психотерапевтичного процесу. Психотерапія являє собою деконтамінацію Патологічної Субособистості та

відновлення контамінації Альтер-Его. Цьому сприяють методи максимізації й мінімізації абсурду, метод стрибка в абсурд і метод емоційного екстремізму.

Основний зміст розділу відображено у публікаціях автора

- Мазяр О. В. Максимізація абсурду як метод субособистісного аналізу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 92–96.
- Мазяр О. В. Онтогенез личности: субличностный подход. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2016. № 5 (42). Р. 83–90. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2016-12 (дата звернення: 12.12.2020).
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
- Мазяр О. В. Патологічна стратегія: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 155–163.
- Мазяр О. В. Проблема обдарованості: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. Т. VII. Вип. 13. С. 87–94.
- Мазяр О. В. Субособистість як психологічний феномен. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання. Збірник наукових праць студентів та викладачів*. Вип. 2 / за ред. Л. П. Журавльової, В. О. Климчука, Ю. Ю. Дем'янчук. Житомир : Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 19–21.
- Мазяр О. В., Юрчак О. С. Життєві сценарії в українських народних казках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 73–77.

Розділ 5

ПАТОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНИХ ОСОБИСТОСТЕЙ

У розділі аналізуються можливості використання художньої літератури як методу психодіагностики, показуються її переваги у порівнянні з класичними методами дослідження особистісної проблематики. Обґрунтовується вибір творчості Ф.М. Достоевського в якості письменника, який найбільш точно і розлого змальовує психологічні відмінності патологічних особистостей, розкриває динаміку їхньої поведінки, емоцій і мислення, що мають значну цінність для психологічного аналізу. Детально описано процедуру патографічного аналізу персонажів його романів. Зроблено детальний патографічний аналіз особистостей Родіона Романовича Раскольника (роман «Злочин і кара»), Настасії Пилипівни Барашкової (роман «Ідіот»), Миколи Всеволодовича Ставрогіна (роман «Біси»). Патографічний аналіз включає дослідження емоційної амбівалентності, когнітивного абсурду, поведінкової суперечності та структурної дезінтеграції особистості.

5.1. Художня література у патографічному аналізі особистості

Використання методів багатомірного статистичного аналізу дозволяє математично проілюструвати окремі теоретичні положення, показує можливості діагностики особистісної проблематики, сприяє з'яві нових припущень в інтерпретації. Однак такий підхід не спрямований на підтвердження певного теоретичного положення, оскільки забезпечує дискретне тлумачення невротичного розладу. Цілісне і системне розуміння проблеми особистості може бути отримане в ході аналізу окремих відтинків життя, коли психодинаміка набуває закономірності. У зв'язку з цим релевантним видається біографічний метод дослідження, точніше, його різновид, дарма що достатньо рідкісний та дискусійний, – *патографічний аналіз особистості*.

Інтегральна оцінка психічної активності індивіда може бути здійснена в межах зразків класичної художньої літератури. Такий підхід може видатися ненауковим, адже йдеться про вигаданих осіб. У вирішенні цього питання ми пристаємо до авторитетної думки Л.С. Виготського: «...мистецтво є особливий вид мислення, який, зрештою, приводить до того ж самого, до чого приводить наукове пізнання..., але тільки іншим шляхом» [135, С. 31]. Дарма що існує інша авторитетна думка: «Мови науки та мистецтва виростають на прямо протилежних напрямках перетворення вихідного матеріалу – побутової мови людського спілкування, позаяк мета науки – перетворити спілкування у передачу повідомлень, а мета мистецтва – розширити сферу спілкування доповнюючими її формами квазіспілкування» [274, С. 277]. Наголошуємо, що протилежність можна фіксувати у напрямках здобуття й у формі отриманих знань, але їхня сутність у питаннях людинознавства тотожна. Мистецтво навіть має перевагу, транслуючи психічну реальність людини в абсурдному форматі («мистецтво – це мислення в образах» [126, С. 235]), тоді як наука презентує психіку у дезабсурдизованому вигляді, неодмінно втрачаючи той синтез психічних елементів, який забезпечує психодинаміку.

Зауважимо, що й психоаналіз подекуди вважають не наукою, а герменевтикою: «системою літературного тлумачення афектів і бажань» [556, С. 123]. Але ця думка тільки підтверджує тезу про брак синтетичності сучасного наукового уявлення про психіку людини.

Художня творчість міцно змикається з психологічною наукою. Позаяк остання все ще визначається з категоріально-термінологічним апаратом, художня творчість забезпечує її зразками цілісного і системного опису особистості, точності метафор, власного бачення вирішення психологічних проблем [439]. Поготів існують підстави вважати, що творча особа являє найвищий ступінь психічного розвитку [435].

Художній текст є релевантним матеріалом, який задовольняє вимогам розуміння й інтерпретації реальності суб'єкта. Особистість у художньому тексті постає як «динамічна конфігурація осмислених подій, що має свої джерела у

спільному дискурсі, живиться ним, вплітається в нього, зникає та знову зароджується в ньому» [521, С. 19]. Тобто художній текст відтворює особистісну динаміку, дозволяє її відстежити не за уривистими спогадами клієнта, їхніми «згущеннями» та «пустотами» [464], а ніби у режимі природного спостереження. На думку Л.С. Виготського, художні твори є системами знаків, що пов'язані з емоційними та когнітивними процесами [528].

Натомість окремі випадки презентуються вкрай спорадично. Вони не здатні переконливо розкрити сутність особистісної проблеми. Бракує певності, що представлений випадок не є викривленим (фактор фальсифікації та контртрансферу) або проінтерпретований із наміром вмістити його у «прокрустове ложе» теорії. Терапевтичний випадок представлений дискретно, навіть попри щирі спроби виявити системні характеристики. Нам доступні лише ті аспекти проблеми особистості, які висвітлює дослідник, а відтак не маємо доступу до інших зразків поведінки, які можуть суперечити його висновкам.

Натомість текст художнього твору стає об'єктивним матеріалом для оцінювання поведінки персонажів: його зміст важче перекручувати, домислювати, звужувати з метою підтвердження власних гіпотез. Художній текст дозволяє у дрібницях аналізувати психічний матеріал, виявляти його логіку упродовж тривалого часу, а тому він годиться не тільки для мікроаналізу поведінки, але й макроаналізу, коли оцінюється система вчинків.

Художній текст світового ґатунку приймається спільнотою різних країн. Вочевидь, авторам вдається успішно розгорнути особистісну проблематику персонажів, свідомо чи несвідомо перенесену з власного життя. За допомогою влучних метафор, повноти й детальності образу, ситуаційного розгортання поведінки персонажів вони синтезують такі психологічні феномени, які подекуди стають доступними науковцям для опису у більш об'ємних працях. Представлений письменниками матеріал можна вважати своєрідними висновками докладної консультаційної роботи. Адже художній твір якнайкраще показує, що за монологами стоять розірвані діалоги зі значущими особами з минулого суб'єкта [600].

Таким чином, вважаємо, що художня література світового ґатунку є придатним матеріалом для здійснення ґрунтового патографічного аналізу особистості [586], [725].

Не слід забувати, що життя письменників становить цінність для психологічної науки, оскільки лишає велику спадщину діагностичного матеріалу: твори, листування, спогади сучасників [321]. Якщо не брати до уваги поодинокі спроби [728], [729], психотерапія виявляє недостатній інтерес до такого ресурсу через відсутність психотерапевтичного контакту з письменниками. Це створює небезпеку з'яви спекуляцій та суб'єктивізму у психологічному аналізі їхнього життя і творчості. Проте якщо психотерапевтичні випадки містять недоліки «спотвореної» інтерпретації, то життя і твори письменників є об'єктивним матеріалом, доступним для глибокого й всебічного психологічного дослідження.

Вибір творчості Ф.М. Достоевського в якості матеріалу дослідження особистісної проблематики продиктований багатьма факторами, які виокремлюють навіть літературні критики. Проте й психологи у різний час знаходять у його творчості джерело розвитку науки. Зокрема, проведено науково-психологічні розвідки Ф.Ф. Добронравов [182], В. Чижом [687], О.Г. Ковальовим [267]. Академік В.О. Моляко підготував проспект докторської дисертації на тему «Психологічні проблеми у творчості Ф.М. Достоевського» [431].

Ключовим чинником вибору творів Ф.М. Достоевського є їхня **діалогічність у психологічному розумінні**, що передбачає «справжню поліфонію повноцінних голосів» [37, С. 6]. Це означає, що персонажі є автономними суб'єктами, які у діалозі відстоюють власні концепції буття, причому у полілозі навіть авторське слово виявляється не на першому місці [103]. Письменник реалістично змальовує дійсність; він конструює особистість через діалоги, розмови та взаємодію з іншими суб'єктами, що відповідає методологічним установкам конструктивної психології [521].

Коротко окреслимо фактори творчості Ф.М. Достоевського, які вигідно виокремлюють її для психологічного аналізу:

1. Ф.М. Достоевський належить до когорти всесвітньо визнаних письменників, чия творчість «прийнята» людьми різних культур [12], [17], [23], [43], [115], [122], [150], [155], [181], [257], [260], [297], [305], [546], [647], [692], [715], [731]. Це підтверджує багата бібліографія творів про творчість Ф.М. Достоевського. Зауважимо, що західні літературознавці, зокрема А. Моравіо, схильні протиставляти творчість Ф.М. Достоевського та Л.М. Толстого як світову і суто російську літературу, що змушує Б.І. Бурсова відстоювати російський характер творів Ф.М. Достоевського [93]. Це дає підстави вважати, що Ф.М. Достоевському вдається виробити релевантну форму для фіксації *універсальних психічних феноменів*.

2. Сюжети творів Ф.М. Достоевського, поведінкова лінія персонажів, опис їхніх переживань і думок є детально виписаними [92], [186], [206], [468], [536], [687]. Подекуди його твори вважають затягнутими через таку *скрупульозність*. Відтак цей матеріал є релевантним для психологічного аналізу, що передбачає вивчення логіки дій персонажів, динаміку емоційного та когнітивного реагування на зміну життєвих ситуацій. Зокрема, Г.М. Фрідлендер зауважує на нервовому і поривчастому стилі розповіді, гіперболізмі пристрастей персонажів, щільності подій романів, несподіваності випадковостей, нагромадженню таємниць і загадок [657], що сприяє розгортанню їхньої особистісної проблематики. Це можна порівняти з такими психотерапевтичними феноменами як інсайт і катарсис.

3. Л.С. Виготський зауважує, що «будь-який художній твір... вміщує в собі неодмінно афективне протиріччя, викликає взаємно протилежні ряди почуттів...» [135, С. 203]. Ф.М. Достоевський схильний фіксувати розщеплений, *суперечливий психологічний стан* персонажів [41], [86], [165], [205], [207], [271], [337], [449], [500], [712], виявляє *деструктивний характер активності* [205], [449], [656]. Тобто через художню форму об'єктивує основну симптоматику особистісної проблематики, яка може стати предметом системного і цілісного

дослідження. Г.М. Фрідлендер відмічає надмірну увагу Ф.М. Достоевського до персонажів «дивного характеру» і «дивних думок», а саме мрійників, фантазерів, самогубців та юродивих [657], що є носіями загострених психічних розладів. До цієї когорти можна додати вбивць та осіб зі збоченнями, які часто зустрічаються у його творах [26]. Вони перебувають в апогеї вияву особистісної проблеми, пошуку особистісних змін, що робить їх цінними для психологічного аналізу.

4. Існують підстави вважати, що творчість Ф.М. Достоевського носить яскраво виражений *трансферний характер* і становить неявну спробу його проаналізувати, відрефлексувати [92], [421], [456], [557], [657]. Недарма, персонажі перебувають з автором ніби в одній площині стосунків як рівноправні партнери відкритого, незавершеного діалогу. Письменник розповідає не стільки про героїв, скільки розмовляє з героями [453]. Саме тому «ілюзія реальності дивовижна» [338, С. 5]. «Достоевський не «створював» дійсність, а «достворював» до неї свої твори» [338, С. 7]. За його власними зізнаннями, він не завжди був певен, що вигадав подію, що вона реально колись не відбулася. Навіть можливі запозичення (парафрази), які здійснює Ф.М. Достоевський, ніби проходять через горнило його натхнення, набувають цілісності та системності [456]. Вочевидь, вони презентують його власну особистісну проблематику. Як тонко зазначає Г.К. Щенніков, внутрішнє роздвоєння для Ф.М. Достоевського стає темою творчості й власних мук [712].

5. Ф.М. Достоевський природно розглядає питання можливості досягнення психологічних змін своїх персонажів [87], [118], [119], [178], [501], [595], [656]. Його твори стають своєрідним психотерапевтичним дискурсом, який містить нерівномірність динаміки особистісної проблеми, визначає її перешкоди та каталізатори [300]. За оцінкою Г.К. Щеннікова, Ф.М. Достоевського цікавить людина «загалом», питання її виховання та переродження [712]. Терапевтичний ефект досягається внаслідок перебування персонажу на краю життя, злочину, божевілля, кохання [22]. «Майже кожен герой його звільняється від хибного самоусвідомлення» [712, С. 6].

6. Помітна *повторюваність сюжетних ліній*. Зокрема, ідея жертвності, представлена в образах Дмитра Карамазова, Миколки; ідея винятковості незвичайних людей Раскольников, Івана Карамазова, Петра Верховенського; тема самогубства розкрита в образах Кирилова, Свидригайлова, Смердякова, Ставрогіна.

Отже, особистісна проблематика у творах Ф.М. Достоевського є достатньо представленою, щоби вважати такий матеріал придатним для психологічного аналізу. Частково це показано у психоаналітичних працях З. Фрейда («Брати Карамазови») [322], І. Нейфельда [460], І.Є. Сіроткіної [586] (аналіз особистості Ф.М. Достоевського), І.Д. Єрмакова [204], В.Г. Калашнікова [248]. Навіть літературні критики відмічають його здатність до глибокого психологічного аналізу [732] і подекуди послуговуються психологічним аналізом для розкриття смислового навантаження творів Ф.М. Достоевського.

Особлива цінність його творів полягає у трансляції не тільки невротичної розщепленості персонажів [201], але й введення у сюжети так званих *психологічних двійників* [86], [165], [205], [417], [421], [500], які, втім, мають певні відмінності, що дозволяють персонажу розгортати суперечність, забезпечувати полеміку із собою. Виразно це представлено в образі Івана Карамазова та його «чорта». «Двійники» часто-густо стають важливим предметом дослідження невротичних особистостей [643]. Як бачимо, ще задовго до переможного маршу психоаналітичної теорії Ф.М. Достоевський постійно відштовхувався від значення «двійників» для висвітлення особистості головних героїв своїх романів.

Ф.М. Достоевського критикують за надмірну увагу до релігійної тематики, національної самосвідомості та психопатології. Релігійна тематика обрана ним не випадково: це інституція, яка у XIX столітті допомагає людям долати проблему найбільш сильної емоційної реакції – страху [159]. Це тодішня альтернатива психологічній допомозі, яка розкрита в образах священнослужителів Тихона («Біси») та Зосіми («Брати Карамазови»).

Найбільш цікавими й водночас типовими для психологічного аналізу вважаємо персонажі Родіона Романовича Раскольникова («Злочин і кара», 1866),

Настасії Пилипівни Барашкової («Ідіот», 1869) та Миколи Всеволодовича Ставрогіна («Біси», 1871). Їхня доля відмінна: перший – «перевиховується» (особистісно змінюється), що можна вважати прообразом терапевтичного втручання; друга – гине (патологічна жертвність); третій – накладає на себе руки (патологічне самопокарання).

Пропонуємо аналізувати особистісну проблематику літературних особистостей у зв'язку з двома іншими персонажами, яких літературознавці схильні розглядати в якості «двійників» (вони, за нашим припущенням, забезпечують синонімічний ряд психіки аналізованого персонажа). Додатковому аналізу піддаватиметься найбільш «дивна», зазвичай психотична чи психопатична, особа (Табл. 5.1), яка виступає в якості заперечення головного героя (зазвичай заповнює антонімічний ряд).

Таблиця 5.1

Основні персонажі психологічного аналізу

Головний персонаж	Двійники головного персонажа	Дивний персонаж
Родіон Романович Раскольников	Аркадій Іванович Свидригайлов, Петро Петрович Лужин	Миколка
Настасія Пилипівна Барашкова	Аглая Іванівна Єпанчіна	Іполит
Микола Всеволодович Ставрогін	Петро Степанович Верховенський, Іван Павлович Шатов	Кирилов

Дослідження відбуватиметься відповідно до процедури, яка ґрунтується на теоретичній моделі генезису і динаміки дисонансів особистості (Рис. 5.1). Фрагментарно ця модель була проаналізована вище в окремих параграфах. Тут вона представлена цілісно з метою показу системних зв'язків, що виявляються у патографічному аналізі.

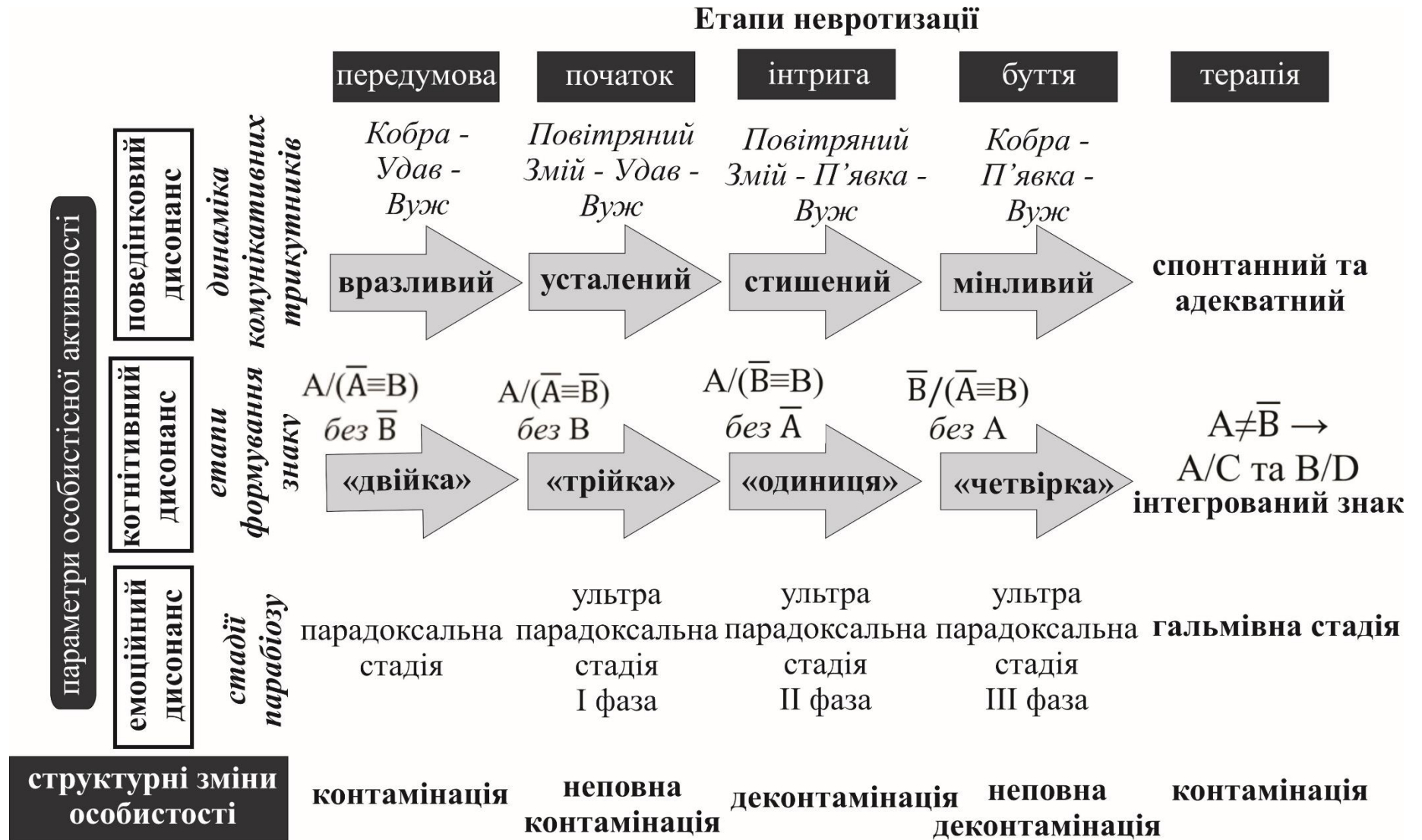

Рис. 5.1. Теоретична модель генезису і динаміки дисонансів особистості

Послідовність патографічного аналізу:

Аналіз емоційної амбівалентності. Оскільки провести ранжування, багатомірне шкалювання та факторизацію емоційних реакцій у випадку художнього твору неможливо, відповідником може стати *контент-аналіз основних емоцій*, що дозволить встановити їхню ієрархію у творі. Контент-аналіз часто використовується дослідниками творчості Ф.М. Достоевського. Зокрема, у такий спосіб вивчаються питання використання окремих слів: «все», «він», «це», «раптом», «куток», «совість» та інші [165], [272], [614]. Проте існують об'єктивні труднощі щодо кількісного підрахунку емоційних реакцій, які не мають однозначного вирішення: 1) доцільність фіксації й диференціації синонімічних емоцій (наприклад, страх, переляк, тривога); 2) зведення до спільного знаменника емоцій різного ступеня глибини й тривалості; 3) необхідність фіксації повторюваних емоцій в одній ситуації; 4) неоднозначність ідентифікації деяких емоцій (наприклад, коли суб'єкт повідомляє про відсутність у себе емоції, що може бути захисним механізмом заперечення; коли індивід через одну емоцію повідомляє про іншу; коли суб'єкт визначає емоцію контрагента (подекуди помилково чи спотворено); коли емоції є прикметниками, які підсилюють смисл думки, і непрямо вказують на себе). Контент-аналіз повинен застосовуватися гнучко і в окремих випадках його результати становлять предмет дискусій. Головна мета дослідження полягає у *встановленні тенденції емоційного реагування, їхньої частоти*. «Чистота» емоцій не є безапеляційною хоча би тому, що це – не науковий текст, а художній, а відтак сила емоцій суттєво варіюється, підміняється синонімами [387].

Класифікація емоцій, за якою відбувається контент-аналіз: *інтерес* (цікавість); *радість* (щастя, задоволення, насолода); *подив*; *печаль* (горе, смуток); *гнів* (лють, злість, злоба, ненависть, скаженість); *огида*; *презирство*; *страх* (переляк, тривога, жах); *сором*; *збентеження*; *провина*. Зауважимо, що кількісний характер виявлення емоційної реакції суттєво залежить від довжини синонімічного ряду.

Мета дослідження – встановлення *домінантних емоційних реакцій* головного персонажу, двійників і «дивних» персонажів. Під час аналізу твору здійснюємо *реконструкцію стадій парабіозу*, що дозволяє відтворити емоційний аспект психодинаміки суб'єкта і зробити відповідні висновки щодо предмета його особистісної проблеми. Зокрема, висуваємо гіпотезу щодо ядерної емоційної амбівалентності та інтриги, яка може її нівелювати, ідентифікуємо психотичний розлад.

Аналіз когнітивного абсурду. Основна мета дослідження – встановлення структури «зіпсованого» знаку головного персонажу (форма та зміст когнітивного абсурду). *Реконструємо основні когнітивні фігури*, яких зазнає «зіпсований» знак у психодинаміці. Вказуємо на зміну знаку на всіх етапах особистісної проблеми, з'ясовуємо його структурну особливість і перспективи змін когнітивної сфери особистості. Аналізуємо інтригу, яка могла забезпечити злам «зіпсованого» знаку і призвести до дезабсурдизації [357], [385].

Аналіз поведінкової суперечності. На цьому етапі з'ясовуємо *тип ситуації*, в якій опиняється головний персонаж, а також *характер інверсії* на рівні особистісної типології. Остання показує загальну форму особистісної проблеми, мету психічного розвитку, до якої суб'єкт прагне і якої не досягає. Затим відбувається *ідентифікація контрагентів* головного персонажу, особливості *зміни великих і малих комунікативних трикутників*, що показує поведінковий аспект психодинаміки. Окремо виявляємо поведінкові моменти інтриги, які могли забезпечити самостійне вирішення особистісної проблеми [392].

Аналіз структурної дезінтеграції особистості. З'ясуванню підлягають причини та характер *деконтамінації* субособистостей Альтер-Его, особливості кореспонденції Его й Альтер-Его, динаміка *формування Патологічної Субособистості*. Встановлюються основні чинники неможливості нівелювання Патологічної Субособистості, а також розв'язання особистісної проблеми [380].

5.2. Патографічний аналіз Раскольников (роман «Злочин і кара»)

Родіон Романович Раскольников – колишній студент, який мешкає у Петербурзі 1860-х років. Неодружений. Безробітний. Через матеріальну скруту, заплановане одруження сестри «за розрахунком» і нові знайомства здійснює вбивство своєї кредиторки та її сестри. Під впливом обставин зізнається у злочині й засуджується до каторги.

Оскільки у першій редакції роман замислювався як сповідь вбивці, то отримуємо найбільш детальний опис емоційних реакцій і думок Раскольникова, а відтак маємо змогу здійснити точну діагностику особистісних дисонансів.

Аналіз емоційної амбівалентності.

Контент-аналіз емоційних реакцій Раскольникова показує, що найчастіше він переживає **гнів** і **страх** (Табл. 5.2). *Ієрархія емоційних реакцій* є такою: гнів (злоба, дратівливість), страх (переляк, жах), інтерес (допитливість), огида, радість, подив, збентеження, смуток, сором, презирство. При цьому вага окремих емоційних реакцій різна. Зокрема, гнів і страх є найбільш диференційованими станами, однак вони не стають основою парабіозу, а виявляються пізніше. Саме тому після нівелювання дисонансу особистості вони зникають.

Таблиця 5.2

Контент-аналіз емоційних реакцій Раскольникова

<i>Емоційні реакції</i>	<i>Кількість проявів</i>
Інтерес – цікавість	38
Радість – щастя – задоволення – насолода	27
Подив	26
Печаль – горе – смуток	11
Гнів – лють – злість – злоба – ненависть – скаженість – дратування	84
Огида – гидування	31
Презирство	6
Страх – переляк – тривога – жах – боязнь	79
Сором	10
Збентеження – конфуз – розгубленість	13
Провина	0

Підставою для виникнення невротичного стану Раскольников є емоційна амбівалентність: **смуток/інтерес**.

Приклади смутку: «...але з певного часу він перебував у дратівливому і напруженому стані, схожому на іпохондрію» [189, С. 39]; «Але скоро він поринув ніби у глибоку задуму, навіть, вірніше сказати, ніби в якесь забуття, і пішов, вже не помічаючи навколишнього, та й не бажаючи його помічати» [189, С. 40].

Приклад інтересу: «У той час він ще й сам не вірив цим мріям своїм і тільки дратував себе їх потворною, але спокусливою зухвалістю» [189, С. 41].

Відповідно до психофізіологічної динаміки реконструйовано основні стадії парабіозу бінарної емоції (Табл. 5.3). Включені у парабіоз емоційні реакції не належать до найбільш уживаних у романі. Це пояснюється тим, що 1) сила їхнього вияву настільки потужна, що вони почергово витісняються через стан перезбудження, 2) компенсаторно виникають разом з іншими емоційними реакціями, які дають їм можливість актуалізуватися. Вони важливі у процесі психічної саморегуляції, але у невротичній ситуації заміщуються супутніми емоційними реакціями.

Таблиця 5.3

Стадії парабіозу бінарної емоції Раскольникова

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	інтерес (+)	смуток (+)
Парадоксальна	інтерес (+) страх (+)	смуток (–)
Ультрапарадоксальна I	інтерес (–) страх (–)	смуток (+) огида (+) збентеження (+)
Ультрапарадоксальна II	інтерес (+) страх (+) подив (+) гнів (+)	смуток (–) огида (–) збентеження (–)
Ультрапарадоксальна III	інтерес (–) страх (–) подив (–) гнів (–)	смуток (+) огида (+) збентеження (+) сором (+)

На врівноважувальній стадії *смуток* настільки сильний, що Раскольников кілька днів нічого не їсть, але й *інтерес* зумовлює obsesивний підрахунок кроків до будинку Альони Іванівни. *Страх* не є ядерною емоційною реакцією, однак

виникає ще на парадоксальній стадії парабіозу, коли відбувається часткове гальмування *смуток*. *Інтерес* і *страх* від початку є слабо диференційованим емоційним станом. Суть їхнього зв'язку у заміщенні *страху інтересом*. Хоча зазвичай таке нашарування не спостерігається на парадоксальній стадії. Це видно з того, як суб'єкт із *жахом* виявляє занепокоєність через своє злиденне убрання: «Але не сором, а зовсім інше почуття, схоже навіть на переляк, охопило його» [189, С. 41]. **Сором** у Раскольникові нарастає в обговореннях і переживаннях під кінець роману. *Сором* більше притаманний Соні та Разуміхіну, які навіюють йому цей стан (імітація, яка зумовлює формування неадекватної реакції).

Широка палітра емоційних станів спрямована витіснити *смуток*. Емоція *інтересу* ядерна й одразу обтяжується *страхом*. Тому Раскольников дистанціюється від *інтересу*, шукаючи йому нейтральні означення: «це», «потворна мрія», «дурниця», «безглуздість», «жах». Разом із тим, *страх* не стає синонімом *інтересу*, що вберегло би його від злочину. Цей бінар не був повністю сформований. *Страх* лише частково заміщує *інтерес*, оскільки більш потужний *смуток*, дарма що у загальмованому стані на парадоксальній стадії парабіозу, підсилює *інтерес*.

Проба злочину (попередня зустріч з Альоною Іванівною) фіксує невротичний стан Раскольника: актуалізується ультрапарадоксальна стадія парабіозу, що стає початком невротизації, коли невроз не можна скасувати, а слід пережити й особистісно оновитися. Це позначилося на гальмуванні *інтересу* і *страху* й збудженні **огиди** та **збентеження**: «Раскольников вийшов сильно збентеженим. Збентеження це все більше і більше зростало» [189, С. 45]. «О Боже! як це все огидно! [...] На який бруд здатне, однак, моє серце! Головне: брудно, капосно, гидко, гидко!..» [189, С. 45]. «Почуття нескінченної відрази, яке починало тиснути й каламутити його серце ще в той час, як він тільки йшов до старої, досягло тепер такого розміру і так яскраво з'ясувалося, що він не знав, куди подітися від туги своєї» [189, С. 45].

Психофізіологічна інверсія обумовлює кардинальні поведінкові зміни. Він заходить до пивної, щоби побути в «*іншому світі*» [189, С. 47]. Зустріч із Мармеладовим започатковує першу фазу ультрапарадоксальної стадії. Той розповідає про злидні, пихатість дружини Катерини Іванівни та гріх доньки Соні, але розриває власний бінар твердженням, що «*злидні є пороком*» [189, С. 49]. У цьому Раскольников переконується, відвідавши квартиру Мармеладова. Це загострює ультрапарадоксальну стадію у переході між першою і другою фазою. *Смуток* та *інтерес* знову одночасно перебувають у збудженому стані, що посилює їхній антагонізм. *Інтерес* прокладає шлях до насилля, попри наявний *страх*, а *смуток* – до страждання і *сорому*. Разом із тим, загострена амбівалентність створює прецедент для інтриги – пошуку нових рішень (імпульсивне рішення шукати роботу за допомогою Разуміхіна).

Мармеладов збудив емоцію *смуtku* (депресії) у Раскольникова і через досягнення ультрапарадоксальної стадії зробив невроз фактом. Рецидив *смуtku* закладає основи для рефлексії, коли *інтерес* набуває нового змісту. *Інтерес* вимагає раціоналізації. Це робить другу фазу ультрапарадоксальної стадії невідворотною. Раскольников вимушений «перевірити» власний *інтерес*. Тобто Мармеладов ненавмисно підштовхує Раскольникова до такого іспиту – злочину.

Друга фаза виникає, коли Раскольников залишає у квартирі Мармеладова останні гроші й одразу шкодує про вчинок: «*Ну що це за дурницю таку я втнув, – подумав він, – тут у них Соня є, а мені самому треба*» [189, С. 62]. Він посилює *смуток* до стану часткової загальмованості: «*...коли дійсно не падлюка людина, вся загалом, весь рід тобто людський, то значить, що решта все – заботони, тільки страхи вигадані, немає жодних перешкод, і так тому і слід бути!*» [189, С. 63].

Цю інкогеренцію (непослідовність) – благодійність, шкодування і виправдання благодійності – слід розглядати як отримання внутрішнього дозволу на злочин – реалізацію «потворної мрії». Він тому й залишає останні гроші, що керується не милосердям, а «потворною мрією», раціоналізуючи злочин (вбивство однієї особи заради життя інших).

Смуток, збентеження й огида знову загальмовані, хоча й не настільки потужно, щоби досягти кінцевого етапу парабіозу. Його збуджений інтерес фіксуємо наступного ранку у розмові з Настасією, коли Раскольников пояснює, чому не йде вчити дітей, а «думає роботу», мета якої – отримання «всього капіталу» [189, С. 65]. Інтерес і страх підсилюються, коли отримує листа від матері. По суті цей лист – продовження розмови з Мармеладовим, адже його сестра Дуня, погоджуючись на шлюб «за розрахунком», стає прототипом Соні. «...лице його було мокрим од сліз; але коли він скінчив, воно було бліде, викривлене судомою, і важка, жовчна, зла посмішка зміїлася по його губах» [189, С. 75].

Ф.М. Достоевський описує емоційну інверсію: Раскольников плаче і зловіще посміхається. У цей момент до ядерного інтересу додається те, що не давало дієвості «потворній мрії» – **гнів** (зла посмішка). Внутрішній монолог виводить його на закономірний висновок: *«Не бути? А що ж ти зробиш, щоби цьому не бути? Заборониш? А право яке маєш?»* [189, С. 80].

Далі він втрачає ще двадцять копійок, намагаючись врятувати сп'янілу дівчину від хтивого товариства [189, С. 85], але відхиляє можливість вирішити фінансові проблеми у Разуміхіна і таким чином реалізувати **інтригу** на другій фазі ультрапарадоксального стану: *«Ну, а далі? На п'ятаки що ж я зроблю? Мені хіба того тепер треба? Їй-богу, смішно, що я пішов до Разуміхіна...»* [189, С. 87]. Вкотре стикаємося із суперечністю, яка вказує на фізіологічну інверсію, а саме на перехід до другої фази ультрапарадоксального стану.

Раскольников бачить сновидіння (чергова об'єктивація інтриги), яке повинне стати попередженням проти насилля: *«Так що ж це я! – продовжував він, підвівся знову і ніби у глибокому подиві, – адже я знав, що я цього не винесу, то чого ж я досі себе мучив? Адже ще вчора, вчора, коли я пішов робити цю... пробу, адже я вчора ж зрозумів абсолютно, що не витримаю... Чого ж я тепер? Чого ж я ще досі сумнівався? Адже вчора, сходячи зі сходів, я сам сказав, що це підло, гидко, низько, низько... адже мене від однієї думки наяву знудило і в жах кинуло...*

Ні, я не витримаю, не витримаю! Нехай, нехай навіть немає жодних сумнівів у всіх цих розрахунках, нехай це все, що вирішено цього місяця, ясно як день, справедливо як арифметика. Господи! Адже я все одно не наважуся! Я ж не витримаю, не витримаю!.. Чого ж, чого ж досі... » [189, С. 94].

Проте **подив і страх** тільки стимулювали Раскольникову до відповідної дії, щоби загальмувати невротичну субдомінантну емоційну реакцію. Тільки злочин міг її вгамувати, здійснивши чергову емоційну інверсію.

Для невротичного парабіозу притаманна емоційна невизначеність, коли емоції не диференціюються, а актуалізуються одночасно й суперечливо. У Раскольникову це проявилось в епізоді із дзвіночком: *«Він смикнув вдруге, втретє; він вслухався і пригадував. Колишнє, болісно-страшне, потворне відчуття починало все яскравіше і жвавіше згадуватися йому, він здригався з кожним ударом, і йому все приємніше і приємніше ставало» [189, С. 200].*

Вбивство стає емоційним «перемикачем». Він загальмовує *інтерес, страх і подив* настільки, що *смуток, огида і збентеження* переходять у лихоманку. Раскольников не може фізіологічно опиратися стресу за допомогою абсурду (невроз нав'язливих думок – «потворної мрії»), а провалюється у глибини **неврастенії**. Звідси **маніакально-депресивна** активність здебільшого у депресивній фазі.

Після скоєння злочину й елімінації інтриги Раскольников переходить на третю фазу ультрапарадоксального стану, коли до домінантної емоційної реакції додається **сором**. Це стає остаточно можливим на засланні. Навіть на суді і спочатку у каторзі він ще його не відчуває: *«Ось у чому одному визнавав він свій злочин: тільки в тому, що не виніс його і зробив явку з повинною» [189, С. 553].* Його сором іншого гатунку, не як каяття (це влучно підмічає Б.І. Бурсов) [92]: *«Найбільш соромно, що дуже вже нерозумно» [189, С. 198].* Це сором насмішок із боку інших: *«Адже вони наді мною самі сміятися будуть, скажуть: дурень, що не взяв. Боягуз і дурень! Нічого, нічого не зрозуміють вони, Соню, і негідні зрозуміти. Навіщо я піду?» [189, С. 436].* Тому метод емоційного екстремізму [375] на Сінній площі [189, С. 536] отримав поверхневий ефект.

На каторзі відбувається остаточне гальмування домінантної та субдомінантної емоційної реакції і формування нових почуттів: *«Він згадав, як він постійно її мучив і мучив її серце; згадав її бліде, худеньке личко, але його майже і не мучили тепер ці спогади: він знав, яким нескінченним коханням спокутує він тепер все її страждання»* [189, С. 558].

Психофізіологічна динаміка неврозу має такий вигляд (Табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Психофізіологічна динаміка неврозу Раскольников

Стадії парабіозу	Основні етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	інтерес (+) страх (+)	інтерес (–) страх (–)	інтерес (+) страх (+) подив (+) гнів (+)	інтерес (–) страх (–) подив (–) гнів (–)	інтерес (–)
	смуток (–)	смуток (+) огида (+) збентеження (+)	смуток (–) огида (–) збентеження (–)	смуток (+) огида (+) збентеження (+) сором (+)	смуток (–)
	парадоксальна	ультрапарадоксальна фаза I	ультрапарадоксальна фаза II	ультрапарадоксальна фаза III	гальмування

Отже, Ф.М. Достоевський показує повний шлях парабіозу (остаточне гальмування невротичної амбівалентної емоційної реакції), розкриває, хоча й недостатньо розгорнуто, сутність природної психотерапії Раскольника.

Аналіз когнітивного абсурду.

Когнітивний абсурд Раскольника виразно окреслений. Він розв'язує питання ідентичності: одночасно має якості Наполеона і «тварини тремтячої» [92]. Він без успіху рефлексує причини поламки «зіпсованого» знаку: *«...чого люди найбільше бояться? Нового кроку, нового власного слова вони найбільше бояться... А, втім, я занадто багато балакаю. Тому й нічого не роблю, що*

балакаю. Мабуть, що так: тому балакаю, що нічого не роблю. Це я в цей останній місяць навчився базікати, лежачи цілими днями у кутку і думаючи... про царя Гороха» [189, С. 40].

Інтелектуальна робота вибудована таким чином, щоби не приймати оптимальних життєвих рішень, а реалізувати патологічний *інтерес* стати «незвичайним». Поняття, яке зазнає дезабсурдизації, вимагає іншої відповіді. Звідси спроба здолати «інтелектуальну загадку» фантазуванням: «...«*потворну*» мрію якимось навіть мимоволі звук вважати вже починанням, хоча все ще сам собі не вірив» [189, С. 41]. Згодом мрія перетворюється на нав'язливу думку: «*Дивна думка наклеювалась в його голові, як з яйця курча, і дуже, дуже займала його*» [189, С. 98]. Дивна – тому що патологічна, яка виходить за межі тривіальної динаміки бінару. *Смуток* та *інтерес* як домінуючий і субдомінуючий емоційні стани є ототожненими антагоністами, а відтак вимагають диференціації (розриву).

Розмова з Мармеладовим – це одночасне підсилення збудження *смуток* та *інтересу* до їхнього гальмування (реалізація **інтриги**). Адже Раскольников переконується, що повторює долю Мармеладова, якому немає куди піти, але водночас заперечує його долю. Доля Мармеладова – це пролонгація депресії (депресивна фаза біполярного розладу), а її заперечення – Наполеонівська ідея, раніше ним раціоналізована у газетній статті. Тому Раскольников несвідомо показує собі, що йому є до кого піти – до Разуміхіна, але відкладає зустріч на час після скоєння злочину [189, С. 87-88], і тим самим відхиляє можливість реалізації інтриги.

«Зіпсований» знак Раскольникова набуває такого вигляду (Табл. 5.5):

Таблиця 5.5

Структура «зіпсованого» знаку Раскольникова

А – звичайний	В – гордий
$\bar{A}$ – незвичайний	$\bar{B}$ – смиренний

Формула «зіпсованого» знаку A/B – **звичайний/гордий**. Субдомінантний елемент B (*гордий*) неусвідомлюваний, що виявляє проблему самоідентифікації. Потрапивши у скрутне фінансове становище, Раскольников не може прийняти власну ординарність (*звичайність*) через наявність значних амбіцій (*гордість*). Цей знак не міг оформитися в абсурдну «двійку», оскільки являє антагонізм. Проте елемент B не усвідомлюється, позаяк стане визнанням психологічної слабкості. Тож Раскольников намагається відрефлексувати елемент B в антагонізмі: **звичайний (A) / незвичайний ($\bar{A}$)**. Когнітивна «трійка» (*звичайний (A) / гордий (B) / незвичайний ($\bar{A}$)*) об'єктивується у написаній газетній статті. Елементи $\bar{A}$ (*незвичайний*) і B (*гордий*) змістовно тотожні, але не ідентичні. Відтак рефлексія зміщена із «зарозумілої *гордості*» [189, С. 86] у бік раціоналізованої *незвичайності* ($\bar{A}$), що призводить до когнітивної помилки.

Відповідно до алгоритму розгортання когнітивного дисонансу [385] на етапі *передумови* Раскольников неправильно записує умову когнітивної задачі. У газетній статті він розгортає думку про звичайних і незвичайних людей. Це – об'єктивація **травми** (Рис. 5.2).

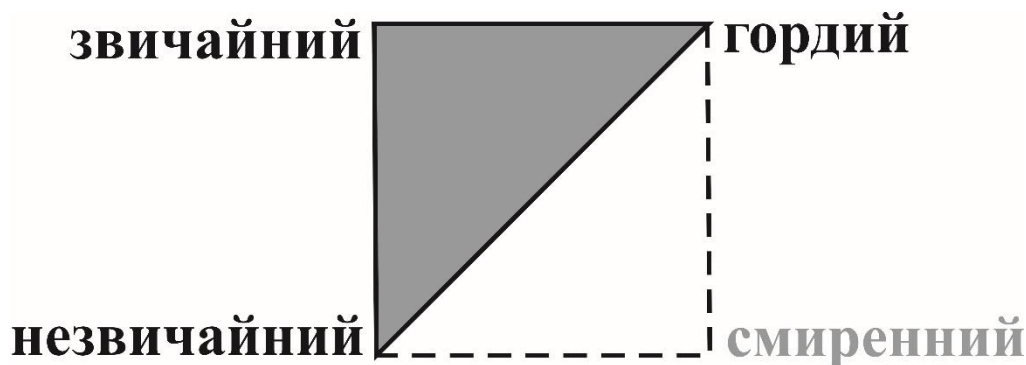

Рис. 5.2. Передумова неврозу Раскольникова (когнітивний рівень травми)

Вбивство і пограбування проходять з огріхами тому, що розвинута концепція «незвичайності» не відповідає змісту субдомінантного елемента, а є запереченням особистісної слабкості – *звичайності*. Тож обґрунтування концепції у статті ні до чого, крім етичного парадокса, не призводить: «*То що ви обидва, жартуєте, чи як? – скрикнув нарешті Разуміхін*» [189, С. 285]. Це також

простежується у розмові з Настасією: «...а ти що, розумнику, лежиш як мішок, нічого від тебе не дочекаєшся? Раніше, кажеш, дітей вчити ходив, а тепер чому нічого не робиш? – Роблю... – неохоче і суворо промовив Раскольников. – Що робиш? – Роботу... – Яку роботу? – Думаю, – серйозно відповідав він помовчавши. Настасья так і залилася реготом. <...> – Грошей-то багато надумав? – змогла вона нарешті вимовити. – Без чобіт не можна дітей вчити. Та й наплювати [189, С. 64-65].

Раскольников підміняє частково загальмовану *гордість* (В) *незвичайністю* (А̄). Він їх ототожнює, що не дозволяє наблизитися до когнітивного розв'язку проблеми.

Початок неврозу збігається з етапом **скарги**, коли суб'єкт формулює особистісну проблему (Рис. 5.3). «Але тепер його раптом щось потягнуло до людей. Щось відбувалося в ньому ніби нове, і, разом із тим, відчувалася якась спрага людей» [189, С. 47].

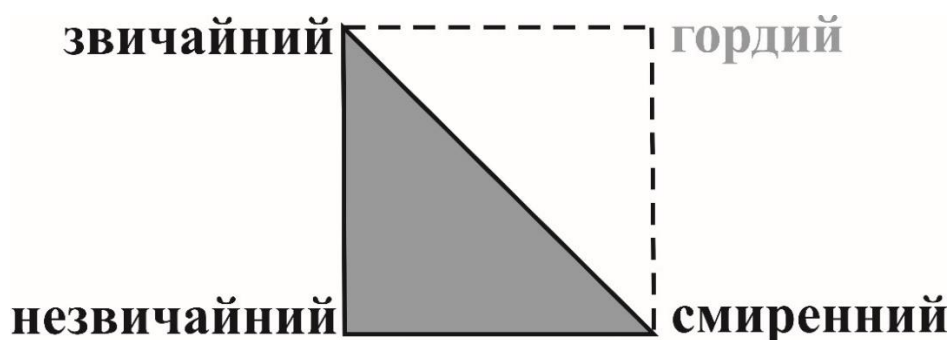

Рис. 5.3. Початок неврозу Раскольникова (когнітивний рівень скарги)

Специфіка скарги у тому, що Раскольников почув її від Мармеладова, який опинився у схожій ситуації: «... в особі вашій я прочитав ніби якусь скорботу. Як увійшли, я прочитав її, тому одразу ж звернувся до вас» [189, С. 51-52]. Це дозволило краще усвідомити її, ніби форсувати кілька етапів рефлексії. Після відвідин родини Мармеладова він упевнився, що «злидні є пороком» [189, С. 49], причому настільки очевидним, що залишає там останні гроші [189, С. 62]. Бажання «поскаржитися» настільки сильне, що наступного дня він мало не опинився у Разуміхіна, але вирішив зайти після злочину [189, С. 87].

Гордість (В) Раскольникова витісняється тому, що актуалізується її заперечення – *смиренність* ($\bar{B}$). На цей період ототожнюються елементи $\bar{A}$ та $\bar{B}$. Така конфігурація знаку дозволяє здійснити вбивство, поєднавши *незвичайність* та *смиренність* перед обставинами. Останні склалися таким чином, що план злочину набув реалістичного окреслення: «Він увійшов до себе, наче приречений до смерті. Ні про що він не розмірковував і зовсім не міг міркувати: але всім єством своїм раптом відчув, що немає у нього більше ні свободи розуму, ні волі і що все раптом вирішено остаточно» [189, С. 97]. Ця смиренність (неможливість опиратися) продиктована тим, що він опинився у лещатах «зіпсованого» знаку, який належало дезабсурдизувати, «розірвати» на елементи.

На етапі **інсайту** відбувається когнітивна інверсія (Рис. 5.4), яка призводить до того, що «зіпсований» знак набуває конфігурації: звичайний / гордий $\equiv$ смирений ($A/(B \equiv \bar{B})$) (Рис. 5.3). Це позначається у сценах втрати свідомості у відділку поліції, де він почув про свій злочин [189, С. 136], у зацікавленості злочинном при розмові Разуміхіна і Зосімова [189, С. 182], в епізоді з дзвіночком, коли повернувся на місце злочину [189, С. 200]. У всіх випадках Раскольников викриває себе на фізіологічному рівні. Його *гордість* проявляється через антонім – *смиренність*. Він міг себе викрити або прямо зізнатися у скоєному. Для такого вчинку бракувало включення елемента $\bar{A}$ (*незвичайності*). Когнітивна кореспонденція з цим елементом могла розкрити зміст елемента В – *гордість*, що не дозволяла визнати власну ординарність і піти працювати.

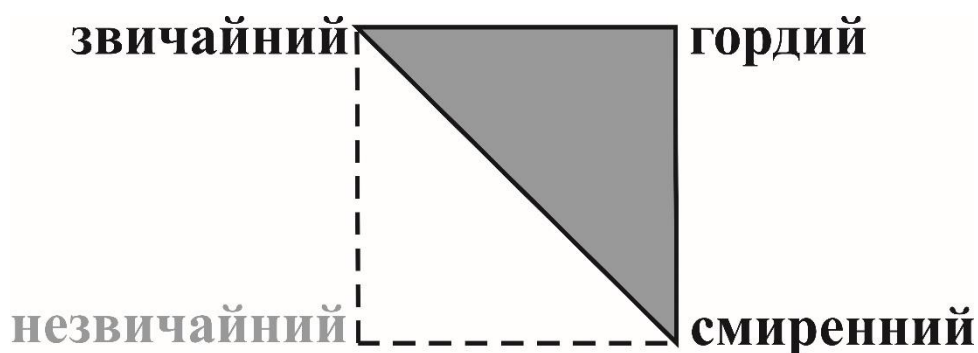

Рис. 5.4. Інтрига Раскольникова (когнітивний рівень інсайту)

Перша зустріч із Порфірієм Петровичем стає спробою здійснити своєрідну психотерапію за допомогою *методу максимізації абсурду* [366], [375]. Цей метод протилежний до процесу конфронтації з клієнтом, коли терапевт стимулює розвиток невротичної думки клієнта, поки той не потрапляє у логічний тупик. Терапевтична сутність полягає у дозволі розірвати суперечність між елементами A і B . Однак досягається інший результат: розривається зв'язок між елементами A та $\bar{A}$. Таким чином суб'єкт переконується, що $\bar{A} \neq B$: зростає вірогідність реалізації інтриги, але відчуття емоційного дискомфорту залишається. Суб'єкт сягає розуміння того, що $\bar{A}$ є фантомом B , а значить вироблена концепція захисту помилкова. Так виникає шанс підійти до змісту елемента B . Але цей шлях майже завжди лежить через усвідомлення елемента $\bar{B}$. У цьому випадку елементи A і B є очевидними антагоністами, як елементи $\bar{A}$ і $\bar{B}$ – їхні власні антагоністи. У такому разі синонімічними виявляються знаки A та $\bar{B}$ (звичайний $\equiv$ смиренний) й $\bar{A}$ та B (незвичайний $\equiv$ гордий).

Приводом для розвитку інтриги стає газетна стаття. Порфірію Петровичу вдається точно інтерпретувати психотичний задум Раскольников: *«Це не зовсім так у мене, – почав він просто і скромно. – Втім, зізнаюся, ви майже вірно її виклали, навіть, якщо хочете, і цілком правильно...»* [189, С. 281]. Він підштовхує Раскольника до розкриття абсурдної теорії: *«Ви волієте говорити, що стаття моя незрозуміла; я готовий її вам розтлумачити, по можливості»* [189, С. 282]. Це типовий прояв захисту, але Раскольников не враховує того, що захист тому й вибудовується, що його ідея абсурдна і покликана заміщати «зіпсований» абсурд. Він одним абсурдом (звичайний $\equiv$ незвичайний ($A \equiv \bar{A}$)) намагається позбутися іншого – «зіпсованого» (звичайний $\equiv$ гордий ($A \equiv \bar{B}$)). Раскольников має очевидні суперечливі місця. Цінність «психотерапії» від Порфірія Петровича не тільки в тому, що він поглиблює прірву абсурду, а у виявленні істинного змісту елемента $\bar{B}$ – **смиренність**.

«То ви все ж таки вірите у Новий Єрусалим? – Вірю, – твердо відповідав Раскольников... – І-і-і в бога вірите? Даруйте, що так цікавлюся. – Вірю, – повторив Раскольников, піднімаючи очі на Порфірія. – І-і у воскресіння Лазаря

віруєте? – Ві-вірую. Навіщо вам все це? – Буквально віруєте? – Буквально. – Ось як... так поцікавився» [189, С. 283-284]. Слідчий витягує загальмовану релігійність Раскольниковова, яка не дозволила йому втілити у життя концепцію незвичайності.

Порфирію Петровичу вдається довести до абсурду патологічну раціоналізацію Раскольниковова (виявити елемент $\bar{A}$). Тому доводиться сказати: «*У статті всього цього немає, там тільки натяки...*» [189, С. 286]. Виявивши інкогеренцію Раскольниковова, Порфирій Петрович готує його до змін: «*– Ну, а якщо знайдемо? – Туди йому й дорога. – Ви логічні. Ну, а щодо його совісті як? – Та яке вам до неї діло? – Та так уже, з гуманних міркувань. – У кого є вона, той нехай страждає, якщо усвідомлює помилку...*» [189, С. 287]. Раскольников погоджується прийняти покарання, тобто виявляє, дарма що тільки декларативно, загальмовану *смиренність*. Він заявляє, що не вважає себе незвичайною особою на кшталт Наполеона. Це вказує на його капітуляцію перед ідеєю, що він *незвичайний* (заперечення елемента $\bar{A}$). Зокрема, приходить до висновку, що сам є «вошою», щоби́льшою за вбиту Альону Іванівну [189, С. 297].

Ця бесіда лягає в основу чергової когнітивної інверсії, яка завершує її повне коло. Вона починає справжню дезабсурдизацію «зіпсованого» знаку (Рис. 5.5). У цьому випадку під сумнів ставиться *незвичайність* ($\bar{A}$), її тотожність з *гордістю* (B).

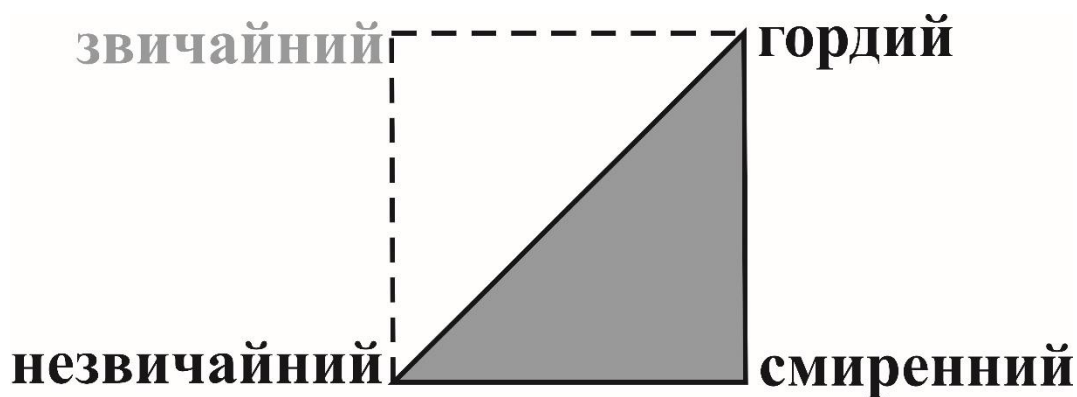

Рис. 5.5. Невротичне буття Раскольниковова (дезабсурдизація абсурду)

Дезабсурдизація поглиблюється у спілкуванні з Сонею. Перша їхня зустріч закінчується так: *«Раптом він весь швидко нахилився і, припавши до підлоги, поцілував її ногу. Соня у жаху від нього відсахнулася, як від божевільного»* [189, С. 341]. І пояснює: *«Я не тобі вклонився, я всьому стражданню людському вклонився»* [189, С. 341]. Це був перший вияв смирення і поклоніння перед особою, яка жертвує життя заради інших. У цей момент Раскольников вперше фіксує елемент $\bar{B}$, оскільки елемент $\bar{A}$ нещодавно дискредитовано у бесіді з Порфирієм Петровичем.

Смиренність стає когнітивним містком до загальмованого елементу B (*гордості*). Причому *смиренність* слід розглядати у зв'язку з однією з ключових ідей Ф.М. Достоевського – «необхідністю постраждати». Зокрема, бачимо це на прикладі поведінки Миколки (дивного персонажа), який зізнається у чужому злочині. Порфирій Петрович розкриває цей психологічний момент: *«...підозрюю тепер, що Миколка хоче «страждання прийняти» чи щось на кшталт того»* [189, С. 368]. Ця ідея навіюється йому і стає тією неадекватною реакцією, яка згодом набуває терапевтичного змісту, повертаючи його до соціальної інтеграції. Аналіз текстів художніх творів дозволяє припускати, що дивний персонаж майже завжди є антонімом суб'єкта і згодом перетворюється на П'явку.

Наступної зустрічі, коли він зізнається у скоєному злочині, Соня вказує на шлях гальмування елемента B і всього знаку A/B . *«Встань! <...> Піді зараз, цієї ж хвилини, стань на перехресті, вклонися, поцілуй спочатку землю, яку ти осквернив, а потім поклонися всьому світу, на всі чотири сторони, і скажи всім, вголос: «Я вбив!». Тоді бог знову тобі життя пошле. Підеш?»* [189, С. 436]. Проте Раскольников ще не готовий до такого кроку. Такий крок стане можливим тільки за умови остаточного розривання елементів A та B й утворення на їхньому матеріалі нових знаків, тобто досягнення *нового* функціонального абсурду. Він все ще повний сумніву і нерозуміння: *«Я зараз іду виказувати себе. Але я не знаю, для чого я йду виказувати себе»* [189, С. 529]. Він певен, що Альона Іванівна заслуговувала смерті, що гріха у такому злочині немає.

Відмітимо, що Раскольников відмовляється від концепції незвичайності ($\bar{A}$) і пристає до іншої теорії, близької до тієї, яку чує у пивній від незнайомого студента. *«Тільки тепер бачу ясно всю безглуздість моєї малодушності, тепер, як вже зважився йти на цей непотрібний сором! Просто від ницості й бездарності моєї наважуюся, та хіба ще з вигоди, як пропонував цей... Порфирій!..»* [189, С. 529-530].

Публічне покаяння [189, С. 536] не додає розкаяння. Це тому, що Раскольников досягає тільки усвідомлення елемента $\bar{B}$ (*смирненість*), тоді як особистісні зміни відбудуться лише після усвідомлення елемента B (*гордість*) і подальше утворення нових знаків. Епілог роману присвячений усвідомленню *гордині* (B) і поступовій відмові від неї у колишній редакції: *«Але не бритої голови та кайданів він соромився: його гордість сильно була вражена; він і захворів від ураженої гордості»* [189, С. 551]. Ця *гордість* потребувала трансформації (Табл. 5.6). Він досягає такої трансформації, коли з подивом приходить до висновку, що пересічні в'язні багато в чому можуть бути розумнішими за представників інтелігенції (поляків, офіцерів, семінаристів).

Таблиця 5.6

Когнітивна динаміка неврозу Раскольникова

Етапи формування знаку	Етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	звичайний/ (незвичний $\equiv$ гордий)	звичайний/ (незвичний $\equiv$ смирнений)	звичайний/ (смирнений $\equiv$ гордий)	смирнений/ (незвичний $\equiv$ гордий)	звичайний $\neq$ смирнений
	тип «двійка»	тип «трійка»	тип «одиниця»	тип «четвірка»	інтегрований знак

Таким чином, Раскольникову вдається повністю розірвати невротичний знак «звичайний/гордий», використавши спочатку концепцію власної незвичайності та пройшовши через смирення навіть при внутрішній незгоді з соціумом. Це драма прийняття гордою людиною своєї ординарності.

Аналіз поведінкової суперечності.

Раскольников перебуває у перманентній ситуації фінансової **залежності**. Її тривалість спонукає до типологічної інверсії, суть якої полягає у переході з **ізолюваного типу** особистості ($C^- B^-$) до **психотичного** ($C^- B^+$). Обидва типи є асоціальними, а перехід передбачає наявність невротичного розладу. Для них притаманний слабкий контакт із реальністю (C^-).

Він постійно замислений, уникає контактів, не має друзів: *«Раскольников не зник до натовпу і, як уже сказано, уникав будь-якого товариства, надто останнім часом... Він так втомився від цілого місяця цієї зосередженої туги своєї та похмурого збудження...»* [189, С. 47]. Не знає, що два місяці тому світ побачила його стаття. *«Живете так усамітнено, що таких речей, які вас прямо стосуються, не знаєте»* [189, С. 280], – закидає Порфирій Петрович. Разом із тим, він не перебуває у контакті із біологічними потребами, що часто-густо трапляється у ситуації інверсії психічного розвитку: *«Він був задавлений бідністю; але навіть обмежене становище перестало останнім часом обтяжувати його. Поточними справами своїми він зовсім перестав і не хотів займатися»* [189, С. 39]. Ця інверсія триває біля місяця, відколи Раскольников вперше відвідує кредиторку Альону Іванівну. Однак зачатки інверсії об'єктивуються ще за пів року, коли той напише статтю. У статті він розкриває психопатичну ідею існування звичайних і незвичайних людей. Останні, на його думку, мають право на злочин заради досягнення великої цілі.

Драма Раскольникова – це застрягання між типами особистості, коли він відмовляється бути **ізолюваним** і жадає бути відомим («незвичайним»), але стати **психопатичним** не має ресурсів, навіть попри скоєння психопатичної дії (подвійного вбивства і пограбування): *«Бабця дурниця! – думав він гаряче і рвучко, – стара, мабуть, що помилка, не в ній справа! Баба була тільки хворобою... я переступити скоріше хотів... я не людину вбив, я принцип убив! Принцип-то я вбив, а переступити й не переступив, на цьому боці залишився... Тільки й зумів, що вбити»* [189, С. 296]. Тому втрачає свідомість при зустрічі з матір'ю: його «реформована» етика не витримує навіть непрямой критики [501].

Раскольников відчуває покарання, ще не здійснивши злочину [92]. Адже знає, що не здатен стати психопатичним: «*«Я це повинен був знати, – думав він із гірким усміхом, – і як смів я, знаючи себе, передчуваючи себе, брати сокиру й кривавитися! Я зобов'язаний був заздалегідь знати... Е! але ж я заздалегідь і знав!..» – прошепотів він у розпачі*» [189, С. 296]. Він знає, але не зробити цього не має можливості, оскільки вже не перебуває у стані **Стишеного**, а є **Вразливим**: «*Будь-що треба зважитися, хоч на що-небудь, або...*» [189, С. 80]. Єдиною альтернативою Раскольников деякий час вважає самогубство. Адже «перестрибнути» у стан *конгруентності* ($C^+ B^+$) неможливо, оскільки змінити на протилежні треба одразу два знаки. Прийти до конгруентності можливо або через *конформізм* ($C^+ B^-$), або *психотизм* ($C^- B^+$). Амбіційність, честолобство, яке сповна проявляється у конфлікті з поручиком Порохом [189, С. 129], закриває перший шлях і відкриває другий.

Драма Раскольникова – це проблема не юридична, а психологічна [557]: головний герой виходить з ситуації *залежності*, але потрапляє в ситуацію *примусу*. Він примушує себе повернутися в *ізолюваний* стан шляхом зовнішньої ізоляції у каторзі й тільки потім переходить у *конгруентність*, відчувши біологічні потреби, зокрема кохання до Соні («*Їх воскресило кохання, серце одного вміщувало нескінченні джерела життя для серця іншого*» [189, С. 558]). Розв'язання особистісної проблеми відбувається через *психотизацію* поведінки, її неприйняття і внаслідок наступної типологічної інверсії вироблення нового погляду на людей, де «вбивство по совісті» стає непотрібним.

Зробимо уточнення щодо літературної концепції двійництва у творчості Ф.М. Достоевського [86], [92], [205], [355], [500]. У конкретному випадку це виражається в аналізі Свидригайлова та Лужина – двійників Раскольникова [468]. Підставою для цього стають їхні злочини. Однак на цьому паралелі завершуються, оскільки обидва лишаються *психотичними* особистостями і не зазнають інверсії. Ми не погоджуємося з тезою, що у Свидригайлові відбивається потенціал Раскольникова, і той ніби його попереджає про фінал (самогубство) [468], [557]. Вони нетотожні вже тому, що Свидригайлов тривалий

час існує зі своїм злочином, тоді як Раскольников не може перенести докорів сумління. Самогубство Свидригайлова зайве доводить неможливість типологічної інверсії. *Конгруентність* відкривається для Свидригайлова тільки дискретно: у розриві стосунків із Дунею, у фінансовому забезпеченні Соні та дітей Катерини Іванівни, але він не здатен зв'язати життя таким стилем. Таке життя для нього чуже; насолоду він здатен отримувати лише як *психотична* особистість. Натомість Раскольников не може стати *психотичним*.

Фразу Свидригайлова «Мені здається, що у вас є щось до мого подібне...» [189, С. 313] не слід трактувати як проведення особистісної паралелі між ними, адже про його злочин той іще не знав. Це реакція Свидригайлова на цікавість Раскольникова до теми його злочинної сутності. Якщо Лужин і Свидригайлов практикують одиничний злочин як морально допустимий для збагачення і розпусти [206], то Раскольников – теоретик «одиничного злочину», який не може практично підтвердити його правильність. Суть не в тому, що Лужин і Свидригайлов модифікують теорію Раскольникова [468], а в тому, що вони вже *психотичні* особистості, тоді як Раскольников не може стати таким, навіть попри відповідний вчинок. Психоз – це природна спроба Раскольникова еволюціонувати у *конгруентність*.

Двійником Раскольникова є Порфирій Петрович. Його називають «проекцією» Раскольникова [421], [468]. Саме йому відкривається доля Раскольникова, оскільки він здійснює ту саму типологічну інверсію: «*Я пропадаю людина, більше нічого. Людина, мабуть, яка відчуває і співчуває, мабуть, децю й обізнана, але вже зовсім пропадаю. А ви – інший приклад: вам бог життя приготував*» [189, С. 473]. Чому інший приклад? Тому, що Порфирій Петрович залишається у психотичній тематиці (слідчий), вдовольняє свій садизм, що видно з манери вести допит, а Раскольников має шанс вийти з цього особистісного типу і стати «сонцем», як каже Порфирій Петрович, тобто *конгруентним*.

Типологічна інверсія Раскольникова полягає у переході з *ізолюваного* типу у *психотичний*. Але оскільки психотичний спосіб життя неприйнятний, він має або регресувати до ізолюваного стану, або прийти до *конгруентного* типу.

Комунікативне коло Раскольников становить 22 особи (Табл. 5.7).

Таблиця 5.7

Соціально-комунікативні ролі оточення Расколькова

Ролі	Персонажі
Кобра	Наполеон, Свидригайлов (поміщик), Порфирій Петрович (слідчий)
Удав	Мармеладов (чиновник), незнайомий студент із трактиру, Катерина Іванівна (дружина Мармеладова), Лебезятников (квартирант Лужина)
Повітряний Змій	Альона Іванівна (кредиторка), Петро Петрович Лужин (наречений сестри), господарка квартири, прототип Свидригайлова (випадковий знайомий), міщанин (свідок і провокатор), Ілля Петрович «Порох» (поліцейський), Заметов (секретар поліцейського відділу)
П'явка	Соня (донька Мармеладова), Разуміхін (друг), Поля (сестра Соні), Миколка (підозрюваний)
Вуж	Дуня (сестра), Пульхерія Олександрівна (мати), Настасья (прислуга), Лизавета (сестра Альони Іванівни)

На початку роману Раскольников перебуває у великому комунікативному трикутнику *Невротичного Буття* (Повітряний Змій – Удав – П'явка), що об'єктивується в самоізоляції, та у малому комунікативному трикутнику у стані *Стисненого* (Повітряний Змій – Вуж – П'явка), що виявляється у соціальній пасивності. Невротизація Расколькова виникає не в результаті психічного травмування, а внаслідок неправильного розвитку у скрутній соціальній ситуації (*залежності*). Запланований злочин стає спробою вистрибнути з *невротичного буття* (метод стрибка в абсурд).

Оскільки Раскольников належить до *ізолюваного* типу, його соціальне оточення обмежене: слабкий і майже заочний Повітряний Змій – господарка («Ніякої господарки, по суті, він не боявся, що б та ні замишляла проти нього» [189, С. 39]), Вуж – служниця Настасія, дистанційована П'явка – Разуміхін, до

якого він піде після скоєння злочину («Що ж, невже я все діло хотів поправити одним Разуміхіним й у всьому вихід знайшов у Разуміхіна?» – запитував він себе з подивом» [189, С. 141]). Невроз не отримав поведінкової об'єктивації. Навіть господарка змушена продати його векселі сторонній особі і не вступати у пряму конфронтацію. Фактично це лише опис ситуації *залежності*, але не безпосередній тиск. Радше, спостерігаємо пасивність Раскольникова, яку той влучно ідентифікує [189, С. 40].

Поведінкову динаміку можна показати у таблиці 5.8.

Таблиця 5.8

Комунікативні етапи невротизації особистості

Етапи комунікації	Етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	<i>Кобра</i> (Наполеон) – <i>Удав</i> (незнайомий студент із трактиру) – <i>Вуж</i> (мати, служниця Настасья)	<i>Повітряний Змій</i> (господарка, Альона Іванівна) – <i>Удав</i> (Мармеладов) – <i>Вуж</i> (мати, Дуня)	<i>Повітряний Змій</i> (Лужин) – <i>П'явка</i> (Разуміхін, Соня, Полечка) – <i>Вуж</i> (мати, Дуня)	<i>Кобра</i> (Порфірій Петрович, Свидригайлов) – <i>П'явка</i> (Соня) – <i>Вуж</i> (мати, Дуня)	вихід із трикутників
	вразливий	усталений	стишений	мінливий	спонтанна адекватність

Типологічна інверсія відбувається при появі нових контрагентів. На етапі **передумови** неврозу історична особа Наполеон (Кобра) запускає гіперкомпенсацію його фрустрованої амбіційності. До Кобри у нього типове суперечливе ставлення: з одного боку, називає Наполеона злочинцем, з іншого – вважає, що «незвичайні люди» мають право на злочин в ім'я прогресу [189, С. 282]. Раскольников не вважає себе Наполеоном [189, С. 288], однак він є для нього референтним і допомагає оформити когнітивний абсурд.

За п'ять місяців, відколи він замислюється над злочином, у пивній з'являються незнайомий студент і молодий офіцер. Перший стає Удавом, який висловлює ідентичну ідею злочину і закладає під нього етичне підґрунтя: «...з одного боку, дурна, безглузда, дрібна, зла, хвора баба, нікому не потрібна і, навпаки, всім шкідлива, яка сама не знає, для чого живе, і яка завтра ж сама собою помре. < ... > З іншого боку, молоді, свіжі сили, що пропадають дарма без підтримки, і це тисячами, і це всюди! Сто, тисячу добрих справ і починань, які можна влаштувати та поправити на гроші баби, приречені на монастир! Сотні, тисячі, може бути, існувань, спрямованих на шлях; десятки родин, врятованих від злиднів, від розкладання, від загибелі, від розпусти, від венеричних лікарень, – і все це на її гроші. Убий її та візьми її гроші, із тим щоби з їхньою поміччю присвятити потім себе на служіння всьому людству і спільній справі: як ти думаєш, чи не очиститься одненький, крихітний злочин тисячами добрих справ? За одне життя – тисячі життів, врятованих від гниття і розкладання. Одна смерть і сто життів замість – адже тут арифметика! Та й що значить на загальних вагах життя цієї сухотної, дурної та злої бабці? Не більше як життя воші, таргана, та й того не варте, тому що старенька шкідлива» [189, С. 99-100].

Після проби злочину на **початку** невротичного розладу з'являється інший Удав, з яким він вступає у прямий контакт, – чиновник Мармеладов. Той обґрунтовує концепцію гріховності злиднів (ситуація *залежності*) [189, С. 49]. Це сприяє *психотичній* інверсії суб'єкта.

Таким чином складаються підстави, щоби вийти з малого трикутника **Стишеного** і стати **Вразливим**. Це стан заочного суперництва з Наполеоном (Коброю), що підтримується і провокується Мармеладовим і незнайомим студентом (Удавами). Цей рівень комунікації частково інспірований фантазіями Раскольнікова, частково спирається на взаємодію з випадковими особами. Це продиктовано як соціально-психологічною ізоляцією, так і прагненням мати психологічний захист, позаяк справжніх опонентів, які можуть поставити під сумнів його картину реальності, не існує. Навіть Разуміхін (П'явка) з'являється

у комунікації після скоєння злочину. Хоча його появу мимоволі провокує Мармеладов: *«Адже треба ж, щоби будь-якій людині хоч кудись можна було піти. Бо трапляється час, коли неодмінно треба хоч кудись та піти!»* [189, С. 50]. Він ставить Раскольника на рівень із собою і навіть применшує досвід того: *«Чи розумієте, чи розумієте ви, шановний пане, що значить, коли вже немає куди більше йти? Ні! Цього ви ще не розумієте...»* [189, С. 52]. Несвідомо опинившись біля будинку Разуміхіна, Раскольников вирішує: *«Я до нього... другого дня, після того піду, коли вже те буде скінчене і коли все по-новому піде...»* [189, С. 88].

Отримуємо два рівні комунікації: 1) реальний і слабкий у стані Стишеного, 2) фантазійний і сильний у стані Вразливого. Комунікативна інверсія відбувається неповністю. Раскольников скоює злочин, перебуваючи у комунікації Вразливого. Звідси організаційна слабкість у підготовці злочину, помилки під час його скоєння і неможливість протистояти депресії.

Фіксуємо подвоєння особистості, яке виявляється дискретним і недовготривалим. Суб'єкт не має змоги протистояти стресу після злочину, а вигадана концепція «крові по совісті» непереконалива, і тому розвалюється у першій дискусії з Порфирієм Петровичем і Разуміхіним: *«Адже це дозвіл крові по совісті, це... це, як на мене, страшніше, ніж офіційний дозвіл кров проливати, законний...»* [189, С. 286].

Вбивство Альони Іванівни (Повітряного Змія), обтяжене смертю її сестри, – це спроба «вистрибнути» зі стану Стишеного, розірвати комунікативний трикутник і зробити реальним почуття самоповаги, яке, як він сподівається, можна отримати в іншому трикутнику. Але новий трикутник занурює його у стан Вразливого (і початку невротичного розладу). Проте смерть Лизавети, дарма що непрямо – через її зв'язок із Сонею, – зробить цей трикутник нестерпним настільки, що Раскольников не може в ньому втриматися.

Вбивство Повітряного Змія не здатне зняти абсурд на глибинному рівні. Він нічого собі не доводить: вбивство найбільш нікчемної істоти не може підтвердити абсурдну концепцію його *незвичайності*.

Основна дія роману розгортається у напрямку спростування фантазій Раскольников, якими він надихається у віртуальному трикутнику Вразливого. Тільки з'ява достатньо сильних реальних П'явок (Разуміхіна і Соні) дозволяють спочатку повернутися до стану Стишеного, а потім сформувати стан **Мінливого** і в такий спосіб досягти *конгруентності*. Цьому сприяють сугестивні впливи П'явок – Полечки та Миколки. Останній приймає його провину. Полечка могла допомогти реалізувати **інтригу**: «...мене цілувала зараз одна істота, яка, якби я їй вбив когось, також...» [189, С. 218]. «Годі! – вимовив він рішуче й урочисто, – геть міражі, геть напускні страхи, геть примари!.. Є життя! Хіба я зараз не жив? Не померло ще моє життя разом зі старою бабою! Царство їй небесне і – досить, матінко, час на спочинок! Царство розуму і світла тепер і... і волі, і сили ... і подивимося тепер! Поміряємось тепер!» [189, С. 215].

Спростування концепції надзвичайності (елімінації Наполеона), самогубство Свидригайлова, відхилення Порфирія Петровича в якості того, хто прийме зізнання і виявить психологічну силу, позбавляють його Кобр. Це сприяє виходу за межі невротизуючих комунікативних трикутників.

Відмічаємо, що Вужі – сестра Дуня і мати – майже ніякої ролі у психічній інверсії Раскольников не відіграють. Вони тільки підтримують комунікацію Раскольников з П'явками (Разуміхіним і Сонею). Соня стає особою, яка забезпечує настільки потужну підтримку, що Раскольников згодом розв'язує особистісну проблему.

Структурна дезінтеграція особистості.

Свидригайлов і Лужин не є двійниками Раскольников, оскільки у них відсутня Патологічна Субособистість. Ми не помічаємо слідів її формування, хіба що вона виникає набагато раніше і міцно заміщає Альтер-Его. У Свидригайлова і Лужина наявні структурно-особистісні деформації (педагогічний рівень особистісної проблеми). Якщо з'яву Патологічної Субособистості у Раскольников слід трактувати як показник особистісного розвитку, то Свидригайлов і Лужин є типовими психотичними суб'єктами із недорозвинутим Альтер-Его і сильним Его (Жадаючим Я).

Свидригайлов не здатен обмежити першосигнальні імпульси Жадаючого Я, оскільки його Імітоване Я виключене з процесу саморегуляції й субособистісної кореспонденції. Достатньо розвинуті Ситуативне Я і Досвідне Я слугують задоволенню потреб Жадаючого Я. Саме тому Свидригайлов не відчуває докорів сумління, а відтак не має внутрішньої суперечності. Замісником Імітованого Я стає дружина Марфа Петрівна, яка помирає і таким чином, з одного боку, знімає з нього обмеження на асоціальну поведінку, а з іншого – позбавляє соціальної опори, що спонукає або до кардинальних особистісних змін, або до самогубства. Після відмови Дуні він приймає друге рішення. Марфа Петрівна тричі з'являється у вигляді привида перед Свидригайловим [189, С. 307], оскільки є інтеріоризованим замісником моральної сфери (Імітованим Я). Власне, вибір сестри Раскольникової в якості нареченої продиктований тим, що Дуня могла стати новим Імітованим Я і стримувати його непогамоване Жадаюче Я. У такий спосіб він сподівався повернути відчуття цілісності власної особистості.

Якщо оцінювати психічну суперечність Свидригайлова, то образ Дуні інтегрує пристрасть Жадаючого Я і заборону до такої пристрасті з боку Імітованого Я. Втративши опору з боку Імітованого Я, Альтер-Его Свидригайлова деконтамінується, втрачаючи кореспонденцію Ситуативного Я і Досвідного Я. Тому Свидригайлову не допомагає одруження на юній дівчині та благодійність щодо дітей Катерини Іванівни і Соні [382]. Зникнення образу Імітованого Я робить безглуздою насолоду Жадаючого Я. Точніше, останнє втрачає гостроту у доланні перепон. Створити ж Патологічну Субособистість Свидригайлов не може. Теоретично це могло статися після одруження на Дуні, але за відсутності агента Імітованого Я (Дуні) деконтамінація Альтер-Его стає неповною. Отже, трагедія Свидригайлова полягає у відсутності ресурсів стати невротизованою особистістю і здійснити типологічну інверсію, запустивши складний психофізіологічний процес парабіотичного ферментації та формування смислів, які допоможуть вийти з глухого кута.

У Лужина слабо розвинуте і частково виключене Ситуативне Я, тоді як Імітоване Я більш функціональне. Зокрема, виключеність Ситуативного Я простежується у нездатності успішно взаємодіяти з Раскольниковим, Дунею, Сонею і Лебезятниковим. Він не може опиратися імпульсам Жадаючого Я, але якщо Свидригайлов спирається на компетентне Ситуативне Я, то Лужин спирається на Імітоване Я, яке допомагає раціоналізувати першосигнальні імпульси. Останнє представлене у першій зустрічі з Раскольниковим і в бесідах із Лебезятниковим (*«Натомість наука говорить: полюби, перш за всіх, одного себе, бо все на світі на особистому інтересі засноване. Полюби одного себе, то й справи свої здійсниш як слід, і сорочка твоя залишиться цілою. Економічна ж правда додає, що чим більше в суспільстві влаштованих приватних справ і, так би мовити, цілих сорочок, тим більше для нього міцних підстав і тим більше влаштовується в ньому і спільна справа»* [189, С. 177]).

Отже, концепція «двійництва» Раскольникова із вказаними персонажами заснована тільки на віддзеркаленні Свидригайловим і Лужиним його Жадаючого Я, а відтак допомагають встановити з ним кореспонденцію. Раскольников ніби намагається розкрити сутність їхнього хтивого Жадаючого Я і в такий спосіб пізнати власні «темні» сторони особистості.

Деконтамінація Альтер-Его Раскольникова пов'язана не зі структурною деформацією (недорозвитком й виключенням субособистостей), а із втратою кореспонденції функціонально розвинених субособистостей. Раскольников страждає тому, що відчуває брак внутрішнього діалогу і шукає його у зовнішній комунікації. Якщо галюцинації Свидригайлова викликані втратою зовнішнього образу Імітованого Я (структурно-функціональна деформація особистості), то маячіння Раскольникова іншої природи. Коли він бачить уві сні поручика Пороха, який знущується з його квартирної господарки, це є не стільки першим актом самопокарання Раскольникова [118], скільки розриванням внутрішньої кореспонденції, зокрема Ситуативного Я (поручика Пороха) із Досвідним Я (господаркою). Обидва персонажі виконують роль Повітряних Зміїв, але нова життєва ситуація після злочину знищує колишню.

Деякий час Ф.М. Достоевський вагався щодо фіналу. У нього існував план, відповідно з яким Раскольников мав застрелитися (нахили до самогубства простежуються впродовж всього роману). Це вкотре дає підстави робити висновки про його «двійництво» зі Свидригайловим [468]. Однак «вижити» Раскольникову вдається тому, що він має можливість «перечекати» деконтамінацію Альтер-Его шляхом утворення Патологічної Субособистості, тоді як Свидригайлов не має такого «резерву». Інтерес до постаті Раскольникова тому й виникає, що він має змогу відновити інтеграцію Альтер-Его, а Свидригайлов і Лужин не здатні цього зробити. Їхній системний дисонанс особистості є не психологічного, а педагогічного ґатунку як недорозвиток особистісної структури.

Отже, лише Раскольников має сформовану Патологічну Субособистість. Це стається внаслідок стрімкої деконтамінації Альтер-Его: Ситуативне Я дезорієнтоване (об'єктивація цього процесу у скрутній життєвій ситуації); Досвідне Я не пропонує ресурсів для вирішення фінансової проблеми (відмова від навчання дітей); Імітоване Я виявляється виключеним із процесу субособистісної кореспонденції (немає гідних наслідування осіб). Проте Патологічна Субособистість може сформуватися, оскільки всі субособистості достатньою мірою розвинені для повноцінної актуалізації.

Б.І. Бурсов влучно змалює його Патологічну Субособистість в образі «темних сил»: «Раскольников – мимовільний злочинець, заздалегідь знає, що виправдання своєму злочину йому не знайти. Проти того, щоби скоїти вбивство, в ньому повстає вся його людська природа, а до злочину тягнуть темні сили, в ній же закладені; зрештою, він пасує перед ними, немов бажаючи зазнати, яка безодня безмірного падіння» [92, С. 63]. Оскільки це тимчасове психічне утворення, він справді бажає зазнати падіння, щоби оновитися (реформувати Альтер-Его).

Формування Патологічної Субособистості стає можливим тому, що суб'єкт намагається відновити потенціал Імітованого Я. Оскільки Імітоване Я відсутнє, він його «позичає» з історії – Наполеон як збірний образ «незвичайної»

постаті, якій дозволено здійснювати злочини. Сила Імітованого Я посилюється у трактирі під впливом незнайомого студента (Удава), який висловлюється про корисність вбивства Альони Іванівни: *«Я би цю трикляту бабу вбив і пограбував, і запевняю тебе, що без жодних докорів сумління»* [189, С. 99]. Відбувається патологічна реформа Імітованого Я. Крім того, Альона Іванівна власноруч ослаблює Імітоване Я і Досвідне Я Раскольников, коли бере у нього під заставу срібний батьківський годинник і сестрину обручку. У зв'язку з незвичністю ситуації і створенням суб'єктивної патологічної реальності це створює підґрунтя для нав'язливої ідеї: *«Але чому саме тепер довелося йому вислухати саме таку розмову і такі думки, коли у власній голові його тільки що зародилися... такі ж точно думки? І чому саме зараз, як тільки він виніс зародок своєї думки від старої, саме й потрапляє він на розмову про стару?.. Дивним завжди здавався йому цей збіг»* [189, С. 100-101].

Суперництво Патологічної Субособистості із деконтамінованим Альтер-Его виснажує суб'єкта. Це об'єктивується у хворобі та маячінні, чого він намагається уникнути. Проте психологічна перемога Патологічної Субособистості стає можливою після знайомства з Мармеладовим і принизливим листом від матері. Адже Раскольников закономірно проводить паралель між Сонею і Дунею. Патологічна Субособистість миттєво дозріває: *«Раптом він здригнувся: одна, теж вчорашня, думка знову пронеслася в його голові. Але здригнувся він не тому, що пронеслася ця думка. Адже він знав, він передчував, що вона неодмінно «пронесеться», і вже чекав її; та й думка ця була зовсім не вчорашня. Але різниця була в тому, що місяць тому, і навіть вчора ще, вона була тільки мрією, а тепер... тепер з'явилася раптом не мрією, а в якомусь новому, грізному і зовсім незнайомому йому вигляді, і він раптом сам усвідомив це... йому стукнуло в голову, і потемніло в очах»* [189, С. 81]. Зауважимо на тому, як Ф.М. Достоевський влучно описує психодинаміку парабіозу і феномен «те саме, і не те саме». Його думка «вчорашня», але сьогодні виявляється у новому форматі, причому настільки, що це вражає Раскольника, переміщує його від мрії до дії.

Одразу після цього стається епізод із п'яною дівчиною і хтивим товстуном (якого він називає Свидригайловим), від якого Раскольников намагається її вберегти. Але в результаті позбувається частини грошей, в яких має потребу, і навіть не має певності, чи все обійшлося. Це остаточно обґрунтовує позицію Патологічної Субособистості.

Сумніви та лихоманка Раскольникова («...він відчув колишню лихоманку, озноб...» [189, С. 101]) є проявом функціонування деконтамінованого Альтер-Его. Натомість його Ситуативне Я-ПС навіть у випадковостях бачить підстави для виконання плану Патологічної Субособистості. Зокрема, це показано в епізоді, коли Раскольников дізнається, що Лизавети у певний час не буде вдома: *«Він увійшов до себе, як засуджений до страти. Ні про що він не міркував і зовсім не міг міркувати; але всім єством своїм раптом відчув, що немає у нього більше ні свободи розуму, ні волі і що все раптом вирішено остаточно»* [189, С. 97].

Системний дисонанс особистості Раскольникова полягає у тому, що він застряг між деконтамінованим Альтер-Его і несформованою ще Патологічною Субособистістю. Остання штучно сконструйована для особистісного оновлення. Слабка сторона Патологічної Субособистості полягає у штучному змісті її субособистостей, а відтак у неспроможності належним чином виконувати свої функції. Це влучно кваліфіковано Порфирієм Петровичем: *«Збрехав він все ж неперевершено, а на натуру й не зумів розрахувати. Ось вона, підступність де!»* [189, С. 362]. Йдеться про Досвідне Я-ПС, яке так само виявляється неспроможним витримати тягар нервової напруги.

Ситуативне Я-ПС нездатне ані спланувати злочин, ані виконати його. Раскольников сам не вірить у реалістичність плану: *«Ну навіщо я зараз іду? Хіба я здатний на це? Хіба це серйозно? Зовсім несерйозно. Так, заради фантазії сам себе втішаю...»* [189, С. 40]. Проба злочину тільки посилює сумніви та збентеження. Але й надалі він виявляє неготовність до дій, що вказує на прагнення до саморозкриття і деконтамінації Патологічної Субособистості.

Звуження сприймання і брак критичності мислення позначаються на тому, що Раскольников уважно ставиться до інформації про відсутність Лизавети вдома. Але, по-перше, випускає з аналізу той факт, що вона щодня у певний час відсутня вдома, а значить постійно є можливість скоїти злочин. По-друге, відсутність Лизавети не означає відсутності відвідувачів Альони Іванівни. Саме вони мало не спіймають Раскольникова «на гарячому». Крім того, він не може передбачити деталей, які стають ключовими. Зокрема, готує муляж закладу і петлю для сокири, а саму сокиру сподівається роздобути перед скоєння злочину. Це ледве не коштує відмови від злочину ще у власному будинку, коли не може роздобути сокиру. При цьому Раскольников мало не проспав початок злочину. Власне, друге вбивство стається внаслідок того, що він прибув на місце злочину із запізненням.

Патологічна Субособистість виявляється некомпетентною у скоєнні запланованого. Раскольникову щастить, що його не викривають. Та найголовніше, він не може здійснити вмілого пограбування. Все це вказує не тільки на слабкість Патологічної Субособистості, але й на самознищення. Особливо це стає зрозумілим у випадку з газетною статтею і ситуацією з дзвіночком, що збуджують додатковий інтерес до його персони з боку слідчого [380], [382].

Отже, системний дисонанс особистості Раскольникова полягає у тому, що він у ситуації скрутного матеріального становища не може остаточно загальмувати гордість і намагається її задовольнити шляхом здійснення тяжкого злочину. Суб'єкт раціоналізує свої дії теорією про незвичайних осіб, нехтуючи власними здібностями. Особистісна проблема розгортається у відповідь на відсутність ресурсів зберегти відчуття психологічної сили, а відтак вибудовується система емоційних, когнітивних та поведінкових реакцій, спрямованих на підтримання амбіційності суб'єкта.

5.3. Патографічний аналіз Настасії Пилипівни (роман «Ідіот»)

Настасія Пилипівна – вихованка Тоцького, яка останні п'ять років мешкала у Петербурзі. Втратила батьків у віці семи років, після чого Тоцький почав нею опікуватися. У шістнадцять років вона не дозволила Тоцькому одружитися, чим налякала і змусила потурбуватися про її власне одруження. Хоча Настасія Пилипівна не є найбільш «залученим» персонажем роману, але її характером зав'язані чи не всі сюжетні лінії. Це до певної міри збіднює можливості здійснення патографічного аналізу її особистості, зате дозволяє зосередитися майже на всіх описаних проявах психічної активності.

Аналіз емоційної амбівалентності.

Контент-аналіз емоційних реакцій Настасії Пилипівни (Табл. 5.9) показує, що її провідним емоційним станом є **гнів**. Ієрархія її емоцій набуває такого вигляду: гнів, подив, презирство, інтерес, сором, печаль, огида, страх, радість. Настасія Пилипівна слабо рефлексує власний страх, навіть нехтує ним, що, зрештою, призводить до її загибелі.

Таблиця 5.9

Контент-аналіз емоційних реакцій Настасії Пилипівни

<i>Емоційні реакції</i>	<i>Кількість проявів</i>
Інтерес – цікавість	7
Радість – щастя – задоволення – насолода	3
Подив	8
Печаль – горе – смуток	4
Гнів – лють – злість – злоба – ненависть – скаженість – дратування	13
Огида – гидування	4
Презирство	8
Страх – переляк – тривога – жах – боязнь	3
Сором	4
Збентеження – конфуз – розгубленість	1
Провина	1

Ф.М. Достоевський пропонує анамнез системного дисонансу особистості Настасії Пилипівни, що допомагає реконструювати початок невротичного парабіозу. Ми припускаємо, що в основі психічної травми лежить амбівалентність **огида/сором**. Невротичний характер Настасії Пилипівни продиктований тим, що ці формально тотожні емоційні елементи змістовно є антагоністами. Аналіз твору дозволяє зробити припущення щодо динаміки невротичного парабіозу (Табл. 5.10).

Таблиця 5.10

Емоційна динаміка невротичного розладу Настасії Пилипівни

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	огида (+)	сором (+)
Парадоксальна	огида (+) гнів (+)	сором (-)
Ультрапарадоксальна I	огида (-) гнів (-)	сором (+) радість (+)
Ультрапарадоксальна II	огида (+) гнів (+) подив (+)	сором (-) радість (-)
Ультрапарадоксальна III	огида (-) гнів (-) подив (-)	сором (+) радість (+) печаль (+)

Підґрунтям для парабіозу і *передумовою* невротизації стає докорінна зміна ситуації психічного розвитку Настасії Пилипівни. Після втрати батьків вона у 7-річному віці потрапила до Тоцького, який забезпечив її освіту та виховання. Перший нервово-психічний зрив у неї стався у 16-річному віці, коли Тоцький планував одружитися.

Парадоксальна стадія парабіозу наступила, коли вона спробувала «зірвати» плани Тоцького: «...тут реготала перед ним і колола його отруйним сарказмом незвичайна і несподівана істота, прямо заявила йому, що ніколи вона не мала до нього у своєму серці нічого, крім глибокого презирства, зневаги до нудоти...» [188, С. 67]. За її зізнанням, вона це зробила «зі злості». Ми пов'язуємо це з нездатністю диференціювати власний емоційний стан, зокрема відчуття **огида (презирства)** та **сорому**. Ця бінарна емоція пов'язана з тим, що Настасія Пилипівна відчула приниження за те, що Тоцький спершу не

запропонував їй вийти за нього заміж. При цьому *сором* виявився більш потужною реакцією, а тому на парадоксальній стадії парабіозу актуалізується *огиди*. Зауважимо, що до *огиди* («презирство до нудоти» [188, С. 69]) додається *гнів* («не дозволити по злості» [188, С. 69]).

Це почуття таке потужне, що, здавалося, «*почуття висушли та вимерли назавжди*» [188, С. 70]. Тобто Настасія Пилипівна не змогла досягти гальмівної стадії парабіозу, хоча ззовні це виглядало саме так. Втім, Тоцький продовжував остерігатися вихованки, тому не довіряв її словам і спланував неодмінно видати заміж. Власне, тому й стаються інверсія нервово-психічної реакції на ультрапарадоксальну стадію і *початок* дисонансу особистості.

Огида та *гнів* загальмовані, а на їхнє місце вийшов раніше загальмований *сором*, до якого додалася *радість*. Ми припускаємо, що *радість* у цій редакції є типовим формуванням реакції – протилежним до *сорому* почуттям. Настасія Пилипівна ніби намагалася показати себе у гуморі та гарному настрої й, таким чином, заперечувала *сором*. Повною мірою це почуття транслиювалося у квартирі Гані Іволгіна, де вона висміяла того за бідність (він одружувався з нею через спадок Тоцького: «*Але Настасія Пилипівна знову вже не слухала: вона дивилася на Ганю, сміялася і кричала йому...*» [188, С. 130]), а потім з легкістю перемикнулася на його батька, який демонстрував патологічну брехливість («*Ви нелюд! – крикнула Настасія Пилипівна, регочучи й лясаючи в долоні як дівчинка*» [188, С. 137]).

Можна припустити, що вона проєктувала чи актуалізувала в інших – у Гані, його батькові, матері, сестрі – власний *сором*, конфуз, почуття незручності. Але навіть у спроектованому стані емоція *сорому* була для Настасії Пилипівни нестерпною. Звідси радикальність дій, адже вона сама йде до Гані додому без попередження: Настасія Пилипівна змагає від жаги осоромити його перед рідними. Однак там несподівано знайомиться з князем Мишкіним, який знову перевертає її емоційну сферу – переводить у другу фазу ультрапарадоксальної стадії парабіозу.

Вирішальним чинником інверсії стає те, що князь попервах не заявляє про своє походження, коли вона приймає його за лакея: *«Скажіть, чому ж ви не виправили мене недавно, коли я так жахливо... у вас помилилася? – продовжувала Настасія Пилипівна, розглядаючи князя з ніг до голови безцеремонним чином; вона з нетерпінням чекала відповіді, ніби цілком переконана, що відповідь буде обов'язково такою дурною, що не можна буде не засміятися»* [188, С. 132]. Втім, йому вдалося її присоромити – і сором був усвідомлений як її власна емоція. Містком до цього могла стати реакція **подиву**, яка ввійшла у плеяду усвідомлюваних нервово-психічних реакцій: *«Настасія Пилипівна з цікавістю обернулася до князя»* [188, С. 191].

Довершення цієї емоційної інверсії відбулося цього ж вечора на дні народження. Князь зізнався їй у безкорисному коханні, – і вона повірила. Іншими словами, він сам публічно прийняв сором, який об'єктивувався у насмішках світського оточення, оскільки погоджувався одружитися з нею (з її гріхом), причому вже після отримання спадку: *«І не посоромишся, коли потім тобі скажуть, що твоя дружина у Тоцького утриманкою жила?»* – *«Ні, я не посоромлюся...»* [188, С. 195]. Фактично Настасія Пилипівна зустрілася з власним антиподом – «дивним персонажем», який сором та смирення зробив етичним фетишем.

Це був один із найяскравіших моментів **інтриги**, адже він спонукав Настасію Пилипівну у відповідь прийняти власний сором (хоча би на рівні імітації). По суті нею був пущений у дію *метод емоційного екстремізму* (через публічну ганьбу) [375], який виявився недоведеним до кінця. Точніше, цей метод став нерелевантним; таким міг бути *метод стрибка в абсурд* (погодитися на пропозицію вийти заміж за князя). Тому вона не тільки не прийняла ганьбу, але й продемонструвала зворотну реакцію: спробувала перекласти її на Ганю, коли кинула гроші у вогонь і провокувала дістати їх. По суті Настасія Пилипівна розгортала почуття *огиди* (до Гані, до Тоцького, до Рогожина, якого, як потім зізналася, вважала за лакея) та *гніву* (знущання з Гані).

Часткове прийняття *сорому* і деякого покаяння стало можливим вже після розриву стосунків із князем Мишкіним. **Невротичне буття** оформилося завдяки черговій інверсії на третій фазі ультрапарадоксальної стадії парабіозу завдяки оновленню плеяди емоційних реакцій: до *сорому* і *радості* додалася **печаль (смуток)**. У цьому виявилось її заспокоєння. Бінар трансформувався у злісну *радість*, насмішки, що вилилось у провокації Євгена Павловича, який міг одружитися з Аглаєю. Покаяння Настасії Пилипівни об'єктивувалось у прагненні неодмінно одружити князя Мишкіна на Аглаї й водночас прийняти *провину* в одруженні на Рогожині. Погодження на одруження з Рогожиним стало тотожним рішенням про самогубство, позаяк вона впевнилася, що іншим способом почуття *сорому* не позбутися. Вона прийняла найвищий ступінь покаяння – стала жертвою вбивці.

Одну з найбільш точних психологічних характеристик Настасії Пилипівни формулює Аглая: *«Ви його, такого простого, не могли покохати, і навіть, можливо, про себе зневажали та сміялися над ним, могли полюбити тільки одну свою ганьбу і безперервну думку про те, що ви зганьблені і що вас образили. Якби у вас було менше ганьби або не було би її зовсім, ви були би більш нещасною...»* [188, С. 590]. Справді, складається враження, що Настасія Пилипівна милується статусом особи, яку зганьбили і яку повинні скривдити ще більше (вбити). Власне, спроба показати себе жертвою Тоцького була очевидним перебільшенням. Князь Мишкін взагалі зводив нанівець цей несвідомий життєвий сценарій. Однак його успішне втілення міг забезпечити тільки психопатичний Рогожин. Вся драма стосунків із Рогожиним (періодичні втечі від нього) полягає у тому, щоби зробити імпульсивне вбивство максимально ефектним та неминучим. Настасія Пилипівна роз'ятрювала його гнів і водночас провокувала князя Мишкіна на втрату святості, щоби, з одного боку, стати жертвою, яка не зазнала сорому. Цей план буде реалізовано частково, позаяк князь Мишкін «стерпить» це випробування.

Психофізіологічна динаміка неврозу Настасії Пилипівни має такий вигляд (Табл. 5.11).

Психофізіологічна динаміка неврозу Настасії Пилипівни

Стадії парабіозу	Основні етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	огида (+) гнів (+)	огида (–) гнів (–)	огида (+) гнів (+) подив (+)	огида (–) гнів (–) подив (–)	–
	сором (–)	сором (+) радість (+)	сором (–) радість (–)	сором (+) радість (+) печаль (+)	–
	<i>парадоксальна</i>	<i>ультрапарадоксальна фаза I</i>	<i>ультрапарадоксальна фаза II</i>	<i>ультрапарадоксальна фаза III</i>	<i>гальмування</i>

Настасії Пилипівни не вдається досягти гальмівної стадії парабіозу через неспроможність визнати *сором*. Гальмування *сорому* могло відбутися перед натовпом під час одруження з князем Мишкіна. Вона мала можливість пережити *сором*, проте: «Настасія Пилипівна вийшла дійсно бліда як хустка; але великі чорні очі її виблискували на натовп як жар; цього погляду натовп і не виніс; обурення змінилося захопливими криками» [188, С. 617]. Вона не здійснила завершальну емоційну інверсію в межах ультрапарадоксального стану.

Аналіз когнітивного абсурду.

В основі системного дисонансу Настасії Пилипівни лежить усвідомлюваний «зіпсований» знак **ганьба/провина**.

Мало не всі сюжетні лінії та персонажі зав'язані на питанні *ганьби*: Лебедєв (зрада князя Мишкіна), Келлер (випрошує гроші), Євген Павлович (зв'язок із корумпованим дядьком), Фердищенко (зізнався у крадіжці грошей), генерал Іволгін (патологічна брехливість), Ганя (одруження через гроші), Іполит (невдале публічне самогубство), Аглая (немотивовані образи князя Мишкіна). Кожен зі згаданих персонажів так чи інакше справився з цією задачею, хіба що крім генерала Іволгіна.

«Зіпсований» знак Настасії Пилипівни набуває такої структури: А – ганьба, В – провина, $\bar{A}$ – гордість, $\bar{B}$ – презирство (Табл. 5.12):

Таблиця 5.12

Структура «зіпсованого» знаку Настасії Пилипівни

А – ганьба	В – провина
$\bar{A}$ – гордість	$\bar{B}$ – презирство

Субдомінантний елемент В (*провина*) утворює знак у ситуації одруження Тоцького, коли Настасія Пилипівна усвідомлює *ганьбу* (А). *Ганьба* в її випадку – розуміння провини (через шантажування Тоцького). Проте вона нездатна визнати бодай частку провини. Її **травма** (Рис. 5.6) полягає у тому, що Тоцький пропонував вийти за нього заміж не їй, а іншій особі: *«Деякий час, у перші два роки, він підозрював, що Настасія Пилипівна сама бажає вступити з ним у шлюб, але мовчить із надзвичайного марнославства і чекає наполегливої його пропозиції»* [188, С. 70]. Підтвердити здогадку означало для Настасії Пилипівни визнати провину, а відтак загальмувати парабіоз на початкових стадіях. Тому вона намагається розірвати невротичний знак за допомогою антонімічного елементу $\bar{A}$ – **гордості**. По суті провина заміщена гордістю та образою: *«...гордість «образеної та фантастичної жінки» доходить вже до такої несамовитості...»* [188, С. 70].

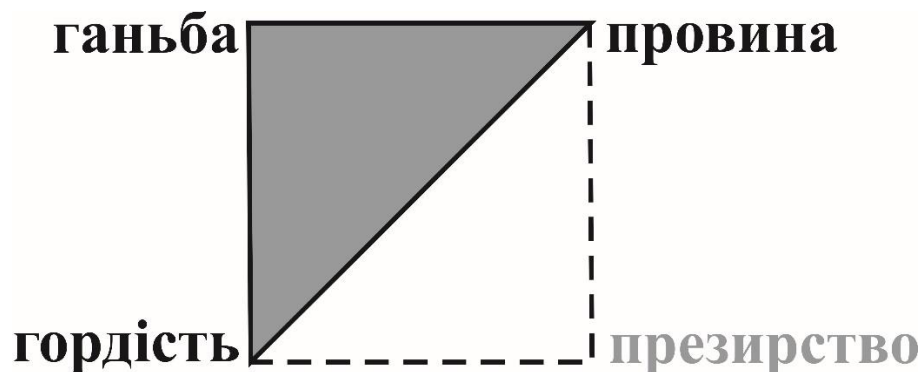

Рис. 5.6. Передумова неврозу Настасії Пилипівни
(когнітивний рівень травми)

Травма має когнітивну формулу: $A/(\bar{A} \equiv B)$. Елементи $\bar{A}$ та B були помилково ототожнені (гордість $\equiv$ провина). По суті Настасія Пилипівна спробувала сформулювати інший знак: **ганьба (A) / гордість ($\bar{A}$)**. Отримуємо когнітивну «трійку»: ганьба/провина/гордість ($A/B/\bar{A}$). Гострота невротичного розладу і його межування із психотичним розладом обумовлена тим, що елементи B та $\bar{A}$ змістовно є антонімами. Це означає, що когнітивна помилка дуже значна, щоби суб'єкт її не помічав. Тому «*Настасія Пилипівна, втім, сміялася і маскувалася веселістю*» [188, С. 129]. Маскуванню сприяла перша фаза ультрапарадоксальної стадії парабіозу (актуалізація *радості*). Мало того, Настасія Пилипівна настільки прагне модифікувати «зіпсований» знак, що навіть елемент A проєктує на інших. Зокрема, на Ганю, до якого завітала без попередження: «*Де ж тут тримати мешканців? У вас і кабінету немає*» [188, С. 130]. Вона намагається замістити свою *ганьбу* його *ганьбою*: «*А що я недавно знущала у тебе, Ганечко, так це я навмисне хотіла сама востаннє подивитися: до чого ти сам можеш дійти? <...> А Рогожин? Адже він у твоєму домі, при твоїй матері та сестрі, мене торгував, а ти все ж після того свататися приїхав та й мало сестру не привіз? Та невже ж правду про тебе Рогожин сказав, що ти за три карбованці на Василівський острів поплазуєш?*» [188, С. 189].

Випадкова зустріч із князем Мишкіним розхитує невротичний знак $A \equiv B$. Це дозволило дещо усвідомити *провину* (B), що проявилось у цілуванні руки матері Гані: «*Я й справді зрозуміти не можу, як мені на думку ця дурниця спала, що я в чесну сім'ю хотіла увійти. Бачила я його матір, руку у неї поцілувала*» [188, С. 189]. Втім, це не варто вважати переламним моментом в усвідомленні *провини*. Радше, спроба здивувати князя у відповідь, підвести його до власної дезабсурдизації, сприяти його невротизації. Це не переживання *провини*, а її публічний показ. Втім, своєї мети вона не досягла.

Початок невротичного розладу зазвичай тотожний етапу **скарги**, коли суб'єкт формулює психологічну проблему (Рис. 5.7). Скарга оформилася на дні народження Настасії Пилипівни, що об'єктивувалося у тому, що вона підтримала

гру у самовикриття (розповідь про свій найбільш ганебний вчинок). Однак гра була припинена після того, як вона впевнилася, що Тоцький не виявив щирості. Відтепер «зіпсований» знак сприймається нею через відкриття елемента $\bar{B}$ – **презирства**, яке вона виявила до Гані: *«І гаразд, коли би ти з голоду помирав, а ти ж платню, кажуть, добру маєш! Так до всього того на додачу, крім ганьби, ненависну дружину ввести у будинок! (Тому що ти мене ненавидиш, я це знаю!). Ні, тепер я вірю, що такий за гроші заріже!»* [188, С. 189].

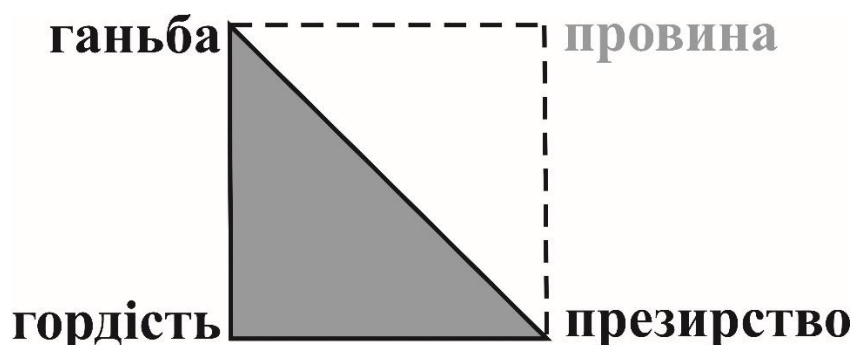

Рис. 5.7. Початок неврозу Настасії Пилипівни (когнітивний рівень скарги)

Після інверсії невротичний знак зазнає змін: $A/(\bar{A} \equiv \bar{B})$. За такої ситуації її *провина* стає загальмованою, а *гордість* ототожнювалася з *презирством*. Вочевидь, каталізатором таких змін стає намагання Рогожина «купити» наречену, що лише посилювало розуміння *ганьби* та відчуття *сорому* Настасії Пилипівни. *Презирство* ($\bar{B}$) стає психологічним захистом від морального падіння. Власний «продаж» спочатку Тоцькому, а потім Рогожину компенсовано «купівлею» Гані, коли вона його перервала: *«До сімдесяти п'яти тисяч добирається, чи що?»* [188, С. 182].

Оскільки процес дезабсурдизації, як і гальмування не досягає кульмінації, вона тікає з Рогожиним. Цей вчинок інтегрував її суперечність між елементами A та $\bar{A}$, що єднало *ганьбу* і *гордість*. Настасія Пилипівна не може погодитися одружитися з князем Мишкіним, оскільки це неодмінно змусило би її усвідомити *провину* (B). Хоча надалі вона «заочно» визнаватиме *провину* (у листах до Аглаї).

Характерним моментом є усвідомлення небезпеки, яка надходить від почуттів Рогожина: *«Мабуть, ще вб'єш перед цим...»*. Сказала і замислилась» [188, С. 236]. До такого ж висновку приходять князь Мишкін після знайомства з ним: *«...одружився би, а через тиждень, мабуть, і зарізає би її»* [188, С. 62]. Перед Настасією Пилипівною постає вибір: психотичний розлад або смерть. Лише князь Мишкін розуміє сутність цього вибору і щоразу повторює, що вона божевільна: *«Це вже князь знав із досвіду. «Божевільна. Божевільна»* [188, С. 330]; *«Яка ж божевільна? – зауважив Рогожин. – Чому ж вона для всіх інших у розумі, а тільки для тебе одного як схиблена? Як же вона листи пише туди? Коли божевільна, так і там би за листами помітили»* [188, С. 389]. Він не бачить у ній злої людини (педагогічного рівня особистісної проблеми), якою бачить її решта знайомих. Це – захист, що виявляється у посиленні презирства ($\bar{B}$) до чоловічого оточення. Наприклад, це виражено у стосунках Настасії Пилипівни з Рогожиним: *«Все ж ти не лакей; я перш думала, що ти справжнісінький лакей»* [188, С. 236].

Етап **інсайту** у Настасії Пилипівни виникає кілька разів. «Зіпсований» знак змінює формулу: $A/(B \equiv \bar{B})$ (Рис. 5.8). Власне, інтрига була виявлена ще на початку роману. По-перше, Тоцький припускав істинну причину поведінки Настасії Пилипівни: *обра́за* [188, С. 70]. По-друге, під час чергової психофізіологічної інверсії Настасія Пилипівна визнала: *«І навіщо я моїх п'ять років у цій злобі втратила! А віриш чи ні, я, роки чотири тому, часом думала: чи не вийти мені вже й справді за мого Опанаса Івановича? Я тоді це зі злості думала; хіба мало що у мене тоді в голові перебувало; але ж, дійсно, змусила би! Сам напрошувався, віриш чи ні? Правда, він брехав, але ж ласий вже дуже, витримати не може. Так потім, слава богу, подумала: чи вартий він такої злості! І так мені бридко стало тоді раптом на нього, що, якби й сам посватався, не пішла би. І всі п'ять років я так форсила! Ні, вже краще на вулицю, де належить мені!»* [188, С. 190]. Однак такого рівня інсайту виявилось недостатньо для остаточної дезабсурдизації.

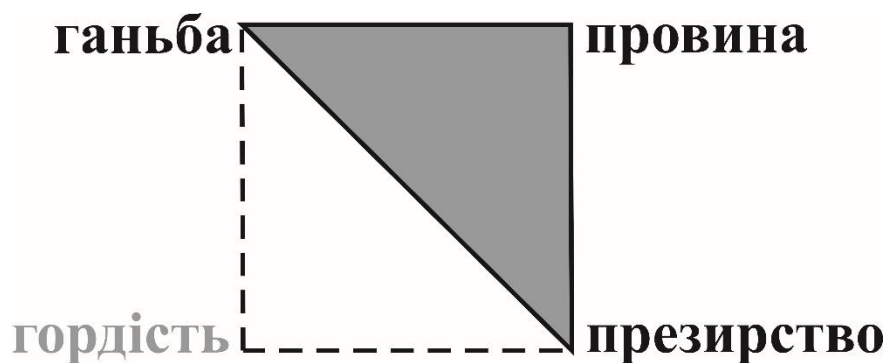

Рис. 5.8. Інтрига Настасії Пилипівни (когнітивний рівень інсайту)

Провина має проявлятися через антонім. Вперше інтрига могла реалізуватися, коли Настасія Пилипівна втекла від Рогожина до князя Мишкіна і мало не вийшла за нього заміж. Вдруге інтрига могла завершитися успіхом під час зустрічі з Аглаєю. Втім, ця зустріч актуалізувала *ганьбу* (А) та *презирство* ($\bar{B}$): «Можливо; можливо, я і не вартую його, тільки...» <...>

Вона впала у крісла і залилася сльозами. Але раптом щось нове заблищало в очах її; вона пильно і завзято подивилася на Аглаю і встала з місця:

– А хочеш, я зараз ... на-ка-жу, чуєш? тільки йому на-ка-жу, і він одразу ж покине тебе і залишиться при мені назавжди, й одружиться зі мною, а ти побіжеш додому одна? Хочеш, хочеш?...» [188, С. 594].

Інтрига дозволила Настасії Пилипівні знову наблизитися до провини, що об'єктивувалося у потенційному заміжжі з князем Мишкіним. Їй вдалося «відірватися» від елемента $\bar{A}$ (*гордості*), але ціною втрати когнітивної кореспонденції з елементом В, а відтак прийняття її. Тому для вирішення особистісної проблеми вона повинна була пройти випробування через чергову зустріч зі своєю *гордістю*.

Настасія Пилипівна здійснює останню когнітивну інверсію, яка завершується спробою дезабсурдизувати «зіпсований» знак: $\bar{B}/(\bar{A} \equiv B)$ (Рис. 5.9).

Князь Мишкін діагностував її стан: «Я боявся; але я все-таки не думав, що буде це...» – і потім, помовчавши трохи, додав: «А втім... в її стані... це абсолютно очікувано» [188, С. 618]. Її дезабсурдизація невдала, а тому повернення до Рогожина завершується фіналом, який сама передбачала –

вбивством. Настасія Пилипівна завершила повний цикл трансформації «зіпсованого» знаку, але так і не зуміла «розірвати» елементи А і В.

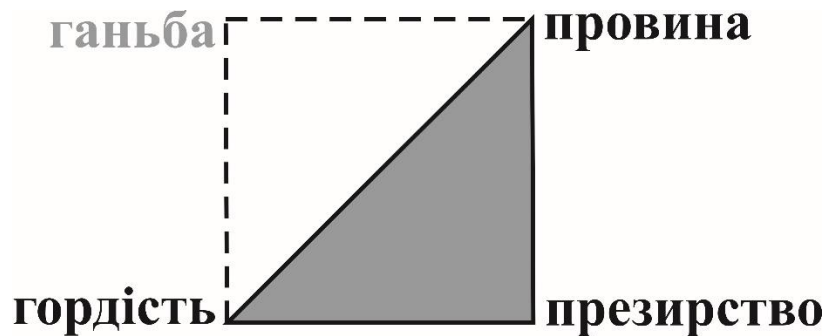

Рис. 5.9. Невротичне буття Настасії Пилипівни (дезабсурдизація абсурду)

Глибинно психологічний смисл смерті Настасії Пилипівни – спокутування *провини*. Вбивство «розриває» елементи А (*ганьбу*) і В (*провину*). Вона повернулася до формули $A \equiv B$, однак зробила це непродуктивним чином. Вона не змогла прийняти нового життєвого рішення, яке у неї періодично назрівало (одруження з князем Мишкіним). Настасія Пилипівна прийшла до елемента $\bar{B}$ (*презирство*), але не змогла його когнітивно поєднати з елементом В (*провиною*). Причина в тому, що ці елементи антагоністи, суперечність яких складно компенсувати без очевидних перекручень (Табл. 5.13).

Таблиця 5.13

Когнітивна динаміка неврозу Настасії Пилипівни

Етапи формування знаку	Етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	ганьба/ (гордість $\equiv$ провина)	ганьба/ (гордість $\equiv$ презирство)	ганьба/ (провина $\equiv$ презирство)	презирство/ (гордість $\equiv$ провина)	—
	тип «двійка»	тип «трійка»	тип «одиниця»	тип «четвірка»	неінтегрований знак

З іншого боку, дозволом на вбивство вона позбувається *провини*, адже сама стає жертвою. Вбивство Настасії Пилипівни зафіксувало її абсурдність. Замість того, щоби прийняти *провину*, вона, з одного боку, спокутує її насиллям над собою, а з іншого і водночас – віддаляється від винуватості як такої.

Одна з причин того, що князь Мишкін знову захворів, – усвідомлення того, що він довів, дарма що непрямо і несвідомо, Настасію Пилипівну до смерті. Вона наразила себе на смертельну небезпеку, щоби не усвідомлювати *провини*, яка актуалізувалася у його товаристві.

Аналіз поведінкової суперечності.

Настасія Пилипівна з дитинства перебувала в ситуації **залежності**. Вихід із неї передбачав інверсію **ізолюваного** типу особистості ($C^- B^-$) у **психотичний** ($C^- B^+$). Вона була так само ізолювана, як і князь Мишкін [557]. Вибір був суттєво обмежений через незначну кількість соціальних контактів Настасії Пилипівни під час виховання. Це позначилося на тому, що вже у Петербурзі Тоцький не міг її звабити товариством чоловіків: *«Жила вона більше усамітнено, читала, навіть вчилася, любила музику. Знайомств було мало: вона більше зналася з якимись бідними та смішними чиновницями, знала двох якихось актрис, якихось бабусь, дуже любила численне сімейство одного поважного вчителя...»* [188, С. 70-71]. Іншими словами, не була соціабельною (C^-). Вона не могла перейти у конгруентний чи бодай конформний тип: для цього бракувало розвитку комунікативних навичок. Тому з легкістю інтегрувалася у галасливу компанію маргіналів на кшталт Келлера та Фердищенка.

За таких соціальних умов невротизація могла спричинити перехід тільки у психотичний тип особистості. Рогожин у цьому аспекті більше відповідав її ресурсним можливостям. Тому у виголошеній дилемі *«Чи розгулятися із Рогожиним, чи завтра ж у прачки піти!»* [188, С. 190] вона вибирає перше. Цікаво, що згодом вона повернеться до цього питання у суперечці з Аглаєю: *«Ви без гувернантки до мене завітали, Аглає Іванівно?...»* [188, С. 593]. Втім, слід зауважити, що типологічна інверсія остаточно оформилася тільки під кінець роману (тривала впродовж пів року), коли Настасія Пилипівна вкотре тікає з Рогожиним. При цьому психотичність оформлюється у тому, що вона добровільно наражається на небезпеку мешкати разом з епілептоїдним суб'єктом.

Власне, роман «Ідіот» не про те, як князь Мишкін втратив психічне здоров'я, а про нездоланні труднощі здійснення типологічної інверсії Настасії Пилипівни. Це – роман про її трагедію [207]. Князь Мишкін і Рогожин помилково сприймаються як вибір між життям і смертю. Насправді обидва були каталізаторами її психотичності. Адже святість князя Мишкіна, його здатність прийняти *сором* за неї спонукали Настасію Пилипівну до фатального фіналу. Не дарма обидва ночують з нею вже мертвою, оскільки винні обидва. Припускаємо, що князь Мишкін, зрештою, усвідомлює свою участь в її убивстві.

Активне комунікативне коло Настасії Пилипівни вузьке (Табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Соціально-комунікативні ролі оточення Настасії Пилипівни

Ролі	Персонажі
Кобра	Аглая, Ганя
Удав	Рогожин, Тоцький
Повітряний Змій	Євген Павлович, родина Іволгіних, родина Спанчіних, Ганя, Тоцький
П'явка	князь Мишкін
Вуж	Дар'я Олексіївна, Келлер, Фердищенко

Аналіз комунікативної взаємодії говорить за те, що Настасія Пилипівна у поведінковому аспекті демонструє класичну психодинаміку. На початку роману перебуває у великому трикутнику *Фундаментальної Фрустрації* (Кобра – Повітряний Змій – Удав), а конкретно – у стані **Вразливої**. Удав – Тоцький, Вуж – генерал Спанчін, Кобра – Ганя. Удав і Кобра у цьому випадку неklasичного гатунку. Тоцький хоче бути Удавом (видає її заміж, пропонує придане), але Настасія Пилипівна відмовляється від нав'язливої турботи. Ганя є Коброю, яка так само як і Настасія Пилипівна, погоджується осоромитися (за придане). Причому Настасія Пилипівна не уникає, а викликає його на конфлікт: «Хіба це не серйозно? Ви чули, я сказала князю: «як скажете, так і буде»; сказав би так, я би негайно ж дала згоду, але він сказав ні, і я відмовила. Тут все моє життя на одній волосині висіло; що серйозніше?» [188, С. 182].

Психологічна поразка Настасії Пилипівни полягає у тому, що Тоцький і Ганя залишилися непереможеними. Якщо Тоцький самоусунувся з комунікації, то Ганя – переміг. Вона прямо заявила йому: *«Ну, так слухай же, Ганю, я хочу на твою душу востаннє подивитися; ти мене сам цілих три місяці мучив; тепер моя черга»* [188, С. 199]. Проте Ганя витримав катування ста тисячами: *«А все ж не пішов, витримав! Значить, самолюбства ще більше, ніж жадоби до грошей. Нічого, прийде до тями! А то би зарізав, мабуть...»* [188, С. 201]. Втім, Ганя витримав і це випробування: гроші після хвороби повернув. Відтепер роль Удава перейшла Рогожину, а місце Кобри, дарма що не одразу, займає Аглая Єпанчіна.

Конфлікт у будинку Іволгіних закріплює невротизацію Настасії Пилипівни і стає нездоланною перепорою для типологічної інверсії. Вона несвідомо прагнула підготувати умови для ефектної відмови Гані [188, С. 189] і, тим самим, досягти психотичності, що об'єктивується у розриві зв'язку з реальністю (насамперед Тоцьким): *«Сьогодні мій день, мій табельний день, мій високосний день, я його давно чекала»* [188, С. 190].

Раптова з'ява князя Мишкіна (П'явки) подовжує і загострює невротизацію у великому трикутнику *Гострого Психозу* (Кобра – Удав – П'явка). Зі стану Вразливої Настасія Пилипівна періодично потрапляє у стан **Мінливої**.

Класична еволюція невротичного розладу стає неможливою тому, що суб'єкт одразу знищує Удава і Кобру і достатньо швидко відбувається їхня заміна (Рогожин – Удав, Аглая – Кобра). Психотерапевтичну функцію виконують гроші Рогожина, які «розривають» всі вузли, які зв'язували її з Тоцьким та Ганею. Однак Настасія Пилипівна не може перейти у стан *Усталеної*, а то й *Стишеної*, оскільки князь Мишкін своїми діями фіксує її у трикутнику *Гострого Психозу*: *«Ви зараз занепасти себе хотіли, безповоротно, тому що ви ніколи не пробачили би собі потім цього: а ви ні в чому не винні. Не може бути, щоби ваше життя зовсім вже загинуло»* [188, С. 195].

Князь Мишкін прирікає її на радикальні зміни. Один із прихованих поведінкових аспектів дисонансу особистості Настасії Пилипівни полягає у тому, що їй бракувало Повітряних Зміїв. Їй вдається «вигадати» тільки одного –

Євгена Павловича, дарма що Радомський не міг збагнути сенсу їхньої конфронтації. Вона прагнула дистанціювати його від Аглаї, яка, за задумом, мала вийти заміж за князя Мишкіна, що підтвердило би її жертовність і позбавило від ненавмисного нав'язування *провини* з боку князя Мишкіна.

Повертаючись до концепції двійників у творчості Ф.М. Достоевського, зауважимо: якщо Рогожин і князь Мишкін є антиподами (Удав і П'явка), між якими обирає Настасія Пилипівна, то Аглая не є її протилежністю. Вона для неї – Кобра, яку до певного часу вважає ідеалом («*І я її за ангела вважала!*» [188, С. 593]), але водночас зневажає: «*...тільки все-таки я про вас краще думала; думала, що ви і розумніші, та й гарніші, їй-богу!..*» [188, С. 594]). Настасія Пилипівна, вочевидь, сподівалася, що нівелює особистісну проблему шляхетністю. Це буде схоже на моральну довершеність князя Мишкіна і непрямим визнанням провини. Відтак «поразка» Кобрі давала їй шанси вижити фізично. Адже бачимо, що за таких умов Рогожин помітно втрачав соціальну небезпеку.

Трагедія Настасії Пилипівни полягає у тому, що їй не вдається досягти великого трикутника *Невротичного Буття*.

Стан Мінливої повинен бути останнім перед особистісними змінами, але їй вдається форсувати події, оскільки поряд не виявляється жодного підхожого Повітряного Змія, який дозволяв би моделювати особистісну проблематику, відчувати на собі її деструктивні проєкції. Ми припускаємо, що другою втечею з-під вінця вона провокувала князя Мишкіна на те, щоби той, зрештою, змінив роль П'явки на більш потрібну у цьому випадку роль Повітряного Змія. Тоді б їй вдалося досягти стану **Усталеної**, а то й **Стишеної**.

З комунікативної точки зору, психодинаміка особистісної проблеми розгорталася таким чином. На етапі **передумови** існує потужний Удав (Тоцький), який принижує гідність Настасії Пилипівни. Остаточна проблема оформлюється тоді, коли він планує видати її заміж (**початок**). Наречений сприймається в якості Кобри з негативним знаком: він нагадує їй саму, адже так само має великі амбіції та гордість. У психологічній «дуелі» він перемагає.

Проти Настасії Пилипівни грає та обставина, що з'являється потужна П'явка (князь Мишкін), новий Удав (Рогожин) та Кобра (Аглая). Але й тут вона зазнає поразки у змаганнях з Аглаєю. Річ у тім, що Аглая, попри комунікативну прямоту, час від часу погоджується прийняти свою *винуватість* і навіть просить пробачення у Мишкіна: *«Вибачте дурну, погану, розбещену дівчину (вона взяла його за руку) і будьте певні, що всі ми безмежно вас поважаємо»* [188, С. 538].

Інтрига полягає тільки в тому, коли П'явка виснажить і змінить статус на Повітряного Змія. Проте князь Мишкін лишається у своїй ролі, що й демонструє його моральну велич. Ця велич настільки потужна, що не дозволяє Настасії Пилипівні вийти з великого трикутника *Гострого Психозу*. Вона приречена в ньому zostатися і – загинути. Він приймає провину за неї, що для Настасії Пилипівни є нестерпним, але й прийняти свою *провину* вона не може. Її гріховність на тлі його святості сама себе карає смертю, бо не знаходить самостійний шлях до такої моральної висоти. Точніше, добровільною смертю вона копією християнську подібність князя Мишкіна, але тільки формально. Змістовно вона лишається «винуватою грішницею», яка не може винести ситуації прощення свого гріха.

Зрештою, Рогожину як Удаву вдається «задушити» її патологічним коханням, щоби «підтвердити» її жертвність.

Структурна дезінтеграція особистості.

Настасія Пилипівна, вочевидь, мала пропорційно недорозвинуті субособистості Альтер-Его [188, С. 66]. При цьому Жадаюче Я мало значно більш потужний розвиток. Точніше, Жадаюче Я не отримувало природного гальмування. Настасію Пилипівну виховували гувернантки, але в неї по суті не було природних наставників. Вона значною мірою орієнтувалася на книги, що їй потім закинула Аглая: *«Про вас Євген Павлович сказав, що ви занадто багато поем прочитали і «занадто освічені для вашого... становища»; що ви книжкова жінка і білоручка; додайте ваше марнославство, ось і всі ваші причини ...»* [188, С. 592]. Та й сама Настасія Пилипівна, почувши зізнання князя Мишкіна, скептично заявила: *«Ну це там... із романів!»* [188, С. 191].

Оскільки у Петербурзі Настасія Пилипівна мешкала усамітнено, мала вузьке коло спілкування, поготів не надто вишукане, то можна припустити, що її невротизація спричинена рішенням Тоцького «забути» про неї і віддати перевагу іншій особі. Він по суті заміщав батька, який зраджував її як доньку і жінку, якій симпатизував [188, С. 66]. Після «зради» *«...в долі Настасії Пилипівни все-таки стався з цього часу надзвичайний переворот. Вона раптом виявила незвичайну рішучість і виявила найнесподіваніший характер»* [188, С. 67]. *«Перед ним сиділа зовсім інша жінка, анітрохи не схожа на ту, яку він знав досі»* [188, С. 67].

Внутрішній розкол – це жадання бути єдиною коханою (Жадаюче Я) і нерозуміння ситуації (деконтамінація Ситуативного Я): *«...він зумів розгадати, що Настасія Пилипівна і сама чудово розуміє, як нешкідлива вона у сенсі юридичному, але що у ній зовсім інше на думці...»* [188, С. 69]. Цей випадок не тільки вразив її Жадаюче Я, а призвів до моментальної деконтамінації Альтер-Его: *«Нічого не шкодуючи, поготів себе (потрібно було дуже багато розуму і проникнення, щоби здогадатися цієї хвилини, що вона давно вже перестала дорожити собою, і щоби йому, скептику і світському циніку, повірити серйозності цього почуття), Настасія Пилипівна у змозі була саму себе занапастити, безповоротно і бридко, Сибіром і каторгою, аби поглумитися над людиною, до якої вона відчувала таку нелюдську огиду»* [188, С. 69].

Швидкість і тотальність деконтамінації субособистостей можна пояснити браком життєвого досвіду (слабке Досвідне Я), неможливістю когось наслідувати чи запитати поради (слабке Імітоване Я) і незнанням світського життя (Ситуативне Я). Вражене Жадаюче Я не отримало супротиву з боку Альтер-Его, а саме Альтер-Его внаслідок слабкості «розвалилося». Слабкість Альтер-Его слід розуміти не як педагогічний рівень особистісної проблеми, а все-таки як психологічний, оскільки до моменту деконтамінації суб'єкт був на правильному шляху до соціалізації. Проте якщо нарцисичний шрам індивід здебільшого переживає у ранньому дитинстві, Настасія Пилипівна отримала такий досвід у віці ранньої юності.

Альтер-Его, втративши кореспонденцію субособистостей, заміщується Патологічною Субособистістю. **Імітоване Я-ПС** як єдина субособистість, що має найвищий потенціал для вирішення особистісної проблематики, намагається наслідувати князя Мишкіна (поцілунок руки мами Гані, поступається Аглаї князем Мишкіним). Це створює прецедент для *інтриги* і дозволяє їй не відчувати провини, яку повсякчас демонструє князь Мишкін. Наприклад, Єлизавета Прокопівна: *«Так ти, миленький, у них ще й прощення просиш, – підхопила вона знову, звертаючись до князя, – «винний, мовляв, що наважився вам капітал запропонувати»...»* [188, С. 309-310]. Іполит: *«...бо князь дійсно пробачить, і, вже певно, пробачив... навіть, може, вибачення подумки підшукав, адже так, князю, чи не так?»* [188, С. 316]. Князь Мишкін сам цінує таку якість у людей: *«О, мені не треба таких великих вибачень»* [188, С. 115]; *«– Я ніяк, ніяк не думав, що ви такий! – сказав нарешті князь, насилу переводячи дух. – Я думав, що ви... не здатні». – Повинитися? ...І з чого я вирішив недавно, що ви ідіот!»* [188, С. 148]. Імітація дій князя могла посилити Імітоване Я Настасії Пилипівни, проте зауважимо, що постать князя з'являється після деконтамінації Альтер-Его; крім того, князь сприяв утворенню внутрішнього конфлікту і не дозволяв Настасії Пилипівні остаточно пристати до поведінкового вектора Жадаючого Я. Навпаки, така імітація почала слугувати деструктивній меті Патологічної Субособистості – утвердити про себе міф як про жертву: спочатку Тоцького, затим – Гані, наприкінці – Рогожина. У Патологічній Субособистості вона перевертала власну провини на протилежний бік.

Досвідне Я-ПС містить невротичний міф. Найбільш точно цей міф сформульовано Аглаєю під час суперечки: *«Знаю те, що ви не пішли працювати, а пішли з багатієм Рогожиним, щоби занепаłego ангела з себе уявити. Не дивуюсь тому, що Тоцький від занепаłego ангела застрелитися хотів!»* [188, С. 593]. Аглая наголошує на її штучній жертвності та безпорадності. Патологічна стратегія поведінки Настасії Пилипівни полягає у тому, що такий жертвності все одно не довіряють, як, приміром, князю Мишкіну. Ця жертвність – вигадка. Смерть тому й «потрібна», щоби жертвність стала

справжньою. Але й тут лишаються питання усвідомленості вчинку. Існує припущення, що смерть є наслідком некомпетентності **Ситуативного Я-ПС**, яке нездатне ефективно тестувати реальність, зокрема об'єктивні загрози.

До певного часу Ситуативне Я-ПС дозволяло вправно створювати ситуації, які наближали її до жертвовності: листи до Аглаї, дискредитація Євгена Павловича в очах родини Епанчіних (*«Але яке ж тонке зауваження її щодо мундира, як мені переказали, тобто щодо того, що Євген Павлович завчасно встиг вийти у відставку! Такий собі пекельний натяк! Ні, це не виражає божевілля»* [188, С. 381]). Проте ці дії погіршили її становище. По-перше, вони призвели до розриву стосунків князя Мишкіна з родиною Епанчіних (*«Зауважимо до речі, що не тільки самі Епанчіни, але всі, хто належав прямо або побічно до дому Епанчіних, знайшли за потрібне зовсім порвати з князем будь-які стосунки»* [188, С. 601]). По-друге, вона знову зійшлася з князем і навіть наблизилася до весілля, що не тільки руйнувало образ жертви, але й передбачало прийняття *провини* (наслідуючи князя). Іншими словами, Настасія Пилипівна прийшла до заперечення жертвовності, що підштовхнуло не тільки втекти у день весілля, але утекти разом із Рогожиным і стати його жертвою.

Отже, Патологічна Субособистість замість того, щоби допомогти суб'єкту сформувати ресурси для реформування Альтер-Его, довела патологічний сценарій до фатального завершення. Системний дисонанс особистості Настасії Пилипівни полягає у тому, що вона не знаходить ресурсів для формування і контамінації адекватних субособистостей Альтер-Его. Вона загальмовує *сором* ціною власного життя. Вона повсякчас протистоїть усвідомленню *провини* у ситуації з Тоцьким та іншими особами.

Таким чином, Настасії Пилипівні не вдається розірвати «зіпсований» знак «ганьба/вина», і вона зосереджується на обґрунтуванні *презирства* до осіб, які її образили. Разом із тим, фатальну роль у цьому відіграє князь Мишкін, який постійно провокував її відчуття *провини* і змушував вдаватися до деструктивної захисної поведінки. Саме тому штучна жертвовність Настасії Пилипівни згодом стає справжньою.

5.4. Патографічний аналіз Ставрогіна (роман «Біси»)

Микола Всеволодович Ставрогін – відставний офіцер, син поміщиці, який деякий час мешкав у Петербурзі, мандрував за кордоном, відзначався ексцентричною поведінкою, яка призводила до дуелей, розбещення, спокушання дівчинки Матрьоши, ризикованих політичних стосунків із радикально налаштованим авантюристом Петром Степановичем Верховенським, таємним одруженням на юродивій Марії Лебядкіній. Життя завершує самогубством.

Аналіз емоційної амбівалентності.

Проведений контент-аналіз емоційних реакцій Ставрогіна засвідчує, що найбільш часто він виражає емоцію гніву. *Ієрархія його емоційних реакцій* є такою: гнів, інтерес, страх, подив, радість, збентеження, сором, огида, презирство, провина (Табл. 5.15).

Таблиця 5.15

Контент-аналіз емоційних реакцій Ставрогіна

Емоційні реакції	Кількість проявів
Інтерес – цікавість	15
Радість – щастя – задоволення – насолода	8
Подив	12
Печаль – горе – смуток	0
Гнів – лють – злість – злоба – ненависть – скаженість – дратування	39
Огида – гидування	3
Презирство	3
Страх – переляк – тривога – жах – боязнь	14
Сором	4
Збентеження – конфуз – розгубленість	5
Провина	3

Ядро невротичного розладу – **інтерес/страх**. Ми не вважаємо, що Ставрогін мав клінічний психотичний розлад на кшталт шизофренії [62]. З боку дослідників це прояв нездатності зрозуміти характер авторотації його нетривіальної бінарної емоції. Надто це стосується незвичного вияву *інтересу*,

який заломлюється в епізодах: 1) із тяганням носа старого Гаганова («...Петро Павлович Гаганов <...> взяв невинну звичку до всякого слова з азартом примовляти: «Ні, мене не проведуть за носа!» <...> Але одного разу в клубі <...> Микола Всеволодович <...> раптом підійшов до Павла Павловича, несподівано, але міцно схопив його за носа двома пальцями і встиг протягнути за собою по залові два-три кроки» [190, С. 48]); 2) із пристрасним поцілунком дружини Ліпутіна («...він раптом, при всіх гостях, обхопив її за талію і поцілував в губи, зо три рази підряд, у повну насолоду. Перелякана бідна жінка втратила свідомість» [190, С. 51]); 3) з укусом за вухо губернатора («Бідний Іван Йосипович поспішно і довірливо простягнув своє вухо; він надміру був допитливий. <...> Дідок раптом відчув, що Nicolas, замість того, щоби прошепотіти йому якийсь цікавий секрет, раптом прихопив зубами й досить міцно стиснув у них верхню частину його вуха» [190, С. 53-54]); 4) з таємним одруженням на юродивій Марії Лебядкіній. При цьому страх Ставрогіна ніби захований, що видно в епізоді з дуеллю (Ставрогін не взяв навіть екіпаж на випадок поранення [190, С. 299]; «На дуелі він міг стояти під пострілом противника холоднокровно, сам цілити та вбивати до звірства спокійно» [190, С. 217]), легковажним спілкуванням із Федькою-Каторждним («Геть ніж, заховай, заховай зараз же! – наказав із нетерплячим жестом Микола Всеволодович...» [190, С. 295]) та Петром Верховенським («...схопивши Верховинського за волосся лівою рукою, він кинув його з усієї сили об землю і вийшов у ворота» [190, С. 435]), поведінкою на зборах товариства («– Але ми себе компрометували, а ви ні, – закричало кілька голосів. – А мені яке діло, що ви себе компрометували? – засміявся Ставрогін...» [190, С. 431]). Цей страх загальмований тому, що Ставрогін переживає інший страх, який пов'язаний не з фізичною смертю, а з психологічною. Йдеться про події у главі «У Тихона», де він зізнається у розбещенні неповнолітньої Матрьоши, що завершується вельми симптоматично: «Ставрогін навіть затремтів від гніву і майже від переляку. – «Проклятий психолог!» – обірвав він раптом у скаженості й, не озираючись, вийшов з келії».

Отже, у випадку Ставрогіна йдеться про невротичне бінарне формування, яке з'явилося після історії з Матрьошею. Текст роману не дозволяє встановити точну послідовність подій, однак вважаємо, що парабіоз невротичної емоційної реакції складався у такій послідовності стадій та фаз (Табл. 5.16).

Таблиця 5.16

Стадії парабіозу бінарної емоції Ставрогіна

Стадії парабіозу	Емоційна реакція	
	Домінантна	Субдомінантна
Врівноважувальна	інтерес (+)	страх (+)
Парадоксальна	інтерес (+)	страх (-)
Ультрапарадоксальна I	інтерес (-)	страх (+) гнів (+)
Ультрапарадоксальна II	інтерес (+) огида (+)	страх (-) гнів (-)
Ультрапарадоксальна III	інтерес (-) огида (-)	страх (+) гнів (+) сором (+) провина (+)

Емоція *інтересу*, яка, вочевидь, виходить з відчуття **презирства** й **огиди** до оточення, існувала ще до психічного травмування.

Наприклад, уривок з письмової сповіді перед Тихоном: *«Інші ж обидві квартири мої я винайняв тоді помісячно для інтриги: в одній приймав одну даму, яка мене кохала, а в іншій її покоївку, і деякий час був дуже зайнятий наміром звести їх обох так, щоби пані та дівка у мене зустрілися при моїх приятелях і при чоловікові. Знаючи обидва характери, очікував від цього дурного жарту великої насолоди»*. Сам Ставрогін пояснює це так, що йому подобалося відчуття власної нищості, яке переборювало решту відчуттів і було основним мотивом дій: *«Якби я щось крав, то я би відчував при скоєнні крадіжки захоплення від усвідомлення глибини моєї підлості. Не підлість я любив..., але захоплення мені подобалося від болісного усвідомлення нищості. Так само щоразу, коли я, стоячи на бар'єрі, вичікував пострілу противника, то відчував те ж саме ганебне і несамолюбне відчуття, а одного разу надзвичайно сильно. Зізнаюся, що часто я сам шукав його, тому що воно для мене сильніше всіх у цьому роді. Коли я отримував ляпаса..., то і тут це було, попри жахливий гнів. Але якщо стримати при цьому гнів, то насолоду перевищить все, що можна уявити»*.

Відчуття ницості, по суті *презирства* до себе, часто провокувало до необдуманих дій, які можна визначити *інтересом* Ставрогіна: «Що буде?» Ми це спостерігаємо в історії зі складним ножичком, який у нього загубився і який знайшов, але не відмовив собі у насолоді спостерігати, як за це карають Матрьошу. Потім була майже демонстративна крадіжка грошей у бідного чиновника, яка теж не мала нагальної необхідності: «*Я потім любив із ним стрічатися очима, разів зо два у коридорі. Скоро набридло*». Тобто *інтерес* був однією з диспозиційних реакцій Ставрогіна.

Розбещення Матрьоши продиктоване *інтересом*, який він міг загальмувати двічі: «*Але тут я раптом знову запитав себе: чи можу зупинити? і негайно ж відповів собі, що можу*». Однак, якщо раніше *інтерес* доповнювався синонімічними реакціями, то тепер відбулося щось таке, що викликало неприємне **здивування**: «*Нарешті раптом трапилася така дивина, яку я ніколи не забуду і яка привела мене у здивування: дівчинка обхопила мене за шию руками та почала раптом жахливо цілувати сама. Обличчя її виражало вчинене захоплення. Я мало не встав і не пішов – так це було мені неприємно в такій крихітній дитині – від жалю*». Це здивування перемкнуло *інтерес*, спровокувало виникнення іншого відчуття, яке раніше Ставрогін не переживав: «*Але я подолав раптове почуття мого страху і залишився*».

Ці дві слабо диференційовані емоційні реакції – **інтересу** та **страху** – зінтегровані у бінар. Точніше, актуалізувалися у цій комбінації, хоча й до цього часу існували спільно, хіба що у різних пропорціях. *Інтерес* завжди передбачає певну долю *страху*, оскільки невідомо, як допитливість завершиться. Зокрема, бачимо це в епізоді з крадіжкою грошей, щоправда, він *страх* проєктує на самого чиновника: «*Він договорити не посмів, та й в номерах не посмів нікому сказати, – до того бувають боязкі ці люди. Втім, у номерах всі мене боялися жахливо і шанували*».

Страх може бути реакцією, яку він любив спостерігати. Власне, Матрьоша спочатку продемонструвала *переляк*. Однак виявлена нею пристрасть обумовила внутрішній розрив *інтересу* Ставрогіна. Відсутність її *страху* позначилася на

його власному страху: *«Я боявся, що вона знову злякається...»*. Вона настільки «заразила» його *страхом*, що він боявся його бачити назовні. Матрьоша відчинила його *інтерес* із боку *страху*: *«Я ніколи не відчував страху і, крім цього випадку в моєму житті, ні раніше, ні після нічого не боявся»*.

Таким чином оформлюється бінар. На парадоксальній стадії парабіозу *страх* закономірно виявляється загальмованим як сильніша, ніж *інтерес* нервово-психічна реакція. Однак Ставрогін не зміг загальмувати *інтерес* внаслідок посилення *страху*: *«Перша думка після пробудження була про те: сказала вона чи ні; це була хвилина справжнього страху, хоч і не дуже ще сильного»*. Не сильного, тому що загальмованого на парадоксальній стадії парабіозу. Попри те, що він зустрівся з Матрьошею і зрозумів, що вона нічого не сказала матері: *«До вечора я знову відчув страх, але вже незрівнянно сильніший»*. Страх зростав: *«...коли ж під ранок почав наступати жар, мене знову здолав страх, але вже такий сильний, що я ніякої муки не знав сильнішої. Але я вже не ненавидів більше дівчинку; принаймні до такого нападу, як з вечора, не доходило. Я помітив, що сильний страх абсолютно проганяє ненависть і почуття помсти»*.

Того ж дня він вийшов на ультрапарадоксальний стан, принаймні першої фази, коли *страх* отримав потужне збудження. *Страх* проявився завдяки тому, що суб'єкт відчув **гнів** до Матрьоши: *«...я зненавидів її до того, що зважився вбити. Головна ненависть моя була при згадці про її усмішку»*. Самогубство Матрьоши зафіксувало зв'язок *страху* і *гніву*: *«Мені взагалі тоді дуже нудно було жити, до нестями. Подію у Гороховій, коли минула небезпека, я зовсім забув, як і все тодішнє, якби деякий час я не згадував ще зі злістю про те, як я злякався. Я виливав мою злість на кого міг»*. Зауважимо зв'язок *інтересу* («нудно було жити») і цієї події. Вони стали полюсами емоційного стану, який неможливо остаточно загальмувати.

Одруження з Марією Лебядкіною — це перехід на другу фазу ультрапарадоксальної стадії парабіозу: *«Думка про шлюб Ставрогіна з такою останньою істотою ворушила мої нерви. Потворнішого не можна було уявити*

нічого. Але не беруся вирішити, чи входила у мою рішучість хоч несвідомо (зрозуміло, несвідомо!) злість за низьке боягузтво, що опанувало мною після справи з Матрьошею. Не певен; але принаймні я обвінчався не через одне тільки «парі на вино після п'яного обіду».

Авторотація невротичної емоції відбулася тому, що ані *страх*, ані *гнів* не могли бути задоволені повною мірою. Ставрогин отямився після історії з Матрьошею, що закономірно позначилося на актуалізації *інтересу*, причому настільки потужного, що навіть після такого «огидного» одруження він визнав: «Обвінчавшись, я тоді поїхав у губернію до моєї матері. Я поїхав для розваги, тому що було нестерпно».

Інтерес на другій фазі ультрапарадоксального стану нетотожний з інтересом на парадоксальній стадії. Його актуалізація змогла відбутися тільки після адгезії з іншою нервово-психічною реакцією – *огидою*. *Гидливість*, можливо, у дещо іншій редакції – *зверхності*, надмірному спокої перед обставинами та людьми – простежується впродовж всього роману. Показовими епізодами є зустріч Марії Лебядкіної у домі своєї матері: «...він не моргнув навіть оком і пильно дивився на матір; ні найменшої зміни на обличчі його не було. Нарешті він повільно посміхнувся якоюсь поблажливою посмішкою і, не відповівши ані слова, тихо підійшов до матусі, взяв її руку, шанобливо підніс до губ і поцілував» [190, С. 194]; його манера спілкуватися з Петром Верховенським; його «вищість» у бесідах із Кириловим («– <...> Згадайте, що ви значили у моєму житті, Ставрогин. – Прощайте, Кирилов» [190, С. 253]) та Шатовим («Залиште ваш тон і візьміть людський. Заговоріть хоч раз у житті голосом людським. Я не для себе, а для вас. Чи розумієте, що ви повинні пробачити мені цей удар по обличчю вже через те одне, що я дав вам можливість пізнати при цьому вашу безмежну силу... Знову ви посміхаєтеся вашою гидливо світською посмішкою. О, коли ви зрозумієте мене!» [190, С. 260-261]).

Фактично основна дія роману присвячена інверсії Ставровина з другої на третю фазу ультрапарадоксального стану. Вочевидь, він сподівався загальмувати невротичну емоцію, оприлюднивши звістку про одруження, а згодом – зізнанням

у розбещенні та самогубстві Матрьоши. Такими діями він наближався до **інтриги**. Ця можливість повною мірою висвітлена у ненадрукованій главі «У Тихона». Однак сповідь здійснена таким чином, що Тихон показав нездійсненність інтриги у редакції мучеництва (відчуття *огиди* та *презирства* з боку інших). Звідси відчайдушний вигук Ставрогіна: *«Проклятий психолог! – обірвав він раптом у скаженості...»*.

Втім, була здійснена ще одна спроба – у нічній бесіді з Марією Лебядкіною, якій він запропонував поїхати за кордон разом із ним [190, С. 292]. Однак юродива дружина афективно відхилила пропозицію, що спонукало до її вбивства: *«Ножка!»* [190, С. 294].

Ця чергова інверсія до третьої фази ультрапарадоксального стану закріплює розщепленість, що було виразно представлено у прощальній бесіді з Лізою: *«Ви мене лякаєте. Чого ви все боїтеся? Я вже давно помітила, що ви боїтеся, саме тепер, саме зараз...»* [190, С. 544]. Сам Ставрогін «відрізав» для себе можливість реалізувати інтригу: *«– Якби ти знала ціну моєї теперішньої неможливої щирості, Лізо, якби я тільки міг відкрити тобі... – Відкрити? Ви хочете мені щось відкрити? Збережи мене Боже від ваших відкриттів! – перервала вона майже з переляком»* [190, С. 546]. Як бачимо, «закриття» інтриги призвело до повторного «відкриття» *страху*. Однак тепер *страх* представлений у констеляції з *соромом* і *провиною*, які мають частку *гнівної* реакції. Ліза навіть змушена із подивом зауважити на його змінах: *«І це Ставрогін, «кровопивця Ставрогін...»* [190, С. 546]. Власне, сповідь у Тихона стає безрезультатною спробою реанімувати зізнання перед Лізою. Ця спроба, вірогідно, була би результативною до зустрічі з Марією Лебядкіною, коли він перебував ще на другій фазі ультрапарадоксального стану. Але тепер Тихон лише констатував його нещирість у намаганні вирішити проблему: *«– Ви наче навмисне грубіше хочете представити себе...»*.

Самогубство Ставрогіна через повішання теж є вельми симптоматичним. Він не застрелився, хоча був офіцером і навіть мав такі наміри: *«...я іноді сам уявляв, і тут завжди якась нова думка: якби зробити лиходійство або, головне,*

сором, тобто ганьба, тільки дуже підле і... смішне, так що запам'ятають люди на тисячу років і плюватися будуть тисячу років, і раптом думка: «Один удар у скроню, і нічого не буде». Яке діло тоді до людей і що вони будуть плюватися тисячу років, чи не так?» [190, С. 249-250]. Він здійснює «ганьблिवе» самогубство, яке вимагає ретельнішої підготовки, немиттєвої смерті, що підкреслює провину і сором. Цей злочин проти себе вказує на розлад когнітивної сфери з його нав'язливими думками й неадекватними рішеннями, про які застерігав Тихон.

Повний цикл психофізіологічної динаміки неврозу набуває такого вигляду (Табл. 5.17).

Таблиця 5.17

Психофізіологічна динаміка неврозу Ставрогіна

Стадії парабіозу	Основні етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	інтерес (+)	інтерес (-)	інтерес (+) огида (+)	інтерес (-) огида (-)	—
	страх (-)	страх (+) гнів (+)	страх (-) гнів (-)	страх (+) гнів (+) сором (+) провина (+)	—
	парадоксальна	ультрапарадоксальна фаза I	ультрапарадоксальна фаза II	ультрапарадоксальна фаза III	гальмування

Отже, Ставрогіну не вдалося пройти повний шлях парабіозу і загальмувати невротичну бінарну емоцію, оскільки він так і не зміг реалізувати інтригу спочатку з Лізою, потім – із Тихоном. Його останній лист до Дар'ї Шатової, вочевидь, уже нічого вирішити не міг.

Аналіз когнітивного абсурду.

Когнітивний абсурд Ставрогіна є не таким виразним, щоби однозначно усвідомлюватися у невротичному статусі. Тому про нього пишуть: «...Ставрогін,

певно, найбільшою мірою нехтує послідовністю у міркуваннях і вчинках, але цим аж ніяк не руйнує їхню парадоксальну єдність, обумовлену його характером» [92, С. 95], а відтак він виглядає психологічно сильнішим за Раскольникову та князя Мишкіна.

Його когнітивна суперечність тривалий час ніби не стає джерелом внутрішнього конфлікту, що виявляється у стійкості емоційних реакцій. Роман зосереджено на розкритті загадки Ставрогіна – осягненні гріха, який обумовив вчинки. Його психічна роздвоєність [165], [206] є боротьбою за власну особистість, на відміну від Петра Верховенського та Кирилова (психотичний тип особистості) чи Ліпутіна (конформний тип особистості). Він, як і Шатов, має шанс здійснити позитивні психологічні зміни, перебуваючи у невротичному стані. Звідси особистісна привабливість Ставрогіна [207].

«Зіпсований» знак Ставрогіна має такий вигляд (Табл. 5.18):

Таблиця 5.18

Структура «зіпсованого» знаку Ставрогіна

А – образа	В – дурість
$\bar{A}$ – спокута	$\bar{B}$ – ганьба

Формула «зіпсованого» знаку – **образу/дурість** – лежить на поверхні. У цьому полягає його стійкість і загадковість для решти (стан «2»). Це дозволило приховати особистісну проблему за концепцією хвороби. Один з інцидентів, які зіпсували його репутацію, мав такий вигляд: «*Nicolas слухав із досадою і з нетерпінням. Раптом ніби щось хитре і глузливе промайнуло в його погляді*» [190, С. 53]. Це можна назвати станом *нудьги*, а *дурість* та можливість зганьбитися долали це нестерпне відчуття. За інших обставин його особистісну проблему можна вважати *педагогічною*, а не *психологічною*. Її психологічний статус визначається наслідками історії з Матрьошею.

Дурість – субдомінантний елемент В «зіпсованого» знаку, а тому оточення відмовляється в неї вірити. Це простежуємо у діях Ліпутіна, який після зухвало

поцілунку Ставрогиним його дружини відправив служницю повідомити, що той «найрозумніший у всьому місті» [190, С. 52]. Все місто повірило у хворобу Ставрогина і не визнало за цими діями нахабно-жартівливого наміру.

Натомість домінантний елемент А – образу – всі довкола кваліфікували безпомилково. Найбільш виразно це простежується у дуелі з сином Гаганова, який будь-що намагався отримати виклик від нього і вбити Ставрогина на дуелі («Він не розумів поведінки свого супротивника і був скажений. Цілий вже місяць він ображав його безкарно і все ще не міг вивести з терпіння. Виклик йому був необхідний з боку самого Миколи Всеволодовича, оскільки сам він не мав прямого приводу для виклику» [190, С. 297-298]).

Дуель висвітлила інший бік Ставрогина – бажання **спокутувати обра́зу**, що ми кваліфікуємо як антонім елемента А. Зокрема, він погоджувався принести Гаганову «усілякі вибачення, на тій підставі, що вчинок мій був ненавмисний і відбувся у стані хвороби» [190, С. 247] (письмово), а потім на дуелі: «Я знову підтверджую мою пропозицію представити всілякі вибачення» [190, С. 302]. Поведінка Ставрогина під час поєдинку не дозволяє стверджувати, що вибачався він через страх. Поготів перед цим він зніс *безкарного* удару по обличчю від Шатова, причому без пояснення жодних причини [190, С. 217].

Отримуємо когнітивну «трійку»: *образа* (А) / *дурість* (В) / *спокута* ($\bar{A}$). Складність виходу з когнітивної проблеми полягає у тому, що *дурість* (В) і *спокута* ($\bar{A}$), з одного боку, неможливо помилково ототожнити, що відбувається у випадку невротичного розладу, а бажання бути приниженим вважається одним із виявів *дурості*, великосвітською примхою Ставрогина. *Спокута* ($\bar{A}$) не просто розриває знак А/В (образа/дурість), об'єктивований в історії з Матрьошею, а покликана компенсувати її й представити Ставрогина у ролі жертви.

Страх як потужна емоційна реакція є чинником **травматизації** (Рис. 5.10), що виражається у тому, що частковою чи то вибірковою *спокутою* не вдається дезабсурдизувати «зіпсований» знак образа/дурість. Вочевидь, травма полягає не в акті розбещення Матрьоши, а у тому, що він не перешкодив її самогубству:

«Дивна думка блиснула у моєму розумі. Я причинив двері – і до вікна. Зрозуміло, думці, що майнула, вірити ще було не можна; «Але проте»...»

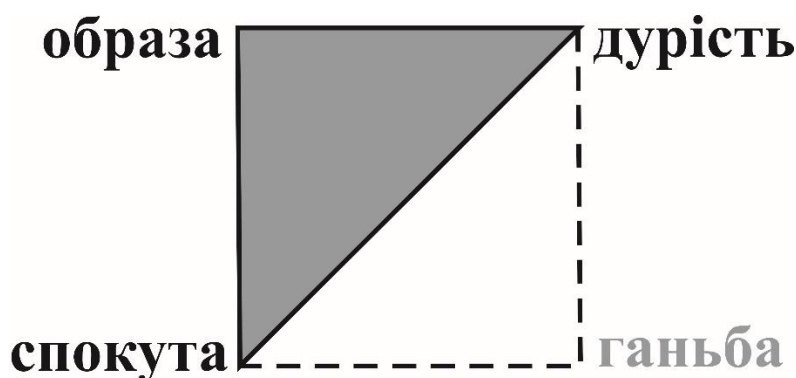

Рис. 5.10. Передумова неврозу Ставрогіна (когнітивний рівень травми)

Передумову невротичного розладу можемо розглядати як спробу вирішити особистісну проблему, що найбільш виразно представлена в імпульсивному одруженні з Марією Лебядкіною: «Одного разу, дивлячись на кульгаву Марію Тимофіївну Лебядкіну, яка прислужувала частково у кутах, тоді ще не божевільну, але просто захоплену ідіотку, закохану в мене потай (про що вистежили наші), я зважився раптом на ній одружитися». Однак ця спокута не могла набути ефекту дезабсурдизації, позаяк шлюб був таємним. Ставрогіну належало довести її до яскравого фіналу, щоби розраховувати на *спокуту*.

Отже, спроба підмінити *дурість* (у випадку з Матрьошею нерозуміння своїх дій під час розбещення та її самогубства) *спокутою* не змогла утвердити новий знак образа/спокута ($A/\bar{A}$). Брат Лебядкіної шантажем («Але шлюб під спудом, Миколо Всеволодовичу, шлюб під спудом, фатальна таємниця» [190, С. 282]), ненавмисно допомагав Ставрогіну помилково сприйняти невротичний знак як справжній, що дозволяє наблизитися до розв'язання особистісної проблеми.

Початок невротичного розладу збігається зі **скаргою**, що виявляється в артикуляції когнітивного дисонансу (Рис. 5.11). Скарга Ставрогіна однієї ночі виявилась у комунікації з Кириловим, Шатовим і Лебядкіним. У цей момент Ставрогін гальмує *дурість* (елемент В) й актуалізує її антонім – *ганьбу* ($\bar{B}$).

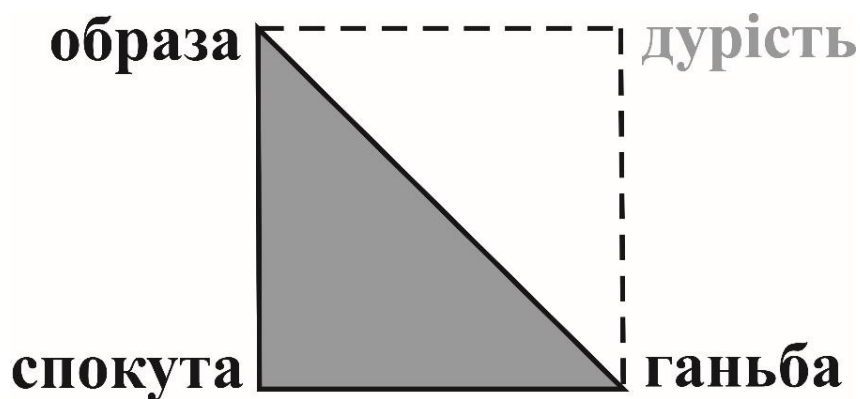

Рис. 5.11. Початок неврозу Ставрогіна (когнітивний рівень скарги)

Приводом для розмови з Кириловим стає організації дуелі з Гагановим, однак її суть полягає у можливості самогубства (Кирилова і непрямо власного) [190, С. 249] й особистісної зміни («Вони погані, <...> бо не знають, що вони хороші. Коли дізнаються, то не будуть гвалтувати дівчинку. Треба їм дізнатися, що вони гарні, і всі одразу ж стануть хороші, всі до одного» [190, С. 252], – скаже Кирилов). Можна здогадатися, що Ставрогін зробив висновок про те, що він – «нехороший» і стати «хорошим» не може, а також, що у випадку самогубства не стрілятиметься, як Кирилов.

Втім, вирішальною стає розмова із Шатовим, де той виходить на причини безглузлого одруження на Марії Лебядкіній: «Отже, і я вгадав, і ви вгадали, – спокійним тоном продовжував Ставрогін, – ви маєте рацію: Марія Тимофіївна Лебядкіна – моя законна, повінчана зі мною дружина, у Петербурзі, роки чотири з половиною тому. Адже ви мене за неї вдарили?» [190, С. 254]. Шатов із свого боку фактично наклав категоричну заборону на умисну дурість Ставрогіна: «Я поваги прошу до себе, вимагаю! – кричав Шатов...» [190, С. 260], «О, як я зневажаю ваш гордий сміх і погляд у цю хвилину!» Він схопився з місця; навіть піна виступила на губах його. – Навпаки, Шатов, навпаки, – надзвичайно серйозно і стримано промовив Ставрогін, не підводячись з місця, – навпаки, ви гарячими словами вашими воскресили в мені багато надзвичайно сильних спогадів» [190, С. 267].

Однак Шатов також загострив проблему, оскільки переповів про чутки розбещення Ставрогіним дітей. Він наблизився до безпосередньої актуалізації

його ганьби ($\bar{B}$). «Я ці слова говорив, але дітей я не ображав, – сказав Ставрогін, але тільки після дуже довгого мовчання. Він сплотнів, і очі його спалахнули» [190, С. 269]. Підозри Шатова були доповнені влучною інтерпретацією одруження на Марії Лебядкіній: «Знаєте, чому ви тоді одружилися, так ганебно і підло? Саме тому, що тут ганьба і нісенітниця доходили до геніальності! О, ви не ходите з краю, а сміливо летите вниз головою. Ви одружилися з любові до мучительства, з пристрасті до докорів сумління, з моральної хтивості. Тут був нервовий надрив... Виклик здоровому глузду був аж надто привабливий! Ставрогін і миршава, недоумкувата, злиденна кривоніжка!» [190, С. 270].

У відповідь Ставрогину належало прийняти ганьбу ($\bar{B}$), а разом із тим розбещеність та дурість, яка призвела до смерті Матрьоши. Ставрогін навіть був змушений визнати частково правоту Шатова: «Ви психолог, – бліднув все більше і більше Ставрогін, – хоча у причинах мого шлюбу ви частково помилилися...» [190, С. 270].

Як висновок, Ставрогину не вдалося не тільки ототожнити елементи $\bar{A}$ та $\bar{B}$, але й встановити між ними раціональний зв'язок. Він не тільки не спокутував ганьбу, але й відмовився її визнати. Визнати ганьбу ($\bar{B}$) означає розписатися у дурості, яка завершилася смертю Матрьоши. Для цього належить реалізувати інтригу, що передбачає досягнення інсайту.

Інсайт передбачає здійснення когнітивної інверсії (Рис. 5.12), за якої логічний вираз «зіпсованого» знаку повинен набути такої конфігурації: $A/(B \equiv \bar{B})$, або образа/ганьба $\equiv$ дурість. Частково інверсія була здійснена цієї ж ночі, коли Ставрогін оголосив Лебядкіну про намір повідомити товариство про своє одруження: «...що подумують, що скажуть у товаристві?» [190, С. 283]. Вочевидь, він сподівався, що у такий спосіб вдасться ототожнити ганьбу і дурість ($B \equiv \bar{B}$), встановити між ними нерозривний зв'язок.

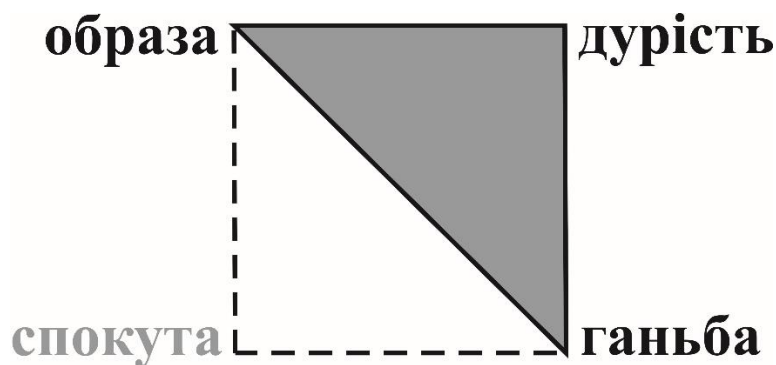

Рис. 5.12. Інтрига Ставрогіна (когнітивний рівень інсайту)

Ставрогін настільки ґрунтовно підійшов до цього положення, що й дружині запропонував: *«Завтра я оголошую наш шлюб. Ви ніколи не будете жити у палатах, не плачайте надію. Хочете жити зі мною все життя, але тільки дуже звідси далеко. Це в горах, у Швейцарії...»* [190, С. 292]. У такий спосіб він прирікав себе на вічну спокуту ($A/\bar{B}$). Хоча це все одно не дозволяло розірвати «зіпсований знак» (A/B), а тільки фіксувало у невротичній конфігурації $A/(B \equiv \bar{B})$. Марія Лебядкіна неадекватною реакцією не дозволила цього зробити. Тим самим перекреслила інтригу, на яку, зрештою, наважився Ставрогін.

Зауважимо непослідовність Ставрогіна. З одного боку, пропонує Лебядкіній власне товариство, але з іншого – не виключає її загибелі руками Федьки Каторжного [190, С. 296-297]. Інтрига тривала щонайменше до зустрічі з Тихоном й об'єктивувалася у сповіді. Однак сповідь не могла досягти успіху, оскільки не було елемента $\bar{A}$. Замість *спокути* Ставрогін запропонував демонстративну жертовність (він їх невинувато ототожнив): *«Ви мене не розумієте, вислухайте і не гарячкуйте. Вам моя думка відома: подвиг ваш, якщо від смирення, був би найбільшим християнським подвигом, якби витримали. Навіть якби й не витримали, все одно вам первісну жертву зарахує Господь. Все буде зараховано: жодне слово, жоден рух душевний, жоден напівсмысл не пропадуть даремно. Але я вам пропоную замість цього подвигу інший, ще більший того, щось вже безсумнівно велике <...> Вас поборює бажання мучеництва і жертви собою; скоріть і це бажання ваше, відкладіть аркуші та*

намір ваш – і тоді вже все поборете. Всю гордість свою і біса вашого осоромите! Переможцем закінчите, свободи досягнете».

Тихон запропонував йому піти послушником (по суті нав'язував інверсію до ізольованого типу особистості). Ставрогин відхилив втечу від суспільства. Можна припустити, що він бачив *спокуту* більш виразною, тоді як Тихон наполягав на її тривіальній інтеграції з рештою елементів «зіпсованого» знаку. Ставрогин помилково вважав, що *спокута* ($\bar{A}$) є цим знаком ($A \equiv \bar{A}$), тоді як це його частина, причому незначна. Послушництво передбачало зв'язати *обра́зу*, *дурість*, *ганьбу* і *спокуту* у єдине ціле з метою дезабсурдизації. Тихон збагнув, що ця смислова інтеграція не може відбутися і передбачив його загибель.

Знайти інший шлях у стосунках із Лізою або Дар'єю Шатовою Ставрогин уже не міг. Ліза його покинула, відчувши, що за ним жахливий злочин: «Я вам мушу зізнатися, у мене тоді, ще з самої Швейцарії, зміцнилася думка, що у вас щось є на душі жахливе, брудне і криваве, і... і водночас таке, що ставить вас у жахливо смішному вигляді. Стережіться мені відкривати, якщо правда: я вас засмію. Я буду реготати над вами все ваше життя... Ай, ви знову полотнієте?» [190, С. 547]. Ця бесіда остаточно перевертає «зіпсований» знак. Когнітивна інверсія здійснює повне коло (Рис. 5.13), однак не призвела до дезабсурдизації і навіть не намітила інтеграцію «зіпсованого» знаку у знакову систему.

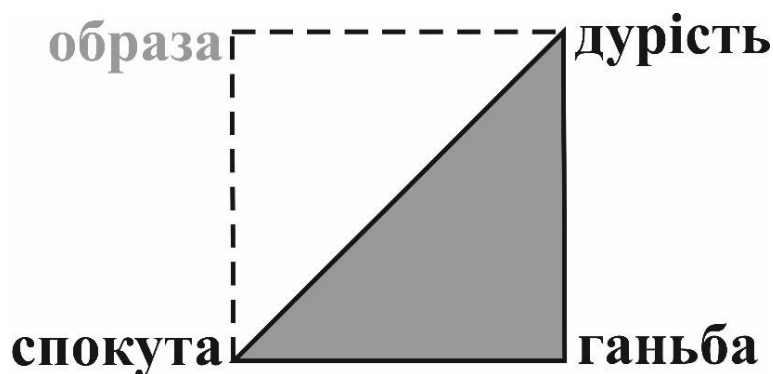

Рис. 5.13. Невротичне буття Ставрогина (дезабсурдизація абсурду)

Ставрогин упевнився, що його *спокута* ($\bar{A}$) не здатна замінити *дурість* (В). Поготів *дурість* не буде прийнята Лізою та рештою. Його тільки засміюють

[468]. Вигадана жертовність не виконує компенсаторної функції, є безглуздою і тотожною самогубству. Натомість одруження на Лебядкіній слід трактувати як метод стрибка в абсурд [375]: спроба досягти когнітивної «четвірки» без етапу дезабсурдизації, замінити «зіпсований» абсурд новою його формою, яка не є невротичною за змістом, а є виявом психічної хвороби.

Це основна причина того, чому він не дочекався Дар'ї Шатової і покінчив життя самогубством, хоча у листі запевняв, що боїться самогубства і ніколи не застрелиться як Кирилов. Самогубство він називає «великодушністю» й «останнім обманом». *«Обурення і сорому в мені ніколи бути не може; отже, і відчаю»* [190, С. 702]. Але у тому-то й справа, що **невротичне буття** стало можливим завдяки третій фазі ультрапарадоксальної стадії парабіозу, яка актуалізувала як *сором*, так і *обурення*. Це вияв неспроможності інтегрувати *ганьбу* і *дурість* у «зіпсований» знак, знайти їм релевантну форму *спокути*.

Отже, когнітивна динаміка невротичного розладу Ставрогіна (Табл. 5.19) показує, що суб'єкту, попри проходження всього кола когнітивної інверсії, не вдалося інтегрувати «зіпсований» знак.

Таблиця 5.19

Когнітивна динаміка неврозу Ставрогіна

Етапи формування знаку	Етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	образа/ (спокута≡ дурість)	образа/ (спокута≡ ганьба)	образа/ (дурість≡ ганьба)	дурість/ (спокута≡ ганьба)	—
	тип «двійка»	тип «трійка»	тип «одиниця»	тип «четвірка»	неінтегрований знак

Образа/дурість залишилися нерозірваними на окремі когнітивні елементи, оскільки спокута отримала неправильне трактування суб'єктом і не була підтримана оточенням (Лебядкіною, Лізою, Тихоном). Причина самогубства Ставрогіна криється в об'єктивній неспроможності пояснити власну *дурість*, яка потягла за собою її антагоніста — *ганьбу*. Він залишився таким, що не зміг спокутувати *провину* і залишився замкненим у *гордості* [92]. Йому не вдалося

вирішити проблему на когнітивному рівні шляхом створення нової форми абсурду (одруження з Лебядкіною), оминаючи дезабсурдизацію «зіпсованого» знаку [375].

Аналіз поведінкової суперечності.

Ставрогин перебуває у ситуації **знеохочення**. Саме тому почуває нудьгу і прагне її розвіяти епатажними вчинками: часті дуелі, одруження на юродивій, укусу губернатора, тягання співбесідника за носа, публічний поцілунок малознайомої жінки, інтимні стосунки з жінками, спрямовані на їхню дискредитацію. Такий спосіб життя призводить до появи невротичного розладу внаслідок розбещення неповнолітньої. Наслідком цього стає особистісна інверсія – перехід із **психотичного** типу ($C^- B^+$) в **ізолюваний** ($C^- B^-$). Обидва типи асоціальні, однаково слабо контактують з об'єктивною дійсністю. Однак Ставрогин вирішив здолати проблему обмеженням біологічних потреб (B^-). На це вказує відсутність друзів і кохання («Ліза, – вигукнув він, – присягаюсь, я почав більше любити тебе, ніж вчора, коли ти увійшла до мене!» [190, С. 543]). Навіть Дар'ї Шатовій він відводить роль «доглядальниці», яка повинна мріяти дати йому своє кохання. «Ні, краще вам бути обережнішою: любов моя буде так само мілкою, як і я сам, а ви нещасні» [190, С. 702]. Ця особистісна інверсія триває впродовж останніх подій роману і зазнає неуспіху. Застрявання між двома особистісними типами має результатом загибель дружини, Лізи, Кирилова, Шатова – всіх тих, хто пробуджував у ньому бодай якісь почуття.

Наголошуючи на темі роздвоєності персонажів Ф.М. Достоевського, відмічають, що Ставрогин є роздвоєним на Шатова і Кирилова, надто у тому, що обидва сповідували психотичні ідеї [207]. У двійники записують Федьку Каторжного [86]. Втім, ми схилиємося до позиції, що двійником Ставрогина є тільки Кирилов. Вони не тільки перегукуються у думках [165] чи скоюють схожий злочин над собою [205]. Обидва здійснюють сходження до ізолюваного типу особистості, хіба що Кирилов йде від конформного типу і має ілюзію, що таким чином досягає конгруентності. Його приятель Шатов робить зворотну типологічну інверсію – від ізолюваності до конформності. Шатов і Кирилов

орієнтувалися на Ставрогіна як на зразок конгруентності, обидва захоплювалися ним саме тому, що помилково сприймали його врівноваженість між добрими та злими вчинками як душевну гармонію. Натомість це був зразок психічної розщепленості, яка створювала мінімальний внутрішній конфлікт.

Комунікативне коло Ставрогіна не досить широке (Табл. 5.20).

Таблиця 5.20

Соціально-комунікативні ролі оточення Ставрогіна

Ролі	Персонажі
Кобра	Кирилов
Удав	Петро Верховенський, Ліза Дроздова
Повітряний Змій	Капітан Лебядкін, Артемій Гаганов, Федька Каторжний
П'явка	Шатов, Тихон, Маврікій Миколайович
Вуж	Дар'я Шатова, Варвара Петрівна (мати), Марія Лебядкіна (дружина)

Сповідь у Тихона повертає до аналізу подій чотирирічної давнини, коли Ставрогін опинився у великому комунікативному трикутнику *Фундаментальної Фрустрації* (Кобра – Повітряний Змій – Удав) та малому трикутнику у стані *Усталеного* (Удав – Повітряний Змій – Вуж). У цей час він перебував у статевих стосунках із двома жінками, яких намагався дискредитувати. Його фрустрованість пов'язана з тим, що йому не вдавалося здолати нудьгу, попри легковажний і подекуди ризикований спосіб життя (пияцтво та дуелі): *«Я близько того часу хотів убити себе від хвороби байдужості; втім, не знаю від чого»*.

У цей час не бракувало Вужів та Удавів (*«Прохор Малов помітив, що «коли Микола Всеволодович задоволений і не нудьгує, то всі наші веселі та розумно говорять»*). Саме це зумовило його на черговий дурний вчинок, який мав передумову (історія з втраченою ганчіркою та складним ножем, які дозволили Ставрогіну сподіватися, що Матрьоша мовчатиме після розбещення). Однак Матрьоша несподівано стала для Ставрогіна небезпечною: *«Вона раптом часто закивала на мене головою, як кивають, коли дуже докоряють, і раптом підняла*

на мене свій маленький кулачок і почала погрожувати ним мені з місця. Якусь мить мені цей рух здався смішним, але далі я не міг його винести: я встав і посунувся до неї». Після самогубства вона стала Коброю, адже показала шлях долання розбещеності та спокути. У цей момент починається невротичний розлад Ставрогіна: він опиняється у малому трикутнику **Вразливого** (Кобра – Удав – Вуж).

У Ставрогіна були інші злочини за плечами: *«З однією жінкою я вчинив гірше, і вона від того померла. Я позбавив життя на дуелі двох невинних переді мною. Я одного разу був ображений смертельно і не відомстив противнику. На мені є одне отруєння – навмисне, яке вдалося і нікому не відоме»*. Втім, вони не могли «загнати» його у трикутник *Вразливого*, позаяк жодна із жертв не ставала для нього Удавом. Натомість Матрьоша стала Удавом, тому що покалася: *«Я, мовляв, Бога вбила»*. Вона стала вищою за Ставрогіна, який, як з'ясувалося з листа до Дар'ї Шатової перед самогубством, боявся вбити себе: *«...але я боюся самогубства, бо боюся показати великодушність...»* [190, С. 702].

Тривіальна атмосфера повертає його до стану **Усталеного** (Удав – Повітряний Змій – Вуж). Цьому сприяло імпульсивне одруження, що вивело на сцену Повітряного Змія в особі капітана Лебядкіна. Його уявна небезпека об'єктивувалася у можливості оголосити про шлюб своєї сестри і Ставрогіна. У такому стані він перебував, допоки не повернувся додому. Тоді додався ще один Повітряний Змій – Артемій Гаганов, який бажав помститися за образу батька.

З появою нових контрагентів відбувається поведінкова інверсія на рівні великого комунікативного трикутника – *Невротичного Буття* (Повітряний Змій – Удав – П'явка). Він стає навіть фізично неприродним: його обличчя було схожим на маску [190, С. 193]. Ситуаційно він потрапляє до стану **Стишеного**, коли надміру активізуються численні П'явки (Шатов, Тихон, Маврикій Миколайович). П'явки затягують його до цього малого комунікативного трикутника: Шатов здійснює нахабний публічний удар в обличчя; Маврикій Миколайович погрожує: *«Якщо ви після такого зізнання не залишите Лизавету*

Миколаївну і зробите її нещасною самі, то я вб'ю вас палицею, як собаку під парканом!» [190, С. 402]; а Тихон – майстерно проводить сповідь.

Поведінкову динаміку Ставрогіна можна визначити таким чином (Табл. 5.21).

Таблиця 5.21

Комунікативні етапи невротизації особистості

Етапи комунікації	Етапи невротизації особистості				
	передумова	початок	інтрига	буття	терапія
	<i>Кобра</i> (Матрьоша) – <i>Удав</i> (друзі) – <i>Вуж</i> (друзі)	<i>Повітряний Змій</i> (Лебядкін) – <i>Удав</i> (друзі) – <i>Вуж</i> (друзі, Лебядкіна)	<i>Повітряний Змій</i> (Лебядкін, Гаганов) – <i>П'явка</i> (Шатов, Тихон, Маврикій Миколайович) – <i>Вуж</i> (мати, Дар'я Шатова)	<i>Кобра</i> (Кирилов, Матрьоша) – <i>П'явка</i> (Шатов, Тихон) – <i>Вуж</i> (мати, Дар'я Шатова)	–
	вразливий	усталений	стишений	мінливий	спонтанна адекватність

На етапі **передумови** невроз запускається Матрьошею (Коброю), що вимагає від Ставрогіна перевершення її *спокути* своєї гріховності. Самогубство Матрьоши – зразок самопожертви. Її загрозливий жест спочатку здався йому смішним, але потім він не міг його винести, що відбиває розщепленість між *інтересом* та *страхом* на емоційному рівні й *дурістю* та *ганьбою* – на когнітивному рівні. Йому належало розірвати ці психічні дисонанси та набути втраченого консонансу.

Початок проблеми позначився невдалою спробою компенсувати психологічну проблему імпульсивним (*дурним*) одруженням на Марії Лебядкіній. Десь у цей час у житті Ставрогіна з'являються Удави на кшталт Петра Верховенського та Лізи. Таким чином він переходить зі стану Вразливого в Усталеного. **Інтрига** починає реалізовуватися з появою П'явок. Однак ані Тихон, ні Шатов не сприяють реалізації інтриги й відповідній поведінковій інверсії. Дарма що при цьому Ставрогін наважується розірвати відносини з

Петром Верховенським і намагається захистити від нього Шатова: *«Я вам Шатовим не поступлюся»* [190, С. 434].

Проте стан *Мінливого*, який повинен був підвести його до **терапії**, фіксував Ставрогіна у стані **невротичного буття**. Це пов'язано з тим, що, по-перше, відбувається втрата Удавів (сварка з Петром Верховенським і смерть Лізи), по-друге, йому не вдається вберегти від смерті Шатова (П'явку). Та найбільшої шкоди видужуванню Ставрогіна завдало самогубство Кирилова (Кобри). Не дивно, що в останньому листі до Дар'ї Шатової він згадує про нього: *«Великодушний Кирилов не виніс ідеї та – застрелився, але ж я бачу, що він був великодушний тому, що не в здоровому глузді. Я ніколи не можу втратити розум і ніколи не можу повірити ідеї тою мірою, як він. Я навіть зайнятися ідеєю в тією мірою не можу. Ніколи, ніколи я не можу застрелитися!»*.

Вчинок Кирилова – наслідок його філософії, яка виникла під впливом Ставрогіна. Але Кирилов, так само як Матрьоша, може подолати гріховність, спокутує її, дарма що в іншій когнітивній редакції. Цим він стає вищим за Ставрогіна, який не здатен до повноцінної спокути *ганьби*, яка, до того ж значно більша, ніж у Матрьоши та Кирилова. Самогубство останньої Кобри не залишає шансу навіть на невротичне буття. Позбутися його – повторити Матрьошу і Кирилова. Психологічна сила Ставрогіна виявляється тільки в тому, щоби не застрелитися, як Кирилов, а вчинити як Матрьоша.

Структурна дезінтеграція особистості.

Ставрогін – персонаж роману із найбільш представленим Жадаючим Я, але й водночас із достатньо розвиненим Альтер-Его, яке має ресурс стримувати першосигнальні імпульси: *«Я переконаний, що міг би прожити ціле життя як монах, попри звірячу хтивість, якою обдарований і яку завжди викликав»*. Інші дослідники також відмічають такий потенціал: *«Напружена воля Ставрогіна однаково тяжіє до верхньої й до нижньої безодні, до Бога і до диявола, до чистої Мадонни та до содомських гріхів»* [186, С. 83]; *«У Ставрогіна атрофовані почуття відрази до бруду, «дух» його однаково завмирає від захвату і перед*

огидою і перед великодушністю» [207, С. 211]. Е.М. Румянцева відмічає, що Ставрогин втратив межу між добром і злом, подвигом і злочином [557].

Отже, він мав підстави для розвитку Патологічної Субособистості. У цьому Ставрогин кардинально різниться від Петра Верховенського, який не має такої можливості, оскільки субособистості його Альтер-Его недорозвинені (педагогічний рівень особистісної проблеми). Той не здатен обмежувати першосигнальні імпульси: *«Але одне або два покоління розпусти тепер необхідне; розпусти нечуваної, підленької, коли людина перетворюється у бридку, боязку, жорстоку, себелюбну мразь, – ось чого треба!»* [190, С. 440]. Його Жадаюче Я – центр особистості, звідки відбувається саморегуляція. Йому підкорені субособистості Альтер-Его. Петро Верховенський має яскраво виражену структурну деформацію особистості, тоді як Ставрогин втратив тривіальну кореспонденцію між субособистостями. Це стається після розбещення і смерті Матрьоши.

Досвідне Я Ставрогина накопичило достатньо матеріалу потурань Жадаючому Я, способам задоволення хтивості, але виявилось неготовим асимілювати ситуацію ще більш гріховної спокути гріха (самогубство Матрьоши). Спроба Ситуативного Я здійснити спокуту одруженням на юродивій не дозволила поставити себе на один щабель із Матрьошею. На додачу Імітоване Я не знайшло гідного зразка для наслідування, дарма що *«на Афоні вистоював восьмигодинні цілонічні»*. Навіть нова закоханість Ставрогина не змогла зупинити деконтамінацію Альтер-Его й утворення Патологічної Субособистості, яка акумулювала психічну суперечність: «Ставрогин трактований Достоевським двояко: як «великий грішник» він заслуговує жорстокого покарання; його прагнення зробити подвиг покаяння провокує почуття вибачення у читача. Письменник ставить свого героя на межу добра і зла. І найменший його внутрішній рух у той чи інший бік або загрожує йому моральною стратою, або відкриває шлях до помилування» [468, С. 128-129].

Патологічна Субособистість як тимчасове структурне психічне утворення дає можливість Ставрогину реформувати Альтер-Его. Зауважимо, що у цей час

його не надто непокоїть можливість загинути (дуель з Гагановим, небезпечна нічна зустріч із Федькою Каторжним, конфлікт із Маврикієм Миколайовичем та Петром Верховенським). Це можна інтерпретувати як слабке Ситуативне Я-ПС, похідне від Досвідного Я, але й може трактуватися як реалізацію плану Патологічної Субособистості, яка шукає *спокути*, прощення за гріх. Сам Ф.М. Достоевський, схоже, вважав, що Ставрогін може «врятуватися» тільки через справжнє покаяння (лінія Тихона). М. Бердяєв певен, що для переродження покаяння недостатньо; відродження можливе тільки у творчості [87].

Ми вважаємо, що психологічна проблема Ставрогіна на цьому етапі криється у неможливості «добудувати» Патологічну Субособистість. Він не знайшов надійне джерело Імітованого Я-ПС. Його невдала сповідь і покаяння перед Лізою тому доказ: *«У злочинах, які би вони не були, чим більше крові, чим більше жаху, тим вони солідніші, так би мовити, виразніші; але є злочини сороміцькі, ганебні, повз будь-якого жаху, так би мовити, аж занадто вже не витончені...»*. Ставрогін не зміг прийняти як зразок наслідування церковний шлях покаяння.

Досвідне Я-ПС не було сформоване, що видно зі сновидіння, в якому Матрьоша приходить до нього: *«Мені, можливо, не огидний навіть досі спогад про сам вчинок. Можливо, цей спогад містить у собі навіть і тепер щось для пристрастей моїх приємне. Ні – мені нестерпний тільки один цей образ, і саме на порозі, зі своїм піднятим кулачком, який погрожує мені, один тільки її тодішній вигляд, тільки одна тодішня хвилина, тільки це кивання головою. Ось чого я не можу виносити, тому що з того часу уявляється мені щодня. Чи не саме уявляється, а я його сам викликаю і не можу не викликати, хоча і не можу з цим жити. О, коли б я побачив її наяву, хоча б у галюцинації!»*. Справді, Ставрогіну бракувало галюцинації, щоби встановити емоційний та когнітивний контакт із Матрьошею, щоби спокутувати *провину*. До того ж він додав іншу *провину* – за вбивство дружини та її брата: *«Я не вбивав і був проти, але я знав, що вони будуть убиті, і не зупинив убивць...»* [190, С. 555]. Тобто Патологічна

Субособистість не тільки не виконала першочергового завдання – знайти *спокуту*, але й продовжила вбивати, що схоже на згоду у самогубстві Матрьоши.

Можна погодитися з висновками В.Г. Одинокіна: «Ставрогін не здатний був переродитися. Він так і залишився «великою примарою». Письменник показав Петра Верховинського і Ставрогіна як явища, якісно однорідні. Обидва вони – «біси». Тільки один із них «вмирає» у комічній формі, а інший – у «трагічній» [468, С. 128]. Слід додати, що попри психологічну силу, яку демонструє Ставрогін, йому бракувало психологічного матеріалу для побудови функціональної Патологічної Субособистості. Причина – потужна психологічна сила, яка не дозволяла покаятися не в «комічній» формі, не демонстративно, а тривіально, по-справжньому, як пропонував Тихон.

Патологічна Субособистість деконтамінується ще до моменту тривкої консолідації. Він це визнає: *«Я знаю, що я нікчемний характер, але я не лізу і в сильні»* [190, С. 306]. Звідси знання того, що Ліза від нього неодмінно піде після проведеної ночі, неприциповість і даремність листа до Дар'ї Шатової, неспроможність врятувати її брата, відсутність спроб відмовити Кирилова від самогубства. Ми припускаємо, що часткова інтеграція Ставрогіна у політичну авантюру Петра Верховенського продиктована пошуком Патологічної Субособистості й розумінням, що й політичної авантюри для цього забракне. Звідси – недемонстративне як у Кирилова самогубство.

Отже, системний дисонанс особистості Ставрогіна полягає у неспроможності знайти релевантну форму спокути, щоб остаточно загальмувати страх і сором, які виникають після «сороміцького» злочину. Спроби компенсувати гріх не отримують належного успіху, оскільки не еквівалентні змісту злочину, а для того, щоби здійснити повноцінну асиміляцію внутрішнього конфлікту, бракує ресурсів на всіх рівнях психічного функціонування.

Висновки до розділу 5

1. Дослідження особистісної проблематики не може відбуватися за допомогою статистично-математичних методів, оскільки ті не виявляють внутрішньопсихологічну суперечливість та абсурд. Математичні методи обмежено ілюструють структуру психічних феноменів. Основним методом дослідження особистісної проблематики є цілісний аналіз психічної активності, що найкраще виявляється у художніх творах. Найбільш цінними вважаємо твори Ф.М. Достоевського. Зокрема, він дає детальний опис емоційних і когнітивних складових психічного функціонування, виявляє суперечну природу психіки, об'єктивуючи це у феномені двійництва. Дослідження особистісної проблеми повинно відбуватися на засадах цілісного і системного аналізу, що передбачає вивчення основних підсистем саморегуляції: психофізіологічної (емоційної), семантико-синтаксичної та логічної (когнітивної) і соціально-психологічної (поведінкової). Предметом аналізу стають емоції, знакова система і комунікація, що, відповідно, виявляються через амбівалентність реагування, розбіжності у висновках і соціальні конфлікти. У ході патографічного аналізу літературних особистостей характеризуються чотири основних етапи розвитку особистісного дисонансу: передумова, початок, інтрига та буття, психодинаміка чого відбивається на структурно-функціональному рівні.

2. Система дисонансів особистості Раскольников (роман «Злочин і кара») полягає у неспроможності асимілювати власний низький соціальний статус і норовливість. Це виявляється в емоційній амбівалентності («смуток/інтерес») і когнітивному абсурді («звичайний/гордий»). На третій фазі ультрапарадоксального стану бінарна емоція набуває такої конфігурації: домінантний елемент (інтерес/страх/подив/гнів) виявляється загальмованим, а субдомінантний (смуток/огида/ збентеження/сором) – збудженим. Квадрат когнітивного абсурду суб'єкта включає такі елементи: А – звичайний, В – гордий, $\bar{A}$ – незвичайний, $\bar{B}$ – смиренний. Емоційний і когнітивний дисонанси обумовлюють планування злочину, який, за задумом, покликаний вирішити

проблему ідентичності. Дисонанс закономірно виявляється у поведінковій суперечності Раскольников, якому не вдається безпомилково спланувати злочин («сізіфова» стратегія) і підтримувати психічну адекватність після невдачі. Особливість комунікації полягає у тому, що поява конструктивних контрагентів сприяє диференціації емоційного стану і дезабсурдизації «зіпсованого» знаку, що призвело до гальмування патологічного інтересу, розуміння і прийняття власної ординарності та смиренності. Він проходить всі етапи комунікації, які сприяють зміні станів – від Вразливого до Мінливого – і дозволило набути спонтанної адекватності. Раскольников долає структурно-функціональну дезінтеграцію шляхом встановлення нових продуктивних стосунків із конструктивними контрагентами (кохання) й, таким чином, ілюструє повний цикл психотерапевтичних змін.

3. Система дисонансів особистості Настасії Пилипівни (роман «Ідіот») полягає у неспроможності асимілювати знехтуваність («продажність») гордої особи. На емоційному рівні цей комплекс об'єктивується в амбівалентності («огида/сором»), на когнітивному – у «зіпсованому» абсурді («ганьба/провина»). На третій фазі ультрапарадоксального стану домінантний елемент бінарної емоції (огида/гнів/подив) є загальмованим, а субдомінантний (сором/радість/печаль) – перебуває у стані збудження. Квадрат когнітивного абсурду Настасії Пилипівни містить такі елементи: А – ганьба, В – провина, $\bar{A}$ – гордість, $\bar{B}$ – презирство. Емоційний і когнітивний дисонанси виявляються у психотизації поведінки, яка не позбавлена суперечливих дій (одруження і втеча з весілля, сприяння одруженню коханого з іншою жінкою), ініціювання низки конфліктних стосунків. Настасія Пилипівна неспроможна загальмувати відчуття сорому. Їй не вдається інтегрувати ганьбу, прийняти провину за ситуацію, яку створила. Закономірно це призводить до того, що провина неадекватно «компенсується» смертельною небезпекою, що є неадекватною формою психологічного захисту. Це об'єктивується її добровільною жертвністю (вбивством). На поведінковому рівні вона зближується з психопатичним контрагентом. Втім, специфіка комунікації Настасії Пилипівни полягає у тому,

що навіть найбільш конструктивний контрагент обмежує її здатність реалізувати інтригу. Їй так і не вдається остаточно вийти зі стану Вразливої. Тому Патологічна Субособистість не сприяє реінтеграції субособистостей Альтер-Его і досягає дезінтеграції шляхом фізичного самознищення.

4. Система дисонансів особистості Ставрогіна (роман «Біси») криється у неспроможності на структурно-функціональному рівні відновити емоційно-когнітивну дезінтеграцію, пов'язану зі скоєнням імпульсивного злочину. На емоційному рівні це об'єктивується у бінарній емоції «інтерес/страх», на когнітивному рівні – в абсурді «образа/дурість». На третій фазі ультрапарадоксального стану бінарна емоція зазнає таких змін: домінантний елемент (інтерес/огида) стає загальмованим, а субдомінантний (страх/гнів/сором/провина) – збудженим. Квадрат когнітивного абсурду Ставрогіна набуває такої форми: А – образа, В – дурість, $\bar{A}$ – спокута, $\bar{B}$ – ганьба. Спроба спокутувати провину на поведінковому рівні призводить до поглиблення суперечності, що виявляється у новому кривавому злочині. Зміна соціального середовища не дозволяє отримати достатню соціально-психологічну підтримку з боку конструктивних контрагентів для здійснення структурно-функціональної реорганізації особистості. Епізодично йому вдається сягнути лише стану Стишеного. Тому суб'єкт неспроможний здійснити повторну соціальну інтеграцію, знайшовши релевантну форму спокути злочинів. Це призводить до самогубства, що можна розглядати як своєрідне гальмування психічної суперечності. Психотерапевтичні зміни унеможливлені невротичним рецидивом (досягненням невротичного буття) суб'єкта і зникненням цілої плеяди конструктивних контрагентів, які забезпечували життєдіяльність Патологічної Субособистості і теоретично могли сприяти реінтеграції субособистостей Альтер-Его.

Основний зміст розділу відображено у публікаціях автора

- Мазяр О. В. Абсурд як предмет психологічного дослідження. *Психологічні проблеми сприймання : матеріали XX Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2020 року) / за ред. В. О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 62–66.*
- Мазяр О. В. Максимізація абсурду як метод субособистісного аналізу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки». 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 92–96.*
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
- Мазяр О. В. Патологічна стратегія: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 155–163.*
- Мазяр О. В. Предмет психотерапії в субособистісному аналізі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія». 2017. Вип. 23. С. 74–82.*
- Мазяр О. В. Психічна інверсія: когнітивний аналіз. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. Том VI. Вип. 17. С. 189–195.*
- Мазяр О. В. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело. 2017. № 7. С. 110–116.*
- Мазяр О. В. Соціальний аналіз особистісної проблематики. *Теорія і практика сучасної психології. 2017. № 2. С. 21–25.*

ВИСНОВКИ

У дисертації узагальнено питання генезису і динаміки особистісної проблематики. Запропоновано оригінальний системний підхід до аналізу дисонансів особистості, який включає схему формування емоційної амбівалентності, когнітивних суперечностей та поведінкових розбіжностей суб'єкта, що може бути представлено на структурно-функціональному рівні. Це дає підстави зробити висновки:

1. Узагальнення теоретико-методологічних засад розвитку академічної психології та психотерапевтичної практики обумовлюють розуміння саморегуляції людини як дворівневої психічної суперечності (на інтра- й інтерпсихічному рівнях). Така обставина детермінована психічною суперечністю на елементарному рівні (на рівні одиниці психологічного аналізу) і є умовою особистісного розвитку. Цей принцип закладений у типологічних змінах особистості, які стають можливими завдяки втраті балансу базової психічної суперечності, об'єктивованій невротичним станом суб'єкта. Історико-психологічний аналіз показує, що ключова помилка вчених полягала у лінійному розумінні психічних феноменів, тоді як вони мають бінарну структуру, яка продукує психічну суперечність (між біологічним і соціальним, вродженим і набутим, першою і другою сигнальною системою, сигналом і знаком тощо). Неможливість узгодити базову психічну суперечність призводить до появи невротичних і психотичних розладів. Вони відбивають дихотомію порушень на емоційному (за неврастенічним та біполярним типом) і когнітивному (за obsesивно-компульсивним та шизоїдним типом) рівнях. Запропонована динамічна модель особистісної проблеми системно розкриває зміст дисонансів особистості на емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях.

2. Незбалансована психічна суперечність *на емоційному рівні* виявляється у незагальмованому бінарному емоційному стані (незавершений процес парабіозу). Амбівалентність спричинює авторотацію антитетичних нервово-психічних реакцій, яку неможливо загальмувати внаслідок неусвідомленості частини з них. *На когнітивному рівні* елементарна

суперечність об'єктивується у феномені знаку, що якісно відрізняє його від сигналу тварини. Формальна тотожність елементів знаку й одночасна їхня змістовна нетотожність детермінують когнітивний абсурд в обробці інформації, що отримує значні еволюційні переваги у порівнянні із суто рефлексним способом реагування. Невротичний розлад призводить до порушення структури знаку і вимагає дезабсурдизації його елементів із метою формування інших знаків. *На поведінковому рівні* суперечність позначається на формуванні такого кола соціальних контрагентів, які підтримують незбалансовану психічну суперечність, а сам поведінковий дисонанс виявляється у феномені вимушеного повторення. Таким чином, невротизація особистості становить систему дисонансів інтра- та інтерпсихічного змісту, які розгортаються у відповідь на порушення балансу базової психічної суперечності. Чітка етапність цього процесу дозволяє виявляти моменти стагнації та розвитку особистості.

3. Оригінальне концептуальне бачення особистості як контрапункту антитетичних психічних систем передбачає її релевантне структурування. Субособистість як структурна одиниця особистості є кластером емоційних, когнітивних і поведінкових реакцій. Розвиток і кореспонденція субособистостей забезпечують унікальну психодинаміку суб'єкта, що є наслідком їхньої контамінації (об'єднання) або функціонального виключення (недорозвиток). Психічні розлади обумовлюють патологію субособистісної структури, яка полягає у продукуванні тимчасового психічного двійника особистості – Патологічної Субособистості. Вона спрямована на відтворення неефективної й повторюваної стратегії асиміляції травматичного досвіду («сізіфова» стратегія). Незбалансована психічна суперечність на структурно-функціональному рівні виявляється у протистоянні здорової та патологічної систем субособистостей. Нівелювання Патологічної Субособистості відбувається внаслідок диференціації емоційної реакції, дезабсурдизації «зіпсованого» знаку та виходу за межі повторюваної деструктивної поведінки.

4. Дослідження системи дисонансів особистості неможливе за допомогою традиційних діагностичних методів і процедур, оскільки предметом

вивчення стає не фіксація певної нервово-психічної реакції чи рефлексивна оцінка досвіду, а психічна суперечність, яка усвідомлюється суб'єктом лише частково. Дещо прояснити суть особистісної проблеми можуть методи багатомірного статистичного аналізу, які здатні виявляти фундаментальну емоційну суперечність у факторному аналізі або показувати формальну тотожність змістовно нетотожних елементів у багатомірному шкалюванні. Більш прогресивним методом вважаємо цілісний і системний аналіз психічної активності людини, зокрема патографічний аналіз.

5. Концептуальні положення знаходять емпіричне підтвердження у патографічному аналізі літературних особистостей. Запропонована схема дослідження виявилась придатною встановлювати інтрапсихічні суперечності, які виникають на тлі інтерпсихічних конфліктів і соціально-психологічної дезінтеграції. Художній твір дозволяє цілісно показати розгортання незбалансованої психічної суперечності, що об'єктивується у системі дисонансів особистості. Здійснений патографічний аналіз виявляє основні чинники патологізації та самоактуалізації особистості.

Основою системи дисонансів особистості є фундаментальна психічна суперечність людини на елементарному рівні, що відбиває інтеграцію біологічного і соціального чинників її становлення. Базова психічна суперечність за певних обставин може втрачати баланс, відновлення якого вимагає послідовної інверсії основних форм психічної активності та реінтеграції на вищому рівні психічного розвитку.

Запропонована концепція потребує розробки стандартизованої методики вивчення типології особистостей, процедури емпіричного вивчення когнітивних і поведінкових аспектів незбалансованої психічної суперечності, використовуючи методи статистичного аналізу. Дослідницькими **перспективами** є поглиблене вивчення взаємозв'язку феноменів мовлення і мислення, співвідношення емоційних і когнітивних реакцій на елементарному рівні, порівняння структурно-функціональних елементів (субособистостей) у здоровому та патологічному станах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. О путях построения типологии личности. *Психологический журнал*. 1983. Т. 4, № 1. С. 14–29.
2. Абульханова-Славская К. А. Существует ли для психологии проблема индивида? *Вопросы философии*. 1972. № 7. С. 57–67.
3. Аврамченко С. М. Внутрішня суперечність в ракурсі глибинної психології. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 8. С. 6–14.
4. Аврамчук О. С. Динаміка психологічних механізмів захисту при психотичних розладах : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.04 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 20 с.
5. Авруцкий Г. Я., Недува А. А. Лечение психических больных: (Руководство для врачей). Москва : Медицина, 1981. 496 с.
6. Адлер А. Дальнейшие тезисы к практике индивидуальной психологии. *Зарубежный психоанализ* / сост. и общ. ред. В. М. Лейбина. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 148–157.
7. Адлер А. О нервическом характере / под ред. Э. В. Соколова ; пер. с нем. И. В. Стефанович. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. 388 с.
8. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 256 с.
9. Айзенк Г. Ю. Сорок лет спустя: новый взгляд на проблемы эффективности психотерапии. *Психологический журнал*. 1994. Т. 15, № 4. С. 11–18.
10. Айзенк Г. Ю., Вильсон Г. Как измерить личность. Москва : Когито-Центр, 2000. 283 с.
11. Александров А. А. Современная психотерапия. Курс лекций. Санкт-Петербург : Акад. Проект, 1997. 335 с.
12. Алоэ С. Достоевский в итальянской критике. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 3–24.

13. Алфимова М. В., Голимбет В. Е. Русскоязычная версия краткой шкалы жизнестойкости. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2012. № 4. С. 10–15.
14. Ананова І. В. Особливості системи ставлень до себе та свого життя осіб із невротичними розладами, схильних до самозвинувачень. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VII. Вип. 6. С. 6–14.
15. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. Москва : Издательство «Наука», 1977. 381 с.
16. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. Ленинград : [б. и.], 1968. 338 с.
17. Ананьева С. В. Достоевский в Казахстане. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 286–292.
18. Антонова Г. П., Хрусталева Н. В. Особенности внушаемости детей дошкольного и младшего возраста. *Вопросы психологии*. 1982. № 3. С. 50–55.
19. Анцыферова Л. И. Личность в динамике: некоторые итоги исследования. *Психологический журнал*. 1992. Т. 13, № 5. С. 12–25.
20. Анцыферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности. *Вопросы психологии*. 1978. № 1. С. 37–50.
21. Анцыферова Л. И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности. *Психологический журнал*. 1981. Т. 2, № 2. С. 8–18.
22. Арбан Д. «Порог» у Достоевского (Тема, мотив и понятие). *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 19–29.
23. Арсентьева Н., Морильяс Ж. Испанское достоевсковедение: истоки, итоги, перспективы. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 305–328.
24. Артемьева Е. Ю. О некоторых проблемах использования математических методов в психологии. *Психология и математика*. Москва : Издательство «Наука», 1976. С. 163–171.

25. Артемьева Е. Ю. Психология субъективной семантики. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1980. 128 с.
26. Архипова А. В. Достоевский и эстетика безобразного. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1996. Т. 12. С. 49–66.
27. Ассанджолі Р. Психосинтез: теорія і практика. Москва : «REFL-book», 1994. 314 с.
28. Бабенко К. А. Взаємозв'язок механізмів символізації змісту несвідомого (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків) : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2007. 20 с.
29. Байфорд Э. Понятие нормы и патологии в истории российской науки о ребенке. *Вопросы психологии*. 2015. № 1. С. 110–122.
30. Балинт М. Базисный дефект: Терапевтические аспекты регрессии. Москва : «Когито-центр», 2002. 256 с.
31. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе. Избранные работы. Киев : Изд-во Основа, 2006. 408 с.
32. Балл Г. О. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. Киев-Донецк: Ровесник, 1993. 32 с.
33. Бархаев Б. П. Логико-психологический анализ филогенеза сознания. *Новые исследования в психологии и возрастной психологии*. 1991. № 1. С. 8–12.
34. Бархаев Ю. П. О генезисе сравнения. *Вестник Харьковского университета: Психология памяти и обучения*. 1977. № 155. С. 59–65.
35. Бассин Ф. В. К развитию проблемы значения и смысла. *Вопросы психологии*. 1973. № 6. С. 13–24.
36. Батуев А. С., Соколова Л. В. О соотношении биологического и социального в природе человека. *Вопросы психологии*. 1994. № 1. С. 81–92.
37. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва : Сов. Россия, 1979. 318 с.
38. Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. Когнитивная терапия депрессии / [пер. с англ. А. Татлыбаева]. Москва [и др.] : Питер, 2003. 298 с.

39. Бек Дж. Когнитивная терапия : полное руководство / предисл. А. Бека ; [пер. с англ. и ред. Е. А. Черненко]. Москва : Вильямс, 2006. 397 с.
40. Белкин А. И. Полвека после Фрейда. *Психологический журнал*. 1990. Т. 11, № 4. С. 118–121.
41. Бельтраме Ф. О парадоксальном мышлении «подпольного человека». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Н. Ф. Буданова, И. Д. Якубович. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 2007. Т. 18. С. 135–142.
42. Бельтюков В. И. О закономерностях развития речевой функции в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1984. № 1. С. 141–146.
43. Бержайте Д. Достоевский в Литве (конец XX – начало XXI в.). *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 143–154.
44. Беркли Дж. Трактат о началах человеческого знания, в котором исследуются главные причины заблуждения и трудности наук, а также основания скептицизма, атеизма и безверия / ред. Н. Г. Дебольского. Санкт-Петербург : Издательство О. Н. Поповой, 1905. 183 с.
45. Бермус А. Г. Естественнаучная парадигма в психологии: выбор ориентиров. *Вопросы психологии*. 1998. № 4. С. 79–83.
46. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ: Для непосвященных / [пер. с англ. А. Федорова]. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2002. 461 с.
47. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы. Минск : ООО «Попурри», 1999. 512 с.
48. Берн Э. Трансактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психиатрия. Москва : Академический Проект, 2001. 320 с.
49. Берн Э. Что вы говорите после того, как сказали «привет», или Психология человеческой судьбы / пер. с англ.: А. Г. Румянцева. Москва : РИПОЛ классик, 2004. 416 с.
50. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. Москва : Медицина, 1966. 349 с.

51. Бехтерев В. М. Избранные произведения (статьи и доклады). Москва : Медгиз, 1954. 528 с.
52. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология. Петроград : Колос, 1921. 432 с.
53. Бехтерев В. М. Мозг и его деятельность. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. 327 с.
54. Бехтерев В. М. Мозг: структура, функция, патология, психика : избранные труды : в 2 томах / под. ред. А. Г. Чучалина ; [коммент. В. С. Воробьева]. Москва : Поматур, 1994. Т. 2. 798 с.
55. Бехтерев В. М. Об эволюции нервно-психической деятельности. Санкт-Петербург: Тип. «Я. Трей», 1913. 33 с.
56. Бехтерев В. М. Общие основы рефлексологии человека. Руководство к объективному исследованию личности. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. 543 с.
57. Бехтерев В. М. Объективная психология. Москва : Наука, 1991. 480 с.
58. Біла І. М. Как слово в сердце отзовется... *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2012. Т. XII. Вип. 15. Ч. I. С. 8–13.
59. Блатнер А. Ролевая динамика: всеобъемлющая теория психологии. *Психодрама и современная психотерапия*. 2002. № 1. С. 32–39.
60. Блинникова С. Л. Психологическая природа понимания противоречий. *Вопросы психологии*. 2012. № 1. С. 52–62.
61. Блюм Дж. Психоаналитические теории личности. Москва : Академический проект; Екатеринбург : Деловая книга, 1999. 224 с.
62. Богданов Н. Патография Николая Ставрогина. *Знание-сила*. 2007. № 12. С. 110–116.
63. Бодалев А. А., Ковалев Г. А. Вклад Б. Г. Ананьева в разработку психологических проблем общения. *Психологические исследования общения* / ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва : Издательство «Наука», 1985. С. 38–49.
64. Бодалев А. А., Ковалев Г. А. Теоретические и прикладные проблемы психологии общения в трудах В. Н. Мясищева. *Психологические*

- исследования общения* / ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва : Издательство «Наука», 1985. С. 25–38.
65. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте (Психологическое исследование). Москва : «Просвещение», 1968. 464 с.
  66. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1979. № 3. С. 96–105.
  67. Бойерс-Штолл К. Песочная терапия Доры Калфф. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 45–52.
  68. Бойко Е. И. Механизмы умственной деятельности. (Динамические временные связи). Москва : «Педагогика», 1976. 284 с.
  69. Бондаренко А. Ф. «Народное целительство»: психологический анализ феномена. *Журнал практикующего психолога*. 2001. № 7. С. 167–181.
  70. Боришевський М. Духовність як міра довершеності особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 6. С. 26–31.
  71. Бороздина Л. В. Проблема характера в психологии. *Вопросы психологии*. 2012. № 1. С. 36–42.
  72. Бохонкова Ю. О., Завацький В. Ю. Життєва ситуація як психологічний феномен: змістовна та структурна характеристика. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 3. С. 54–64.
  73. Братко А. А., Волков П. П., Кочергин А. Н., Царегородцев Г. И. Моделирование психической деятельности. Москва : «Мысль», 1969. 384 с.
  74. Братусь Б. С. Естественнаучная и гуманитарная парадигмы в психологии: преемственность или скачок. *Известия Южного федерального университета. Технические науки*. 2005. Т. 51, № 7. С. 3–8.
  75. Братусь Б. С. Психологическое и нравственное пространство нормы. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 6–15.
  76. Браун Д., Моубрэй Р. Первичная интеграция. *Инновационная психотерапия* / под ред. Д. Джоунса. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 28–52.

77. Бреусенко-Кузнецов А. А. История проектов интеграции психологического знания: осмысление в свете кризисов научной психологии. *Теоретичні дослідження у психології*. 2018. Т. 5. С. 27–75.
78. Бреусенко-Кузнецов А. А. Метафизическая традиция в психологии личности : монография. Киев : Логос, 2016. 383 с.
79. Бреусенко-Кузнецов А. Патология личности в теоретических построениях представителей отечественной метафизической традиции в психологии. *Психологія особистості*. 2016. № 1. С. 208–215.
80. Брилл А. Лекции по психоаналитической психиатрии. Екатеринбург : «Деловая книга», 1998. 336 с.
81. Брунер Дж. Торжество разнообразия: Пиаже и Выготский. *Вопросы психологии*. 2001. № 4. С. 3–13.
82. Брушлинский А. В. «Культурно-историческая» теория мышления. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 123–174.
83. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ). Москва : «Мысль», 1979. 230 с.
84. Брушлинский А. В. Мышление как процесс и проблема деятельности. *Вопросы психологии*. 1982. № 2. С. 28–39.
85. Брушлинский А. В. Психология мышления и понятие множества. *Психология и математика*. Москва : Издательство «Наука», 1976. С. 58–69.
86. Буданова Н. Ф. Проблема «отцов и детей» в романе «Бесы». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1974. Т. 1. С. 164–188.
87. Буданова Н. Ф. Творчество и спасение (Ставрогин в интерпретации Николая Бердяева). *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1994. Т. 11. С. 145–155.
88. Будилова Е. А. Развитие теоретических принципов советской психологии и проблема мышления. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 5–37.

89. Будилова Е. А. Рефлекторная теория мышления И. М. Сеченова. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 38–79.
90. Бурно М. Е. «О целебности абсурда». *Московский психотерапевтический журнал*. 1993. № 4. С. 110–111.
91. Бурно М. Е. Терапия творческим самовыражением. Москва : Медицина, 1989. 304 с.
92. Бурсов Б. И. Избранные работы: в 2-х т. Ленинград : Худож. лит., 1982. Т. 2. Личность Достоевского : роман-исследование. 640 с.
93. Бурсов Б. И. К спорам о Достоевском. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1983. Т. 5. С. 27–31.
94. Бэн А. Душа и тело / пер. с 6-го англ. изд. Киев : В университетской типографии (И. И. Завадского), 1880. 228 с.
95. Бэн А. Об изучении характера / пер. с англ. Цитович. Санкт-Петербург : Издание Заленского и Любарского, 1866. 523 с.
96. Бэндлер Р., Гриндлер Дж. Структура языка. *Технологии программирования судьбы (Теория и практика НЛП) : хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Минск : Харвест, 1999. С. 55–76.
97. Вайсфельд М. Стремления и чувства. Психологическое исследование. Санкт-Петербург : Издание «Образование», 1914. 228 с.
98. Валентайн К. Астрологическое консультирование. *Инновационная психотерапия* / под ред. Д. Джоунса. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 325–348.
99. Валлон А. От действия к мысли: очерк сравнительной психологии / общ. ред., вст. ст. А. Н. Леонтьев. Москва : Издательство иностранной литературы, 1956. 240 с.
100. Валлон А. Психологическое развитие ребенка. Москва : Просвещение, 1967. 196 с.

101. Василевська О. І., Дворніченко Л. Л. Особливості використання гумору у консультативній роботі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2018. Вип. 5. С. 160–166.
102. Васильев И. А., Поплужный В. Л., Тихомиров О. К. Эмоции и мышление. Москва : Издательство Московского университета, 1980. 192 с.
103. Васильева И. И. О значении идеи М. М. Бахтина о диалоге и диалогических отношениях для психологии общения. *Психологические исследования общения* / ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва : Издательство «Наука», 1985. С. 81–94.
104. Васильєв Я. В. Ситуаційні рівні спілкування та взаємодій. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VII. Вип. 7. С. 52–61.
105. Васильєва А. В. Динаміка когнітивних функцій у хворих на шизофренію на віддалених термінах лікування. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 4. С. 38–43.
106. Василюк Ф. Е. Методологический анализ в психологии. Москва : МГППУ; Смысл, 2003. 240 с.
107. Василюк Ф. Е. Методологический смысл психологического схизиса. *Вопросы психологии*. 1996. № 6. С. 25–40.
108. Вачков И. В. Сказкотерапия: Развитие самосознания через психологическую сказку / 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Ось-89, 2003. 144 с.
109. Введенский А. И. Психология без всякой метафизики / 3-е изд., испр. и доп. Петроград : Типография М. М. Стасюлевича, 1917. 359 с.
110. Введенский Н. Е. Избранные сочинения по физиологии. В 2 ч. Москва : Издательство Юрайт, 2017. Ч. 1. 506 с.
111. Веккер Л. М. Психические процессы. Ленинград : Издательство Ленинградского Университета, 1974, 1976. Т. 3 : Субъект. Переживание. Действие. Сознание. 1981. 328 с.

112. Величковский Б. М. Современная когнитивная психология. Москва : Издательство Московского университета, 1982. 336 с.
113. Вельдбрехт О. О. Творча особистість як суспільний феномен. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VII. Вип. 1. С. 66–72.
114. Вельтищев Д. Ю. Неврастения: история и современность. *Неврология, нейропсихиатрия, психосоматика*. 2011. № 4. С. 9–13.
115. Вер-Джонс Д. Творческое наследие Достоевского в Новой Зеландии. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 155–166.
116. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. Москва : Айрис Пресс : Рольф, 2002. 573 с.
117. Вершинин М. В., Волков Е. Н. Лженаука в психологии: почему расстановки по Хеллингеру – это бесполезная пустышка-психоБАД! *Здоров'я України*. 2013. 5 июля. С. 56–57.
118. Ветловская В. Е. «Хождение души по мытарствам» в «Преступлении и наказании». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Н. Ф. Буданова, И. Д. Якубович. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 2001. Т. 16. С. 97–117.
119. Ветловская В. Е. Логическое опровержение противника в «Преступлении и наказании» Достоевского. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Н. Ф. Буданова и Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1996. Т. 13. С. 74–87.
120. Виктор П. П. Учение о личности и настроениях. Выпуск первый: общие основы учения о личности, чувствах и настроениях в связи с вопросами усовершенствования рождения человека. Москва : Издание Д. П. Ефимова, 1887. 214 с.
121. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1976. 143 с.

122. Владив-Гловер С. Достоевский в Австралии. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 167–180.
123. Волков Е. Н. Границы смысловых рамок и требования реалистического гуманизма. *Журнал практического психолога*. 2002. № 6. С. 84–111.
124. Волков Е. Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие. *Журнал практического психолога*. 2002. № 6. С. 183–199.
125. Волков Е. Н. Основные модели контроля сознания (реформирования мышления). *Журнал практического психолога*. 1996. № 5. С. 86–95.
126. Воробей Ю. Д. О практически-духовной природе художественного творчества. *Творчество и социальное познание* : сборник статей / под ред. А. М. Коршунова, С. С. Гольдентрихта. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 228–248.
127. Воробьева Л. И. Гуманитарная психология: предмет и задачи. *Вопросы психологии*. 1995. № 2. С. 19–30.
128. Воронин Л. Г., Колбановский В. Н., Маш Р. Д. Физиология высшей нервной деятельности и психология. Москва : «Просвещение», 1970. 224 с.
129. Вундт В. Введение в психологию / пер. с нем. А. К-на под ред. и с предисл. Н. Н. Ланге. Одесса: Издание А. Копельмана и Навроцкого, 1912. 122 с.
130. Вундт В. Основы физиологической психологии / пер. под ред. А. А. Крогиуса, А. Ф. Лазурского и А. П. Нечаева. Санкт-Петербург : Типография П. П. Сойкина, 1912. Т. 1. 470 с.
131. Вундт В. Очерки психологии / пер. с нем. изд. Д. В. Викторова. Москва : «Московское книгоиздательство», 1912. 300 с.
132. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. Москва : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1956. 517 с.
133. Выготский Л. С. История развития человека. Москва : Издательство «Смысл», Издательство «Эксмо», 2005. 1136 с.

134. Выготский Л. С. Мышление и речь. Психологические исследования. Москва ; Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 323 с.
135. Выготский Л. С. Психология искусства / под ред. М. Г. Ярошевский. Москва : Педагогика, 1987. 344 с.
136. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Из неопубликованных трудов. Москва : Издательство Академии педагогических наук, 1960. 501 с.
137. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. / [под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского]. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. 480 с.
138. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. / [под ред. Д. Б. Эльконина]. Москва : Педагогика, 1984. Т. 4. Детская психология. 432 с.
139. Гавриловська К. П. Соціальне конструювання правової дійсності. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 157–161.
140. Гальперин П. Я. Метод, факты и теория в психологии формирования умственных действий и понятий. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий»*. Москва : [б. и.], 1966. С. 38–47.
141. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 236–277.
142. Гальперин С. И. Физиологические особенности детей. Москва : Издательство «Просвещение», 1965. 244 с.
143. Гальперин С. И. Физиология человека и животных : учебное пособие для студентов университетов и педагогических факультетов / 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Изд-во «Высшая школа», 1970. 656 с.
144. Гальтон Ф. Наследственность таланта. Её законы и последствия. Москва : «Мысль», 1996. 270 с.
145. Гамезо М. В., Ломов Б. Ф., Рубахин В. Ф. Психологические аспекты методологии и общей теории знаков и знаковых систем. *Психологические*

- проблемы переработки знаковой информации*. Москва : Наука, 1977. С. 5–48.
146. Гарбузов В. И., Захаров А. И., Исаев Д. Н. Неврозы у детей и их лечение. Ленинград : «Медицина», 1977. 272 с.
147. Гартман Э. Современная психология. Критическая история немецкой психологии за вторую половину девятнадцатого века / пер. с нем. Г. А. Котляра ; под ред. М. М. Филиппова. Москва : Издание Д. П. Ефимова, 1902. 387 с.
148. Гельмгольц Г. Философское и научное исследование зрения; Об академической свободе в германских университетах. Санкт-Петербург : Тип. А. А. Пороховщикова, 1896. 52 с.
149. Гербарт И. Ф. Учебник психологии. *Психология* / пер. А. Нечаева ; предисл. А. И. Введенского. Санкт-Петербург : Типография железнодорожных изданий А. Ф. Штольценбурга, 1895. С. 93–277.
150. Герик Х.-Ю. Немецкоязычное достоевскоеведение между 1997 и 2011 гг. Обзор литературных исследований. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 44–87.
151. Гефдинг Г. Очерки психологии, основанной на опыте / пер. с нем. ; под ред. Я. Колубовского ; [6-е изд., с знач. изм.]. Санкт-Петербург ; Москва : Издание Товарищества В. В. Думнов – Насл. Бр. Салаевых, 1914. 366 с.
152. Гильбух Ю. З. Актуальные проблемы валидации психологических тестов. *Вопросы психологии*. 1978. № 5. С. 108–118.
153. Гинецинский В. И. Индивидуальность как предмет педагогической антропологии. *Советская педагогика*. 1991. № 9. С. 46–49.
154. Гобчанский И. Опытная психология. В двух частях / 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Издание К. Л. Риккера, 1901. 271 с.
155. Гомиде Б. Б. Лихорадка и микроскоп: Достоевский в Бразилии 1930-х гг. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 181–193.

156. Гордеева О. В. Развитие у детей представлений об амбивалентности эмоций. *Вопросы психологии*. 1994. № 6. С. 26–36.
157. Гофман А. Г., Новичков Д. С. Шизоаффективный психоз. *Независимый психиатрический журнал*. 2013. № 2. С. 27–39.
158. Грабовой Г. П. Базовый курс структуризации сознания. Новосибирск : [б. и.], 2004. 552 с.
159. Грановская Р. М. Психология веры. Санкт-Петербург : Издательство «Речь», 2004. 576 с.
160. Грись А. М. Несформованість ідентичності як одна з причин виникнення відхилень у поведінці особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VII. Вип. 6. С. 94–103.
161. Гришина Н. В. Психология социальных ситуаций. *Вопросы психологии*. 1997. № 1. С. 121–132.
162. Грищук М. М. Сім'я як чинник невротичного розвитку дітей та підлітків. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць* / редкол.: І. Д. Бех, З. Ф. Сіверс, Е. В. Белкіна та ін. Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2007. № 7. С. 18–24.
163. Губенко О. В. Парадокс як принцип побудови евристичного мислення. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 98–102.
164. Гулдинг М., Гулдинг Р. Психотерапия нового решения. Москва : Независимая фирма «Класс», 1997. 288 с.
165. Гург М. Опыт анализа речи Ставрогина. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1991. Т. 9. С. 117–123.
166. Гурова Л. Л. К вопросу о присущих человеку способах решения мыслительных задач. *Вопросы психологии. Тезисы докладов на республиканской психологической конференции*. Киев : Издательство «Радянська школа», 1964. С. 70–71.

167. Гурова Л. Л. Методологические подходы к исследованию мышления. *Методы исследования мышления и общения в производственной деятельности. Сборник научных трудов.* Ярославль, 1989. С. 7–18.
168. Гурович И. Я., Сторожакова Я. А. К вопросу о значении понятия жизнестойкости в психиатрии. *Социальная и клиническая психиатрия.* 2010. Т. 20. № 3. С. 81–85.
169. Гуцол С. Ю. Міфологічні механізми інтерпретації особистісного досвіду в контексті самопроектування особистості. *Педагогіка і психологія.* 2017. № 1. С. 39–43.
170. Гюйо М. Воспитание и наследственность: Социологическое исследование / пер. И. Нахамкиса ; ред. Г. Фальборка и В. Чарносского. Санкт-Петербург : Типография Т-ва «Народная Польза», 1899. № 6. 340 с.
171. Давыдов В. В. Исчерпала ли себя естественнонаучная парадигма в психологии? *Вопросы психологии.* 1997. № 3. С. 127–128.
172. Дарвин Ч. О выражении эмоций у человека и животных. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 384 с.
173. Де Гольжак В. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / пер. с фр. И. К. Масалкова. Москва : Издательство Института Психотерапии, 2003. 233 с.
174. Декарт Р. Сочинения в 2 т. / сост., ред., вступ. ст. В. В. Соколова. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. 654 с.
175. Джеймс В. Научные основы психологии / пер. под ред. Л. Е. Оболенского. Санкт-Петербург : «С.-Петербургская Электротпечатная», 1902. 370 с.
176. Джос В. В. Практическое руководство к тесту Люшера. Кишнев : Периодика, 1990. 174 с.
177. Джоунс Д. Введение. *Инновационная психотерапия* / под ред. Д. Джоунса. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 13–26.
178. Джоунс М. К пониманию образа князя Мышкина. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 106–112.

179. Дзюбко Л. В. Психологічна допомога в руслі християнськи орієнтованого підходу (постановка проблеми). *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 1. С. 134–144.
180. Дмитриев А. В. Конфликтология : учебное пособие. Москва : Гардарики, 2000. 320 с.
181. До Хай Вонг. Достоевский во Вьетнаме. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 220–234.
182. Добронравов Ф. Ф. Достоевский как выразитель народной психологии и этики. Одесса : [б. и.], 1904. 68 с.
183. Додонов Б. Г. Неусвідомлювані асоціації в емоційному ставленні людини до дійсності. *Вопросы психологии. Тезисы докладов на республиканской психологической конференции*. Киев : Издательство «Радянська школа», 1964. С. 25–26.
184. Додонов Б. И. Классификация эмоций при исследовании эмоциональной направленности личности. *Вопросы психологии*. 1975. № 6. С. 21–33.
185. Додонов Б. И. О системе «Личность». *Вопросы психологии*. 1985. № 5. С. 36–45.
186. Долинин А. С. Достоевский и другие: Статьи и исследования о русской классической литературе / сост. А. Долинин ; вступ. ст. В. Туниманова. Ленинград : Худож. лит., 1989. 480 с.
187. Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). Киев : Знання, 2005. 323 с.
188. Достоевский Ф. М. Идиот. Москва : Правда, 1981. 640 с., ил.
189. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. Роман. Ленинград : «Художественная литература», 1974. 560 с.
190. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений. В десяти томах. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1957. Т. 7. Бесы. 759 с.

191. Доценко Е. Л., Бортко Т. И. Практический психолог как шаман. *Журнал практического психолога*. 2002. № 6. С. 15–28.
192. Дробот О. В., Митрофанова С. С. Смысловая сфера личности: динамика становления. *Психология сознания: теория и практика научных исследований*. Киев, 2019. С. 137–141.
193. Дробот О. Методы психосемантики в психологических исследованиях сознания. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2018. Т. 1. Вип. 12. С. 113–118.
194. Дробот О. Психосемантичні особливості змісту професійної свідомості інженерів. *Psycholinguistics*. 2019. 25 (1). С. 72–89.
195. Дроздова К. А., Рупчев Г. Е., Семенова Н. Д. Нарушение вербальной беглости у больных шизофренией. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2015. Т. 25, № 4. С. 9–19.
196. Дубинин Н. П. Современная биология и проблемы социальной сущности человека. *Психологический журнал*. 1980. Т. 1, № 1. С. 78–92.
197. Дубовис Д. М. К вопросу об интуитивном и дискурсивном понимании текста. *Вопросы психологии*. 1976. № 3. С. 59–68.
198. Дубовис-Арановская Д. М. Формирование умственных действий по овладению логической формой словесного сообщения. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий»*. Москва : [б. и.], 1966. С. 166–169.
199. Дунаевский Ф. Р. Предисловие. *Штерн В. Одарённость детей и подростков* / пер. с нем. под ред. Всеукраинского института Труда. Харьков : Книгоспілка, 1926. С. 7–19.
200. Дэйвисон М. Многомерное шкалирование: методы наглядного представления данных. Москва : Финансы и статистика, 1988. 254 с.
201. Егоров О. Г. Психологические коннотации в творчестве Ф. М. Достоевского (петербургская поэма «Двойник»). *Вопросы психологии*. 2012. № 2. С. 35–45.

202. Еникеева Д. Д. Пограничные состояния у детей и подростков: основы психиатрических знаний : пособие для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 1998. 304 с.
203. Епископ Диоклийский Каллист. Тайнство человеческой личности. *Московский психотерапевтический журнал*. 1997. № 1 (15). С. 76–83.
204. Ермаков И. Д. Психоанализ у Достоевского. *Российский психоаналитический вестник*. 1994. № 3–4. С. 145–154.
205. Ермакова М. Я. О «двойничестве» в «Бесах». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 113–118.
206. Ермакова М. Я. Традиции Достоевского в русской прозе : книга для учителя. Москва : Просвещение, 1990. 128 с.
207. Ермилов В. Ф. М. Достоевский. Москва : Гослитиздат, 1956. 280 с.
208. Євтушенко І. В. Роль архетипної символіки у вираженні інтимних почуттів суб'єкта до близьких йому людей (на основі дослідження міфів, казок та психомалюнків) : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2007. 20 с.
209. Жинкин Н. И. На путях к изучению механизма речи. *Психологическая наука в СССР*. Москва : Издательство АПН РСФСР, 1959. Т. 1. С. 470–487.
210. Життєві кризи особистості : науково-методичний посібник: У 2 ч. / ред. рада: В. М. Доній (голова), Г. М. Несен (заст. голови), Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков (керівники авторського колективу) та ін. Київ : ІЗМН, 1998. Ч. 1: Психологія життєвих криз особистості. 356 с.
211. Журавльова Л. П. Емпатія та особистісне зростання в акмеогенезі. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 134–140.
212. Журавльова Л. П. Психологія емпатії : монографія. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 327 с.
213. Журбин В. И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 14–21.
214. Завгородня О. В. Особистість: екзистенційно-інтегративне трактування. *Психологія і особистість*. 2012. № 1. С. 39–53.

215. Завгородня О. В. Поведінка людини в складних умовах як чинник її психічного здоров'я. *Психологія і особистість* (Ч. 1). 2015. № 2 (8). С. 186–200.
216. Завершнева Е. Ю. «Ключ к психологии человека»: комментарии к блокноту Л. С. Выготского из больницы «Захарьино» (1926). *Вопросы психологии*. 2009. № 3. С. 123–141.
217. Завилянский И. Я., Блейхер В. М. Психиатрический диагноз. Киев : Вища школа. Головное издательство, 1979. 200 с.
218. Завьялова Ю. Использование метафор в семейной терапии. *Вестник современной практической психологии*. Москва : Издательство «Совершенство», 1998. С. 82–87.
219. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир : Вид-во Рута, 2006. 320 с.
220. Зейгарник Б. В. Патопсихологический метод в изучении личности. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3, № 1. С. 43–51.
221. Зейгарник Б. В. Патопсихология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2003. 208 с.
222. Зелинченко А. И., Степанова Т. И. Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов. *Вестник Московского университета. Серия 14. Психология*. 1989. № 3. С. 20–32.
223. Зелінська Т. Концептуалізація феномену амбівалентності атитюдів особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 43–55.
224. Зельц О. Законы продуктивной и репродуктивной духовной деятельности. *Психология мышления : хрестоматия* / ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Ф. Спиридонов, М. В. Фаликман ; изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : АСТ : Астрель, 2008. С. 44–49.
225. Зинченко В. П. Идеи Л. С. Выготского о единицах анализа психики. *Психологический журнал*. 1981. Т. 2, № 2. С. 118–133.
226. Зинченко В. П. Культурно-историческая психология: опыт амплификации. *Вопросы психологии*. 1993. № 4. С. 5–19.

227. Зинченко В. П. Методология или «охранная грамота»? *Вопросы психологии*. 1997. № 3. С. 129–131.
228. Зинченко В. П. Системный анализ психологии. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12, № 4. С. 120–138.
229. Злобин А. Т. К классификации эмоций. *Вопросы психологии*. 1991. № 4. С. 96–100.
230. Знаков В. В. Понимание как проблема психологии мышления. *Вопросы психологии*. 1991. № 1. С. 18–26.
231. Зорин Н. А. Доказательная медицина и психотерапия: совместимы ли они? *Психиатрия. [Минск]*. 2009. № 1. С. 13–19.
232. Иванин Г. И. Человек, психика и предмет психологии. *Вопросы психологии*. 1972. № 2. С. 128–132.
233. Иванова Т. В. Остроумие и креативность. *Вопросы психологии*. 2002. № 1. С. 76–87.
234. Ивановский В. От переводчика. *Бэн А. Психология*. Москва : Издание М. Н. Прокоповича, 1906. Т. 2. С. I–XI.
235. Изард К. Э. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 1999. 464 с.
236. Ильин И. Аксиомы религиозного опыта: исследование. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. 668 с.
237. Ильясов И. И., Орехов А. Н. О теории и практике в психологии. *Вопросы психологии*. 1989. № 4. С. 135–140.
238. Инглиш Ф. Различие Жертвы в Драматическом Треугольнике. *Технологии коммуникации в транзактном анализе* / под ред. О. А. Голубковой. Санкт-Петербург : Издательство «ОМ-Пресс», 2006. С. 33–37.
239. Инженьерос Х. Введение в психологию. Ленинград : Рабочее издательство «Прибой», 1925. 277 с.
240. Инновационная психотерапия / под ред. Д. Джоунса. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 384 с.
241. Исенина Е. И. Начальный период развития речи у детей: проблемы и гипотезы. *Вопросы психологии*. 1987. № 2. С. 104–112.

242. Іваненко Б. Б. До питання про сутність особистісної психокорекції майбутнього практичного психолога. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 1. С. 158–165.
243. Івашкевич Е. З. Особливості використання психотерапевтичних технік у процесі реабілітації людей з розладами емоційної сфери. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 8. С. 129–135.
244. Інтерв'ю з В. О. Моляко. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2012. Т. XII. Вип. 15. С. 454–465.
245. Кавелин К. Задачи психологии. Соображения о методах и программе психологических исследований. Санктпетербург : [б. и.], 1872. 239 с.
246. Каган М. С. Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). Москва : Политиздат, 1974. 328 с.
247. Калашник І. В. Глибинно-психологічні витoki тенденції особистості до психологічної смерті : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2008. 20 с.
248. Калашников В. Г. Контекстный подход к литературоведению: Достоевский и психоанализ. *Образование и наука*. 2016. № 8 (137). С. 155–172.
249. Каленська Г. Ю. Психологічні детермінанти аутоперцепції якості життя хворими на невротичні розлади : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.04 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2007. 20 с.
250. Калина Н. Ф. Юнгианский анализ личного мифа. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 104–120.
251. Калинин В. В. Органические психические расстройства в МКБ-10: несовершенство критериев диагностики или псевдодиагностические категории. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2014. Т. 24, № 3. С. 42–44.
252. Капустина А. Н. Многофакторная личностная методика Р. Кеттелла : учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 104 с.

253. Карпенко З., Мицько В. Соціальні неврози особистості перехідного періоду суспільства. *Психологія і суспільство*. 2001. № 1. С. 124–132.
254. Карпова С. Н. К проблеме анализа речи у дошкольников. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий»*. Москва : [б. и.], 1966. С. 121–125.
255. Карякина М. В., Сидорова М. Ю., Шмуклер А. Б. Нарушение речи у больных шизофренией. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2017. Т. 27, № 4. С. 93–100.
256. Катаева А. А., Обухова Т. И., Стребелева Е. А. К генезису развития мышления в дошкольном возрасте. *Вопросы психологии*. 1991. № 3. С. 17–23.
257. Каутман Ф. К вопросу об актуальности произведений Достоевского. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 329–333.
258. Кейд В., О'Хэнлон В. Х. Краткосрочная психотерапия. Интервенции, манипуляции, техники на основе эриксоновского гипноза и НЛП : методическое пособие для слушателей курса психотерапии. Москва : [б. и.], 1998. 148 с.
259. Кейра Фр. Характер и нравственное воспитание / пер. с фр. под ред. Р. И. Сементковского. Санкт-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1897. 118 с.
260. Киносита Т. Восприятие и изучение творчества Достоевского в Японии за последние 40 лет в свете истории восприятия творчества писателя с конца XIX в. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 194–219.
261. Киричук А., Балл Г., Леонтьев Д. Предисловие к читателю. *Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы*. Москва : Смысл, 1999. С. 7–10.
262. Классификация психических и поведенческих расстройств: Клинические описания и указания по диагностике. Киев : Факт, 1999. 272 с.

263. Клименко В. В. Психологія творчості : навчальний посібник. Київ : Центр навч. л-ри, 2006. 480 с.
264. Клименко В. Креативність гештальту: багатошаровість і видова спеціалізація. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 215–228.
265. Климов Е. А. Точность, истинность знания и «технологический вымысел» в психологии. *Вопросы психологии*. 1990. № 2. С. 14–23.
266. Ковалёв А. Г. Психология личности : учебное пособие. Ленинград : Ленинградский государственный педагогический институт имени А. И. Герцена, 1963. 264 с.
267. Ковалев А. Г. Ф. М. Достоевский как психолог. *Психологический журнал*. 1987. Т. 8, № 4. С. 103–110.
268. Коваль І. А. Комплексна медико-психологічна допомога соматичним пацієнтам з коморбідними психічними розладами : монографія. Львів : ТЕКА, 2016. 128 с.
269. Коваль І. А. Медико-психологічна парадигма курації соматичних хворих з коморбідними психічними розладами. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. Vol. 27. № 3. С. 46-56.
270. Коваль І. Синдром емоційного вигорання у лікарів онкологічного профілю та шляхи його подолання. *Психосоматична медицина та загальна практика*. Київ, 2017. № 1. Т. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psmgrp_2017_2_1_7.
271. Ковач А. О смысле и художественной структуре повести Достоевского «Двойник». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 57–65.
272. Ковсан М. Л. «Преступление и наказание»: «всё» и «он». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1988. Т. 8. С. 72–86.
273. Ковылев А. Отечественные традиции в теории и практике психологической помощи. *Журнал практикующего психолога*. 1995. № 1. С. 7–25.
274. Коган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. Москва : Политиздат, 1988. 319 с.

275. Козер Л. Функции социального конфликта. Москва : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. 208 с.
276. Козулин А. М. Два подхода к биологическому анализу поведения. *Вопросы психологии*. 1977. № 2. С. 40–51.
277. Козулин А. Понятия психологической регрессии. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 24–34.
278. Коллен А. Рефлексия и метафора в беседе. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 131–135.
279. Кольцова В. А. Разработка психологических проблем общения в трудах В. М. Бехтерева. *Психологические исследования общения* / ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва : Издательство «Наука», 1985. С. 6–24.
280. Коляну Н. Эмпирическая психотерапия. Теория. Наблюдения. Практика. Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 2004. 288 с.
281. Кондильяк Э. Сочинения: в 3 т. / общ. ред. вступит. статья и примеч. В. М. Богуславского. Москва : Мысль, 1980. Т. 1. 333 с.
282. Кондратенко Л. О. Проблеми термінологічного визначення поняття «психологічний механізм». *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VI. Вип. 5. С. 197–203.
283. Кондратьев М. Ю., Кочеткова Т. Н. Практикоориентированная психология: преодолевая барьер между фундаментальной наукой и практикой. *Вопросы психологии*. 1997. № 6. С. 131–134.
284. Конклин Э. Г. Наследственность и среда. Москва ; Ленинград : Государственное издательство, 1928. 336 с.
285. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека. *Вопросы психологии*. 1995. № 1. С. 5–12.
286. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика : навчальний посібник / Т. С. Яценко, Б. Б. Іваненко, С. М. Аврамченко та ін. ; за ред. Т. С. Яценко. Київ : Вища школа, 2008. 342 с.

287. Коржова Е. Ю. Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций : методическое пособие / под ред. Л. Ф. Бурлачука. Киев : МАУП, 1994. 109 с.
288. Корнилов К. Н. Современная психология и марксизм. Ленинград : Государственное Издательство «Ленинград», 1924. 77 с.
289. Корнилов Ю. К., Мехтиханова Н. Н. Процесс изучения мышления как объект психологического анализа. *Методы исследования мышления и общения в производственной деятельности. Сборник научных трудов.* Ярославль : [б. и.], 1989. С. 18–31.
290. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Личностные расстройства. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 400 с.
291. Косма Т. В. Про умови формування понять у дітей молодшого шкільного віку. *Вопросы психологии. Тезисы докладов на республиканской психологической конференции.* Киев : Издательство «Радянська школа», 1964. С. 160–161.
292. Костюк Г. С. Вопросы психологии мышления. *Психологическая наука в СССР.* Москва : Издательство АПН РСФСР, 1959. Т. 1. С. 357–440.
293. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / [під ред. Л. М. Проколієнко; упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура]. Київ : Рад. шк., 1989. 608 с.
294. Кочубей Б. И. О месте учения И. П. Павлова в современной психологии (ответ на письмо Н. И. Чуприковой). *Вопросы психологии.* 1989. № 5. С. 96–99.
295. Кошова І. В. Суб'єктивна інтерпретація ситуацій як чинник міжособистісних конфліктів : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.05 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2008. 21 с.
296. Криппнер С. Духовные измерения психотерапии и целительства. *Вопросы психологии.* 1994. № 6. С. 118–133.
297. Кроо К. Достоевский в венгерских литературоведческих исследованиях (1971-2011 гг.). *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт,

- Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 88–118.
298. Крушинский Л. В. Записки московского биолога. Москва : Языки славянской культуры, 2006. 499 с.
299. Кузин Ю. А. Исследование атрибуции при расстройствах шизофренического спектра. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2014. Т. 24, № 2. С. 99–106.
300. Кузнецов О. Н., Лебедев В. И. Достоевский над бездной безумия. Москва : Когито-Центр, 2003. 225 с.
301. Кузьмин В. П. Исторические предпосылки и гносеологические основания системного подхода. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3, № 3. С. 3–14.
302. Кульчицкая Е. И. Одарённость: природа и сущность. *Обдарована дитина*. 2002. № 1. С. 21–30.
303. Куттер П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. Психоанализ страстей / [пер. с нем. С. С. Панкова]. Санкт-Петербург : Б. С. К., 1998. 115 с.
304. Ладыгина-Котс Н. Н. Предпосылки человеческого мышления (подражательное конструирование обезьяной и детьми). Москва : Наука, 1965. 112 с.
305. Лазари А. де, Сухарски Т. Достоевский в польской литературе, литературоведении и философской мысли с 1970-х гг. и по настоящее время. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 25–43.
306. Лазуренко О. О. Проблема емоційності у психології. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI, вип. 4. С. 170–176.
307. Лазурский А. Ф. Психология общая и экспериментальная. Ленинград : [б. и.], 1925. 290 с.
308. Лакан Ж. Семинары / под ред. Ж.-А. Миллера. Москва : Издательство «Гнозис», Издательство «Логос», 1999. Книга 2. «Я» в теории Фрейда и в технике психоанализа (1954/1955). 520 с.

309. Ламарк Ж.-Б. Избранные произведения. В двух томах. Москва : Издательство академии наук СССР, 1955. Т. 1. 968 с.
310. Ламетри. Человек-машина / пер. со вступ. ст. и примеч. В. Констанса. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Обществ. польза», 1911. 140 с.
311. Ланге Н. Н. Психический мир / под ред. М. Г. Ярошевского. Москва : Издательство «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 368 с.
312. Лаутербах В. Эффективность психотерапии: критерии и результаты оценки. *Психотерапия: От теории к практике. Материалы I съезда Российской Психотерапевтической Ассоциации.* Санкт-Петербург : Изд. Психоневрологического института им. В. М. Бехтерева, 1995. С. 28–41.
313. Лацарус М. Взаимодействие души и тела / пер. с нем. Л. Бродовского. Санкт-Петербург : Типография Брауде, 1896. 58 с.
314. Лебедев А. Н. Патопсихология перед выбором? *Психологический журнал.* 1983. Т. 4, № 3. С. 99–101.
315. Лебединский М. С. Общие вопросы методики психотерапии. *Вопросы психотерапии* / под ред. М. С. Лебединского. Москва : Медгиз, 1958. С. 33–46.
316. Леви В. Л. Везет же людям... (Психология здоровья). Москва : Физкультура и спорт, 1988. 256 с.
317. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. Москва : Государственное антирелигиозное издательство, 1937. 520 с.
318. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды. Москва : Смысл, 2001. 572 с.
319. Левин К. Конфликт между аристотелевским и галилеевским способами мышления в содержании психологии. *История психологии. XX век* / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан ; 4-е изд. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. С. 65–104.
320. Леви-Стросс К. Первобытное мышление. Москва : Республика, 1994. 384 с.
321. Левченко Г. Зачарована казка життя Ольги Кобилянської : монографія. Київ : Книга, 2008. 224 с.

322. Лейбин В. М. Психоанализ и философия неопрейдизма. Москва : Издательство политической литературы, 1977. 246 с.
323. Лейбин В. М. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. Москва : Политиздат, 1990. 397 с.
324. Лейнг Р. Разделенное Я. Киев : Государственная библиотека Украины для юношества, 1995. 320 с.
325. Лейтес Н. Возрастная одаренность. *Семья и школа*. 1990. № 9. С. 31–33.
326. Лейтес Н. С. Умственные способности и возраст. Москва : «Педагогика», 1971. 280 с.
327. Леонгард К. Акцентуированные личности / [пер. с нем. В. М. Лещинской] ; [под ред. и с предисл. В. М. Блейхера]. Киев : Вища школа. Головное изд-во, 1981. 392 с.
328. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.
329. Леонтьев А. Н. О системном анализе в психологии. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12, № 4. С. 117–120.
330. Леонтьев А. Н. Об историческом подходе в изучении психики человека. *Психологическая наука в СССР*. Москва : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1959. Т. 1. С. 9–44.
331. Леонтьев А. Н. Проблема деятельности в психологии. *Вопросы философии*. 1972. № 9. С. 95–108.
332. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики: монография / 4-е изд. Москва : Издательство Московского университета, 1981. 584 с.
333. Леонтьев А. Н. Учение о среде в педологических работах Л. С. Выготского. *Вопросы психологии*. 1998. № 1. С. 109–124.
334. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / 2-е изд., испр. Москва : Смысл, 2003. 488 с.
335. Летурно Ш. Эволюция воспитания у различных человеческих рас. Санкт-Петербург : Типография «Грамотность», 1907. 499 с.

336. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций : учебное пособие / [4-е изд., испр. и доп.]. Москва : Эксмо, 2006. 544 с.
337. Лихачев Д. С. «Небрежение словом» у Достоевского. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 30–41.
338. Лихачев Д. С. В поисках выражения реального. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1974. Т. 1. С. 5–13.
339. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург : Речь, 2010. 256 с.
340. Ломброзо Ц. Гениальность и помешательство. Параллель между великими людьми и помешанными / пер. с 4-го итал. изд. К. Тетюшиновой. Санкт-Петербург : Издание Ф. Павленкова, 1892. 255 с.
341. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.
342. Ломов Б. Ф. О системном подходе в психологии. *Вопросы психологии*. 1975. № 2. С. 31–45.
343. Ломов Б. Ф. Системность как принцип математического моделирования в психологии. *Вопросы кибернетики*. 1979. Вып. 50. С. 3–18.
344. Ломов Б. Ф., Николаев В. И., Рубахин В. Ф. Некоторые вопросы применения математики в психологии. *Психология и математика*. Москва : Издательство «Наука», 1976. С. 6–43.
345. Ломов Б. Ф., Швырков В. Б. [Предисловие]. *Теория функциональных систем в физиологии и психологии*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 3–10.
346. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф : труды по языкознанию. Москва : Изд-во МГУ, 1982. 479 с.
347. Лосский Н. Основные учения психологии с точки зрения волюнтаризма / [2-е изд.]. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1911. 240 с.

348. Лоуэн А. Физическая динамика структуры характера / пер. с англ. Е. В. Поле; под ред. А. М. Боковикова. Москва : Издательская фирма «Компания Пани», 1996. 320 с.
349. Лукаш Е. Ю. Отношение к социальной адаптации у творчески одаренных детей в России и в США. *Вопросы психологии*. 2004. № 4. С. 22–30.
350. Лурия А. Р. Экспериментальные конфликты у человека. *Проблемы современной психологии* / под. ред. К. Н. Корнилова. Москва-Ленинград : [б. и.], 1930. С. 97–137.
351. Лушин П. В. Психология личностного изменения. Кировоград, 2002. 352 с.
352. Лэдд Дж. Т. Очерк элементарной психологии. Санкт-Петербург : [б. и.], 1900. 158 с.
353. Любченко О. О. Вплив методів православної автотрансформації на особистісне зростання : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.01 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2004. 20 с.
354. Люсин Д. В. Эмпирический анализ категоризации эмоций. *Вопросы психологии*. 1999. № 2. С. 50–61.
355. Мазилина Д. А. Роль «двойников» в раскрытии авторского высказывания в романе Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание». *Тезисы международного молодежного научного форума* (Ульяновск, 14-15 июня 2012 г.). Ульяновск : [б. и.], 2012. Ч. 1. С. 363–368.
356. Мазилев В. А. Психология академическая и психология практическая: поиск путей к взаимопониманию и взаимодействию. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия «Акмеология образования. Психология развития»*. 2014. Т. 3. Вып. 3 (11). С. 228–235.
357. Мазяр О. В. Абсурд як предмет психологічного дослідження. *Психологічні проблеми сприймання : матеріали XX Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2020 року)* / за ред. В. О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 62–66.
358. Мазяр О. В. Абсурдність як фундаментальна властивість сприймання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 3. С. 30–36.

359. Мазяр О. В. Валідність психологічного дослідження: математика абсурду. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 15. С. 237–244.
360. Мазяр О. В. Глибиннопсихологічні особливості сприймання «пікаперами» осіб іншої статті. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 212–217.
361. Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41.
362. Мазяр О. В. Знак у сигнальній системі людини. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 22–26.
363. Мазяр О. В. Кінець смисла: дезабсурдизація знака. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 4 (54). Р. 3–11. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-12 (дата звернення: 12.12.2020).
364. Мазяр О. В. Контрапунктний дисонанс особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 26. С. 166–173.
365. Мазяр О. В. Л. С. Выготский и Ж. Пиаже: две концепции психической инверсии. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 1 (51). Р. 42–49. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-03 (дата звернення: 12.12.2020).
366. Мазяр О. В. Максимізація абсурду як метод субособистісного аналізу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 92–96.
367. Мазяр О. В. Методологічні суперечності позитивної психотерапії (історико-психологічний аналіз). *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 10. С. 41–50.
368. Мазяр О. В. Мислення: між інсайтом і дезабсурдизацією. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 17–21.

369. Мазяр О. В. Мовлення та мислення у концептуальних поглядах Л. С. Виготського. *Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука* : збірник статей за редакцією М. В. Папучі. Вип. 2–3. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 175–192.
370. Мазяр О. В. Начало смысла: физиологическая развилка. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 3 (53). Р. 10–18. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-09 (дата звернення: 12.12.2020).
371. Мазяр О. В. Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, 2017*. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. Р. 224–227.
372. Мазяр О. В. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни / за ред. : І. Маноха, Г. Собчук*. Варшава-Київ : ПАН – Гнозис, 2018. Т. II. С. 257–267.
373. Мазяр О. В. Онтогенез личности: субличностный подход. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2016. № 5 (42). Р. 83–90. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2016-12 (дата звернення: 12.12.2020).
374. Мазяр О. В. Особистісна проблематика учасників валютних торгів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : збірник наукових праць. 2015. № 3. С. 257–264.
375. Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
376. Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 165–172.

377. Мазяр О. В. Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 237–242.
378. Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ : «Логос», 2008. Т. 7. Вип. 15. С. 195–198.
379. Мазяр О. В. Парні емоційні стани як предмет психотерапевтичної роботи. *International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: Conference Proceedings, September 29, 2017*. Tbilisi : Baltija Publishing, 2017. С. 10–11.
380. Мазяр О. В. Патологічна стратегія: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 155–163.
381. Мазяр О. В. Подвоєння особистості як соціально-психологічний феномен. *Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека особистості як теоретична і практична проблема» (м. Житомир, 20 лютого 2014 року)*. Житомир : [б. в.], 2014. С. 36–37.
382. Мазяр О. В. Предмет психотерапії в субособистісному аналізі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 23. С. 74–82.
383. Мазяр О. В. Проблема обдарованості: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. Т. VII. Вип. 13. С. 87–94.
384. Мазяр О. В. Проблеми професійної рефлексії в особистісно орієнтованій моделі навчання. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : науково-методичний збірник / за ред. М. М. Заброцького*. Київ-Житомир : ЖОППО, 2007. С. 65–70.
385. Мазяр О. В. Психічна інверсія: когнітивний аналіз. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології*

- імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. Том VI. Вип. 17. С. 189–195.
386. Мазяр О. В. Психічний контрапункт як психологічне поняття. *Матеріали лонгitudної науково-практичної сесії, присвяченої 120-річчю з дня народження Г. С. Костюка (м. Київ, січень-грудень 2019 року)*. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. С. 58–60.
  387. Мазяр О. В. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело*. 2017. № 7. С. 110–116.
  388. Мазяр О. В. Психофізіологічні механізми виникнення особистісної проблематики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Серія 12. Вип. 12 (37). С. 107–113.
  389. Мазяр О. В. Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості. *Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 липня 2017 року)*. Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 93–95.
  390. Мазяр О. В. Розв'язок особистісних проблем як пріоритетне завдання психологічної служби в системі освіти. *Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 11-12 квітня 2006 року)*. Суми : Видавництво «Нота бене», 2006. С. 59–60.
  391. Мазяр О. В. Система дисонансів особистості. *Особистісне зростання: теорія і практика : збірник наукових праць [за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 21 квітня 2020 року)] / ред. колегія: Л. П. Журавльова, Г. В. Пирог, Т. М. Шапран*. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. С. 33–34.
  392. Мазяр О. В. Соціальний аналіз особистісної проблематики. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 2. С. 21–25.
  393. Мазяр О. В. Соціально-перцептивні викривлення як основний чинник неефективної професійної діяльності вчителів. *Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету*

- (м. Житомир, 14-16 березня 2006 року). Житомир : ЖДТУ, 2006. С. 274–275.
394. Мазяр О. В. Структурні особливості знаку в умовах неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 5. С. 60–65.
  395. Мазяр О. В. Субособистість як психологічний феномен. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання. Збірник наукових праць студентів та викладачів. Вип. 2 / за ред. Л. П. Журавльової, В. О. Климчука, Ю. Ю. Дем'янчук*. Житомир : Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 19–21.
  396. Мазяр О. В. Творчість у психотерапевтичному вимірі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. Т. XII. Вип. 24. С. 128–135.
  397. Мазяр О. В. Феноменологічні особливості патологічної субособистості. *Тези XXXVI науково-практичної конференції, присвяченої Дню науки (м. Житомир, 12-13 травня 2011 року)*. Житомир : ЖДТУ, 2011. Т. II. С. 372.
  398. Мазяр О. В. Часові цикли психічної інверсії. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XX столітті : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15-16 березня 2019 року)*. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. Ч. 1. С. 24–27.
  399. Мазяр О. В., Юрчак О. С. Життєві сценарії в українських народних казках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 73–77.
  400. Мазяр О. Нівелювання патологічної субособистості засобами творчо-проективних методів. *Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» : тези доповідей*. Київ-Житомир : Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. С. 118–119.

401. Мазяр О. Творчість як природний шлях особистісного зростання. *Актуальні проблеми особистісного зростання : збірник наукових праць [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)] / ред. кол. : Л. П. Журавльова, Л. О. Котлова, К. А. Марчук. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2019. С. 267–269.*
402. Майер Н. Мышление человека. *Психология мышления* / под ред. и с вступ. ст. А. М. Матюшкина. Москва : Издательство «Прогресс», 1965. С. 245–299.
403. Макаров В. В. Избранные лекции по психотерапии. Москва : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. 432 с.
404. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. Москва : Независимая фирма «Класс», 2007. 480 с.
405. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Киев : Издательство ООО «КММ», 2006. 240 с.
406. Максименко С. Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 2000. 320 с.
407. Максименко С. Д. Психологія особистості: змістовні ознаки. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 45–52.
408. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.]. Київ : Форум, 2002. Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. 319 с.
409. Максименко С. Д., Максименко К. С. Генетико-моделирующий метод: его эвристический и развивающий потенциал. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 7–26.
410. Маланьїна Т. М. Внутрішньоособистісний конфлікт: основні теоретичні концепції. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць* / редкол.: І. Д. Бех, З. Ф. Сіверс, Е. В. Белкіна та ін. Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2007. № 7. С. 51–58.

411. Малапер П. Элементы характера и законы их сочетания / пер. с фр. Л. А. Бессель ; под ред. и с предисл. Н. А. Рубашкина. Москва : Книгоиздательство, 1913. 272 с.
412. Маркова А. К. Периодизация речевого развития. *Вопросы психологии*. 1973. № 6. С. 96–106.
413. Мартин Р. Психология юмора / [пер. с англ. под ред. Л. В. Куликова]. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 480 с.
414. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Москва : Смысл, 1999. 425 с.
415. Матюшкин А. М., Радзиховский Л. А. Система категорий психологической науки. *Вопросы психологии*. 1985. № 2. С. 175–177.
416. Меерович М. И. Формулы теории невероятности. Технологии творческого мышления. Одесса: «ПОЛИС», 1993. 232 с.
417. Мельник В. И. К теме: Раскольников и Наполеон. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1985. Т. 6. С. 230–231.
418. Менегетти А. Введение в онтопсихологию. Пермь : Хортон Лимитед, 1993. 64 с.
419. Менинжер В., Лиф М. Вы и психоанализ / [пер. с англ. Т. Б. Евдокимовой]. Санкт-Петербург : Академический проект, 1998. 192 с.
420. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. Москва : Педагогика, 1986. 256 с.
421. Миджиферджян Т. В. Раскольников – Свидригайлов – Порфирий Петрович: поединок сознаний. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1987. Т. 7. С. 65–80.
422. Миллер Дж. А. Некоторые пролегомены к психолингвистике. *Психолингвистика за рубежом* / под ред. А. А. Леонтьева, Л. В. Сахарного. Москва : «Наука», 1972. С. 31–44.
423. Миль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования / пер.

- с англ. под ред. В. Н. Ивановского. Москва : Издание магазина «Книжное Дело», 1900. 781 с.
424. Миславский Ю. А. Психотерапевт или пастырь? (К проблеме соотношения теологической и гуманистической парадигм помощи личности). *Вопросы психологии*. 1991. № 3. С. 69–74.
425. Михайлов Ф. Т. Немота мысли. *Вопросы философии*. 2005. № 2. С. 39–55.
426. Михальчук Н. О. Діалогічна взаємодія як детермінанта смислоутворення особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 6. С. 174–186.
427. Могилевський О. О. Життєва криза особистості як рушійна сила соціалізації. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 4. С. 225–230.
428. Мойсеєнко Л. А. Інтуїтивний компонент творчого математичного мислення. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. Івано-Франківськ : Плай, 2008. Вип. 13. С. 13–23.
429. Мойсеєнко Л. А. Психологія творчого математичного мислення. Івано-Франківськ : Факел, 2003. 481 с.
430. Мойсієнко Л. А. Про інтуїцію в процесі формування гіпотези розв'язку творчої математичної задачі. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2004. Т. VI. Вип. 7. С. 215–222.
431. Моляко В. А. Исходные предпосылки построения концепции творческого восприятия. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах* / за ред. В. О. Моляко. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. Т. 12. Вип. 8. С. 7–16.
432. Моляко В. А. Некоторые особенности мышления конструкторов при проектировании кинематических систем. *Вопросы психологии*. 1971. № 5. С. 38–47.

433. Моляко В. А. Поэтическое воссоздание творческой личности. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : збірник наукових праць / редкол.: В. І. Судаков [та ін.]. Київ : Логос, 2011. Т. 1: Спецпроект: «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність» з нагоди 85-річчя від дня народження фундатора вітчизняної історико-психологічної науки В. А. Роменця. Методологічні проблеми психології. Психологія творчості. С. 99–109.*
434. Моляко В. А. Проблема функционирования творческого восприятия в условиях избыточности информации разной модальности и значимости. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Т. XII. Вип. 16. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. С. 7–19.*
435. Моляко В. А. Психологический анализ творческого потенциала М. А. Врубеля. *Психология творчества: школа Я. А. Пономарева / под ред. Д. В. Ушакова. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. С. 394–407.*
436. Моляко В. А. Так что же такое восприятие мира? (приглашение к дискуссии). *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво «Фенікс», 2012. Т. XII. Вип. 15. Ч. I. С. 39–44.*
437. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены). Киев : «Освита Украины», 2007. 388 с.
438. Моляко В. О. Генетичні індикатори конструювання образів світу у сучасному інформаційному просторі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво «Фенікс», 2015. Т. XII. Вип. 21. С. 7–18.*
439. Моляко В. О. Пушкинская парадигма в психологии творчества. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ : Видавництво «Фенікс», 2013. Т. XII. Вип. 17. С. 326–349.*

440. Моляко В. О. Футурологічна методологія Г. С. Костюка у дослідженнях розумової діяльності (1). *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 6–15.
441. Моляко В. О., Музика О. Л. Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості. *Духовність як основа консолідації суспільства : міжсвідомчий науковий збірник*. Київ : Інститут «Проблеми людини», 1999. Т. 16. С. 131–136.
442. Морозов С. М. Психоаналитическая концепция Отто Ранка. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 93–103.
443. Москаленко В. В. Культурно-діяльнісна концепція дослідження особистості (ретроспективний аналіз досягнень української культурологічної школи). *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 25–35.
444. Москаленко В. В. Особливості когнітивного компоненту творчого мислення в процесі розв'язання суб'єктом надситуативної проблемності. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 15. С. 107–113.
445. Москаленко В. В. Психологія соціального впливу. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 448 с.
446. Музика О. Л. Психологічні механізми ціннісної регуляції творчої діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : збірник наукових праць*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. № 10 (34). С. 7–11.
447. Музика О. Л. Типологічний підхід у психології здібностей та обдарованості як альтернатива ситуаційно-диспозиційній антиномії. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : збірник наукових праць / за ред. В. О. Моляко*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т. 12. Вип. 4. С. 184–192.

448. Музика О. О. Пустощі дітей з ознаками обдарованості як прояви суб'єктної активності. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. Т. VI. Вип. 11. С. 190–198.
449. Муравьев А. Н. Ставрогин Достоевского и Каразин М. Горького. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1985. Т. 6. С. 154–167.
450. Мусийчук М. В. О сходстве приемов остроумия и механизмов построения парадоксальных задач. *Вопросы психологии*. 2003. № 6. С. 99–105.
451. Мухаметзянова Г. Р. Терапия творческим самовыражением больных шизотипическим расстройством, осложненным алкогольной зависимостью : автореф. дис. ... канд. мед. наук / Московский науч.-исслед. ин-т психиатрии. Москва, 2010. 24 с.
452. Мухина В. С. Особенности «рисования» высших обезьян. *Психологический журнал*. 1983. Т. 2, № 3. С. 70–80.
453. Мысляков В. А. Как рассказана «История» Родиона Раскольникова (К вопросу о субъективно-авторском начале у Достоевского). *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1974. Т. 1. С. 147–163.
454. Мясичев В. Н. Личность и неврозы. Ленинград : Издательство ЛГУ, 1960. 304 с.
455. Мясичев В. Н. Некоторые вопросы теории психотерапии. *Вопросы психотерапии* / под ред. М. С. Лебединского. Москва : Медгиз, 1958. С. 7–20.
456. Назиров Р. Г. Реминисценция и парафраза в «Преступлении и наказании». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 88–95.
457. Налимов В. Спонтанность сознания. *Тайна сознательного и бессознательного: хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Минск : Харвест, 1998. С. 31–36.

458. Наумчик Н. В. Емоційні й поведінкові тенденції особистості та їх мотиваційно-сміслові кореляти. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 6. С. 192–200.
459. Наумчик Н. В. К проблеме психической саморегуляции личности. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 1. С. 57–60.
460. Нейфельд И. Достоевский: психоаналитический очерк под ред. проф. З. Фрейда / [предисл.: П. Губер] ; пер. с нем. Я. Друскина. Ленинград ; Москва : Петроград, 1925. 96 с.
461. Немеринский О. В. Гештальт-терапия психосоматических расстройств. *Московский психотерапевтический журнал*. 1997. № 1. С. 84–91.
462. Нечаев А. П. Характер человека. Москва-Ленинград : Государственное издательство, 1929. 116 с.
463. Никольская А. В. Зоопсихология и межвидовая психология : учебник. Москва : Эксмо, 2011. 352 с.
464. Нуркова В. В. Культурно-исторический подход к автобиографической памяти : дис. ... д-ра псих. наук : 19.00.01 / Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2009. 661 с.
465. Образцов П. Анти-Мулдашев. Москва : Яуза, Эксмо, 2004. 256 с.
466. Овэн Р. Об образовании человеческого характера (Новый взгляд на общество). Санкт-Петербург : 2-е (полное) издание И. И. Билибина, 1881. 182 с.
467. Огинская М. М., Розин М. В. Мифы психотерапии и их функции. *Вопросы психологии*. 1991. № 4. С. 10–18.
468. Одинокое В. Г. Типология образов в художественной системе Ф. М. Достоевского. Новосибирск : Издательство «Наука», 1981. 144 с.
469. Одуева Н. К. О переходе от ощущения к мысли. К истории умственного развития ребенка. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1963. 108 с.
470. Оппенгейм Н. Развитие ребенка, наследственность и среда / пер.: М. П. Иогихесс, Е. И. Воскресенская ; под ред. В. Е. Игнатъева. Киев : [б. и.], 1913. 307 с.

471. Орлов А. Б. Психологическое консультирование и психотерапия: триалогический подход. *Вопросы психологии*. 2002. № 3. С. 3–19.
472. Орфеев Ю. В., Тюхтин В. С. Мышление человека и «искусственный интеллект». Москва : Мысль, 1978. 149 с.
473. Основные направления исследования психологии мышления в капиталистических странах. Москва : Издательство «Наука», 1966. 300 с.
474. Ответ Ж. Пиаже на замечания Л. С. Выготского к книгам «Речь и мышление ребенка» и «Суждение и рассуждение ребенка». *Психология мышления. Хрестоматия по психологии* / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Ф. Спиридонова, М. В. Фаликман, В. В. Петухова. Москва : [б. и.], 2008. С. 519–523.
475. Охременко О. Р. Психотерапевтичний ефект при застосуванні вербальних засобів впливу. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 1. С. 245–253.
476. Павлов И. П. Избранные произведения / под общ. ред. Х. С. Коштойнца. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1951. 583 с.
477. Павлов И. П. Избранные произведения. Москва : Эксмо, 2015. 690 с.
478. Павлов И. П. Лекции по физиологии. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1952. 492 с.
479. Павлов И. П. Рефлекс свободы. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 424 с.
480. Павлова М. Метафоры и когнитивные науки. *Вестник современной практической психологии*. Москва : Издательство «Совершенство», 1998. С. 17–20.
481. Пайз Д. Психоаналитический диалог: перенос и контрперенос. *Вопросы психологии*. 1997. № 6. С. 69–77.
482. Папуча М. В. Внутрішній світ людини та його становлення : наукова монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2011. 656 с.
483. Пахомов І. В. Творчість православних засуджених-рецидивістів. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості : збірник наукових*

- праць* / за ред. В. О. Моляко. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. Т. 12. Вип. 4. С. 210–217.
484. Пезешкиан Н. Новая модель лечения психосоматических нарушений: позитивная психотерапия во врачебной практике. *Психологический журнал*. 1991. Т. 12, № 6. С. 108–115.
485. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / 2-е изд. Москва : Институт позитивной психотерапии, 2006. 464 с.
486. Перлз Ф., Гудмен П. Практика гештальттерапии. Москва : Институт Общегуманитарных Исследований, 2001. 384 с.
487. Петровский А. В. Возможности и пути построения общепсихологической теории личности. *Вопросы психологии*. 1987. № 4. С. 30–44.
488. Петровский А. В. Еще раз об устойчивости личности, независимости и конформности. *Вопросы психологии*. 1975. № 2. С. 58–67.
489. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва : Политиздат, 1982. 255 с.
490. Петровский А. В. Метасловарь транзактного анализа (вместо предисловия). Берн Э. *Транзактный анализ в психотерапии: Системная индивидуальная и социальная психиатрия*. Москва : Академический Проект, 2001. С. 7–26.
491. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии. Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1996. Т. 1. 416 с.
492. Пиаже Ж. Психология, междисциплинарные связи и система наук (Вечерняя лекция). Москва : [б. и.], 1966. 40 с.
493. Пиаже Ж. Роль действия в формировании мышления. *Вопросы психологии*. 1965. № 6. С. 33–52.
494. Платонов К. И. К вопросу о современном положении физиологически обоснованной психотерапии и о границах ее применения. *Вопросы психотерапии* / под ред. М. С. Лебединского. Москва : Медгиз, 1958. С. 20–33.
495. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий : учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования / 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высшая школа, 1984. 174 с.

496. Платонов К. К. О системе психологии. Москва : Мысль, 1972. 216 с.
497. Платонов К. К. Структура и развитие личности. Москва : Наука, 1986. 255 с.
498. Платонов К. К. Теория функциональных систем, теория отражения и психология. *Теория функциональных систем в физиологии и психологии*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 62–85.
499. Подгорецкая Н. А. Изучение у взрослых стихийно сформированных приемов классификации понятий. *Вопросы психологии*. 1973. № 4. С. 101–108.
500. Поддубная Р. Н. Двойничество и самозванство. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1994. Т. 11. С. 28–40.
501. Поддубная Р. Н. О проблеме наказания в романе «Преступление и наказание». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 96–105.
502. Позднякова Ю. В. Шестилетний опыт применения терапии творческим самовыражением в детском психиатрическом стационаре. *Психотерапия*. 2013. № 3. С. 46–49.
503. Полан Фр. Психология характера / пер. с фр. под ред. и с предисл. Р. И. Сементского. Санкт-Петербург : Типография Ю. Н. Эрлих, 1896. 208 с.
504. Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии. Москва : Издательство «Прогресс», 1985. 344 с.
505. Полищук Ю. И., Летникова З. В. Психотерапия как врачебное искусство. *Психотерапия*. 2013. № 1. С. 58–62.
506. Полозова Т. Д. Единство мысли, чувства и действия. Москва : Знание, 1978. 47 с.
507. Полторацкий А. Ф., Швырев В. С. Знак и деятельность. Москва : Издательство политической литературы, 1970. 118 с.
508. Поляничко О. М. Проблема пізнання психіки в її цілісності в різних теоретико-методологічних підходах. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 2. С. 26–30.

509. Помиткін Е. О. Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 6. С. 215–222.
510. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2005. 208 с.
511. Пономаренко В. А. Творчество как родовая сущность человека. *Вопросы психологии*. 2002. № 3. С. 149–151.
512. Портницька Н. Ф., Хомутовська О. В. Образ інтимного партнера у свідомості юнака: ціннісні аспекти. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 15. С. 305–312.
513. Поршнев Б. Ф. Антропологические аспекты физиологии высшей нервной деятельности и психологии. *Вопросы психологии*. 1968. № 5. С. 17–32.
514. Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). Москва : «Мысль», 1974. 487 с.
515. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история. Москва : Издательство «Наука», 1966. 214 с.
516. Пословица не мимо молвится. Нема приповідки без правди. На русском и украинском языках. Русские пословицы и поговорки с украинскими соответствиями / сост. Н. Беленькова. Киев : Дніпро, 1969. 248 с.
517. Потапов И. В., Кузин Ю. А. О конференции «Международная классификация психических расстройств: от МКБ-10 к МКБ-11». *Психиатрия и психофармакотерапия*. 2014. № 2. С. 69–70.
518. Потебня А. А. Полное собрание сочинений / [изд. 5-ое, пересмотр. и испр.] ; вводная ст. В. И. Харциева. Одесса : Государственное издательство Украины, 1926. Т. 1. Мысль и язык. 205 с.
519. Прибрам К. Языки мозга. Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии / под ред. и с предисл. А. Р. Лурия. Москва : Прогресс, 1975. 464 с.

520. Приймак М. А., Рычкова О. В., Федорова А. П. Нарушения социального интеллекта и клиническая симптоматика при шизофрении. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2011. Т. 21, № 3. С. 10–21.
521. Проблеми психології герменевтики : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. Київ : Міленіум, 2004. 276 с.
522. Пророк Н. В. «Духовний бандитизм», чи як маніпулюють свідомістю в сектах. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 7. С. 268–275.
523. Просекова В. М. Динамика професійного самосознання психолога-практика (психосемантичний аспект). *Журнал практического психолога*. 2002. № 6. С. 29–49.
524. Психология развивающейся личности / под ред. А. В. Петровского. Москва : Педагогика, 1987. 240 с.
525. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : «Академвидав», 2006. 424 с.
526. Пути и судьбы психологической науки (Беседы с проф. В. А. Моляко). *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2015. Т. XII. Вип. 21. С. 341–355.
527. Пушкин В. Н. Некоторые проблемы современной психологии мышления. Москва : Знание, 1971. 48 с.
528. Радзиховский Л. А. Проблема общения в работах Л. С. Выготского. *Психологические исследования общения* / ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва : Издательство «Наука», 1985. С. 49–67.
529. Радищев А. Н. О человеке, его смерти и бессмертии. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 192 с.
530. Ралько І. М. Духовний ідеал як основа внутрішньої свободи соціалізованої особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 1. С. 291–298.

531. Рамендик Д. И. О некоторых психофизиологических механизмах анализа и обобщения смысла слов. *Вопросы психологии*. 1980. № 5. С. 89–94.
532. Рамишвили Д. И. К вопросу генезиса и специфики мыслительного процесса. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий»*. Москва : [б. и.], 1966. С. 84–88.
533. Ранк О. Миф о рождении героя. Москва : «Рефл-бук» ; Киев : «Ваклер», 1997. 252 с.
534. Ранк О., Закс Г. Бессознательное и формы его проявления. *Зарубежный психоанализ* / Сост. и общ. ред. В. М. Лейбина. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 58–81.
535. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / пер. с пол. и вступ. ст. В. К. Вилюнаса; общ. ред. О. В. Овчинниковой. Москва : Прогресс, 1979. 392 с.
536. Рибалка В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. Київ : Шк. світ, 2010. 128 с.
537. Рибо Т. Воля в её нормальном и болезненном состояниях / под ред. В. Аболенского ; [2-е изд.]. Санкт-Петербург : Издание В. И. Губинского, 1900. 160 с.
538. Рибо Т. Наследственность душевных свойств (психологическая наследственность) / пер. с фр. О. Ф. Ф. под ред. А. Черемшанского. Санкт-Петербург : Издание Карла Риккре, 1884. 395 с.
539. Рибо Т. Психология чувств. В двух частях. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1897. 378 с.
540. Рибо Т. Различные формы характера / пер. с фр. Д. Н. Стефанского. Харьков : Типография Зильберберга, 1894. 64 с.
541. Ригин А. С. На пути к Эукосмии. Понятийные основы христианской психотерапии. *Журнал практикующего психолога*. 1995. № 5. С. 34–45.
542. Рид Дж. М., Краснов В. Н., Кулыгина М. А. Подготовка МКБ-11: основные задачи, принципы и этапы пересмотра классификации психических и

- поведенческих расстройств. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2013. Т. 23, № 4. С. 56–61.
543. Риман Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии / пер. с нем. Э. Л. Гушанского. Москва : Алетея, 1998. 336 с.
544. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становления человека / [общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной]. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1998. 480 с.
545. Рождественський А. Ю. Цілісність особистості як концепт психології: до обґрунтування підходу. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 5. С. 295–300.
546. Романов Ю. А. Творчество Достоевского в трудах украинских литературоведов. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 265–285.
547. Романовська Л. І. Розуміння тексту як проблема когнітивної психології. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 2. С. 279–286.
548. Ромметвейт Р. Слова, значения и сообщения. *Психолингвистика за рубежом* / под ред. А. А. Леонтьева, Л. В. Сахарного. Москва : «Наука», 1972. С. 53–87.
549. Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. Москва : Аспект-Пресс, 1999. 429 с.
550. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1958. 145 с.
551. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва : Питер, 2009. 705 с.
552. Рубинштейн С. Л. Принцип детерминизма и психологическая теория мышления. *Психологическая наука в СССР*. Москва : Издательство АПН РСФСР, 1959. Т. 1. С. 315–356.

553. Рубинштейн С. Л. Принцип детерминизма и психологическая теория мышления. *Вопросы психологии*. 1957. № 5. С. 57–65.
554. Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории. *Психология индивидуальных различий: тексты* / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова]. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 59–68.
555. Рубинштейн С. Л. Теоретические вопросы психологии и проблема личности. *Психология личности : хрестоматия*. Самара : Издательский дом «БАХРАХ», 1999. Т. 2. С. 227–239.
556. Рудинеско Е. Навіщо нам психоаналіз? / пер. с фр. Є. Марічева. Київ : Ніка-Центр, 2008. 176 с.
557. Румянцева Э. М. Федор Михайлович Достоевский. Биография писателя : пособие для учащихся. Ленинград : «Просвещение», 1971. 208 с.
558. Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. Москва : Издательство «Наука», 1979. 352 с.
559. Руффлер М. Игры внутри нас / пер. с англ. Т. Чхеидзе. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 1998. 208 с.
560. Рычкова О. В., Сильчук Е. П. Нарушения социального интеллекта у больных шизофренией. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2010. Т. 20, № 2. С. 5–15.
561. Савчук Н. А. Особливості психологічної корекції особистісних дисгармоній у педагогічних працівників. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 7. С. 273–280.
562. Садовский Г. И. О диалектике и эклектике в теории понятий. *Вопросы психологии*. 1976. № 1. С. 10–27.
563. Самарин Ю. А. Очерки психологии ума. Москва : Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1962. 504 с.
564. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / [Л. В. Бозрикова, В. В. Водзинская, Л. Д. Докторова и др.] ; под ред. В. А. Ядова. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1979. 264 с.

565. Сандлер Дж., Дер К., Холдер А. Пациент и психоаналитик: Основы психоаналитического процесса. Москва : «Когито-Центр», 2007. 254 с.
566. Сатир В. Психотерапия семьи. Санкт-Петербург : «Речь», 2006. 288 с.
567. Семиченко В. А. Психология общения. Киев : Магистр-S, 1997. 152 с.
568. Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців: системно-синергетичний підхід : монографія. Київ : Університет «Україна», 2012. 323 с.
569. Сердюк Л. З. Сучасні синергетичні тенденції мотивації учіння майбутніх фахівців. *Вісник Національного університету оборони України* : збірник наукових праць. Київ : НУОУ, 2014. Вип. 3(40). С. 316–320.
570. Сержантов В. Ф. Структура личности и концепция функциональной системы П. К. Анохина. *Теория функциональных систем в физиологии и психологии*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 86–110.
571. Серкин В. П. Психосемантика : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. Москва : Издательство Юрайт, 2016. 318 с.
572. Сеченов И. М. Психология поведения. Избранные труды. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 327 с.
573. Сеченов И. М. Рефлексы головного мозга : (Попытка ввести физиологические основы в психические процессы) / ред. и вступ. ст. Х. С. Коштоянца. Москва : Изд-во Акад. мед. наук СССР, 1952. 232 с.
574. Сеченов И. М. Элементы мысли. Санкт-Петербург : Лениздат, 2014. 221 с.
575. Сикорский И. А. Антропологическая и психологическая генеалогия Пушкина. Киев : Типография С. В. Шульженко, 1912. 34 с.
576. Сикорский И. А. Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1912. 770 с.
577. Сикорский И. А. Даровитость и талантливость в свете объективного исследования по данным психофизиологических коррелятивов. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1912. 30 с.
578. Сикорский И. А. Как образуются нации? *Вопросы нервно-психической медицины*. 1898. Т. 3. С. 107–109.

579. Сикорский И. А. Начатки Психологии / [2-е изд., доп.]. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1909. 138 с.
580. Сикорский И. А. Три возраста человеческой жизни. (Психологический очерк посвящается юношам и старцам). *Вопросы нервно-психической медицины*. 1901. Т. 6. С. 241–250.
581. Сикорский И. А. Физиогномика и физическое состояние пьяниц. *Вопросы нервно-психической медицины*. 1896. Т. 1. С. 28–80.
582. Сикорский И. А. Характеристика трех основных человеческих рас – черной, желтой, белой, в связи с вопросами Русско-Японской войны. *Вопросы нервно-психической медицины*. 1904. Т. 9. С. 125–134.
583. Сикорский И. А. Что такое нация и другие формы этнической жизни? Киев : Лито-типография «С. В. Кульженко», 1915. 56 с.
584. Сикорский И. А. Эпидемические вольные смерти и смертоубийства в Терновских хуторах (близ Тирасполя). *Вопросы нервно-психической медицины*. 1897. Т. 2. С. 453–511.
585. Симонов П. В. О природе неосознаваемого психического. *Психологический журнал*. 1986. Т. 7, № 2. С. 145–148.
586. Сироткина И. Е. Патография как жанр: критическое исследование. *Медицинская психология в России*. 2011. № 2. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru) (дата обращения: 17.07.2020).
587. Славская К. А. Детерминация процесса мышления. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 175–224.
588. Слободчиков В. И., Цукерман Г. А. О чем мы спорим? *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 39–40.
589. Слободяник А. П. Психотерапия, внушение, гипноз. Киев : «Здоров'я», 1977. 480 с.
590. Смайльс С. Характер. Санкт-Петербург ; Москва : Издание поставщ. Его Императорского Величества Товарищества М. О. Вольф, 1883. 355 с.
591. Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. Москва : «Педагогика», 1975. 352 с.

592. Смульсон М. Л. Місце самопроектування у проективній парадигмі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Житомир : Вид. ЖДУ ім. І. Франка, 2014. Т. II. Вип. 8. С. 16–29.
593. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка, 2001. 276 с.
594. Смульсон М. Л., Назар М. М., Мехтіханова Н. М. Мудрість як психологічний феномен. *Технології розвитку інтелекту*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2013_4_5.
595. Соина О. С. Исповедь как наказание в романе «Братья Карамазовы». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1985. Т. 6. С. 129–136.
596. Соколов А. Н. Внутренняя речь и мышление. Москва : Просвещение, 1968. 248 с.
597. Соколов Е. Ю. Значение психотерапевтического воздействия на жизнестойкость организма. *Вопросы психологии экстремальных ситуаций*. 2012. № 3. С. 60–64.
598. Соколов Э. В. Индивидуальная психология Альфреда Адлера. *Адлер А. О нервическом характере* / [под ред. Э. В. Соколова] ; [пер. с нем. И. В. Стефанович]. Санкт-Петербург : Университетская книга, 1997. С. 5–22.
599. Соколова Е. Проективные методы исследования личности. *Тайны сознания и бессознательного : хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Минск : Харвест, 1998. С. 465–476.
600. Соколова Е. Т., Бурлакова Н. С. К обоснованию метода диалогического анализа случая. *Вопросы психологии*. 1997. № 2. С. 61–76.
601. Спенсер Г. Основания науки о нравственности. Санкт-Петербург : И. И. Билибин, 1880. 361 с.
602. Спенсер Г. Основания психологии : [с приложением статьи «Сравнительная психология человека» Г. Спенсера]. Санкт-Петербург : И. И. Билибин, 1876. [Т. 1-2]. 712 с.

603. Спиноза Б. Избранные произведения в 2 т. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1. 631 с.
604. Справочник по психиатрии / под ред. А. В. Снежневского ; [2-е изд., перераб. и доп.]. Москва : Медицина, 1985. 416 с.
605. Старовойтенко О. О. Индивидуальные содержания понятий-универсалий. *Журнал практикующего психолога*. 1997. № 3. С. 32–44.
606. Стасюк О. Дело, которое за Вас никто не сделает. Библейская психология личности. Киев : Джерело життя, 2006. 320 с.
607. Степанский В. И., Осницкий А. К. О возможности системного подхода к изучению механизмов взаимообусловленности психического и физического. *Вопросы психологии*. 1977. № 4. С. 144–147.
608. Стовба Н. І. Дослідження уміння студентів розуміти тексти. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VII. Вип. 2. С. 236–246.
609. Стюарт Й., Джойнс В. Основы ТА: Транзакційний аналіз. Київ : ФАДА, ЛТД, 2002. 393 с.
610. Судаков К. В. Доминирующая мотивация как ведущий компонент функциональной системы в мобилизации приобретенных навыков. *Теория функциональных систем в физиологии и психологии*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 171–194.
611. Суходольский Г. В. Анализ и синтез равновесных структур (основы теории и психологические приложения). *Психология и математика*. Москва : Издательство «Наука», 1976. С. 140–162.
612. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. Москва : Политиздат, 1988. 573 с.
613. Тайна сознательного и бессознательного : хрестоматия / сост. К. В. Сельченко. Минск : Харвест, 1998. 496 с.
614. Такахаси С. Проблема совести в романе «Преступление и наказание». *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1992. Т. 10. С. 56–62.

615. Тарабрина Н. В., Лазебная Е. О. Синдром посттравматических стрессовых нарушений: современное состояние и проблемы. *Психологический журнал*. 1992. Т. 13, № 2. С. 14–29.
616. Тепленькая Х. М. Формирование логических структур у детей 6-7 лет. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24 «Психология формирования понятий и умственных действий»*. Москва : [б. и.], 1966. С. 109–114.
617. Терещенко Л. А. Православний психотерапевтичний аспект у подоланні неврозів. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2006. Т. VIII. Вип. 6. С. 292–299.
618. Терещук А. Д. Прояв емоційних чинників під час розв'язання мислинневих задач молодшими школярами. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 7. С. 315–324.
619. Терлецька Л. Г. Місце опору в процесі самоаналізу особистості. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2005. Т. VII. Вип. 2. С. 264–269.
620. Теслюк П. В. Символ як філософсько-психологічна категорія. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 5. С. 342–349.
621. Тихомиров О. К. Психология мышления. Москва : Издательство Московского университета, 1984. 270 с.
622. Тихомиров О. К. Экспериментальный анализ эвристик. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 25. Эвристические процессы в мыслительной деятельности*. Москва : [б. и.], 1966. С. 25–32.
623. Ткаченко А. Н. Проблема исходной единицы анализа психического в истории советской психологии (1920-1940 гг.). *Вопросы психологии*. 1980. № 2. С. 155–159.
624. Ткаченко О. А. Формування у майбутніх практичних психологів прийомів розуміння психологічної ситуації клієнта : автореф. дис... канд. псих. наук :

- 19.00.07 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2001. 20 с.
625. Толстова Ю. Н. Основы многомерного шкалирования. Москва : КДУ, 2006. 160 с.
626. Томэ Х., Кэхеле Х. Современный психоанализ / [общ. ред. А. В. Казанской]. Москва : Издательская группа «Прогресс» – «Литера» ; Издательство агентства «Яхтсмен», 1996. Т. 1. Теория. 576 с.
627. Томэ Х., Кэхеле Х. Современный психоанализ / [общ. ред. А. В. Казанской]. Москва : Издательская группа «Прогресс» – «Литера» ; Издательство агентства «Яхтсмен», 1996. Т. 2. Практика. 776 с.
628. Тофтул М. Г. Логіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 1999. 336 с.
629. Третьак Т. М., Гомонюк В. О. Функціонування перцептивно-мисленнєвих стратегій у процесі творчості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. Т. XII. Вип. 24. С. 161–169.
630. Трошин А. К. К вопросу о физиологических основах психотерапии. *Вопросы психотерапии* / под ред. М. С. Лебединского. Москва : Медгиз, 1958. С. 84–86.
631. Тукаев Р. Д. Синтетическая модель личности в психотерапии. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2018. Т. 28, № 2. С. 55–62.
632. Тюхтин В. С. Методологические вопросы математизации психологического знания. *Психология и математика*. Москва : Издательство «Наука», 1976. С. 43–58.
633. Тюхтин В. С. О природе образа (психическое отражение в свете идей кибернетики). Москва : Государственное издательство «Высшая школа», 1963. 123 с.
634. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. Москва : Издательство «Наука», 1966. 452 с.

635. Уилберг К. Синтез трансактного анализа и гештальт-терапии. *Методы эффективной психокоррекции : Хрестоматия* / сост. К. В. Сельченко. Минск : Харвест, 1999. С. 700–725.
636. Умозрительная психология : Чтения покойного профессора Московской духовной академии, протоиерея Федора Александровича Голубинского. Москва : В Университетской типографии (Катов и К°), 1871. 142 с.
637. Уоттс А. Психотерапия. Восток и Запад. Львов : Инициатива, 1997. 174 с.
638. Ухтомский А. А. Доминанта. Москва ; Ленинград : Издательство «Наука», 1966. 274 с.
639. Ушаков Г. К. Детская психиатрия. Москва : Медицина, 1973. 392 с.
640. Ушаков Т. Н. Мадридская речь И. П. Павлова. *Психологический журнал*. 1983. Т. 4, № 6. С. 130–134.
641. Фейдимен Дж., Фрейгер Р. «Абрахам Маслоу и психология самоактуализации». *Журнал практикующего психолога*. 1995. № 1. С. 110–122.
642. Феофраст. Характеры / [пер., ст. и примеч. Г. А. Стратановского]. Ленинград : Издательство «Наука», 1974. 124 с.
643. Ферро А. Психоанализ: создание историй. Москва : Независимая фирма «Класс», 2007. 232 с.
644. Филиппов А. В., Ковалёв С. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса. *Психологический журнал*. 1986. Т. 7, № 1. С. 14–21.
645. Филиппов Л. И. Философская антропология Жан-Поля Сартра. Москва : Издательство «Наука», 1977. 286 с.
646. Философия Герберта Спенсера в сокращенном изложении Говарда Коллинса с предисловием Герберта Спенсера. Санкт-Петербург : Типография И. Г. Салова, 1892. 472 с.
647. Флемберг Х. Достоевский в Швеции с 1970-х гг. до наших дней. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 249–264.
648. Франкл В. Воля к смыслу. Москва : Альпина нон-фикшн, 2018. 227 с.

649. Франкл В. Страдания от бессмысленности жизни : актуальная психотерапия. Новосибирск : Сибирское университетское издательство, 2008. 102 с.
650. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / [общ. ред. Л. Я. Гозман и Д. А. Леонтьева ; вст. ст. Д. А. Леонтьева]. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
651. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному; Страх; Тотем и табу : сборник. Минск : ООО «Попурри», 1999. 496 с.
652. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Минск : ООО «Попурри», 1999. 480 с.
653. Фрейд З. Психоаналитические этюды / [сост. Д. И. Донского, В. Ф. Круглянского ; послесл. В. Т. Кондрашенко]. Минск : ООО «Попурри», 1998. 608 с.
654. Фрейд З. Тотем и табу : сборник. Москва : Олимп; ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. 448 с.
655. Фридлендер Г. Достоевский и мировая литература. Москва : Художественная литература, 1979. 423 с.
656. Фридлендер Г. М. Достоевский в современном мире. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1974. Т. 1. С. 14–29.
657. Фридлендер Г. М. Творческий процесс Достоевского. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1996. Т. 12. С. 5–42.
658. Фридман Л. М. Еще один взгляд на феномен Пиаже. *Вопросы психологии*. 1999. № 6. С. 48–53.
659. Фридман Л. М. Моделирование в психологии и психология моделирования. *Вопросы психологии*. 1977. № 2. С. 15–28.
660. Фридман Л. М. О некоторых методологических вопросах моделирования и математизации в психологии. *Вопросы психологии*. 1974. № 5. С. 3–12.
661. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Минск : ООО «Попурри», 1999. 624 с.

662. Фромм Э. Бегство от свободы ; Человек для себя. Минск : ООО «Попурри», 2000. 672 с.
663. Фуллье А. Темперамент и характер. Москва : Издание магазина «Книжное дело», 1896. 336 с.
664. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге : сборник / под ред. А. Л. Доброхотова. Москва : Высш. шк., 1991. 192 с.
665. Хайн А. М. Трансактный анализ и психодрама: Союз, который хорошо работает. *Психодрама и современная психотерапия*. 2003. № 1. С. 36–51.
666. Халецкий А. М. Уровни психической деятельности в норме и патологии. Москва : Издательство «Медицина», 1970. 160 с.
667. Харитонов А. Н. Аспекты лингвистической концепции А. А. Потебни и некоторые вопросы речевого общения. *Психологические исследования общения* / ред.: Б. Ф. Ломов, А. В. Беляева, В. Н. Носуленко. Москва : Издательство «Наука», 1985. С. 68–81.
668. Харрис Т. Э. Я – окей, ты – окей. Москва : Академический проект, 2006. 368 с.
669. Хассен С. Освобождение от психологического насилия. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 400 с.
670. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение семейно-системных конфликтов и противоречий. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2003. 400 с.
671. Хилман Дж. Сто лет одиночества: наступит ли то время, когда прекратится анализ души? *Московский психотерапевтический журнал*. 1997. № 1. С. 120–141.
672. Холмогорова А. Б. Когнитивная психотерапия и перспективы ее развития в России. *Московский психотерапевтический журнал*. 2001. № 4. С. 6–17.
673. Холмогорова А. Б. Обострение борьбы парадигм в науках о психическом здоровье: в поисках выхода. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2014. Т. 24, № 4. С. 53–61.
674. Хомджян Х. Н., Токарев С. А., Анцыферова Л. И. Предисловие. *Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории (Проблемы палеопсихологии)*. Москва : Издательство «Мысль», 1974. С. 4–12.

675. Хомская Е. Д. Изучение биологических основ психики с позиций нейropsychологии. *Вопросы психологии*. 1999. № 3. С. 27–37.
676. Хомская Е. Д. О методологических проблемах современной психологии. *Вопросы психологии*. 1997. № 3. С. 112–125.
677. Хорни К. Невроз и личностный рост. Борьба за самореализацию / [пер. Е. И. Замфир ; терминологическая правка В. Данченко]. Санкт-Петербург : Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 1997. 285 с.
678. Хорни К. Невротическая личность нашего времени ; Самоанализ / общ. ред. Г. В. Бурменской. Москва : Издательская группа «Прогресс» – «Универс», 1993. 480 с.
679. Хочкис С. Адская паутина нарциссизма. Как выжить в жестоком мире нарциссизма. Москва : Независимая фирма «Класс», 2013. 248 с.
680. Хэзлем М. Т. Психиатрия : Вводный курс. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ» ; Львов : «Инициатива», 1998. 624 с.
681. Чалидзе В. Иерархический человек. Социобиологические заметки. Москва : «Терра», 1991. 224 с.
682. Человек и его символы / К. Г. Юнг, М. Л. фон Франц, Дж. Л. Хендерсон, И. Якоби, А. Яффе ; [под общ. ред. С. Н. Сиренко]. Москва : Серебряные нити, 1998. 368 с.
683. Челпанов Г. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе / 6-е изд. Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1918. 319 с.
684. Чемберлэн А. Ф. Дитя. Очерки по эволюции человека. Санкт-Петербург : «Московское книгоиздательство», 1910. Ч. 1. 303 с.
685. Чепелева Н. В. Діалог як механізм творчої діяльності. *Психологія*. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1998. Вип. 2. С. 5–14.
686. Чепелева Н. В. Психологічні основи діалогічної взаємодії з текстом. *Діалогічність як форма існування і розвитку особистості : монографія* / за заг. ред. Г. О. Балла, М. В. Папучі. Ніжин : Вид-во «Міланік», 2007. С. 17–57.

687. Чиж В. Достоевский как психопатолог : очерк. Москва : В Унив. тип., 1885. 123 с.
688. Чудинов В. А. Alcock J. E. Парапсихология: наука или магия? *Вопросы психологии*. 1982. № 4. С. 152.
689. Чукичев И. П. О единстве теоретических позиций И. П. Павлова, Н. Е. Введенского, А. А. Ухтомского. Москва : Советская наука, 1956. 110 с.
690. Чуприкова Н. И. О психике и ее материальном субстрате в свете тенденций развития современной нейрофизиологии. *Теория функциональных систем в физиологии и психологии*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 47–61.
691. Чуприкова Н. И. Слово как фактор управления в высшей нервной деятельности человека. Москва : Просвещение, 1967. 307 с.
692. Чэн Синьюй. О роли и влиянии Достоевского в Китае. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 293–304.
693. Шандор Ф. К вопросу о психоаналитической технике. *Зарубежный психоанализ* / сост. и общ. ред. В. М. Лейбина. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 134–146.
694. Шапарь В. Б., Шапарь О. В. Практическая психология. Проективные методики. Ростов н/Д: Феникс, 2006. 480 с.
695. Шарден П. Феномен человека / предисл. и комм. Б. А. Старостина. Москва : Наука, 1987. 240 с.
696. Швырков В. Б. На пути к психофизиологической теории поведения. *Психологический журнал*. 1982. Т. 3, № 2. С. 70–88.
697. Швырков В. Б. Теория функциональных систем в психофизиологии. *Теория функциональных систем в физиологии и психологии*. Москва : Издательство «Наука», 1978. С. 11–46.
698. Шеварев П. А. О роли ассоциаций в процессах мышления. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 388–438.
699. Шеварев П. А. Правилосообразные действия и вариативные ассоциации. *XVIII Международный психологический конгресс. Симпозиум 24*

- «Психология формирования понятий и умственных действий»*. Москва : [б. и.], 1966. С. 70–75.
700. Шерток Л. Полвека после Фрейда. *Психологический журнал*. 1990. Т. 11, № 3. С. 141–144.
701. Шерток Л., Де Соссюр Р. Рождение психоаналитика. От Месмера до Фрейда / вступ. ст. Н. С. Автономовой. Москва : Прогресс, 1991. 288 с.
702. Шмуклер А. Б. Современные подходы к диагностике шизофрении и расстройств шизофренического спектра (концепция DSM-5). *Психиатрия и психофармакотерапия*. 2013. № 5. С. 43–51.
703. Шорохова Е. В. Учение И. П. Павлова о высшей нервной деятельности и его значение для психологии мышления. *Исследования мышления в советской психологии* / под ред. Е. В. Шороховой. Москва : Наука, 1966. С. 80–122.
704. Шостакович Б. В., Литвинцева М. С., Гульдман В. В. Клинические и психологические особенности мотивации поведения больных шизофренией. *Вопросы психологии*. 1977. № 1. С. 143–146.
705. Шостром Э. Анти-Карнеги ; Карнеги Д. Прихоти удачи. Минск: ООО «Попурри», 2004. 400 с.
706. Шпонгер-Шьонгерр М. Т. Использование языка символов в психодраме и монодраме. *Психодрама и современная психотерапия*. 2002. № 1. С. 46–50.
707. Шпортун О. М. Психологія та патопсихологія гумору: модель, діагностика, корекція : автореф. дис... докт. псих. наук : 19.00.04 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2018. 42 с.
708. Шпрангер Э. Формы жизни: гуманитарная психология и этика личности / пер. А. К. Судакова. Москва : Канон+, 2014. 399 с.
709. Штайнер К. Сценарии жизни людей. Школа Эрика Берна. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 416 с.
710. Штейнгауз М. Наследственность и среда, как факторы воспитания. *Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии* / под ред. А. Ф. Лазурского и А. П. Нечаева. Москва : Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1910. С. 66–91.

711. Штекель В. Исходы психоаналитического лечения. *Зарубежный психоанализ* / сост. и общ. ред. В. М. Лейбина. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С. 82–108.
712. Щенников Г. К. Мысль о человеке и структура характера у Достоевского. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Ленинград : Издательство «Наука», 1976. Т. 2. С. 3–10.
713. Щіпановська О. Р. Психологічні чинники психотерапевтичного дискурсу : автореф. дис... канд. псих. наук : 19.00.04 / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2005. 20 с.
714. Эббингауз Г. Душа и тело. Факты и теории. *Психологическая хрестоматия* / [сост.: В. Артемов, Л. Выготский, И. Добрынин, А. Лурия] ; [под ред. К. Н. Корнилова]. Москва : Государственное издательство, 1927. С. 5–25.
715. Эгеберг Э. Об изучении творчества Достоевского в Норвегии и Дании. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 235–248.
716. Эйдлин В. И. О соотношении восприятия и понимания текста. *Вопросы психологии*. 2012. № 1. С. 25–36.
717. Эльконин Б. Д. Л. С. Выготский – Д. Б. Эльконин: знаковое опосредствование и совокупное действие. *Вопросы психологии*. 1996. № 5. С. 57–63.
718. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека. Москва : Прогресс, 1980. 22 с.
719. Юнг К. Г. Избранное. Минск : ООО «Попурри», 1998. 448 с.
720. Юнг К. Г. Ответ Иову. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ» «Канон+», 1998. 384 с.
721. Юнг К. Г. Практика психотерапии. Москва : ООО «Фирма «Издательство АСТ» ; Санкт-Петербург : «Университетская книга», 1998. 416 с.
722. Юнг К. Г. Психология бессознательного. Москва : ООО «Издательство АСТ», «Канон+», 2001. 400 с.
723. Юревич А. В. Парадигмальные дебаты. *Методология и история психологии*. 2007. Т. 2. Вып. 3. С. 3–17.

724. Юревич А. В. Системный кризис психологии. *Вопросы психологии*. 1999. № 2. С. 3–11.
725. Якушев И. Б. Патография: экзотика или методология? *Медицинская психология в России*. 2010. № 4. URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: 17.07.2020).
726. Ялом И. Дар психотерапии / пер. с англ. Ф. Прокофьева. Москва : Изд-во Эксмо, 2005. 352 с.
727. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / пер. с англ. Т. С. Драбкиной. Москва : Независимая фирма «Класс», 2005. 576 с.
728. Ялом І. Коли Ніцше плакав. Київ : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 464 с.
729. Ялом І. Шопенгауер як ліки. Київ : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2018. 512 с.
730. Янг Р. Союзники ли христианство и психология? *Журнал практикующего психолога*. 1995. № 1. С. 51–52.
731. Янг С. Восприятие и изучение творчества Достоевского в Великобритании (1971-2011 гг.). *Достоевский. Материалы исследований* / ред. К. А. Баршт, Н. Ф. Буданова. Санкт-Петербург : Издательство «Нестор-История», 2013. Т. 20. С. 119–142.
732. Ясенский С. Ю. Искусство психологического анализа в творчестве Ф. М. Достоевского и Л. Н. Андреева. *Достоевский. Материалы исследований* / ред. Г. М. Фридлендер. Санкт-Петербург : Издательство «Наука», 1994. Т. 11. С. 156–187.
733. Яценко Т. С. Основы глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посібник. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.
734. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник. Київ : Либідь, 1996. 264 с.
735. Яценко Т. С., Іваненко Б. Б., Горобець Т. В., Дметерко Н. В. Психологічні викривлення у контексті цілісного розуміння психіки. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 7. С. 376–383.

736. Яценко Т. С., Кмит Я. М., Мошенская Л. В. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубиннопсихологический аспект). Москва : СИП РИА, 2000. 192 с.
737. Яценко Т. С., Мелоям А. Е., Іваненко Б. Б., Горобець Т. В. Психоаналіз об'єктних відношень суб'єкта в контексті проблеми агресії. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ : [б. в.], 2004. Т. VI. Вип. 1. С. 377–384.
738. American Heritage Dictionary Editors. Boston ; New York : Houghton Mifflin Harcourt, 2008. 608 p.
739. Berrettini W. H. Are schizophrenic and bipolar disorders related? A review of family and molecular studies. *Biological Psychiatry*. 2000. № 48. P. 531–538.
740. Compton W. M., Guze S. B. The neo-Kraepelinian revolution in psychiatric diagnosis. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*. 1995. Vol. 245, № 4-5. P. 196–201.
741. Craddock N., Owen M. J. The beginning of the end for the Kraepelinian dichotomy. *British Journal of Psychiatry*. 2005. № 186 (5). P. 364–366.
742. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders / Fourth Third Edition (DSM-IV). Washington, DC : American Psychiatric Association, 1994. 886 p.
743. Fischer B. A., Carpenter W. T. Will the Kraepelinian dichotomy survive DSM-V? *Neuropsychopharmacology*. 2009. Vol. 34, № 9. P. 2081–2087.
744. Gaebel W., Zielasek J. The DSM-V initiative «deconstructing psychosis» in the context of Kraepelin's concept on nosology. *European Archives of Psychiatry and Clinical Neuroscience*. 2008. Vol. 258, Suppl 2. Jun. P. 41–47.
745. Hawk A. B., Carpenter W. T., Strauss J. S. Diagnostic criteria and 5-year outcome in schizophrenia: A report from the International Pilot Study of Schizophrenia. *Archives of general psychiatry*. 1975. № 32. P. 343–356.
746. Keefe R. S. E., Fenton W. S. How should DSM-V criteria for schizophrenia include cognitive impairment? *Schizophrenia Bulletin*. 2007. № 33 (4). P. 912–920.

747. Kirkpatrick B., Ram R., Amador X. F., Buchanan R. W., McGlashan T., Tohen M., Bromet E. Summer birth and the deficit syndrome of schizophrenia. *American Journal of Psychiatry*. 1998. № 155. P. 1221–1226.
748. Kohl F. The beginning of Emil Kraepelin's classification of psychoses. A historical-methodological reflection on the occasion of the 100th anniversary of his «Heidelberg Address» 27 November 1898 on «nosologic dichotomy» of endogenous psychoses. *Psychiatr Prax*. 1999. Vol. 26, № 3. May. P. 105–111.
749. Krabbendam L., Arts B., van Os J., Aleman A. Cognitive functioning in patients with schizophrenia and bipolar disorder: a quantitative review. *Schizophrenia Research*. 2005. № 80 (2-3). P. 137–149.
750. Lake C. R. Disorders of thought are severe mood disorders: The selective attention deficit in mania challenges the Kraepelinian Dichotomy. A review. *Schizophrenia Bulletin*. 2008. № 34 (1). P. 109–117.
751. Lichtenstein P., Yip B. H., Bjork C., Pawitan Y., Cannon T. D., Sullivan P. F., Hultman C. M. Common genetic determinants of schizophrenia and bipolar disorder in Swedish families: a population-based study. *Lancet*. 2009. № 373. P. 234–239.
752. Lifton R. J. The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide. Basic Books, Inc., Publishers New York, 1986. 561 p.
753. McIntosh A. M., Whalley H. C., McKirdy J., Hall J., Sussmann J. E., Shankar P., Johnstone E. C., Lawrie S. M. Prefrontal function and activation in bipolar disorder and schizophrenia. *American Journal of Psychiatry*. 2008. № 165. P. 378–384.
754. Mikolasch S., Kotrschal K., Schloegl C. African grey parrots (*Psittacus erithacus*) use inference by exclusion to find hidden food. *Biology Letters*. 2011. June 22.
755. Mischel W. Personality and Assessment. New York : John Wiley & Sons, Inc., 1968. 365 p.
756. Moller H. J. Bipolar disorder and schizophrenia: Distinct illnesses or a continuum? *Journal of Clinical Psychiatry*. 2003. № 64 (Suppl 6). P. 23–27.
757. Moller H. J., Bottlender R., Gross A., Hoff P., Wittmann J., Wegner U., Strauss A. The Kraepelinian dichotomy: Preliminary results of a 15-year follow-

- up study on functional psychoses: Focus on negative symptoms. *Schizophrenia Research*. 2002. № 56. P. 87–94.
758. Murray R. V., Sham P., Os J. V., Zanelli J., Cannon M., McDonald C. Kraepelinian dichotomy. *British Journal of Psychiatry*. 2005. Vol. 187. P. 485–486.
759. Open Science Collaboration, Nosek B. A., Aarts A. A., Anderson C. J., Anderson J. E., Kappes H. B.... Estimating the reproducibility of psychological science. *Science*. 2015. Vol. 349, Issue 6251.
760. Owen M. J., Craddock N., Jablensky A. The genetic deconstruction of psychosis. *Schizophrenia Bulletin*. 2007. № 33 (4). P. 905–911.
761. Potash J. B., Willour V. L., Chiu Y. F., Simpson S. G., MacKinnon D. F., Pearlson G. D., DePaulo J. R. Jr., McInnis M. G. The familial aggregation of psychotic symptoms in bipolar disorder pedigrees. *American Journal of Psychiatry*. 2001. № 158 (8). P. 1258–1264.
762. Regier D. A., Kuhl E. A., Kupfer D. J. DSM-5: Классификация и изменения критериев / пер. А. В. Павличенко. *World Psychiatry*. 2013. Т. 12, № 12. С. 86–94.
763. Regier D. Time for a fresh start? Rethinking psychosis in DSM-V. *Schizophrenia Bulletin*. 2007. № 33 (4). P. 843–845.
764. Rossler W., Riecher-Rossler A., Angst J., Murray R., Gamma A., Eich D., Os van J., Gross V. A. Psychotic experiences in the general population: A twenty-year prospective community study. *Schizophrenia Research*. 2007. № 92. P. 1–14.
765. Seidman L. J., Kremen W. S., Koren D., Faraone S. V., Goldstein J. M., Tsuang M. T. A comparative profile analysis of neuropsychological functioning in patients with schizophrenia and bipolar psychoses. *Schizophrenia Research*. 2002. № 53 (1–2). P. 31–44.
766. Solovay M. R., Shenton M. E., Holzman P. S. Comparative studies of thought disorders: I. Mania and schizophrenia. *Archives of general psychiatry*. 1987. № 44. P. 13–20.

767. Taylor A. H., Hunt G. R., Holzhaider J. C., Gray R. D. Taylor A. H. Spontaneous Metatool Use by New Caledonian Crows. *Current Biology*. 2007. Vol. 17. September 04.
768. Taylor A. H., Hunt G. R., Medina F. S., Gray R. D. Do New Caledonian crows solve physical problems through causal reasoning? *Proceedings of the Royal Society B*. Vol. 276. 2009. 22 January.
769. Tek C., Kirkpatrick B., Kelly C., McCreadie R. G. Summer birth and deficit schizophrenia in Nithsdale, Scotland. *Journal of Nervous and Mental Disease*. 2001. № 189. P. 613–617.
770. Thaker G. K. Neurophysiological endophenotypes across bipolar and schizophrenia psychosis. *Schizophrenia Bulletin*. 2008. № 34 (4). P. 760–773.
771. Van Os J. Strauss, Hanssen M., Bijl R. V., Ravelli A. (1969) revisited: A psychosis continuum in the general population? *Schizophrenia Research*. 2000. № 45. P. 11–20.
772. Widiger T. DSM-IV Reviews of the Personality Disorders: Introduction to Special Series. *Journal of Personality Disorders*. 1998. № 5. P. 122–134.

ДОДАТКИ

Додаток А

МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ СТРУКТУРИ БІНАРНИХ ЕМОЦІЙ

Додаток А 1

Ранжування емоційних реакцій досліджуваної М.

1.	Радість
2.	Інтерес
3.	Сором'язливість
4.	Кохання
5.	Тривога
6.	Печаль
7.	Страх
8.	Провина
9.	Гнів
10.	Ревнощі
11.	Подив
12.	Образа
13.	Сором
14.	Огида
15.	Презирство

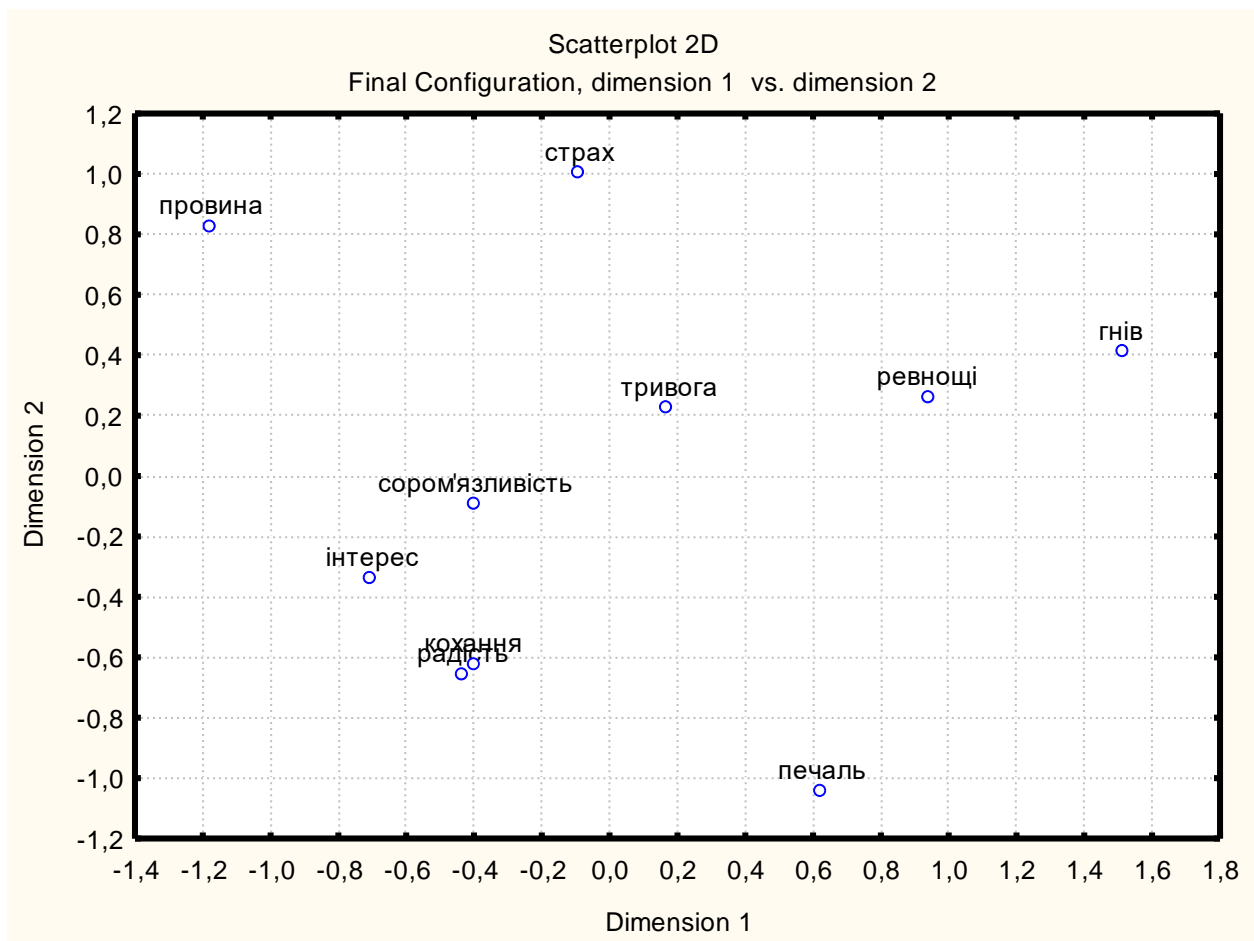
Таблиця кінцевої конфігурації (final configuration) досліджуваної М.

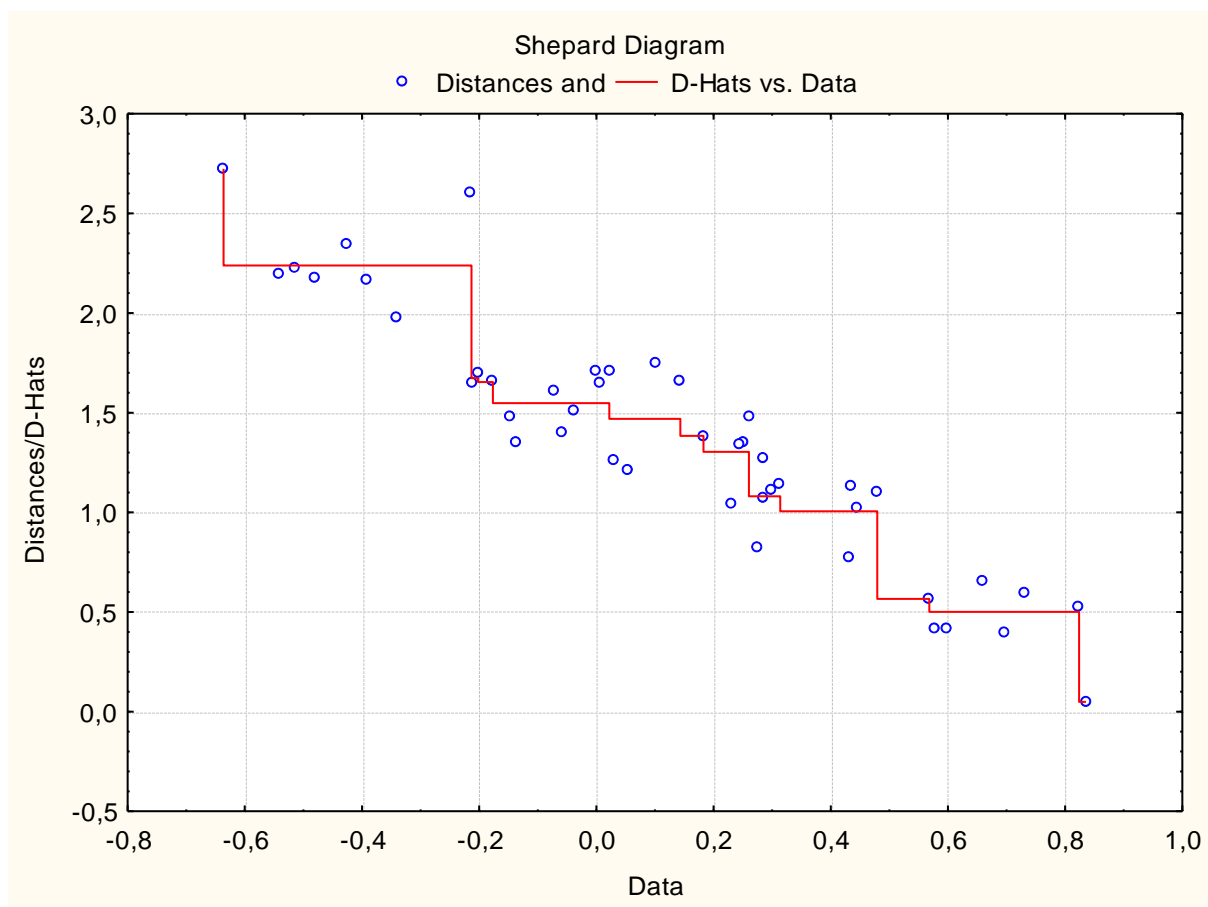
Final Configuration (БШ_кореляційний аналіз.sta)		
D-star: Raw stress = 1,940040; Alienation = ,1389471		
D-hat: Raw stress = ,9309076; Stress = ,0964836		
	DIM. 1	DIM. 2
Радість	-0,43832	-0,65433
Інтерес	-0,71007	-0,33611
Сором'язливість	-0,40181	-0,09005
Кохання	-0,40380	-0,61935
Тривога	0,16643	0,22784
Печаль	0,62082	-1,04018
Страх	-0,09345	1,00516
Провина	-1,18373	0,82919
Гнів	1,50826	0,41451
Ревнощі	0,93566	0,26331

[illegible]

2-мірна діаграма розсіювання (Graph final configuration)
досліджуваної М.

Діаграма Шепарда (Shepard diagram) досліджуваної М.

Кореляція емоційних реакцій досліджуваної М.

[illegible]

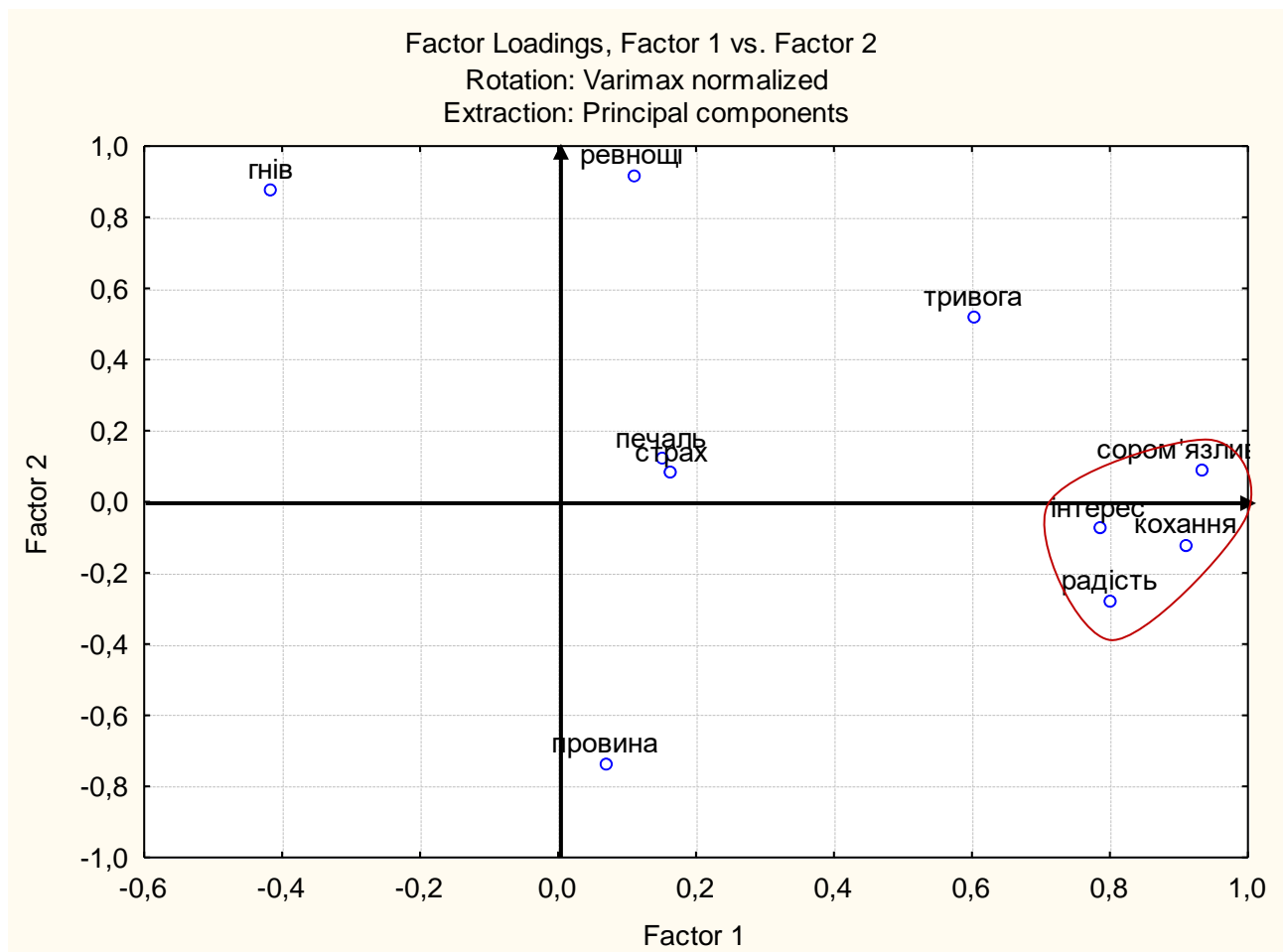
Факторні навантаження емоційних реакцій досліджуваної М.

	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Радість	0,800475	-0,277754	-0,399185
Інтерес	0,785222	-0,074731	0,130254
Сором'язливість	0,934620	0,089886	0,214161
Кохання	0,910824	-0,120189	-0,301743
Тривога	0,603838	0,519212	0,271811
Печаль	0,151375	0,121187	-0,756149
Страх	0,163579	0,082090	0,886805
Провина	0,070333	-0,736460	0,475798
Гнів	-0,415938	0,876710	0,001518
Ревнощі	0,109011	0,917715	0,086632
Expl.Var	3,564575	2,549457	1,979185
Prp.Totl	0,356458	0,254946	0,197919

Власні значення факторів досліджуваної М.

Eigenvalues (Spreadsheet7)				
Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	3,637389	36,37389	3,637389	36,37389
2	2,478544	24,78544	6,115933	61,15933
3	1,977284	19,77284	8,093217	80,93217

Графічне представлення факторних навантажень (фактори 1, 2)
досліджуваної М.

Ранжування емоційних реакцій досліджуваної С.

1.	Печаль
2.	Сором'язливість
3.	Тривога
4.	Інтерес
5.	Кохання
6.	Страх
7.	Сором
8.	Провина
9.	Радість
10.	Подив
11.	Презирство
12.	Ревнощі
13.	Образа
14.	Гнів
15.	Огида

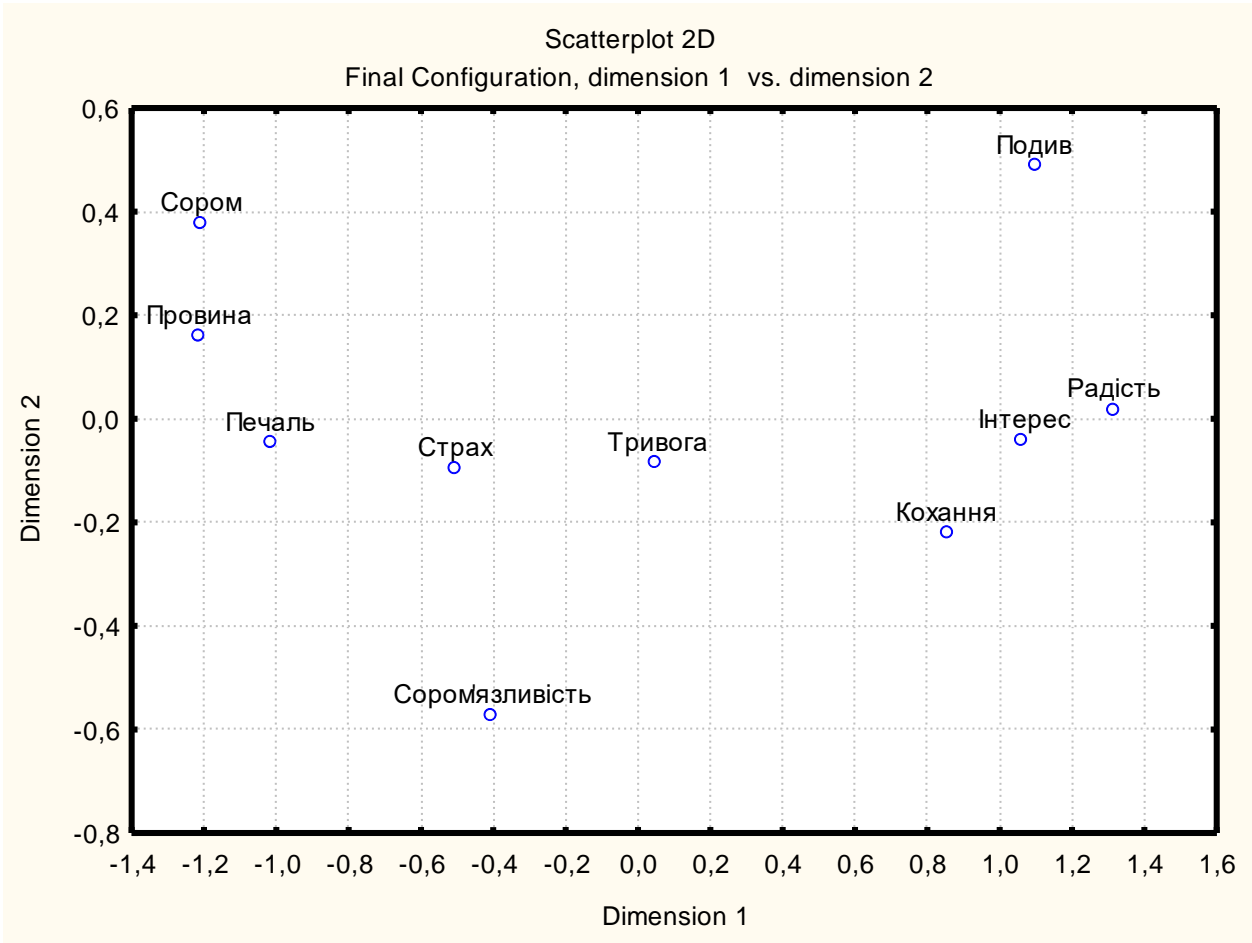
Таблиця кінцевої конфігурації (final configuration) досліджуваної С.

Final Configuration (Spreadsheet2)		
D-star: Raw stress = ,2378959; Alienation = ,0487601		
D-hat: Raw stress = ,0975120; Stress = ,0312269		
	DIM. 1	DIM. 2
Печаль	-1,01866	-0,045331
Сором'язливість	-0,40731	-0,571336
Тривога	0,04646	-0,083495
Інтерес	1,05970	-0,039256
Кохання	0,85125	-0,218527
Страх	-0,51126	-0,092975
Сором	-1,21206	0,380024
Провина	-1,21816	0,161466
Радість	1,31452	0,019600
Подив	1,09552	0,489829

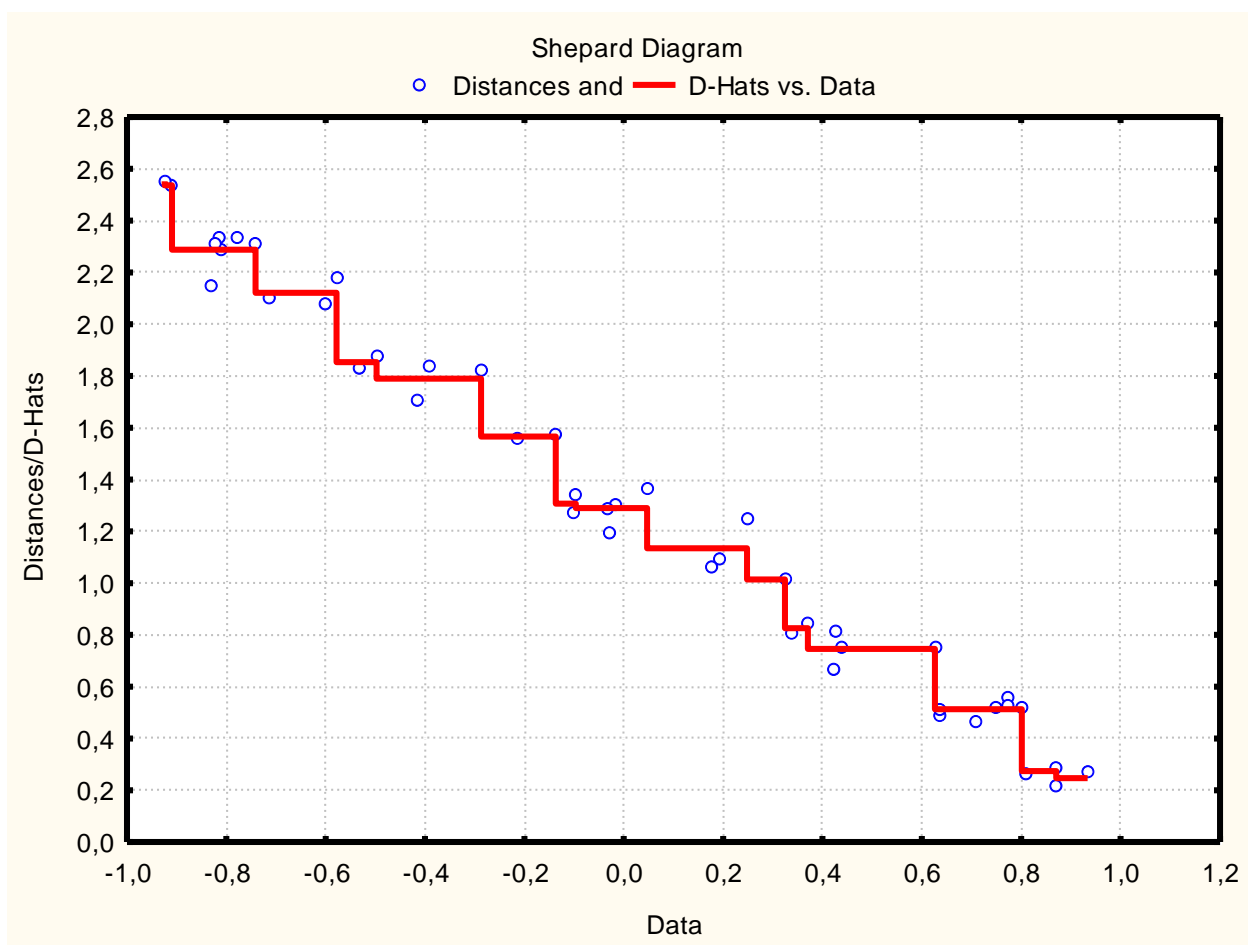

[illegible]

2-мірна діаграма розсіювання (Graph final configuration) досліджуваної С.

Діаграма Шепарда (Shepard diagram) досліджуваної С.

[illegible]

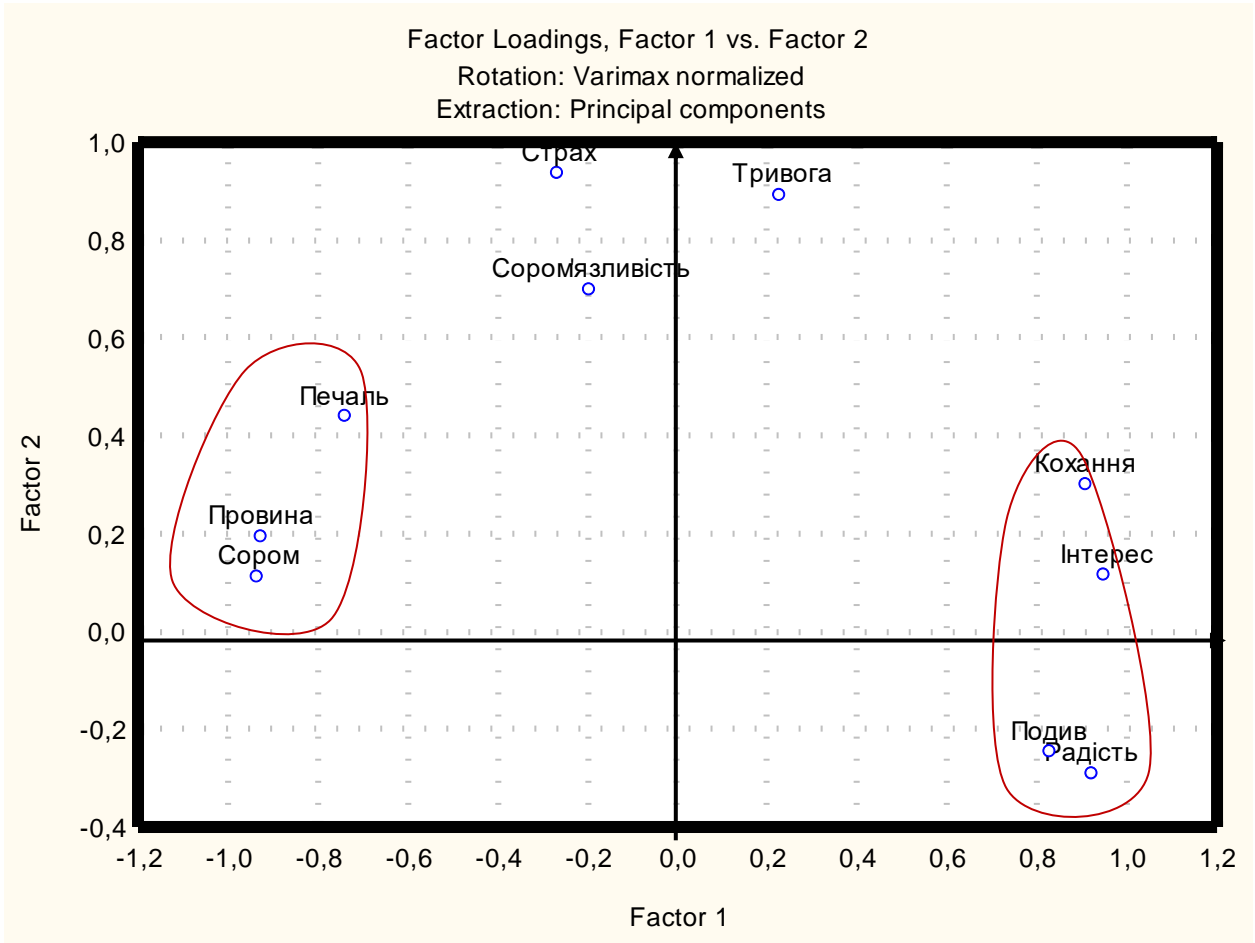
Факторні навантаження емоційних реакцій досліджуваної С.

	Factor 1	Factor 2
Печаль	-0,742819	0,439815
Сором'язливість	-0,196671	0,700555
Тривога	0,226934	0,894474
Інтерес	0,947554	0,116048
Кохання	0,905424	0,301918
Страх	-0,268925	0,938429
Сором	-0,935487	0,113962
Провина	-0,930367	0,197217
Радість	0,919136	-0,287770
Подив	0,825958	-0,244402
Expl.Var	5,699666	2,663997
Prp.Totl	0,569967	0,266400

Власні значення факторів досліджуваної С.

Eigenvalues (Spreadsheet7)				
Extraction: Principal components				
	Eigenvalue	% Total	Cumulative	Cumulative
1	5,939837	59,39837	5,939837	59,39837
2	2,423826	24,23826	8,363663	83,63663

Графічне представлення факторних навантажень досліджуваної С.

МЕТОД ДІАГНОСТИКИ ФУНДАМЕНТАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СПРИЙМАННЯ ЗА ДОПОМОГОЮ ОЦІНКИ СХОЖИХ ТЕКСТІВ

Інструкція: «Вашій увазі пропонуються два варіанти народної пісні «Вьюн над водой...» Визначте той варіант тексту, який, на Вашу думку, є автентичними (первинним). Не звертайтеся за допомогою до інтернет-ресурсів і не обговорюйте Вашу відповідь з іншими особами. Покладіться на власний смак та інтуїцію».

Варіант 1

Вьюн над водой, ой, вьюн над водой,
Вьюн над водой расстиается.
Жених у ворот, ой, жених у ворот,
Жених у ворот дожидается.

Вынесли ему, ой, вынесли ему
Вынесли ему сундуки, полны добра.
– «Это не мое, ой, это не мое,
Это не мое, это батюшки мово».

Вывели ему, ой, вывели ему,
Вывели ему вороного коня.
– «Это не мое, ой, это не мое,
Это не мое, это дядюшки мово».

Вывели ему, ой, вывели ему,
Вывели ему Свет-Настасьюшку.
– «Это вот мое, ой, это вот мое,
Это вот мое, Богом суженное».

Вьюн над водой, ой, вьюн над водой,
Вьюн над водой расстиается.
Жених у ворот, ой, жених у ворот,
Жених у ворот дожидается.

Варіант 2

Вьюн над водой, ой, вьюн над водой,
Вьюн над водой расстиается.
Парень молодой, ой, парень молодой,
Парень молодой собирается.

Вынесли ему, ой, вынесли ему
Вынесли ему сундуки, полны добра.
– «Это не мое, ой, это не мое,
Это не мое, это батюшки мово».

Вывели ему, ой, вывели ему,
Вывели ему вороного коня.
– «Это не мое, ой, это не мое,
Это не мое, это дядюшки мово».

Вывели ему, ой, вывели ему,
Вывели ему Свет-Настасьюшку.
– «Это не мое, ой, это не мое,
Это не мое, это брата моего».

Вынесли ему, ой, вынесли ему,
Вынесли ему длинный посох да суму.
– «Это вот мое, ой, это вот мое,
Это вот мое, Богом даденое».

Додаток В

ДОВІДКИ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Міністерство освіти і науки України
**ЖИТОМИРСЬКИЙ
 ДЕРЖАВНИЙ
 УНІВЕРСИТЕТ**
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
 Вул. В. Бердичівська, 40,
 м. Житомир, 10008
 телефон /факс (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
 код ЄДРПОУ 02125208

Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
 40, Velyka Berdychivska Str.,
 City of Zhytomyr Ukraine, 10008
 Tel/Fax (0412) 43-14-17
 E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
 USREOU 02125208

Від 05.06.2020 № 1/643
 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів докторської дисертації
 доцента кафедри соціальної та практичної психології
 Житомирського державного університету імені Івана Франка
Мазяра Олега Васильовича
 «Генезис і динаміка дисонансів особистості: системний підхід»
 (за спеціальністю 053 Психологія,
 спеціалізація 19.00.01 – загальна психологія, історія психології)

Результати дисертаційного дослідження О.В. Мазяра впроваджено у навчальний процес Житомирського державного університету імені Івана Франка, що відображено у лекційних матеріалах та методичних рекомендаціях навчальних дисциплінах «Історія психології», «Диференціальна психологія», «Основи індивідуальної та групової психокорекції». Зокрема, в межах «Історія психології» наголошено на історико-психологічних висновках щодо результатів відкритої кризи у психології і подальших спробах її вирішення, наслідках парадигмального розриву психологічної науки і шляхах вироблення нової парадигми дослідження. У межах дисципліни «Основи індивідуальної та групової психокорекції» взято до уваги оригінальний погляд на генезис і динаміку особистісної проблематики, представлене системне уявлення про невротичний розлад як про ресурсний стан психіки. Матеріали монографії О.В. Мазяра «Особистісний дисонанс: системний аналіз» планується інтегрувати у низку навчальних дисциплін, які спрямовані формувати навички надання психологічної допомоги.

Результати впровадження дисертаційного дослідження О.В. Мазяра обговорені на засіданні кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка, протокол № 9 від 14.04.2020 року.

Проректор з наукової роботи,
 кандидат економічних наук, доцент

Завідувач кафедри соціальної
 та практичної психології,
 кандидат психологічних наук, доцент

 І.В. Доцяня
 Н.Ф. Портницька

Міністерство освіти і науки України
**НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ**

вул. Графська, 2, м. Ніжин, Чернігівська обл., 16602
 тел.: (04631) 7-19-67, факс: (04631) 2-53-09
 e-mail: ndu@ndu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125668

09.06.2020 № 04/434

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 на здобуття ступеня доктора психологічних наук
 доцента кафедри соціальної та практичної психології
 Житомирського державного університету імені Івана Франка,
 докторанта Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Мазяра Олега Васильовича

Результати науково-психологічного дослідження на тему «Генезис і динаміка особистісних дисонансів: системний підхід» впроваджено у навчальний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя при викладанні дисциплін для студентів спеціальності 053 Психологія першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Зокрема, вказані матеріали використовуються під час лекційних та практичних занять з таких дисциплін, як «Зоопсихологія та порівняльна психологія» (відмінності когнітивної діяльності людини і тварин), «Психофізіологія та анатомія нервової системи людини» (особливості процесу парабіозу), «Історія та філософія психології» (чинники відкритої кризи у психології та шляхи виходу з неї), «Психологія особистості» (генезис і динаміка порушень психічного розвитку).

Результати дисертаційного дослідження О.В. Мазяра обговорені на засіданні кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя (протокол №12 від 02.06.2020 року).

Ректор університету

О.Г.САМОЙЛЕНКО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, Сумська обл., 41400, тел.: (05444) 2-34-27, факс: (05444) 2-34-74
 E-mail: gdpu@sm.ukrtel.net, gnpuoffice@gmail.com, код ЄДРПОУ 02125527

Від 26.05.2020 № 1380
 На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 на здобуття ступеня доктора психологічних наук
 доцента кафедри соціальної та практичної психології
 Житомирського державного університету імені Івана Франка,
 докторанта Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Мазяра Олега Васильовича

Результати науково-психологічного дослідження на тему *«Генезис і динаміка особистісних дисонансів: системний підхід»* (за спеціальністю 053 Психологія, спеціалізація 19.00.01 – загальна психологія, історія психології) впроваджено у навчальний процес Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка при викладанні дисциплін для студентів спеціальності 053 Психологія. Зокрема, вказані матеріали використовуються під час лекційних та практичних занять з навчальних дисциплін циклу професійної підготовки: «Психотерапія», «Основи психологічного консультування та психокорекції з практикумом», «Експериментальна психологія та психодіагностика», що представлено у питаннях відмінностей особистісної проблематики на психологічному та педагогічному рівнях, генезису і динаміки порушень психічного розвитку особистості, процесуальних аспектів психодіагностики та психокорекції. Допоміжними стали публікації О.В. Мазяра у періодичних фахових виданнях 2017-2019 років та монографія «Особистісний дисонанс: системний аналіз».

Проректор
 із наукової роботи та міжнародних зв'язків

 Г. ЛУЦЕНКО

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
докторанта Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Мазяра Олега Васильовича

«Генезис і динаміка особистісних дисонансів: системний підхід»
(за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології)

Результати дисертаційного дослідження Мазяра О.В. впроваджено у навчальний процес Українського Католицького Університету при викладанні низки дисциплін за вибором для студентів спеціальності 053 Психологія другого (магістерського) рівня вищої освіти: «Сучасні підходи до діагностики та терапії поширених тривожних та афективних розладів», «Розлади особистості: діагностика, диференційна діагностика та сучасні підходи до терапії» та «Розлади психотичного спектру: діагностика, диференційна діагностика та сучасні підходи до терапії».

Зокрема, використовуються концептуальні погляди на систематику психічних розладів, підхід до класифікації психотичних станів. Також на лекційних та семінарських заняттях розглядаються питання генезису і психодинаміки когнітивних порушень, відображених у низці статей та монографії «Особистісний дисонанс: системний аналіз».

Результати дисертаційного дослідження О.В. Мазяра обговорені на засіданні кафедри клінічної психології, протокол № 12 від 29 травня 2020 року.

Перший проректор Українського
католицького університету

Т. Добко

В.о. зав. кафедри клінічної психології ФНЗ
Українського католицького університету,
керівник магістерської програми
«Клінічна психологія з основами КПТ»

О. Аврамчук

**Центр практичної психології
«FOR LIFE»**

10014, м. Житомир, Майдан Соборний, буд. 2/2, кв. 6
ЄДРПОУ 41314099

Вих. № 2/20 від 10.03.2020 р.

*Вченій раді Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України*

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
доцента кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
докторанта інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

Мазяра Олега Васильовича

«Генезис і динаміка дисонансів особистості: системний підхід»
(спеціальність 053 Психологія, спеціалізація 19.00.01 – загальна психологія;
історія психології)

Частина результатів дисертаційного дослідження О.В. Мазяра отримана в межах виконання науково-просвітницького проекту «Психічне здоров'я дітей: від знань до дій». Зокрема, проводилися тренінгові заняття для практичних психологів м. Житомира та Житомирської області, здійснювався психологічний аналіз тематичних малюнків дітей, який передбачав дослідження символічної мови дітей, встановлення несвідомих аспектів сприймання осіб із розладами психічного та соматичного здоров'я.

Центр практичної психології «For life» планує використовувати процедуру психологічної діагностики особистісної проблематики, запропонованої О.В. Мазяром у роботі з особами, які мають розлади невротичного спектру. На основі опублікованих ним матеріалів (Мазяр О.В. *Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера // Теорія і практика сучасної психології. 2019. № 4. Т. 1. С. 36-41*) планується розробити дослідницьку програму, яка дозволить дистанційно визначати змістовні аспекти особистісної проблематики і пропонувати подальшу форму надання психологічної допомоги. Зокрема, до уваги будуть взяті теоретико-методичні принципи діагностики емоційної сфери особистості.

Заступник директора
ГО «Центр практичної психології
«Фо Лайф»,
кандидат психологічних наук, доцент

[Signature] О.М. Савиченко

ІНСТИТУТ КРЕАТИВНИХ ІННОВАЦІЙ

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

10014, м. Житомир,
вул. Рильського, 9, офіс 213

+380964482858

www.kreativ.im@gmail.com

Твори майбутнє вже сьогодні!

Create the future today!

INSTITUTE OF CREATIVE INNOVATIONS

NONGOVERNMENTAL ORGANIZATION

www.kreativ.im

twitter.com/kreativ_team

facebook.com/www.kreativ.im

Вих. № 53 від 02.09.2020 р.

На вимогу

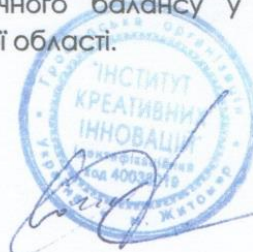
ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
доцента Житомирського державного університету імені Івана Франка,
докторанта Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Мазяра Олега Васильовича

Довідка видана О.В. Мазяру про те, що результати його дисертаційного дослідження на тему «Генезис і динаміка особистісних дисонансів: системний підхід» (19.00.01 – загальна психологія, історія психології) впроваджено у діяльність Громадської організації «Інститут Креативних Інновацій». Зокрема, цінними виявились матеріали щодо специфічних принципів когнітивного розвитку людини та закономірностей становлення її логіко-семантичних аспектів, представлених у публікаціях «Знак у сигнальній системі людини», «Мислення: між інсайтом і дезабсурдизацією», «Начало смысла: физиологическая развилка», «Конец смысла: дезабсурдизация знака». Ці матеріали стали основою для технологічних рішень у розробці тренінгових занять, спрямованих на розвиток інтелектуального потенціалу особистості, її творчого потенціалу в межах освітнього і психологічного кластерів діяльності організації. Положення про бінарний характер знакової системи людини покращує можливості здійснення моніторингу учбового процесу, контролю рівня адекватності засвоєних знань, що становить постійні труднощі в ході тренінгової роботи.

Крім того, вищевказані напрацювання стали одними із фундаментальних основ розробки локалізованих програм особистісного розвитку молоді "Skills Lab" спільно з Центром розвитку КСВ та Фондом народонаселення ООН в Україні. Також на їх основі було сформовано психологічно-дослідницьку складову Інтеграційно-просвітницької кампанії «Синергія для спільного розвитку», реалізованої за підтримки Посольства США в Україні; розроблено та досліджено індекс гендерного політичного балансу у системі прийняття політичних рішень в межах Житомирської області.

З повагою,
Директор ГО
«ІНСТИТУТ КРЕАТИВНИХ ІННОВАЦІЙ»

А.І. Сочинський

#kreativ_team

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ЗДОРОВ'Я»
THE PUBLIC ORGANIZATION "INSTITUTE OF HEALTH PSYCHOLOGY"

Ідентифікаційний код юридичної особи: 43618394

Вих № 01-П-20 від 02.07.2020

Вченій раді Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
докторанта Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
доцента Житомирського державного університету імені Івана Франка
Мазяра Олега Васильовича

«Генезис і динаміка дисонансів особистості: системний підхід»
(19.00.01 – загальна психологія; історія психології)

Результати дисертаційного дослідження О.В. Мазяра впроваджено у роботі Громадської організації «Інститут психології здоров'я» у частині вирішення проблем втрати, психологічної травми та емоційного вигорання. Зокрема, фахівці спираються на висновки щодо ситуаційної саморегуляції особистості, які сформульовані у публікаціях: «Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях» (2008); «Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості» (2014). У подальшому планується розробити оригінальну методику роботи з соціальною психодинамікою особистості, яка потребує психологічної допомоги, представленою у теоретичних розробках автора: «Соціальний аналіз особистісної проблематики» (2017); «Особистісний дисонанс: системний аналіз» (2020). Ця форма роботи використовуватиметься в межах групової корекційної роботи з особами, які перебувають в кризових станах.

Голова правління
ГО «Інститут психології здоров'я»
Волошин В. М.

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ " ЦЕЙ СВІТ ДЛЯ ТЕБЕ"
THE PUBLIC ORGANIZATION «THIS WORLD FOR YOU»

Ідентифікаційний код юридичної особи 40358135
Витяг ЄДРПОУ від 17.05.2016 за № 1000929304

Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
на здобуття ступеня доктора психологічних наук
доцента кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка,
докторанта Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Мазяра Олега Васильовича
«Генезис і динаміка дисонансів особистості: системний підхід»
(19.00.01 – загальна психологія; історія психології)

Громадська організація «Цей світ для тебе» використовує проміжні висновки дисертаційного дослідження О.В. Мазяра при розробці навчальних тренінгових занять для психологів, які є спрямованими на формування знань та вироблення умінь і навичок надання психологічної допомоги. Центральними у цій розробці виявились положення автора про актуалізацію творчого потенціалу з метою особистісного зростання суб'єкта у складних життєвих обставинах (публікація «Творчість у психотерапевтичному вимірі»), показ місця творчості у психотерапевтичному процесі (публікація «Творчість як природний шлях особистісного зростання»), переваги дослідження символічної мови психомалюнків у порівнянні з методами раціонального впливу на клієнта. З-поміж інших, у практику Громадської організації впроваджуються методи максимізації та мінімізації абсурду, стрибка в абсурд (публікація «Максимізація абсурду як метод субособистісного аналізу»), спрямовані на швидкий корекційний ефект.

Голова ГО «Цей світ для тебе»

В. Тарасенко

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографія:

1.1. Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.

2. Статті у фахових виданнях з психології, включених до переліку, затвердженого МОН України:

2.1. Мазяр О. В. Психофізіологічні механізми виникнення особистісної проблематики. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. Серія 12. Вип. 12 (37). С. 107–113.

2.2. Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ : «Логос», 2008. Т. 7. Вип. 15. С. 195–198.

2.3. Мазяр О. В., Юрчак О. С. Життєві сценарії в українських народних казках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 73–77.

2.4. Мазяр О. В. Методологічні суперечності позитивної психотерапії (історико-психологічний аналіз). *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 10. С. 41–50.

2.5. Мазяр О. В. Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості. *Наука і освіта*. 2014. № 5. С. 237–242.

2.6. Мазяр О. В. Особистісна проблематика учасників валютних торгів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць*. 2015. № 3. С. 257–264.

2.7. Мазяр О. В. Проблема обдарованості: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. Т. VII. Вип. 13. С. 87–94.

2.8. Мазяр О. В. Предмет психотерапії в субособистісному аналізі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Психологія»*. 2017. Вип. 23. С. 74–82.

2.9. Мазяр О. В. Творчість у психотерапевтичному вимірі. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2018. Т. XII. Вип. 24. С. 128–135.

2.10. Мазяр О. В. Валідність психологічного дослідження: математика абсурду. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 15. С. 237–244.

2.11. Мазяр О. В. Патологічна стратегія: субособистісний підхід. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 155–163.

2.12. Мазяр О. В. Особистісний контрапункт на перехресті парадигм. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. Т. VI. Вип. 16. С. 165–172.

2.13. Мазяр О. В. Контрапунктний дисонанс особистості. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ : Видавництво «Фенікс», 2019. Т. XII. Вип. 26. С. 166–173.

2.14. Мазяр О. В. Психічна інверсія: когнітивний аналіз. *Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Київ-Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020. Том VI. Вип. 17. С. 189–195.

3. Статті у вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

3.1. Мазяр О. В. Глибиннопсихологічні особливості сприймання «пікаперами» осіб іншої статті. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 212–217. (*Web of Science Core Collection*).

3.2. Мазяр О. В. Соціальний аналіз особистісної проблематики. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. № 2. С. 21–25. (*Index Copernicus*).

3.3. Мазяр О. В. Знак у сигнальній системі людини. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 22–26. (*Index Copernicus*).

3.4. Мазяр О. В. Максимізація абсурду як метод субособистісного аналізу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 2. Т. 1. С. 92–96. (*Index Copernicus*).

3.5. Мазяр О. В. Структурні особливості знаку в умовах неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 5. С. 60–65. (*Index Copernicus*).

3.6. Мазяр О. В. Мислення: між інсайтом і дезабсурдизацією. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 17–21. (*Index Copernicus*).

3.7. Мазяр О. В. Діагностика особистісної проблеми: емоційна сфера. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 4. Т. 1. С. 36–41. (*Index Copernicus*).

3.8. Мазяр О. В. Абсурдність як фундаментальна властивість сприймання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 3. С. 30–36. (*Index Copernicus*).

4. Статті у наукових періодичних виданнях інших держав, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

4.1. Мазяр О. В. Онтогенез личности: субличностный подход. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2016. № 5 (42). Р. 83–90. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2016-12 (дата звернення: 12.12.2020).

4.2. Мазяр О. В. Л. С. Выготский и Ж. Пиаже: две концепции психической инверсии. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 1 (51). Р. 42–49. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-03 (дата звернення: 12.12.2020).

4.3. Мазяр О. В. Начало смысла: физиологическая развилка. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 3 (53). Р. 10–18. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-09 (дата звернення: 12.12.2020).

4.4. Мазяр О. В. Конец смысла: деабсурдизация знака. *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 4 (54). Р. 3–11. URL: http://gesj.internet-academy.org.ge/ru/list_artic_ru.php?b_sec=edu&issue=2019-12 (дата звернення: 12.12.2020).

5. Опубліковані праці апробаційного характеру:

5.1. Мазяр О. Нівелювання патологічної субособистості засобами творчо-проективних методів. *Міжнародна науково-практична конференція «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків» : тези доповідей*. Київ-Житомир : Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. С. 118–119.

5.2. Мазяр О. В. Розв'язок особистісних проблем як пріоритетне завдання психологічної служби в системі освіти. *Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 11-12 квітня 2006 р.)*. Суми : Видавництво «Нота бене», 2006. С. 59–60.

5.3. Мазяр О. В. Соціально-перцептивні викривлення як основний чинник неефективної професійної діяльності вчителів. *Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету (м. Житомир, 14-16 березня 2006 року)*. Житомир : ЖДТУ, 2006. С. 274–275.

5.4. Мазяр О. В. Феноменологічні особливості патологічної субособистості. *Тези XXXVI науково-практичної конференції, присвяченої Дню*

науки (м. Житомир, 12-13 травня 2011 року). Житомир : ЖДТУ, 2011. Т. II. С. 372.

5.5. Мазяр О. В. Подвоєння особистості як соціально-психологічний феномен. *Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека особистості як теоретична і практична проблема»* (м. Житомир, 20 лютого 2014 року). Житомир : [б. в.], 2014. С. 36–37.

5.6. Мазяр О. В. Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості. *Сучасні педагогіка і психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень : матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 14-15 липня 2017 року). Київ : ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2017. С. 93–95.

5.7. Мазяр О. В. Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу. *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, 2017*. Lublin : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2017. P. 224–227.

5.8. Мазяр О. В. Парні емоційні стани як предмет психотерапевтичної роботи. *International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms: Conference Proceedings, September 29, 2017*. Tbilisi : Baltija Publishing, 2017. С. 10–11.

5.9. Мазяр О. В. Субособистість як психологічний феномен. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання. Збірник наукових праць студентів та викладачів. Вип. 2 / за ред. Л. П. Журавльової, В. О. Климчука, Ю. Ю. Дем'янчук*. Житомир : Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2017. С. 19–21.

5.10. Мазяр О. В. Часові цикли психічної інверсії. *Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у ХХ столітті : збірник наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 15-16 березня 2019 р.). Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. Ч. 1. С. 24–27.

5.11. Мазяр О. Творчість як природний шлях особистісного зростання. *Актуальні проблеми особистісного зростання : збірник наукових праць [за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції для молодих вчених (м. Житомир, 19 квітня 2019 року)] / ред. кол. : Л. П. Журавльова, Л. О. Котлова, К. А. Марчук. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2019. С. 267–269.*

5.12. Мазяр О. В. Психічний контрапункт як психологічне поняття. *Матеріали лонгitudної науково-практичної сесії, присвяченої 120-річчю з дня народження Г. С. Костюка (м. Київ, січень-грудень 2019 року). Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. С. 58–60.*

5.13. Мазяр О. В. Система дисонансів особистості. *Особистісне зростання: теорія і практика : збірник наукових праць [за матеріалами IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 21 квітня 2020 р.)] / ред. колегія: Л. П. Журавльова, Г. В. Пирог, Т. М. Шапран. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. С. 33–34.*

5.14. Мазяр О. В. Абсурд як предмет психологічного дослідження. *Психологічні проблеми сприймання : матеріали XX Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 25 травня 2020 року) / за ред. В. О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 62–66.*

6. Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

6.1. Мазяр О. В. Проблеми професійної рефлексії в особистісно орієнтованій моделі навчання. *Психолого-педагогічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти : науково-методичний збірник / за ред. М. М. Заброцького. Київ-Житомир : ЖОІППО, 2007. С. 65–70.*

6.2. Мазяр О. В. Психофізіологічний механізм формування невротичного розладу. *Врачебное дело. 2017. № 7. С. 110–116.*

6.3. Мазяр О. В. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації*

війни / за ред. : І. Маноха, Г. Собчук. Варшава-Київ : ПАН – Гнозис, 2018. Т. II. С. 257–267.

6.4. Мазяр О. В. Мовлення та мислення у концептуальних поглядах Л. С. Виготського. *Психологія людини: Л. С. Виготський та сучасна наука* : збірник статей за редакцією М. В. Папучі. Вип. 2–3. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 175–192.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

№	Назва конференції, семінару, асамблеї, конгресу, тема доповіді	Місце і дата проведення
1.	<p>Всеукраїнська науково-практична конференція «Практична психологія освіти XXI століття: проблеми та перспективи»</p> <p><i>Доповідь «Особливості ситуаційної саморегуляції творчо обдарованої особистості»</i></p>	<p>Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, 20-21 травня 2014 року</p>
2.	<p>Міжвузівський науковий семінар: «Інформаційно-психологічна безпека особистості як теоретична і практична проблема»</p> <p><i>Тези доповіді «Подвоєння особистості як соціально-психологічний феномен»</i></p>	<p>Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, Житомир, 20 лютого 2014 року</p>
3.	<p>Науковий семінар «Аксіологія обдарованої особистості. Вікові чинники ціннісного розвитку обдарованої особистості»</p> <p><i>Доповідь «Структурні зміни у розвитку обдарованої особистості»</i></p>	<p>Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 20 жовтня 2016 року</p>
4.	<p>Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень»</p> <p><i>Тези доповіді «Психофізіологічні умови невротичного розвитку особистості»</i></p>	<p>Громадська організація «Київська наукова організація педагогіки та</p>

№	Назва конференції, семінару, асамблеї, конгресу, тема доповіді	Місце і дата проведення
		психології», м. Київ, 14-15 липня 2017 року
5.	Mental Health: global challenges of XXI century <i>Тези доповіді «Psychophysiological mechanism of neurotic disorder formation»</i>	Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, October 26-27, 2017
6.	International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics» <i>Тези доповіді «Неадекватний рефлекс як основа невротичного розладу»</i>	Lublin science and technology park S.A., Lublin, Republic of Poland, October 20-21, 2017
7.	International scientific-practical conference Forming of modern educational environment: benefits, risks, implementation mechanisms <i>Тези доповідей «Парні емоційні стани як предмет психотерапевтичної роботи»</i>	Orbeliani Teaching University, Tbilisi, Georgia, September 29, 2017
8.	Міжнародна міждисциплінарна асамблея «Посттравматичний стрес: дорослі, діти та родини в ситуації війни». Секція 1. Посттравматичний стрес: технології кваліфікації та подолання <i>Тези доповіді «Невротичний стан у системі особистісного розвитку»</i>	Міжнародний конгрес-центр «Український Дім», м. Київ, 8-10 грудня 2017 року
9.	Науковий семінар «Аксіопсихологічне моделювання розвитку здібностей та обдарованості»	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України,

№	Назва конференції, семінару, асамблеї, конгресу, тема доповіді	Місце і дата проведення
	<i>Доповідь «Патологічна стратегія життєдіяльності: субособистісний підхід»</i>	м. Київ, 20 квітня 2017 року
10.	XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання» <i>Доповідь «Сприймання як психофізіологічна проблема»</i>	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 24 травня 2018 року
11.	XVIII Міжнародна наукова психологічна конференція «Психологічні проблеми творчості» Секція 1. Теоретичні та методологічні аспекти психології творчості <i>Доповідь «Творчість у системі психічної саморегуляції»</i>	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 23-24 липня 2018 року
12.	III Всеукраїнська науково-практична Internet-конференція «Особистісне зростання: теорія і практика» Секція 1. «Теоретико-методологічні підходи до проблеми особистісного зростання» <i>Доповідь «Абсурд як психологічна проблема»</i>	Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, 27 квітня 2018 року
13.	Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритети розвитку педагогічних та психологічних наук у XX столітті» <i>Тези доповіді «Часові цикли психічної інверсії»</i>	Громадська організація «Південна фундація педагогіки», м. Одеса, 15-16 березня 2019 року

№	Назва конференції, семінару, асамблеї, конгресу, тема доповіді	Місце і дата проведення
14.	Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у просторі молодіжної субкультури» <i>Доповідь «Проблема валідності психологічних досліджень»</i>	Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, 27-28 березня 2019 року
15.	XIX Міжнародна наукова психологічна конференція «Психологічні проблеми творчості» <i>Доповідь «Патологічна стратегія: субособистсний підхід»</i>	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 22-23 липня 2019 року
16.	Науково-практичний семінар «Аксіогенез обдарованої особистості: стратегії емпіричного дослідження» <i>Доповідь «Валідність психологічного дослідження: математика абсурду»</i>	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 18 квітня 2019 року
17.	Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми особистісного зростання» Секція 4. Творчість у системі особистісного розвитку. <i>Тези доповіді «Творчість як природний шлях особистісного зростання»</i>	Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, 19 квітня 2019 року
18.	II Усеукраїнський конгрес (з міжнародною участю) «Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи» Секція № 3. Особистість у соціально-психологічному вимірі	Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, 7-8 листопада 2019 року

№	Назва конференції, семінару, асамблеї, конгресу, тема доповіді	Місце і дата проведення
	<i>Доповідь «Особистісна суперечність у соціально-психологічному вимірі»</i>	
19.	XIX Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання (як фундамент творчого мислення)» <i>Доповідь «Абсурдність як фундаментальна властивість сприймання»</i>	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 23 травня 2019 року
20.	IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Особистісне зростання: теорія і практика» <i>Тези доповіді «Системи дисонансів особистості»</i>	Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, 21 квітня 2020 року
21.	XX Всеукраїнська науково-практична конференція «Психологічні проблеми сприймання» <i>Тези доповіді «Абсурд як предмет психологічного дослідження»</i>	Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, м. Київ, 25 травня 2020 року
22.	Щорічна звітна наукова конференція викладачів та молодих науковців Житомирського державного університету імені Івана Франка <i>Доповідь «Авторотація когнітивної помилки»</i>	Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, 23 грудня 2020 року